

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

XVI. YÜZYILDA SİNCAR SANCAĞI

Halat AKIN

Doktora Tezi

Ankara, 2026

XVI. YÜZYILDA SİNCAR SANCAĞI

Halat AKIN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2026

KABUL VE ONAY

Halat AKIN tarafından hazırlanan “XVI. Yüzyılda Sincar Sancağı” başlıklı bu çalışma, 03.07.2026 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Başkan)

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN (Üye)

Prof. Dr. Süleyman POLAT (Üye)

Prof. Dr. Rüya KILIÇ (Üye)

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Danışman)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

31/08/2026

Halat AKIN

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ** danışmanlığında tarafımdan retilildiđini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Arř. Gör. Halat AKIN

Canım anneme ve rahmetli babama

TEŞEKKÜR

Şanslıyım ki bu uzun ve meşakkatli yolculuk boyunca teşekkür etmem gereken, hayatıma dokunan ve beni hem akademik hem de kişisel anlamda geliştiren pek çok insan oldu. Öncelikle bu süreçte danışmanlığımı yapan, gerek arşiv metinlerinin tekrar gözden geçirilmesi gerekse pek çok diğer konuda her zaman destekleyici ve cesaretlendirici olan, zaman zaman yoğun idari sorumluluklarına rağmen öğrencilerine ayırdığı vakitten hiçbir zaman ödün vermeyen sabrı, bilgisi ve tecrübesiyle yol gösteren hocam Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü'ye çok teşekkür ederim.

Bu konuyu seçmemdeki önemli etkenlerden biri olan, aynı bölümde görev yapmış olmaktan büyük bir onur duyduğum kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Öz'e ayrıca teşekkür etmek isterim. Bölüm koridorlarında veya odasında kendisini müsait bulduğum zamanlarda çalışma konumla ilgili karşılaştığım meseleleri kendisine danıştım. Sorularımı her zaman sabırla cevapladı. Ayrıca Tez İzleme Komitemde yer alarak çalışmamın farklı aşamalarında değerli katkılarını sunan hocama desteği, rehberliği ve akademik birikimiyle çalışmaya kattığı değer için çok teşekkür ederim.

Tez savunma jürimde yer alarak çalışmamı titizlikle değerlendiren, değerli görüş ve önerileriyle tezime katkılar sunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Rüya Kılıç ve Prof. Dr. Süleyman Polat'a da katkıları, emekleri ve ayırdıkları vakitleri için en içten teşekkürlerimi sunarım.

İlk tez savunmamda jüri üyesi olarak yer alan ancak altı ay sonraki ikinci savunmanın gerçekleştirildiği tarihte yurt dışında bulunması sebebiyle aramızda olamayan buna rağmen çalışmamı okuyarak değerlendiren ve kıymetli görüşlerini paylaşan hocam Prof. Dr. Yunus Koç'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca akademik katkılarının yanı sıra iyi dilekleri ve hissettirdiği manevi desteği benim için çok kıymetliydi, sağolsunlar.

Her insanın hayatında kendisine yalnızca bilgi ve birikimiyle değil manevi desteği ve yol göstericiliğiyle de ışık tutan hocaları olur. Benim için bu isimlerden biri lisans eğitimimin son yıllarında tanıma fırsatı bulduğum kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet Özcan'dır. Hayata farklı perspektiflerden bakmayı öğreten ufuk açıcı sohbetleri,

düşünmeye ve sorgulamaya teşvik eden yaklaşımı ve kendisinde ışık gördüğü öğrencilerini okumaya yönlendiren teşvikleriyle akademik dünyaya bakışımın şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. Lisans eğitiminin ardından geçen yıllar boyunca, hayatın inişli çıkışlı dönemlerinde de manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen hocama ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca Tez İzleme Komitemde yer aldı. Bir öğrencinin akademik gelişimine yıllar boyunca tanıklık etmek ve bu gelişimin bir parçası olmak hem öğrenci hem de hoca için paha biçilmez bir tecrübe olsa gerek. Varlığı, rehberliği ve desteği için kendisine müteşekkirim.

Ankara'daki son birkaç yılımda kendisiyle tanışma ve tezime dair danışma fırsatı bulduğum Oktay Özel'e ayrıca çok teşekkür etmek isterim. Uzun süren sohbetlerimiz boyunca ufuk açıcı görüşleriyle zihnimi açtı. Gerek çalışmaları gerekse bu sohbetlerde paylaştığı fikirleriyle tezimin temel argümanının şekillenmesinde önemli katkılarda bulundu. Meselelere farklı açılardan bakmamı sağlayan ve zaman zaman “ben bunu nasıl düşünemedim?” veya “demek ki meseleye böyle de bakılabilmiş” dedirten değerli fikirleri bu süreçte benim için önemli bir ilham kaynağı oldu. Kendisine bütün katkıları ve yol göstericiliği için minnettarım.

TÜBİTAK bursu kapsamında ABD'de bulunduğum süre boyunca danışmanlığımı yapan, her anlamda destek olan, yeni bir ülkeye ve akademik ortama uyum sağlamamda büyük katkı sunan ve kendimi evimde gibi hissetmemi sağlayan hocam Asst. Prof. Dr. Ayşe Baltacıoğlu-Brammer'e içtenlikle teşekkür ederim. Kendisinin misafirperverliği ve sıcaklığı olmasaydı New York benim için daha soğuk olabilirdi. Hem çok iyi bir hoca hem de çok iyi bir arkadaş oldu. Eksik olmasınlar.

Kanaatimce akademik çalışma ortamında en önemli ve en motive edici unsurlardan biri huzurdur. Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü bizlere son derece huzurlu ve verimli bir çalışma ortamı sundu. Bölüm hocaları akademik ve kişisel gelişimimiz için gerekli her türlü imkânı sağlama konusunda her zaman destekçi oldular. Hacettepe'de geçirdiğim süreç, akademik bakış açımın şekillenmesinde ve tarihçilik anlayışımın gelişmesinde önemli dönüm noktalarından biri oldu. Bölüm hocalarımdan hepsinden çok kıymetli şeyler öğrendim. Bu bağlamda hâlihazırda bölüm başkanı olan Prof. Dr. Fatih Yeşil ve bölüm başkan yardımcısı Doç. Dr. Ömer Gezer başta olmak üzere birlikte çalışma ve mesai yapma fırsatı bulduğum tüm bölüm hocalarıma ayrı ayrı çok teşekkür

ederim. Kendileriyle aynı bölümde görev yapmış olmaktan büyük bir onur ve mutluluk duyuyorum.

Birlikte mesai yaptığım araştırma görevlisi arkadaşlarım sadece mesai arkadaşı olarak kalmadılar. Onlarla bir mesaiden daha fazla yakın olduk. Birlikte nice güzel anılar biriktirdik. Onlar olmasaydı bu yolculuk çok daha renksiz olabilirdi. Ankara'yı ve süreci bu denli renkli ve anlamlı kılan arkadaşlarıma ayrı ayrı çok teşekkür ederim. Mete Çınar, Melek Kaya, Aylin Kahraman Kaplan, Yakup Aslan, Hasan Saybir, Ozan Yıldırım, Satiye Aytunca Arslan, Deniz Vatansever, Caner Togaç'a teşekkür ederim. İyi ki tanımışım onları, var olsunlar.

Hasan Saybir, yazdığım bölümleri titizlikle okuyup eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirdi. Mete Çınar, hem tez metnini okudu hem de tezin gerek teknik kısımları olsun gerekse metin ile ilgili kısımları olsun her türlü aşamasında dokunuşlarıyla var oldu. Yakup Aslan aynı şekilde tez metnini okudu ve gerek tez hususunda olsun gerekse diğer akademik çalışmalar ile ilgili olsun her zaman teşvik edici ve destekleyici oldu. Kendilerine bilhassa tekrar teşekkür ederim.

Doktora tez çalışmam kapsamında başvurduğum TÜBİTAK 2214-A doktora sırası yurt dışı araştırma bursu, Amerika'da geçirdiğim süre boyunca bana çok kıymetli deneyimler kazandırdı. Hem akademik açıdan hem de kişisel gelişimim açısından ufkumu açan, pek çok yeni bilgi ve deneyim edindiğim bu süreç şüphesiz ki TÜBİTAK'ın desteği olmadan mümkün olamazdı. TÜBİTAK'IN imkân sağladığı bu kıymetli fırsat sayesinde sadece doktora çalışmamı derinleştirip pekiştirmekle kalmadım aynı zamanda daha geniş çapta akademik dünyaya dair önemli bir perspektif kazandım. TÜBİTAK'a bu değerli imkânı sağladığı için çok teşekkür ederim.

Son olarak, bu yolculuk boyunca benim için en kıymetli motivasyon kaynağı her zaman annem oldu. Onun varlığı süreci benim için çok daha anlamlı ve kıymetli kıldı. Ayrıca bu yolculuk sürecinde bazı sevdiklerimiz ebediyete intikal etti, onların yarattığı boşluk hiçbir zaman dolmayacak. Ağabeylerim ve ablalarım yaptığım işin ayrıntılarına her zaman tam olarak hâkim olmamalarına rağmen eğitim serüvenimin en başından beri maddi-manevi destekleriyle her zaman yanımda oldular. Kendilerine sonsuz teşekkür ederim. Varolsunlar...

ÖZET

AKIN, Halat. *XVI. Yüzyılda Sincar Sancağı*, Doktora Tezi, Ankara, 2026.

Bu çalışma, 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı idaresi altına giren ve XVI. yüzyılın son yıllarına kadar Diyarbekir Vilayeti'ne tâbi sancaklar arasında yer alan Sincar'ın idari, demografik ve sosyo-ekonomik yapısını bütüncül bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte çalışma, Osmanlı idaresinin taşrada nasıl tezahür ettiği, idari anlamda “klasik” olarak tanımlanan bir sancağın bu tanıma ne derece uyduğu ve bunu şekillendiren yerel dinamikler ile bunların etkileşimini ortaya koymayı hedeflemiştir. Çalışmada başta tahrir defterleri olmak üzere mühimme, ruus ve timar-zeamet ruznamçe defterleri gibi farklı arşiv kaynakları kullanılmaktadır. İncelenen kaynaklardan elde edilen veriler tasnif edilerek ele alınan dönem çerçevesinde sancağın durumu analiz edilmiştir. Kaynaklar çerçevesinde sancağın nüfus yapısı ve buna bağlı olarak yerleşme sisteminde meydana gelen değişim/dönüşüm süreci ele alınmış, dikkat çeken hususlar hakkında bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda sancağın, demografik ve yerleşme yapısı, tarımsal verimliliği ve bunların üzerinde coğrafi-iklimsel faktörlerin etkisi göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca sancakta uygulanan timar sistemi, dirlik sahipleri ve mezkur dönem boyunca görev yapan sancakbeyleri tespit edilmiş, gelir dağılımı, timar tevcihlerinin mahiyeti ve aşiret varlıkları değerlendirilerek Sincar'ın idari yapısı ve taşra yönetimindeki konumu gözden geçirilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular Sincar'ın birtakım coğrafi özellikleri ile kendine özgü toplumsal dinamikleri ele alınan dönem ve bahsi geçen konular çerçevesinde sancağın klasik/normal bir Osmanlı sancağı olmasından kısmen farklılaşmasına yol açtığını ve mezkur dönemin sancağın sisteme entegre edilme süreci olması hasebiyle de kendine özgü koşulların vuku bulduğunu göstermektedir. Ayrıca XVI. yüzyıl boyunca demografik yapı, yerleşim düzeni ve sancağın iktisadi durumunda birbirine paralel bir gelişim sürecinin tezahür ettiği görülmüştür.

Anahtar Sözcükler

Osmanlı, Sancak, XVI. Yüzyıl, Sincar, Taşra

ABSTRACT

AKIN, Halat. *Sanjak of Sinjar in the XVIth Century*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2026.

This study seeks to provide a comprehensive examination of the administrative, demographic, and socio-economic structure of Sinjar, a region that came under Ottoman control after the 1514 Battle of Çaldıran and remained subordinate as one of its sanjaks, to the Diyarbekir Vilayet until the late 16th century. The study also examines how Ottoman administration manifested itself in the provinces to what extent a sanjak defined as “classical” in administrative terms conformed to this definition and to reveal the local dynamics that shaped it and their interactions. In order to accomplish these objectives the study draws on various archival sources primarily tahrir registers as well as mühimme, ruus, and timar-zeamet ruznamçe registers. We categorised the data obtained from these sources, then analysed the structure of the Sanjak during the relevant period. On the basis of these sources, the population structure of the sanjak and the processes of change and transformation in its settlement system were examined, with particular attention paid to notable aspects of these developments. In light of the findings the sanjak’s demographic and settlement structure, agricultural productivity and the influence of geographical and climatic factors on these were taken into account. The study also examines the implementation of the timar system, the distribution and nature of timar assignments, the identities and revenues of timar holders, the tribal assets recorded within the sanjak, and the sanjakbeys who served during the period under consideration. These findings are further evaluated within the broader framework of Sinjar’s administrative organization and its position within the provincial structure of the Ottoman Empire. The findings of the study indicate that, owing to Sinjar’s distinctive geographical characteristics and unique social dynamics and within the context of the period and issues examined, the sanjak differed to some extent from the classical Ottoman sanjak. Furthermore, since the period in question represented a process of integrating the sanjak into the Ottoman system, distinctive conditions emerged during this process. Moreover it was observed that, throughout the 16th century, the demographic structure, settlement pattern and economic condition of the sanjak underwent parallel changes.

Keywords

Ottoman Empire, Sanjak, 16th Century, Sinjar, Provinces

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
ADAMA SAYFASI.....	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET	viii
ABSTRACT	x
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
TABLolar DİZİNİ	xiv
GRAFİKLER DİZİNİ	xv
HARİTALAR DİZİNİ	xvi
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM COĞRAFYA, DOĞAL ÇEVRE VE TARİH	21
1.1. TARİHİ COĞRAFYA VE DOĞAL ÇEVRE	21
1.2. SİNCAR'IN OSMANLI ÖNCESİ TARİHİ.....	34
1.3. OSMANLI İDARESİ ALTINDA SİNCAR.....	36
1.3.1. Taşranın Efendileri veya Elitleri: Sincar Sancakbeyleri	53
2. BÖLÜM YERLEŞME SİSTEMİ VE NÜFUS.....	63
2.1. MERKEZİN NABZI: SANCAK MERKEZİ VE TAHMİNİ NÜFUS	63
2.2. KIRSAL HAYATIN ÖRÜNTÜSÜ: KÖY VE MEZRALAR.....	76
2.3. DAĞ İLE OVA ARASINDA: AŞİRETLER, CEMAATLER, TAİFELER	94
2.4. SANCAKTA ÖNE ÇIKAN BAZI YERLEŞİM YERLERİ	108
2.4.1. Tarihi Bir Yerleşim Yeri: Telafer	108
2.4.2. Gölün Kucak Açtığı Yer: Hatuniye	122
2.4.3 Bir Vakıf Köyü: Hiyal	125
2.5. ÇEMBERİN DIŞINDAKİLER.....	128
2.5.1. Gayrimüslim Nüfus	128
2.5.2 İnanç ve İtaat Arasında: Yezidiler	130
3. BÖLÜM ARAZİ TÜRLERİ VE GELİR DAĞILIMI	136

3.1. HASLAR	140
3.2. ZEAMET VE TİMARLAR.....	149
3.2.1. Tımar ve Zeametler Kimlere Verildi?.....	150
3.3. ÇİFTLİKLER.....	157
3.3.1. Reaya Çiftlikleri.....	157
3.3.2. Hassa Çiftlikler	163
4. BÖLÜM ÜRETİM, VERGİLER VE VAKIF ESERLER.....	171
4.1. SABANIN İZİNDE: TARIM VE ÜRETİM	171
4.1.1. Hububat Üretimi	171
4.1.2. Diğer Zırai Ürünlerin Üretimi.....	180
4.2. ÜRETİMİ ETKİLEYEN BİR FAKTÖR OLARAK İKLİM.....	188
4.3. BİRAZ EKŞİ BİRAZ TATLI: MEYVELER VE BAĞCILIK	195
4.4. SÜRÜ ARDINDA KUŞ PEŞİNDE: HAYVANCILIK VE AVCILIK	200
4.5. ÜRETTİĞİNİ İŞLEME: SİNAİ FAALİYETLER.....	210
4.6. ALIŞVERİŞ: TİCARİ FAALİYETLER VE BUNLARA DAİR VERGİLER	219
4.7. SOSYAL HAYATA DAİR: ARIZİ VERGİLER.....	224
4.8. HAYIR PEŞİNDE: VAKIF ESERLER.....	230
SONUÇ	241
KAYNAKÇA.....	245
EK 1 GÖRSELLER.....	269
EK2 ORJİNALLİK FORMU	275
EK 3 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	277

KISALTMALAR DİZİNİ

BOA	T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
MAD.d	Maliyeden Müdevver Defterler
TS.MA.d.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri
A.RSK.d.	Ruus Kalemi Defterleri
TT.d.	Tapu Tahrir Defterleri
TK.GM.d.	Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri
DFE.RZ.d.	Timar-Zeamet Ruznamçe Defterleri
A.DVNSMHM.d.	Mühimme Defterleri
KK.d.	Kamil Kepeci Defterleri
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Edt.	Editör
Der.	Derleyen
S.	Sayı
C.	Cilt
s.	Sayfa
vd.	Ve Diğer
vr.	Varak
h.	Hüküm

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: XVI. Yüzyılda Sincar Sancakbeyleri.....	55
Tablo 2: 1523 ve 1567 Yıllarında Sincar Mahalleleri.....	71
Tablo 3: XVI. Yüzyıl Sincar Sancak Merkezi Tahmini Nüfus Durumu.....	75
Tablo 4: XVI. Yüzyılda Sincar Köyleri.....	84
Tablo 5: Saçlı Cemaatinin Meskun Olduğu Köy ve Mezralar	98
Tablo 6: Minllü Aşireti'nin Sincar'da Mütemekkin Olduğu Köy ve Mezralar	101
Tablo 7: 1518'de Telafer Köyleri	110
Tablo 8: 1567'de Telafer'in Mahalleleri.....	114
Tablo 9: 1567'de Telafer'in Köyleri ve Bazı Mezraları	115
Tablo 10: 1567'de Telafer Mezraları	117
Tablo 11: XVI. Yüzyıl'da Hatuniye'de Demografik Durum.....	123
Tablo 12: XVI. Yüzyılda Hiyal'den Elde Edilen Mahsuller ve Gelir Miktarları	128
Tablo 13: Sincar'da Gayrimüslim Mahalleleri ve Demografik Durumu	130
Tablo 14: 1567'de Görgil Sancakbeyi Gelirleri.....	145
Tablo 15: 1567'de Beni Rebi'a Sancakbeyi Gelirleri	147
Tablo 16: 1518'de Tahririnde Reaya Çiftlikleri.....	159
Tablo 17: 1567'de Hassa Çiftlikler	165
Tablo 18: XVI. Yüzyılda Sincar Sancağında Hububat Miktarları (Buğday, Arpa ve Darı)	174
Tablo 19: 1518, 1523 ve 1567 Dönemlerine Ait Ağnam Vergisi ve Yüzdelik Oranları	203
Tablo 20: 1518, 1523 ve 1567 Yıllarına Ait Sincar Sancağı Boyahane Gelirleri	214
Tablo 21: 1518'de Sincar Sancağındaki Tabakhane Geliri.....	217
Tablo 22: Sincar'da Ticari Faaliyetler ve Bunlardan Tahsil Edilen Gelir Miktarı	223
Tablo 23: 1523'de Arızı Vergiler.....	225
Tablo 24: 1567'de Arızı Vergiler.....	227
Tablo 25: 1567'de Arızı Vergilerin En Yüksek Miktarda Tahsil edildiği Yerler	228
Tablo 26: Sincar'da Arızı Vergiler ve Yıllara Göre Miktarı.....	229
Tablo 27: Sincar Camii Vakfının Gelir Kalemleri.....	232
Tablo 28: Görevliler ve Giderler.....	234
Tablo 29: Gaffariye Mescidi Gelir Kalemleri.....	235
Tablo 30: Abdülkadir Geylani Zaviyesi Gider Kalemleri.....	237

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1: Sincar Merkezinde Tahmini Nüfusta Görülen Artış.....	76
Grafik 2: 1518 Tahririne Göre Gelir Dağılımı.....	137
Grafik 3: 1523 Tahririne Göre Gelir Dağılımı.....	138
Grafik 4: 1567 Tahririne Göre Gelir Dağılımı.....	139
Grafik 5: Sincar Sancakbeyinin Yıllara Göre Has Miktarı.....	142
Grafik 6: Hububattan Elde Edilen Öşrün Sancak Geliri İçerisindeki Payı	177
Grafik 7: 1518 ve 1567’de Pamuk Öşrünün Nakdi Karşılığının Sancak Hasılı İçerisindeki Yeri	182
Grafik 8: 1500-1600 Sincar ve Çevresine Denk Gelen Bölge İçin Oluşturulan Haziran-Temmuz-Ağustos Palmer Kuraklık Şiddeti Endeksleri [June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI)].....	190
Grafik 9: 1516-1520 Yılları Arasında Sincar ve Çevresine Denk Gelen Bölge İçin Oluşturulan Haziran-Temmuz-Ağustos Palmer Kuraklık Şiddeti Endeksleri [June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI)]	191
Grafik 10: 1565-1569 Yılları Arasında Sincar ve Çevresine Denk Gelen Bölge İçin Oluşturulan Haziran-Temmuz-Ağustos Palmer Kuraklık Şiddeti Endeksleri [June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI)]	193

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: İki Nehir Arasındaki Mezopotamya Havzası (Qatar Digital Archive, Erişim Tarihi: 21/05/2024).....	22
Harita 2: El-Cezire Bölgesi, Harita: New York Public Library Schwarzman Map Division	24
Harita 3: İ.Ö. 4. ve 3. Binyılda Ana Ticaret Yollarını Gösteren Harita	26
Harita 4: 1530 Yılına Tarihlenen Diyarbekir Vilayeti’ne Tâbi Sancaklar	48
Harita 5: 16. Yüzyılda Mevcut Olup Günümüzde Yeri Tespit Edilebilen Bazı Yerleşim Yerleri	93

GİRİŞ

Konu, Kapsam, Yöntem

Bu çalışma her şeyden önce bir ‘anlama’ çabasının neticesidir. Araştırma en azından son birkaç yüzyıl boyunca tarihsel süreçte talihi pek de yaver gitmemiş bir dini topluluk olan Yezidiler’in iktidar ile ilişkileri ve bu bağlamda onların Osmanlı Devleti ile kurdukları bağlantıların hangi zeminde şekillendiğine dair duyulan merak ile başladı. Ancak sonrasında Yezidiler denildiğinde neredeyse tek şehir olarak akla gelen ve inanç kimliğiyle bütünleşmiş olan Sincar’a ve onun Osmanlı idaresindeki erken tarihine yönelmiştir. Zaman çerçevesi için 1514’te meydana gelen Çaldıran Muharebesi’nden sonra bölgenin tedricen Osmanlı hakimiyetine dahil olmaya başladığı ve Musul-Sincar için 1516-1517 yıllarına tekabül eden dönem başlangıç olarak esas alınmıştır. Bu başlangıç, pek çok faktörün dahil olduğu bir değişim ve dönüşüm sürecinin tezahür ettiği XVI. yüzyılın sonuna uzanmaktadır. Ele alınan zaman aralığı ve hatta daha sonraki dönemlerde de devam eden tarihsel akış Sincar’ın kendine özgü birtakım yerel dinamikler çerçevesinde Osmanlı idari sistemine eklemlendiği, yeni iktidarın kurumsal yapısı ile tanıştığı ve yeni sisteme entegrasyon sürecine tabi olduğu bir değişim/dönüşüm sürecidir. Bu sürecin ilk yüzyılı yani XVI. yüzyılın müstakil bir biçimde ele alınmamış olması ise çalışmanın konu ve dönem seçiminde belirleyici bir etken teşkil etmiştir. Bununla birlikte çalışma, Osmanlı imparatorluğunun taşra yönetimi ve esnek idare politikasını bir yerel tarih örneği üzerinden ele alarak günümüz penceresinden Sincar’ın XVI. yüzyıldaki durumuna ilişkin bir portresini çizmeyi ve sancağı muhtelif açılardan ele alarak genel görünümünü ortaya koymayı gaye edinmektedir. Tabi günümüzde Irak’ın Ninova ili sınırları içerisinde yer alan ve nispeten daha dar bir idari alanı kapsayan Sincar’ın, çalışmaya konu olan XVI. yüzyıldaki idari sınırları diğer pek çok sancak veya bölgede olduğu gibi günümüzdeki durumundan farklılık göstermektedir. Mezkur dönem için sancağın idari sınırları günümüz Suriye bölgesi içerisinde yer alan Hatuniye, yine Irak toprakları arasında yer alan Telafer ve köyleri ile Hiyal karyesi ve diğer bazı küçük yerleşim yerlerini kapsamaktadır. Dolayısıyla sınır kavramı her ne kadar değişken ve akışkan bir ifade olarak kalsa da ele alınan dönem için genel itibarıyla sancağın sınırlarının Musul, Mardin, Ane, Deyr ve Rahbe sancakları arasında bulunan coğrafyaya yayıldığı ifade

edilebilir. Özellikle Cebel-i Sincar ve çevresinde ise Yezidi köy ve köylüler bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı tamamen yerleşik iken bir diğer kısmı ise konargöçer vaziyetteki aşiretler olarak varlıklarını muhafaza ediyordu. Bu gruplar hem zirai faaliyetlerde bulunmakta hem de civardaki köyler ile bölgeden gelip geçen yolcu ve kervanları yağmalıyorlardı.¹ Dolayısıyla nispeten yağma ve talan ekonomisine dayalı bir iktisadi yaşam mevcut idi.

Sincar'ın kendine has birtakım coğrafi özellikleri ve bunların çerçevesinde şekillenen birtakım toplumsal dinamikleri vardı. XVI. yüzyıl Irak coğrafyası genel itibarıyla hem Osmanlı idare merkezine uzak konumu hem de Safevi sınır hattına yakın olması hasebiyle askeri, siyasi ve toplumsal faktörler bakımından bir uç bölge görünümüne sahipti. Söz konusu iki güç odağı arasında uzun bir zaman dilimine yayılan mücadele ve çekişme hali bölgenin siyasi, kültürel ve idari yapısı üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu yönüyle bölge bir yandan farklı kültürel ve siyasal unsurların kesiştiği bir kavşak noktası niteliği taşıırken öte yandan zaman zaman çeşitli ekonomik imkanlar da sunan bir *fırsatlar diyarı*² olarak ortaya çıkabilmekteydi.

Sancağın konumlandığı bölgenin coğrafi özellikleri bakımından ayırt edici bir faktör, özellikle Cebel-i Sincar'ın yağmur sularını bünyesinde toplayarak çok sayıda irili-ufaklı su kaynağının ortaya çıkmasına imkan vermesi idi. Bu su kaynakları ovanın hayat bulmasına olanak sağlayarak toprağın verimliliği ile üretimin artmasına katkıda bulunmasının yanı sıra dağın kendisi de otlakları ile birlikte konargöçer topluluklarına bir yaşam alanı sunarak onları kucaklayıp kendine çekmekte ve dolayısıyla zikredilen bu faktörler Sincar coğrafyasını farklı kılmaktaydı.³ Bu coğrafi ve beşeri faktörler sancağın yalnızca fiziki yapısını değil aynı zamanda toplumsal, idari ve ekonomik yapısı üzerinde de doğrudan etkiye sahip olmuş ve bölgeyi kontrol edilmesi güç bir hale getirmiştir. Sincar'ın da dahil olduğu bu stratejik coğrafya büyük ölçüde yağma ve talan

¹ Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.230.

² Ömer Gezer bu ifadeyi Osmanlı ile Habsburg sınır bölgesinin askeri, ekonomik, toplumsal dinamiklerini açıklamak bağlamında hattın sağladığı birtakım olanaklar ile akın ve yağma gibi faaliyetler neticesinde elde edilen ganimetlerin yanı sıra toplumsal açıdan da hattın sağladığı faydaları belirtmek üzere kullanmaktadır. Biz de bu kavramı Osmanlı-Safevi sınır hattına yakın bir coğrafyada yer alan Sincar'ın toplumsal dinamiklerini, aşiret yapılarının geçişkenliği ve menfaat zemininde bu yapıların gösterdiği hareketliliği açıklamak amacıyla kullanmayı tercih ettik. Bkz. Ömer Gezer, *Kale ve Nefer- Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s.39.

³ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2019, s.9-10.

ekonomisine dayanan aşiretler ile kuşatılmıştı. Özellikle kırsal bölge merkezi denetim güçlerine karşı koyan ve zapturapt altına alınması güç olan toplumsal yapılar ile özdeşleşmişti. Bölgede yaşayan ve büyük ölçüde konargöçer ya da yerleşik Yezidi gruplardan oluşan bu topluluklar Cebel-i Sincar'ın sağladığı doğal korunak ve tarihsel olarak şekillenmiş olanaklar sayesinde merkezi otoriteye karşı nispeten bağımsız bir yaşam sürdürmüşlerdir. Sincar Dağı ve onun sunduğu avantajlar ise başına buyruk hareket eden grupların kontrol edilmesini güç hale getirmekteydi. Hatta Sincar ile birlikte ikinci bir önemli Yezidi yerleşim alanı olarak öne çıkan Musul'un kuzeyindeki Şeyhan bölgesi, daha düz ve ulaşılabilir bir coğrafi yapıya sahip oldmasından dolayı burada yaşayan Yezidi topluluklar daha açık saldırılara maruz kalmış ve bu saldırılardan kaçıp Sincar'a sığınmakla birlikte Sincar bölgesindekilerin daha az etkilendikleri bilinmektedir.⁴ Sincar'daki bu aşiretlerin gücü Bağdat kırsalında faaliyet gösteren Şii ve bedevi gruplarda olduğu gibi büyük ölçüde kırsal alan üzerindeki hakimiyetlerinden kaynaklanıyordu.⁵ Bu durum çalışmanın ilerleyen safhalarında da ele alındığı üzere ilk dönemlerden itibaren görülen ve bilhassa yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan dirlik tevcihlerinin yerel aşiret beylerine tevcih edilmesi ile yakından ilişkilidir. Nitekim söz konusu tevcihler çoğunlukla hali ve harap durumda bulunan kırsal bölgelerin şenlendirilmesi, ayende ve revendeye yönelik tehditlerin azaltılıp can ve mallarının haramilerden korunması gibi şartlara bağlanmıştır. Dolayısıyla devlet idaresi dirlik sistemi çerçevesinde hem aşiretlerin faaliyetlerini kontrol altında tutmak hem de bu bölgelerin yeniden toplumsal ve iktisadi bakımdan yeniden canlandırılmasını sağlamaya yönelik bir politika izlemiştir. Zikredilen politika çerçevesinde aşiretler bir yandan yerleşikliğe geçirilerek diğer taraftan pek çok yeni yer meskun hale getirilecek ve buralar üretim çarkına dahil edilip gelir üretimi sağlanacaktı. Ayrıca bu kişilerden yeri geldiğinde çeşitli amaçlarla hizmet alınacak ve böylece onların yağma ve talanların önüne geçilecekti. Tüm bu çabalar sancağın Osmanlı yönetimine eklemlenmesi çabaları karşılığında devletin elindeki dizginleri gevşek tutması ve yerleşme ile merkezileşme çabalarının tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır.

⁴ Nelida Fuccaro, *The Other Kurds*, İ.B. Tauris, New York 1999, s.36-37.

⁵ Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables" *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, Edt. William R. Polk, Richard L. Chamber, University Of Chicago Press, 1968, s.51.

İktisadi bakımdan Irak coğrafyasının öne çıkan şehirleri arasında sayılabilecek Bağdat, Basra, Musul gibi şehirler kadar etkili olmasa da Halep, Musul, Mardin, Diyarbakir arasındaki ticaret ve kervan yolu güzergahı üzerinde bulunması nedeniyle stratejik bir konuma sahipti. Sincar'ın Halep ve Musul arasındaki ticaret güzergahı üzerinde bulunması da bölgeden geçen kervanların hedef alınmasına olanak tanımış, saldırı ve yağmaya uğrayan tüccar, kervan ve diğer birtakım unsurlara dair kayıtlar daha sonraki dönemlerde de sıkça karşımıza çıkmaktadır.⁶ Bu durum zamanla aşiretlerin bu yağma ve talan faaliyetlerine dayalı bir ekonomi pratiğinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Duruma paralel şekilde kısmen her biri kendi içerisinde bağımsız hareket eden bu gruplar aynı zamanda merkezi idarenin vergi toplama pratiğine karşı koyarak veya bu vergiden kaçarak eski yaşam alışkanlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Birkaç örnek vererek durum daha iyi anlaşılabilir. Orta Çağ kaynaklarından İbn Cübeyr seyahatnamesinde müellif Sincar'ın da dahil olduğu bölgeden geçerken sarp dağlarda yol kesen, fesatlık çıkaran ve yağma yapan Kürtlerden korkup ancak tedbir alarak yolculuklarına devam ettiklerini kaydetmektedir.⁷ 1568 tarihli bir mühimme kaydında ise koyunları ile birlikte Sincar Dağı'na çıkan Ulus taifesinin her sene resm-i ağnamlarını toplamaya gelen devlet görevlilerine zorluk çıkardıkları ve “*âlet-i harb ile muhâlefet ü mümâna'at idüp resm-i çobâniyyelerin virmekte inâd itdükleri*” bildirilip bu şekilde davrananların üzerine gidilmesi ve vergilerini vermemekte ısrar edenlerin tedip edilmesi buyurulmuştur.⁸ Aynı coğrafyanın Osmanlı idaresinde geçirdiği yaklaşık bir asır sonrasına dair gözlemlerde ise XVII. yüzyılın meşhur seyyahı Evliya Çelebi, Diyarbakir Beylerbeyi olan Melek Ahmed Paşa ile Sincar Yezidileri üzerine yaptığı seferde yer alması dolayısıyla verdiği bilgilerde bunların hala vergilerinin tahsilinde direttikleri, tüccar ve kervanları yağmaladıkları ve Mardin'in köylerini basarak bu ekonomi pratiklerine devam ettiklerini ortaya koymaktadır. Çelebi, Sincar Dağı'ndaki Yezidi aşiretlerinden bahsederken “*bu mel'ûn kavîmlerden öşür, âded-i ağnâm ve otlak*

⁶ Örneğin, on altıncı yüzyılın sonlarına ait olan bazı mühimme kayıtlarında Sincar kadısının gönderdiği mektupta Ekraddan bazı grupların Sincar ahalisinin evini bastığını, Musul'a giden kervanın yollarını kestiğini, sekiz kişinin canlarını alıp mallarını gaspettiklerini, bir defa da Musul'dan Helep'e giden bir kervanın yolunu kesip dört kişiyi öldürüp mallarını aldıkları bildirmektedir. Bkz. BOA, A.DVNSMHHM.d. 69, 211/421; BOA, A.DVNSMHHM.d. 69, 214/424.

⁷ *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s.179.

⁸ BOA, A.DVNSMHHM.d. 7, 559/1579; yayımlanmış hali için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon-İndeks II*, Ankara 1999, s.203.

hakkını tamamıyla almak değme yiğit paşa kârı değildir”⁹ ifadeleri ile gerektiğinde bu grupların üzerine gidecek sert, güçlü ve gözü pek bir paşanın görev yapması gerektiğine vurgu yapar.¹⁰ Çelebi’nin bu açıklamalarını destekleyen bir örnek olarak, 1518 tahrirde sancakta zikredilen *Kılbaş* isimli bir taifenin varlığı dikkat çekicidir. Zikredilen grubun dağlık alanlarda meskun olduğu, isimlerini yazmanın dahi mümkün olmadığı bu nedenle hane sayıları ve vergi gelirlerinin tespit edilememesinden dolayı tahmini bir sayı yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu arada grubun yaklaşık 300 hane olduğu ve hasıl olarak da 50.000 akçe yazılmıştır¹¹ ki bu sayılar dönemin koşulları içerisinde önemli bir orana tekabül etmektedir. Dolayısıyla böyle bir ortamda mutlak anlamda bir merkezileşmeden bahsetmek veyahut siteme uyum aşamasında sancağa idareci olarak dışardan atama yapılması gibi durumlar biraz güç görünmektedir. Örneğin, Sincar’a nispeten uzak bir bölge olan Karahisar-ı Sahib sancağından sancakbeyi olarak görevlendirilen¹² fakat atandıktan kısa bir süre sonra sancağın uzaklığından şikayet edip adamlarının dağıldığını ve tekrar eski sancağına dönmek isteyen Veli Bey’in durumu da bu durumu desteklemektedir. Veli Bey’in bu isteği kısa bir süre sonra kabul görmüş ve kendisi eski görev yerlerinden olan Üzeyr sancağına görevlendirilmiştir.¹³ Sincar’ın kendine has bu dinamikleri hem ekonomik ve toplumsal boyutunu hem de nüfus ve yerleşme gibi sancağın pek çok yönü üzerinde etkili olmuş görünmektedir. Onun bu konumu Khoury’nin ifadesi ile “tarihçi için iyi bir inceleme konusu”¹⁴ oluşturmaktaydı. Bu nedenle tüm bu toplumsal dinamikler ve coğrafi yapının sunduğu olanaklar göz önünde bulundurularak günümüz penceresinden sancağın XVI. yüzyılının bir portresi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

XVI. yüzyılda Sincar sancağını ele aldığımız çalışmada ortaya konulan veri ve analizler bazı temel soru ve sorunların etrafında şekillenmiştir. Öncelikle imparatorluğun Doğu/Ortadoğu coğrafyasının kendine has böylesi siyasal ve toplumsal dinamikleri olan ve Osmanlı idaresi altına girdikten sonraki geçiş sürecinde timar sistemi uygulanan Sincar gibi sancakların bu idari statüsü üzerinde çok fazla durulmamış ve bu durum

⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 4. Kitap, C.I, İstanbul 2010, s.80-81.

¹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.80-81.

¹¹ BOA, TT.d. 64, s.335.

¹² BOA, A.DVNSMHHM.d. 4, 71/720.

¹³ BOA, A.DVNSMHHM.d. 4, 129/1314.

¹⁴ Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu-Musul 1540-1834*, Çev. Ülkü Tansel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.21.

genelleyici bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Mamafih bu konuyu daha kapsamlı ele alıp anlamaya imkan verecek özellikle ruznamçe, ruus gibi arşiv malzemesinin kullanımı da sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede çalışmanın sorularından biri Sincar örneği üzerinden şu şekilde ifade edilebilir: bir sancakta timar sisteminin uygulanması o sancağı bütünüyle klasik/normal bir Osmanlı sancağı haline getiriyor muydu? Bu meyanda XVI. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bir sancak olan Sincar ele alınırken çalışmanın temel sorunsallarından biri her ne kadar araştırma farklı başlıklar altında ifade edilse de bütüncül olarak Sincar'ın ne ölçüde klasik/normal bir Osmanlı sancağı sayılabileceğini sorgulamaktır. Bu sorgulama özellikle sancakbeyleri, timar ve zeamet sahipleri ile alınan vergiler üzerinden desteklemeye ve anlaşılmaya çalışılmıştır. *Klasik* kavramı çoğu zaman Osmanlı tarih yazımında imparatorluğun “altın çağını” tanımlamak için¹⁵ kullanılsa da bu ifade konumuz bağlamında timar sisteminin uygulandığı ve Osmanlı idari-mali düzeninin tesis edilmeye çalışıldığı sancaklardır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin her bölgede olabildiği gibi kendine has dinamikleri olan Ortadoğu coğrafyasında kendi kurumlarını dönüştürücü ve kalıcı biçimde yerleştirebilmesi ele alınan dönemle sınırlı kalmayıp uzun bir dönem ve süreci kapsamaktadır. Sincar özelinde de ele aldığımız dönem hem yerel unsurların ön plana çıktığı hem de merkezileşme çabalarının bir arada görüldüğü bir dönemdir. Dolayısıyla mezkur bölgeler açısından klasik/normal bir Osmanlı düzeninin tam anlamıyla tesis edilmesi ancak uzun yıllar sonra kısmen mümkün olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶ Bu sebeple XVI. yüzyılda Sincar'ın klasik yapısı da bu bağlamda ele alınabilir. Dolayısıyla bu soru ayrıca Osmanlı esnek idari sisteminin taşrada nasıl tezahür ettiğini ve yerel unsurlarla ne ölçüde uzlaştığını/bütünleştirdiğini ortaya koyma imkanı sunmaktadır.

İkinci bir soru/sorular dizisi olarak yukarıda zikrettiğimiz üzere daha evvel Sincar ile aynı vilayete bağlı olan pek çok kaza ve sancak bir bütün olarak ele alınmış ve genel

¹⁵ Klasik Çağ tanımı ve bu tanım üzerine bazı değerlendirmeler için bkz. Oktay Özel, *Dün Sancısı-Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2025, s.115-116; Ayrıca döneme dair isimlendirme ve tanımlama için bkz. Feridun M. Emecen, “Yeniçağ ve Erken Modern Dönem Kavramları Arasında Osmanlı Klasik Çağı: Tanımlar ve Çalışmalar” *Osmanlı Araştırmaları*, C.LXIII, 2024, s.1-35; 16. yüzyılın klasik düzeninden 18. yüzyıl değişim dönüşüm dönemine dair bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

¹⁶ Bu durumu Oktay Özel “geciktirilmiş Osmanlılaştırma” olarak değerlendirmektedir. Bkz. Oktay Özel, *Dün Sancısı-Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2025, s.139.

itibarıyla bu sancakların toprak düzeni, iktisadi durumu ve yerleşme sistemleri ile demografik durumları ortaya konulmuştur. Ancak Sincar hakkında bu hususlara dair teferruatlı bilgilere sahip değiliz. Bu meyanda XVI. yüzyılda Sincar sancağının demografik durumu ve yerleşme sistemi nasıl bir seyirde idi? Sancağın inanç yapısının durumu nasıldı? Sancakta etkin olan aşiret ve cemaatler hangileri idi? Sancağın gelir kalemleri nelerdi ve bunlar kimlere tahsil edilmişti? Sancağın üretim seviyesi ve ekilebilir arazinin durumu nasıldı? Ekilebilen arazilerde hangi ürünler ne ölçüde üretildi? Görev yapan sancakbeyleri kimlerdi ve bu dönüşüm döneminde sancakbeyi hareketliliği nasıl bir seyir izlemiştir? Dirlikler kimlere ve hangi amaçlar ile verildi? Sincar'ın ele alınan dönem içerisinde zikredilen hususlarda diğer sancaklardan farklı kılan veya öne çıkaran herhangi bir özelliği mevcut muydu? Bu ve benzeri sorular üzerinden XVI. yüzyılda Sincar sancağının bir manzarası tasvir ederek Osmanlı Ortadoğusu bağlamında bir yerel tarih çalışması sunulmaktadır.

Bu tez dört bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde, sancağın tarihsel coğrafyası ele alınmakla birlikte sancağın hem yerleşme sistemi hem de ekonomik gelişimi üzerinde doğrudan etkiye sahip olan dağ ve su kaynakları gibi fiziki coğrafi özelliklerinin önemi vurgulanmaktadır. Ardından Sincar'ın Osmanlı idaresi öncesi siyasi tarih serüvenine kısaca değinilmekte ve sancağın Osmanlı idaresi altına girdikten sonraki süreç ise genel hatları ile ele alınmaktadır. Bölümün son kısmında ise Osmanlı idaresinin sancaktaki temsilcisi olan ve çalışmanın da sorun ve tartışmasını destekleyecek sancakbeylerinin menşei, görev süresi ve görev bölgeleri gibi özellikler üzerinde durulmuş ve bunlar hakkında elde edilen veriler ışığında birtakım değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, birinci bölümde ele alınan dağlık bölge ve su kaynaklarının yerleşim düzeni üzerindeki belirleyici etkisi daha somut biçimde ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede özellikle 1518 ve 1567 tahrirleri esas alınarak sancak genelinde nüfus ve yerleşme yapısının mezkur dönemler arasında ne ölçüde şekillendiği incelenmektedir. Bu değişim sancak merkezi ve kırsal yerleşimler olarak ayrı ayrı ele alınarak değerlendirilmiştir. Ayrıca sancak merkezinde yoğun olmasa da sancak kırsalında bazısı yerleşik fakat çoğunluğunun konargöçer olduğu tahmin edilen yoğun bir aşiret/cemaat varlığı ortaya konulmakla beraber bu toplulukların sancak ekonomisi ve yerleşim düzeni içerisindeki rolleri ele alınmaktadır. Bununla birlikte sancağın

demografik yapısında günümüzde olduğu gibi erken dönemlerde de önemli bir yer tutan Yezidiler ayrı bir başlık altında ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümde sancağın arazi durumunu incelenmekte ve dirlik gelirlerinin kimlere ne miktarda tevcih edildiği ele alınmaktadır. Timar ve zeamet sahiplerinin kimler olduğu ortaya konulmakta ve bu bağlamda elde edilen bulgular çerçevesinde çalışmanın argümanı desteklenmektedir. Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında dirliklerin kontrol altına alınması güç olan bazı konargöçer aşiretlerin yerleşikliğe geçirilmesinde bir araç olarak kullanıldığı ve böylece Osmanlı idaresi ile yerel dinamikler arasında uzlaşmaya dayalı bir anlaşma zemininin teşkil edildiği bilinmektedir. Bu bölümün son kısmında, ekilebilir arazinin bir göstergesi olan çiftlikler ve çiftlik meselesi ele alınmaktadır. Bu çerçevede reaya çiftliklerinin yanı sıra ehl-i örf sınıfının da en azından bir kısmını teşkil ettiği düşünülen mahalli unsurların tasarrufunda bulunan bazı hassa çiftlikler de ele alınmakta ve böylece sancaktaki toprak tasarruf biçimleri nispeten bütün olarak incelenmektedir.

Çalışmanın son kısmı olan dördüncü bölümde ise ekilebilir arazi, iklim ile coğrafi faktörlerin etkisi ve hangi tarım ürünlerinin istihsal edildiği bunların tahrir kayıtlarında yer alan miktarları ile devletin bu üretimden aldığı ayni veya nakdi öşür gelirleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca sancağın zirai faaliyetleri ve bunlara bağlı olarak tahsil edilen vergilerin yanı sıra sancak ekonomisinde önemli bir yer tutan hayvancılık ve hayvancılığa bağlı olarak tahsil edilen gelir miktarı ve dağılımı da incelenmektedir. Bu temel ekonomik faaliyetlerin yanı sıra sancağın diğer iktisadi faaliyetleri ve bunlara bağlı vergi kalemleri ele alınarak yer yer Sincar'ın aynı coğrafyada yer alan benzer sancaklarla mukayesesi yapılarak özgünlüğü veya farklılığı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ayrıca sancağın idari sınırlarında yer alan vakıf eserlere de bu bölümde değinilmektedir.

Son olarak bu araştırmada kullanılan kaynakların verdiği bilgilerin her zaman temkinli kullanılması gerektiği, sadece söyledikleri değil söylemediklerinin ve satır aralarında ima ettiklerinin de dikkate alınması gerektiği aşıkardır. Özellikle ele aldığımız dönem dahil olmak üzere XV-XVI. yüzyıl araştırmalarının temel kaynak grubunu oluşturan tahrir defterleri sundukları bilgilerin yanı sıra önemli sınırlılıklar da barındırmaktadır. Mesela nüfus meselesi ele alınırken bu defterlerden elde edilen nüfus verilerinin gerçek nüfusu yansıtmaktan ziyade esasen vergiye tabi nüfusu esas aldığı ve bu vergi

nüfusunun dahi eksik kaydedilmiş olabileceğini hatırdan uzak tutmamak lazım gelmektedir.¹⁷ Benzer biçimde kaydedilen gelir miktarlarının da kesin sayılar olmadığı bunların tahmini veriler olarak ele alınması gerekmektedir. Nitekim defterlerde yer almayan ya da çeşitli nedenlerle kayda geçirilmemiş vergi kalemlerinin bulunması ihtimali her zaman mevcuttur. Örneğin Mehmet Öz, Canik Sancağı'na ait 1455 yılına ait defterde niyabet vergisinin fiilen mevcut olmasına karşın deftere yazılmamış olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁸ Dolayısıyla elde edilen bulgular neticesinde verilen sayı ve değerlerin kesinlik iddiasında olmadığı aşikardır. Bununla birlikte S. Faroqhi'nin ifade ettiği gibi tarihsel kaynakları analiz ederek her ne kadar kesin bir hakikate ulaşılamasa bile en azından fiilen var olan veya gerçeğe aykırı olabilecek bazı şeyleri ayıklama şansına sahip olma imkanı sunmaktadır. Bu nedenle söz konusu kaynak ve veriler tüm sınırlılıklarına rağmen ifade ettikleri anlam bakımından önem taşımaktadırlar.¹⁹

Bu çalışma ve burada sunulan analizler gerçekte çok daha büyük bir hikaye ve geniş bir yapbozun sadece ufak bir parçasını temsil etmektedir. Gösterilen çabaya rağmen bazı noktalar gözden kaçmış veya yanılığlara düşülmüş olabilir. Bu eksikliklerin farkında olarak ve kaynakların sınırlılığı göz önünde bulundurularak elde edilen verilerle gelecekte yapılacak daha derin çalışmalara ufak bir katkı sunmak amaçlanmaktadır. Nispeten geniş bir zaman aralığı ve geniş bir konu muhtevasına sahip olan pek çok akademik çalışmada olabileceği gibi bu çalışma da hatadan münezzeh değildir. Dolayısıyla çalışmanın tüm boyutlarıyla hatasız bir bütün oluşturduğunu iddia etmek mümkün değildir. Özellikle çalışmanın başlıca güçlüklerinden biri özellikle sancağın güney ve güneydoğu kesimindeki köy ve mezra adlarının önemli bir bölümünün Türkçe olmaması nedeniyle yer adlarının okunması ve tespitinde karşılaşılan güçlüktür.

¹⁷ Tahrir defterlerinin kullanımında dikkat edilmesi gereken hususlara dair bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler" *Vakıflar Dergisi*, S.22, 1991, s.429-439; Feridun M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler, İstanbul 1991, s.143-156; Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Çalışmalarına Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.I, S.1, 2003, s.267-286; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları" *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.97, Ankara 1995, s.93-112.

¹⁸ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.83.

¹⁹ Suraiya Faroqhi, "A Life in Ottoman History" (Introduction), *The Cambridge Companion to Ottoman History*, Edited By: Alexis Wick, Cambridge University Press, New York 2025, s.9.

Dolayısıyla elde edilen sonuçlar ve birtakım veriler kaynakların sunduğu cömertlik ve sınırlılıklar çerçevesinde değerlendirilebilir. Çalışmada eksik ve hatalar yazarına aittir.

Çalışmada ele alınan döneme ait arşiv belgelerinin Latin harflerine aktarılması, içeriklerinin tasnif ve tahlil edilmesi ve daha sonra elde edilen verilerin tarihsel bağlam içerisinde değerlendirilip ilgili literatür ile desteklenerek metne dönüştürülmesi üzerine bir yol izlenmiştir. Transkripsiyonda ise tablolar içerisinde verilen bilgiler ile kaynaklardan doğrudan aktarılan alıntılar haricinde genel yazımda kullanılan terim, ifade ve yer adlarının modern Türkçe kullanımı esas alınarak metin inşa edilmiştir. Buna mukabil tablolarda sunulan veriler umumiyetle kaynaklardan doğrudan aktarıldığından ötürü söz konusu kayıtların yazımında dönemin imla özellikleri muhafaza edilmiştir. Çalışmanın dayandığı başlıca kaynak gruplarından bir kısmı içerikleri, kullanım biçimleri ve araştırmaya sağladıkları katkılar bakımından aşağıda daha teferruatlı olarak ele alınmıştır.

Literatür

Çalışmanın değindiği dönem ve konu bakımından ilgili literatür incelendiği zaman Sincar ile aynı vilayete tabi olan veyahut yakın coğrafyada yer alan bazı kaza ve sancakların XVI. yüzyılı üzerine çalışmalar bulunsa da bunlar doğrudan ele aldığımız konu ile bağlantılı olmaması hasebiyle burada tekrar zikredilmeyecektir. Mamafih çalışmada zaman zaman Sincar'ın iktisadi ve demografik durumunu daha iyi ortaya koyabilmek ve genel görünümünü sergileyebilmek adına bu çalışmalardan da istifade edilmiştir.²⁰ Ele aldığımız dönem itibarıyla doğrudan Sincar üzerine kaleme alınmış çalışmalar arasında Durmuş Volkan Karaboğa'ya ait iki çalışma öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Sincar'ı doğrudan konu edinen bir araştırma makalesi ve diğeri ise yine

²⁰ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, İksad Yayınevi, Ankara 2023; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989; Aynı yazar, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999; Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991; M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000; Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Genişletilmiş 3. Basım, İstanbul 2019; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014; Ayrıca, aynı bölgede yer almamasına mukabil istifade edilen bazı sancak ve kaza çalışmaları şunlardır: Fikret Yılmaz, *XVI. Yüzyılda Edremit Kazası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985; Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

aynı yazar tarafından kaleme alınan ve Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı tüm sancakları kapsayan doktora çalışmasıdır. Karaboğa'nın "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu"²¹ başlıklı makalesi doğrudan ele aldığımız konu ve dönemin içerisinde yer almasının yanı sıra sancağın XVI. yüzyıl ilk yarısının ekonomik ve demografik yapısının anlaşılması adına önemli bir katkı sunmaktadır. Ancak çalışma makale formatında ele alınmış olması hasebiyle hem zaman aralığı olarak hem de kaynak çeşitliliği bakımından sınırlı ve nispeten yüzeysel bir çerçeveye sahiptir. Sincar'ın XVI. yüzyılına dair bilgilerini muhteva eden bir diğer çalışma yine Karaboğa tarafından doktora tezi olarak hazırlanan ve daha sonra kitap olarak yayımlanmış olan aynı başlıklı eseridir. Yazarın *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)* başlıklı eseri²² titiz bir çalışmanın ürünü olup XVI. yüzyıl Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı sancakların iktisadi durumları hakkında malumat vermektedir. Geniş bir coğrafyada yer alan sancakları kapsayan bu çalışma yer yer Sincar'a dair de malumat vermektedir. Bununla birlikte, çalışmada verilen veriler ile bizim tespit ettiğimiz veriler arasında yer yer ufak farklılıklar görülmektedir. Karaboğa'nın her iki çalışması, bu çalışmada benimsenen tartışmalar çerçevesinde ele alınmamıştır. Dolayısıyla kıymetli bilgiler içerse de bu çalışmalar Sincar'ı müstakil bir şekilde tüm yönleri ile alan geniş kapsamlı çalışmalar olduğunu ifade etmek güçtür. Çalışma bu bağlamda literatürdeki boşluğa katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bununla birlikte her ne kadar araştırmamızın zaman dilimi dışında kalsa da Sincar'ın tarihine ilişkin olarak kaleme alınmış bir yüksek lisans tezini daha burada zikretmek yerinde olacaktır. Falah Khairi Mirzo tarafından hazırlanan *Osmanlı'nın Son Döneminde Sincar Kazası'nın İdari, Sosyal ve İktisadi Durumu* başlıklı yüksek lisans tezi²³ Sincar'ın Osmanlı hakimiyeti altındaki son dönemlerini ele alan bir çalışma olarak ifade edilebilir. Bu yüksek lisans tezinde Mirzo, Sincar'ın mezkur dönemini idari, toplumsal ve ekonomik yapı gibi farklı boyutlarıyla büyük ölçüde Arapça kaynaklar üzerinden ele

²¹ Durmuş Volkan Karaboğa, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.57, 2022, s.12-27.

²² Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2017; Basılmış hali için bkz. Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020.

²³ Falah Khairi Mirzo, *Osmanlı'nın Son Döneminde Sincar Kazası'nın İdari, Sosyal ve İktisadi Durumu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2015.

almakla birlikte teferruatlı bir çalışma olmayıp genel bir değerlendirme sunmaktadır. Zikredilen çalışmalardan yer yer gerekli görülen noktalarda istifade edilmiştir.

Kaynaklar

Tahrir Defterleri

“Yazma, kaydetme ve deftere geçirme” anlamlarına gelen tahrir, Osmanlı mali ve idari sistemi dahilinde vergiye tabi nüfus ve gelir kaynaklarının tespit edilmesini amaçlayan bir uygulama olup mezkur teamül neticesinde oluşturulan tahrir defterleri²⁴ bu çalışmanın temel kaynak gruplarından birini teşkil etmektedir. Çalışmada tahrir defterleri serisi içerisinde yer alan mufassal, icmal ve vakıf tahrirleri olmak üzere üç farklı kaynak grubu kullanılmıştır. Söz konusu defterler özellikle sancağın uzun vadeli nüfus verilerinin tespiti ve analizi ile iktisadi yapısının ortaya konulmasında temel başvuru kaynakları olarak istifade edilmiştir. Bununla birlikte tahrir defterlerinin modern anlamda nüfus sayımı niteliği taşımadığı ve bu defterlerde yer alan verilerin esasen *hane* birimi üzerinden vergiye tabi nüfusu yansıttığı hususu göz önünde bulundurulmalıdır.²⁵ Vergi nüfusu ve gelir kaynaklarının belli bir düzen içerisinde has, zeamet ve timar şeklinde kaydedilen bu defterler umumiyetle siyakat yazı türü ile tutulmuştur. Bu çalışmada istifade edilen belli başlı tahrir defterleri şunlardır:

TT.d. 64 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri (1518)

Çaldıran Savaşı’nın ardından bölgenin tedricen Osmanlı hakimiyetine girmesiyle birlikte gerçekleştirilen ilk mufassal tahrir olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu tahrir, Diyarbakır Vilayeti’nin fethinden sonra yapılan ilk tahrir olup 1518 yılına tarihlenmektedir. Defter, bu dönemde vilayete tabi olan on iki sancağın tümünü ihtiva etmektedir. Sincar ile ilgili kısımlar 325. sayfada sancağın kanunnamesi ile başlamakta ve tahrir kayıtları 346. sayfaya kadar devam etmektedir. Defterde sancağa ait kanunname bulunmaktadır. Kanunnamenin başında Sincar ile beraber Telafer,

²⁴ Mehmet Öz, “Tahrir” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIX, İstanbul 2020, s.425.

²⁵ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus (1455-1643)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.VI, S.1, 1991, s.176.

Hatuniyye ve Hiyal nahiyeleri kaydedilmiştir.²⁶ Sancak kanunnamesi umumiyetle Osmanlı kanunlarına daynamktadır. Ancak sancağın kanunnamesinde ayrıca Osmanlı Devleti'nin yeni fethettiği yerlerin adetlerini de göz önünde bulundurma geleneğinin yansması görülmekte ve *ber mûceb-i kânûn-ı Hasan Pâdişâh* şeklindeki ibare ile bazı vergilerin tahsilinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan kanunlarının geçerli olduğu dolayısıyla eski geleneklerin devam ettirildiği görülmektedir.²⁷ Defterde tarih *Gurre-i Ramazan 924* (Eylül 1518) olarak kaydedilmiştir. Defter tanzimi ve tahririn Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Amid Kadısı ve eyaletin diğer ileri gelenlerin gayretleriyle tamamlandığı görülmektedir.²⁸ Defterde sancakbeyi olarak Bekir Bey kayıtlıdır.²⁹

TT.d. 998 Numaralı Muhasebe İcmal Defteri (1523)

Söz konusu defter, bölgenin 1518 tarihli mufassal tahririnden sonra gerçekleştirilen ilk tahrire aittir. Her ne kadar kesin tarihi açık olmasa da defterin Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışını müteakip yaptırılan tahrirlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Defterin herhangi bir yerinde tarih yazılmadığı için tahririn tarihi hususunda bölgeyi ele alan çalışmalarda da farklı tarihler zikredilmektedir.³⁰ Bununla birlikte defterin 1523 ile 1530 arasındaki bir tarihte olduğu aşıkardır. 998 numaralı muhasebe icmal defteri Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanmıştır.³¹ Defterin bir muhasebe

²⁶ Sincar ile ilgili kısmın giriş kısmında Hatuniye ve Hiyal'in nahiye olarak zikredilmesine rağmen idari olarak karye statüsünde kaydedilmişlerdir. Nitekim diğer tahrir kayıtlarında da söz konusu yerleşimlerin karye olarak kaydedildiği görülmektedir.

²⁷ Akkoyunlu padişahı Uzun Hasan döneminden kalan bazı vergi uygulamalarının sonraki dönemdeki izlerine ilişkin olarak bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türk Tarih Vesikaları*, C.I, S.2, s.91-106; Ahmet Özcan, "Uzun Hasan Kanunları ve Osmanlı Dönemine Yansmaları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.29, 2011, s.173-192; Wladimir Minorski, "Akkoyunlular ve Toprak Reformları" Çev. Cüneyt Kanat, *Belleten*, S. 235, Ankara 1999, s.863-880;

²⁸ BOA, TT.d 64, s.325, *bi- ihtiyâr-ı âhali-i vilâyet-i mezkûrin ve bi-ma 'rifet-i Mehmed Paşa mîr-i mîrân ve be-kadı-i Âmid ber mûceb-i hükm-i âlişân*, bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri, *Osmanlı Araştırmaları Vakfı*, İstanbul 1991, s.280.

²⁹ BOA, TT.d. 64, s.327 "Hassha-i Bekir Beğ mîr-livâ-i vilâyet-i mezkûr"

³⁰ Defterin tarihi hususunda Nejat Göyünç 1526, (*Mardin Sancağı*, s.36), M. Ali Ünal 1523 (*Harput Sancağı*, s.5), Heath Lowry 1525, (*The Ottoman Liva Kanunnames Contained in the Defter-i Hakani* s.57-72) tarihlerini zikretmektedir.

³¹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zül-Kâdiriyye Defteri (937-1530) I: Âmid, Mardin, Sincar, Musul, 'Arabkir, Ergani, Çirmük, Siverek, Kiğı, Çemişkezek, Harput, Ruha, 'Ana-Hit ve Deyr-Rahbe Livâları ile Hısn-ı Keyf ve Si'ird Kazâları (Dizin ve Tıpkıbasım), Haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun vd; Ankara 1998; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire

icmalı olması hasebiyle köy ve mahaller hakkında mufassal bilgi bulunmamaktadır. Ancak defterde her sancaktan sonra vakıflar ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Sincar sancağına ilişkin kayıtlar defterin 64-71 sayfaları arasında yer almaktadır. Ayrıca Sincar'daki vakıf eserlerine ilişkin tespit edilen en erken kayıtlar da bu defterde yer almaktadır.

TK.GM.d 60 (Yeni No 97)³² Numaralı Mufassal Tahrir Defteri (1567)

Defter, arşiv kayıtlarında 60 numara ile tasnif edilmişken Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü kataloğunun yenilenmesi neticesinde yeniden numaralandırılmış ve ön sayfasında 97 numara ile kayıt altına alınmıştır. Defterin ilk sayfasında “*Defter-i Mufassal-ı Diyarbekir, Kulb ma’a Nusaybin ve tevâbiuhâ*” yazılıdır. Defter, Diyarbekir Vilayet Kanunnamesi ile başlamaktadır. Defterde Kulb, Hısn-ı Keyfa, Nusaybin, Sincar ve Habur sancakları ile alakalı kanun hükümleri ve bu bölgelerin mufassal tahrir bilgileri kayıtlıdır. Defter varak usulünde numaralandırılmış olup Sincar kısmı 319/A’dan başlamakta ve 368/B’ye kadar devam etmektedir. Bu defterin bir kopyasının yine Tapu Tahrir Defterleri kataloğunda TT.d. 1096 numarasıyla kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır.

TK.GM.d. 59 (Yeni No 96) Numaralı Mufassal Defteri (1567)

Bu defterin içerisinde yer alan Sincar Kısmı 60 (97) numaralı defter ile hemen hemen aynıdır. Dolayısıyla aynı tahririn (1567) ikinci bir nüshası olduğu tahmin edilmektedir. Bu defterin kapağında da “*Defter-i Mufassal-ı Diyârbekir ve tevâbi’hâ*” yazılıdır. Defterin tutuluş tarzı, yazı stili ve Sincar ile ilgili bilgilerin tamamı birebir aynıdır. Bu durum her iki defterin aynı tarihlerde yani Sultan II. Selim’in saltanatı döneminde ele alındığına işaret etmektedir. İki nüsha arasındaki tek farklılık bu defterin son sayfasında Sincar vakıfları başlığı altında Sincar Camii Vakfı’na ait bazı gelir kayıtlarının yer almasıdır.

TK.GM.d. 330³³ Numaralı Timar-İcmal Defteri (1569)

Defterin başında “*Defter-i icmâl-i liva-i Ruha ve tevâbi’hâ*” yazılıdır. Defterde Sincar ile beraber Ruha, Siverek, Rakka, Habur sancaklarının icmal bilgileri muhtevidir.

Başkanlığı, *Osmanlı Yer Adları II: Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556) (Şam ve Halep dahil)*, Haz. Ahmet Özkılın, Ali Coşkun vd, Ankara 2013.

³² BOA, TKG. KK.TT.d. 60-184/97.

³³ BOA, TKG. KK.TT.d. 330-149/204

Defterde Sincar ile ilgili kısmından anlaşıldığı kadarıyla 1569 tarihine ait dirlikler ve bu dirlikleri tasarruf eden kişilerin isimleri kayıtlıdır. Yazı stili farklı olmakla beraber bu defterdeki has, zeamet ve timar sahiplerinin aynı olması bakımından defterin TT.d. 991 numaralı icmal defteri ile hemen hemen aynı has, timar ve zeamet kayıtlarını içermektedir. Dirlik sahipleri ve gelirleri her iki defterde de aynıdır. Bu tarz timar icmal defterlerinin oluşturulması tahrir sürecinin tamamlanmasından sonra bölgedeki timarların yeni durumunu ortaya koymak için yazıldığı ifade edilmektedir.³⁴

TT.d. 991 Numaralı İcmal Defteri (1569?)

“Sûret-i Defter-i İcmâl-i Livâ-i Hısn-ı Keyf ve Nisibin ma‘a Ağca Kal‘a, Siird ve Rakka ve Sincar ve Habur” şeklinde ibare bulunan bu defterin üzerinde herhangi bir tarih bulunmamakla birlikte Sincar sancakbeyi olarak Mehmed Bey’in zikredilmesi ve onun 1569 yılına ait has miktarının kaydedilmiş olması defterin büyük ihtimalle bu tarihe ait olduğunu düşündürmektedir. Defterde mezkur sancaklardaki has, zeamet ve timarların kimlerin elinde olduğu ve gelir miktarları yazılmıştır. Defterden bu sancaklardaki dirlik sayısı ve kimlerin tasarrufunda olduğunu görmek mümkündür.

TT.d. 528 Numaralı Timar İcmal Defteri (1573-1574)

H. 981 (1573–1574) yıllarına tarihlenen bu defter, dirlik tevcihlerine dair ayrıntılı kayıtlar içermektedir. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere Sincar’ın çeşitli bölgelerinde hali, harabe ve hariç ez defter durumunda olan dört yüzü aşkın köy ve mezra iskan ve üretim sürecine dahil edilmek suretiyle çeşitli görevliler ve aşiret beylerine tevcih edilmiştir. Mezkur dönemin iskan ve üretim politikasının gerekçelerini göstermesi açısından da ayrıca önem teşkil etmektedir. Defter 94 sayfadan müteşekkildir. İlk sayfada şenlendirmenin nedenleri ve hangi aşiretlerin şenlendirmede gönüllü olduğu gibi birtakım ayrıntılar da verilmektedir.³⁵ Defterde ayrıca yaklaşık 300 kişiye tevcih edilen dirliklere ilişkin kayıtlar bulunmaktadır.

TK.GM.d. 552 Numaralı Evkaf Tahrir Defteri (1566)

³⁴ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.3.

³⁵ BOA, TT.d. 528, s.1.

Doğrudan vakıf tahrirlerine dair bilgiler içeren ve Sincar vakıflarını da ihtiva eden defterlerden biri 1566 tarihli TK.GM TD 552 numaralı Evkaf Defteri'dir.³⁶ Bu kaynak Diyarbekir Vilayeti'ne tabi sancak ve kazalardaki evkafı havi tahrir defteridir. Kaynakta mezkur bölgelerdeki vakıf eserler, isimleri ve bunlara tevcih edilen gelir kalemleri ile birlikte kaydedilmiştir. Defter varak usulüne göre sınıflandırılmış olup Sincar vakıfları 51 ve 52 numaralı varaklarda yer almaktadır.

MAD.d. 4540 numaralı Evkaf Tahrir Defteri

Evkaf defterlerine dair tespit edilen bir diğer kaynak Maliyeden Müdevver Defterler fonunda kayıtlı olan MAD.d. 4540 numaralı defterdir. Bu defterin üzerinde herhangi bir tarih bulunmamasıyla birlikte Kanuni dönemi veya XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu tahmin edilmektedir.³⁷ Evkaf İcmal defteri olduğu anlaşılan³⁸ 4540 numaralı defter toplamda 27 sayfadan müteşekkildir. Defterin Sincar vakıfları ile ilgili kısmı 25. sayfada yer almakta olup burada kayıtlı olan vakıf eserlerin sayısı diğer tahrir defterlerindeki vakıf eser sayılarından oldukça azdır. Nitekim yalnızca üç vakıf eserine yer verilmiştir.

TK.GM.d. 376 Numaralı Evkaf Tahrir Defteri

TK.GM.d. 376 ve TK.GM.d. 2365 numaralı evkaf defterleri ise muhtemelen aynı döneme ait farklı nüshalar niteliğindedir. Nitekim her iki defterde de aynı vakıf eserlerinin ve bunlara ilişkin kayıtların yer alması söz konusu defterlerin ortak bir tahrir sürecinin ürünü olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca ilk kaynağın da yukarıda zikredilen TK.GM.d. 552 numaralı evkaf defteriyle aynı tarihe ait olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte ilk kaynakta Sincar vakıfları 51 ve 52 numaralı varaklarda, ikinci kaynakta ise 141-143 numaralı sayfa aralıklarında yer almaktadır.

Timar Ruznamçe Defterleri

³⁶ Bu fonda yer alan defterler Ankara'da bulunan Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde muhafaza edilmekle birlikte mezkur defterlere ait görüntülerin Devlet Arşivleri Başkanlığı sistemine aktarılmış olması nedeniyle bu çalışmada ilgili belgelerin Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan dijital görüntülerinden istifade edilmiştir.

³⁷ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.XXI.

³⁸ BOA, MAD.d. 4540, s.1-2. "İcmâl-i evkâf-ı.... Diyârbekir ve tevabi'hâ ve eyâlet-i Ruha"; Ayrıca bkz. 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zül'l-Kâdiriyye Defteri (937-1530) I, s.8.

Ruznamçeler, mufassal ve icmal tahrir kayıtlarının yanı sıra timar bürokrasisinin anlaşılması hususunda önemli bir kaynak grubunu teşkil etmektedir.³⁹ Timar tezkire suretlerinin kaydedildiği bu defterler, timarlar hakkında en güncel bilgileri vermesi açısından son derece mühim kaynaklardır. İki tahrir arasında dirliklerde meydana gelen değişimler güncel olarak bu defterlere kaydedilmiştir. Bununla birlikte timar sisteminin uygulandığı ilk dönemlerden itibaren bu kayıtların tutulduğu düşünülmektedir. Konuya dair eldeki ilk defter II. Bayezid devrine ait olsa da yaygın olarak XVI. yüzyıla ait defter kayıtları mevcuttur.⁴⁰

Timar ruznamçe defterleri tahrir defterlerinin mevcut olmadığı dönemlerde ortaya çıkan bilgi boşluklarının giderilmesi bakımından oldukça önem ihtiva etmektedir. Özellikle iki tahrir dönemi arasındaki sürede varlığını muhafaza eden köy ve mezra gibi yerleşim yerlerinin devamlılığı ve bu yerlerden elde edilen gelir miktarında meydana gelen değişimlerin tespiti açısından son derece kullanışlı kaynaklar olmuştur. Bu anlamda timar ruznamçe defterleri iskan tarihi açısından da son derece mühim kaynaklardır.⁴¹ Nitekim timarın verildiği dirlik sahibine gelirlerinin elde edileceği köy veya mezra isimleri ve bunların gelir miktarı kaydedilmiştir. Aynı zamanda bu defterler aracılığıyla sancağın idari yapısı, timar tevcih ve terakkilerinin gerekçeleri ile mevcutsa has ve zeamet sahipleri ve bunların gelir miktarları hakkında da ayrıntılı bilgilere ulaşılabilmektedir.⁴² Kayıtlarda umumiyetle eski ve yeni timar sahipleri, gelir kalemleri ve toplam hasılları, timarın verilme sebebi belirtilerek kaydedilmişlerdir.⁴³ Bu yönüyle defterler başka kaynaklarda rastlanılmayan dikkate değer bilgiler sunmaktadır.

³⁹ Douglas Howard, "The BBA Ruznamçe Tasnisi: A New Resource for the Study of the Ottoman Timar System", *Turkish Studies Association Bulletin*, X/1, 1986, s.11; Defterlerin kaynak olarak kullanımına dair daha teferruatlı bilgi için bkz. Leyla Aksu Kılıç, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri" *Studies of the Ottoman Domain*, C.VII, S.12, 2017, s.105-139; Nejat Göyünç, "Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Belleten*, C.LX, S. 227, 1996, s.127-138; Ayrıca timar tevcihatı, tevcihatın işleyişine dair genel bürokratik muamele için ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulhadi Uysal, *Erken Dönem Osmanlı Timar Bürokrasisi ve Ruznamçe Defterleri (1481-1531)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2024.

⁴⁰ Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997, s.27-33; Aynı yazar, "Rûznâmçe" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXXV, İstanbul 2008, s.276-278.

⁴¹ Bu kaynakların iskan tarihi üzerine kullanımı için bkz: Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı İskân Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Timar Ruznamçe Defterleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXIII, S.1, 2016, s.141-155.

⁴² Nejat Göyünç, "Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Belleten*, C.LX, S.227, Ankara 1996, s.127-138.

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Erdoğan, "Timar Tevcih Sebepleri Üzerine Bir Kaynak Değerlendirmesi", *OTAM*, S.19, 2006, s.175-187; Aynı yazar, "Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: "Terakki" Tevcihi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.3, 2010, s.238-244.

Zikredilen kaynaklar farklı tasnifler içerisinde muhtevidir. Çoğunlukla *Defterhâne-i Âmire Timar Ruznamçe Defterleri* (DFE.RZ.d.) fonu içerisinde yer alan bu defterlerden bir kısmı da *Maliyeden Müdevver Defterler* (MAD.d.) ve *Tapu Tahrir Defterleri* (TT.d.) ve *Kâmil Kepeci Defterleri* (KK.d.) fonları içerisinde yer almaktadır. Çalışma kapsamında XVI. yüzyıl Diyarbekir Vilayetini muhtevi mevcut ruznamçe defterleri hemen hemen tümü taranmış ve bu tarama neticesinde çalışma konusu ile ilgili yaklaşık yirmi defterden istifade edilmiştir. Konumuz bağlamında yararlanılan ve konuya dair ilk tevcihat kayıtlarını ihtiva eden en eski ruznamçe defteri 1536 yılına tarihlenen 2 numaralı defterdir. Ele aldığımız dönem itibarıyla kullanılan son defter ise 1596'ya tarihlenen 180 numaralı ruznamçe defteridir. Bu defterde de Sincar'a ait bir tecdid kaydı yer almaktadır.⁴⁴ Bazı defterlerde Sincar ile ilgili nispeten az kayıt bulunurken bazılarında ise daha fazla kayıt mevcuttur. DF.RZ.d. 33 numaralı Timar Ruznamçe defteri Sincar ile ilgili oldukça fazla kaydın olduğu defterlerden biridir. Kaynakta 1570-1571 yıllarını muhtevi çok sayıda köy ve mezranın şenlendirilmesi amacıyla yaklaşık 370 kişiye dirlik olarak tevcih edildiği kayıtlıdır. Çalışma kapsamında istifade edilen diğer bazı ruznamçe defterleri 2, 4, 7, 12, 22, 30, 33, 34, 65, 73, 86, 101, 118, 144, 156, 169, 176, 180, 195, 17642 numaralı defterlerdir.

Ruus Defterleri

İlk ruus defterlerinin hangi tarihe uzandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte eldeki ilk ruus defterleri Osmanlı bürokrasisinin geliştiği Kanuni dönemine uzanmaktadır. Bu tür defterler XVI. yüzyılın ortalarında başlamakta olup XIX. yüzyıla kadar devam etmektedir. Ruus defterleri zengin bir muhtevaya sahip olmakla beraber büyük oranda idari ve siyasi faâliyet içeren atama kayıtları, tezkireler, timar tevcih kayıtları ile ilgilidir.⁴⁵ Defterler genellikle *dîvânî* yazı türü ile kaydedilmiştir.

Bu defter türünden özellikle *Kamil Kepeci* (KK.d.) ve *Ruus Kalemi Defterleri* (RSK.d.) tasnifinde olanlardan yararlanılmıştır. Ayrıca *Mühimme Defteri* (A.DVNSMHM.d.)

⁴⁴ BOA, DFE.RZ.d. 180, s.370

⁴⁵ Bilgin Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyûn ve Defter Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s.87-91; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XVII, S.22, 1967, s.17-34; Bilgin Aydın, Rıfat Günelan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, S.38, 2011, s.27-160. (Eldeki en eski tarihli Ruus Defteri hicri 953- Miladi 1546-1547 tarihli. Bu defter türü, büyük oranda Kamil Kepeci tasnifinde yer almakla beraber, bir kısmı Bâb-ı Âsafi kataloğunda ve az bir kısmı da diğer tasnifler içerisinde yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aynı yazar s.87-132).

olarak kayıtlı olan sekiz Ruus defteri mevcuttur. Bu bağlamda XVI. yüzyıla ait olan 70'e yakın Ruus Defteri taranmış ve konu bağlamında ilgili kısımlardan istifade edilmiştir. Araştırmada istifade edilen Ruus Defterleri arasında 212, 215, 216, 224, 226, 231, 232, 235, 237, 239, 241, 242, 244, 247, 248, 262, 7502 ve 7505 numaralı defterler bulunmaktadır.

Sancak Tevcih ve Tahvil Defterleri

Bu defterler Osmanlı idari teşkilatının temel kaynakları arasında değerlendirilmektedir. Nitekim bu kaynaklar özellikle erken dönemlerden itibaren sancakbeylerinin yeni tayin edildikleri yerler, eski görev yerleri, tasarruf ettikleri has miktarı, görev süreleri gibi önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu defterlerden 262 ve 266 numaralı defterler Kamil Kepeci tasnifinde yer almaktadır. 1452 numaralı Ruus Defteri parçası ise Bab-ı Asafi tasnifinde yer almaktadır. Bu defter, Feridun M. Emecen ve İlhan Şahin tarafından yayımlanmıştır.⁴⁶ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde ise erken tarihli bir dizi sancak tevcih defteri mevcuttur. Bunlar TSMA.d. 9772, TSMA.d. 10057, TSMA.d. 8303, TSMA.d. 5246 numaralı defterlerdir. Bu defterlerden 10057'nin aynı tasnifte yer alan 5246 ile hemen hemen aynıdır. Tüm bu kaynaklardan çalışma kapsamında istifade edilmiştir.

Mühimme Defterleri

Bu defterler umumiyetle Osmanlı tarihi çalışanlar için önem teşkil eden ve malumat vermesi bakımından öne çıkan tasniflerden birini teşkil etmektedir. Divan-ı hümayunda görüşülen meseleler hakkında alınan kararların suretlerinin kaydedildiği bu defterler sancak çalışmalarında da son derece kıymetli bilgiler içermektedir. Bu defterler aynı zamanda merkezden taşraya gönderilen fermanların birer suretini ihtiva etmektedir. Bu bağlamda çok çeşitli konulara dair hüküm sureti taşıyan bu defterler sosyal, siyasi, iktisadi vb. pek çok konu ile ilgili değerli bilgiler sunmaktadır. En eski tarihli mühimme defterleri XVI. yüzyılın ortalarına ait olup bunlar farklı tasnifler altında toplanmıştır.⁴⁷ Bu çalışmada XVI. yüzyıla ait pek çok mühimme defterinden faydalanılmıştır. Özellikle sancakbeyi atamaları gibi idari meseleler ve asayiş gibi çeşitli sosyal konularda bu

⁴⁶ Feridun M. Emecen, İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", *TTK Belgeler*, C.XIX, S.23, 1999, s.53-121.

⁴⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXXI, Ankara 2020, s.519.

defter grubundan istifade edilmiştir. Çalışmada XVI. yüzyıla ait kayıtları içeren 1, 2, 4, 7, 14, 15, 22, 25, 26, 29, 37, 39, 44, 45, 48, 53, 59, 62, 64, 69, 80 numaralı defterlerden faydalanılmıştır.

Diğer Kaynaklar

Çalışmanın temel kaynaklarını ele aldığımız dönem ve coğrafyayı kapsayan ve Devlet Arşivleri Başkanlığı sitesinde yer alan çeşitli fonlarda yer alan arşiv malzemesi oluşturmakta ve konuya dair literatür araştırmaları ile birlikte metin desteklenmektedir. Fakat kaynaklar sadece bunlardan ibaret kalmamıştır. Nitekim ele aldığımız dönemin hadiselerini doğrudan aktaran veya kimi zaman daha sonraki yıllara ait hadiselerle ışık tutan birtakım kronik, risale veya seyahatnameler de metnin inşasında kullanılmıştır. Ayrıca doğrudan ele aldığımız döneme ait olmasa da çalışmada bir bütünlük arz etmesi bakımından kimi zaman XIX. yüzyıl veya daha yakın tarihlere ait kaynaklardan da faydalanılmıştır. Bu bağlamda özellikle XIX. yüzyıl seyyahlarının/misyonerlerinin bölgeye yaptıkları geziler esnasında kayıt altına aldıkları bazı eserler sancağın ekonomik, coğrafi ve demografik yapısı hakkında açıklayıcı bilgiler sunmaktadır. Bu kaynaklardan elde edilen verilerin yorumlanması veya bazen karşılaştırılması amacıyla gerekli görülen yerlerde kullanılmıştır. Böylece XVI. yüzyıldan günümüze değin ihtiyaç duyulan alanlar için farklı kaynak ve araştırma eserlerden de faydalanılarak Sincar sancağının çok yönlü ve mümkün olduğunca ayrıntılı incelenmesi ortaya konulmuştur.

1. BÖLÜM

COĞRAFYA, DOĞAL ÇEVRE VE TARİH

1.1. TARİHİ COĞRAFYA VE DOĞAL ÇEVRE

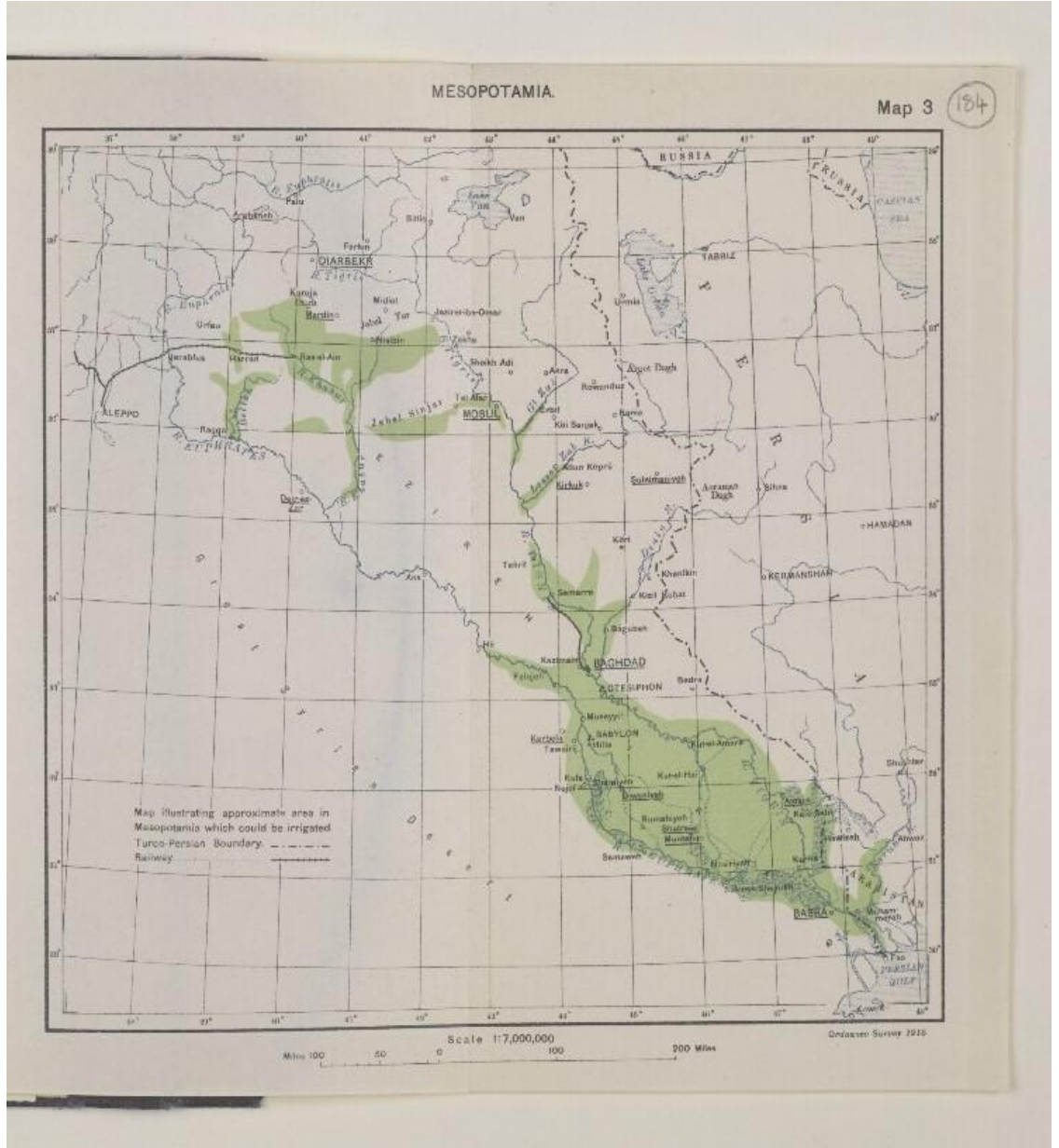
Günümüz Irak topraklarının büyük çoğunluğunu kapsayan coğrafi bölgenin antik dönemlerde kullanılan ismi iki nehir arası anlamına gelen Mezopotamya'dır. Bu coğrafi alanın sınırları kesin sınırlar ile belirlenemese de genel olarak kuzeydeki Toros Dağları'ndan, güneydeki Basra Körfezi'ne ve doğuda Zagros Dağları ile batıda Suriye Çölü'ne kadar uzanır.⁴⁸ XVII. yüzyılın meşhur seyyahı Evliya Çelebi 'büyük cezire' olarak adlandırdığı ve muhtemelen Mezopotamya coğrafyasına atıfta bulunduğu bölge hakkında yeryüzünün yaratıldığından beri mamur olduğunu, kuzeyde Harput Kalesi civarından başlayıp güneyde Bağdad ve Kerbela'yı geçip Kurna taraflarına kadar uzandığını ifade eder.⁴⁹ Evliya Çelebi'nin insanlığın yaratılışından bu yana mamur olduğunu belirttiği bu tarihi coğrafyanın bölgeleri tarihsel süreç içerisinde çeşitli isimlerle anılmıştır. Orta Çağ İslam dönemi seyyahları Irak coğrafyasını iki kısma ayırmışlardır. Buna göre Mezopotamya'nın aşağı tarafını *Irak* ya da *Sevâd* yukarı kısmı ise 'el-Cezire' olarak isimlendirilmiştir.⁵⁰ Bu alüvyonlu ova Araplar arasında yaygın olarak *As-Sawâd* yani *kara toprak* şeklinde kullanılmıştır. Bu sebeple Mezopotamya'nın mezkur şekilde isimlendirilmesi bu bölgedeki verimli tarım topraklarının koyu renkli

⁴⁸ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.11-12; A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia Portrait of a Dead Civilization*, The University of Chicago Press, US 1977, s.31-73.

⁴⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.77.

⁵⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XIX, İstanbul 1999, s.85.

olmasıyla ilişkilendirilmiştir.⁵¹ Zaman zaman Mezopotamya ifadesinde olduğu gibi iki nehir arası anlamına gelen *mâ beyne'n-nehreyn* şeklinde tüm Mezopotamya coğrafyasını ifade etmek için *Cezire* ifadesi⁵² kullanılmış olsa da bu kavram idari ve coğrafi bir birim olarak büyük ölçüde Kuzey Mezopotamya'ya tekabül etmektedir.

Harita 1: İki Nehir Arasındaki Mezopotamya Havzası (Qatar Digital Archive,

Erişim Tarihi: 21/05/2024)

⁵¹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak", s.85-86; Ayrıca bu isim yani *As-Sawâd*, *Al-İrâk* ile eşanlamlı olarak görülmekte olup tüm Babil vilayetini ifade etmektedir. Bkz. Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate- Mesopotamia, Persia, and Central Asia From the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Ed. F.H.Guillemard, Cambridge University Press 1905, s.24.

⁵² Abdulgani Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, (Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s.1.

El-Cezire⁵³ olarak bilinen ve Irak, Suriye ve Türkiye topraklarının kesişme noktası olan hemen hemen her bir noktasından ilk medeniyetlerin ayak sesine kulak verilebilen bu bölge geçmişte olduğu gibi günümüzde de stratejik ve tarihi açıdan öneme haizdir. Türkiye, Suriye ve Irak topraklarının bir kısmını içine alan bu tarihi coğrafya Fırat ve Dicle gibi önemli su kaynaklarına ve verimli topraklara ev sahipliği yapmaktadır⁵⁴ ki bu kaynaklar bölgeye hayat veren şah damarları misalidir. Bu tarihi coğrafya zaman içerisinde bölgede hakim olan çeşitli kabilelerin isimleri ile anılmış olup *Diyâr-ı Rebîa*, *Diyâr-ı Mudar* ve *Diyâr-ı Bekr* şeklinde üç kısma ayrılmıştır. Bu kısımlar Rebîa, Mudar ve Bekr gibi bölgede etkin olan kabilelerden isimlerini almış olup her bir bölge başında *memleket*, *hatta* anlamına gelen *diyâr* kelimesi ile beraber kullanılmıştır.⁵⁵ Cezire bölgesinin Musul'dan Fırat havzasına kadar uzanan kısmı olan Diyâr-ı Rebî'a'nın⁵⁶ başlıca şehirlerini Sincar, el-Hudeyse, Tel-Yafer, Beled, Nusaybin, Dârâ, Re'sül'ayn ve Kefertusa oluşturmaktadır.⁵⁷ Sincar bu tarihi coğrafyanın içerisinde yer almakla birlikte özellikle Halep ve Musul arasındaki önemli ticaret yolu güzergahında bulunmaktadır. Hatta Cezire bölgesinin fethi sürecinde Selahaddin Eyyûbi (d.1171-ö.1193) Musul'u kuşatmış ve şehrin düşmesi amacıyla Halep ile Musul arasındaki bağlantıyı Sincar'ı ele geçirerek desteklemiş ve böylece stratejik üstünlük sağlamıştır.⁵⁸

⁵³ Mezopotamya bölgesini Araplar yukarı ve aşağı olmak üzere ayırdılar. Üst kısmı için el-Cezire ifadesini kullandılar. Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölge bir ada (the Island) veya yarımada (the peninsula)'ya benzetildiği için bu isim kullanılmıştır. Batılı kaynaklarda *The Jezireh*, *el-Jezire*, *Al-Jazîrah*, *Jazira*, şeklinde geçmektedir. Örneğin Bkz. Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate- Mesopotamia, Persia, and Central Asia From the Moslem Conquest to the Time of Timur*, s.3-4.

⁵⁴ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1993, s.509-511; Şemseddin Sami "el-Cezîre", *Kâmûsü'l-A'lâm*, C.III, İstanbul 1308, s.1802-1806; Ayrıca Mezopotamya hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *A Handbook of Mesopotamia*, V. I, (Prepared on Behalf of the Admiralty and the War Office), Naval Staff Intelligence Department, October 1918; *Mesopotamia*, (Handbooks Prepared Under The Direction of the Historical Section of the Foreign Office- No 99), February 1919.

⁵⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.637.

⁵⁶ Rebîa, Arapların dört ana kolundan biridir.

⁵⁷ Bu bölgelerin kesin idari sınırları olduğunu ifade etmek zordur. Zaman zaman seyyahlar farklı şehirleri de ekleyerek bu bölgeleri açıklamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2009, s.35-64; İrfan Aycan, "Rebîa (Benî Rebîa)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIV, İstanbul 2007, s.498-499; Muhammed Süheyl Takkûş, *Musul ve Biladü's-Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233)*, (Arapçadan Çev. Mustafa İsmail Dönmez), Selenge Yayınları, İstanbul 2021, 2 numaralı dipnot, s.20.

⁵⁸ Muhammed Süheyl Takkûş, *Musul ve Biladü's-Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233)*, s.211.

Harita 2: El-Cezire Bölgesi, Harita: New York Public Library Schwarzman Map Division

Sincar jeopolitik açıdan önemli bir coğrafyanın parçası olmasının yanı sıra kendine özgü bazı coğrafi ve topografik özelliklere haizdir. Suriye ile Irak arasında yer alan konumu sebebiyle doğu-batı arasında önemli bir geçiş güzergahıdır. Özellikle Osmanlı öncesi İslam döneminde hareketli bir ticaret hayatına sahip olması onun bu coğrafi konumu ve gelişmiş bir yol ağına sahip olması etkili olmuştur.⁵⁹ Sancağın merkezi olarak Sincar kazası ismini sırtını dayadığı dağ silsilesinden almaktadır. Cebel-i Sincar⁶⁰

⁵⁹ Musa Mustafa Hasniyani, *Sincar: Dirasah Fi Tarihiha Es-Siyasi ve'l Hadari (Min 571-600 H/1127-1261 M)*, Spirez Press-Publisher, Duhok 2005, s.132-134.

⁶⁰ Sincar Dağı'nı ifade eden bu kavram kaynaklarda umumiyetle 'Cebel Sincar' veya 'Cebel-i Sincar' şeklinde zikredilmektedir. Bununla birlikte metin içerisinde terim birlikteliğini sağlamak adına umumiyetle Cebel-i Sincar ifadesi kullanılmıştır.

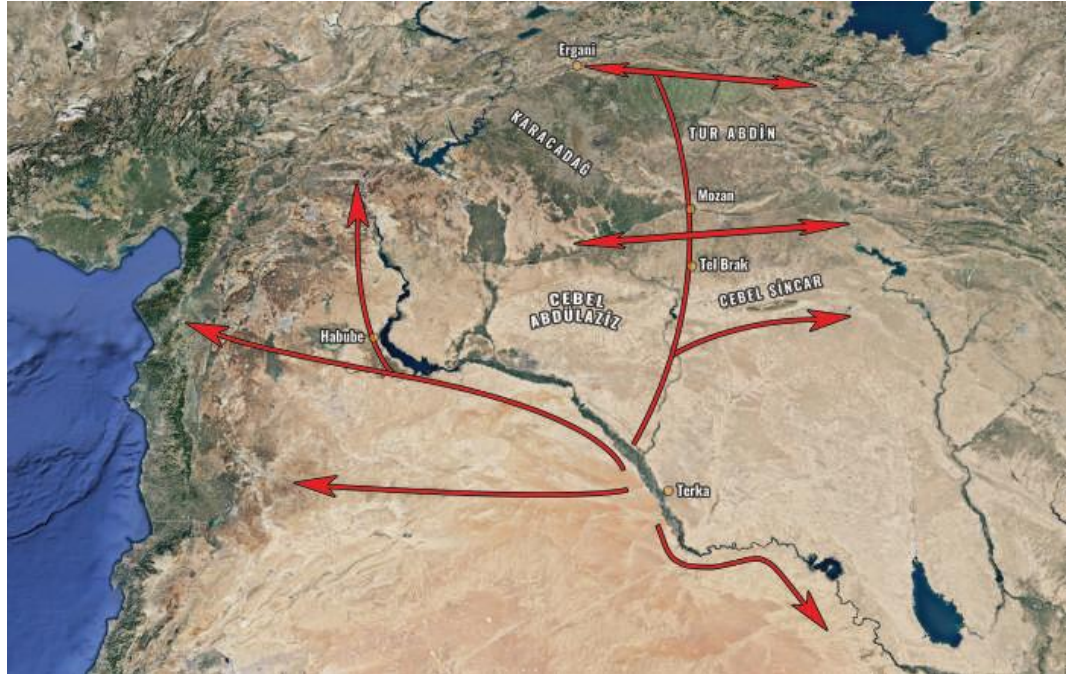
olarak ifade edilen ve en yüksek noktası yaklaşık 1463 metreye ulaşan bu dağ silsilesi⁶¹ Dicle ve Habur nehirleri arasında yer alarak Cebel-i Abdülaziz ile birlikte bölge topografisinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Verimli arazilerle kaplı Habur havzasının ortasında yükselerek havzayı yarıdan kesen bu iki dağdan Cebel-i Abdülaziz Suriye topraklarında konumlanırken Cebel-i Sincar'ın ise batıya doğru uzanan kısmı Suriye topraklarında doğuya doğru uzanan kısmı ise Irak coğrafyasının içerisinde yer almaktadır. Bu iki yükseltinin teşkil ettiği doğal engel Mezopotamya ile Mardin-Diyarbakir istikametindeki tarihi ulaşım ve bağlantı güzergahlarının kimi zaman güneye yönelerek Habur suyunu izlemesi sonucunu ortaya koymuştur.⁶² Cebel-i Sincar'ın en önemli faktör olarak öne çıktığı Sincar bölgesinin bu topografik özellikleri aslında birbiriyle çelişen iki farklı niteliğe sahip arazi üzerinde kurulu olmasından kaynaklanır. Bu iki zıt topografyayı Sincar Dağ silsilesi (Cebel-i Sincar) yükseltisinin meydana getirdiği engebeli bölge ve burayı çevreleyen düz ovalık arazilerdir. Her iki yerin de bölgeye sağladığı avantaj ve dezavantajlar bulunmaktadır. Ancak bu sıradağ, sancağın merkezi olan Sincar şehir merkezine kucak açtığı gibi bölgenin genel topografyasına mugayir görüntüsüyle de dikkat çekicidir. Adeta bölgeyi kontrol eder bir yapıda konumlanmış olması sebebiyle özellikle Kuzey Mezopotamya ticaret rotaları için önem arz etmektedir. Bununla birlikte bu dağlar tarihsel süreçte bölgede yaşayan birtakım aşiret ve dini gruplar için de bir sığınak görevi görmüş, herhangi bir başkaldırı ve isyana karşılık askeri hareketlilik durumunda bu dağ ve tepeler özellikle bölgede yaşayan Yezidi nüfus için yuva görevi görmüştür. Bu dağ, mezkur dağın eteklerine konuşlanan Yezidiler açısından dini anlamda kutsallık atfedilen önemli bir mekan olarak kabul edilirken, Evliya Çelebi gibi birtakım Sünni İslam anlatısında ise Yezidileri'nin şeytanı yücelten bir inançla ilişkilendirmesinin neticesi olarak Sincar Dağı da iblisin yeryüzüne ilk kez ayak bastığı yer olarak tasvir edilmiştir. Benzer bir şekilde yine aynı algı çerçevesinde Sincar Dağı'nda çok fazla zehirli yılan, akrep ve çıyan bulunduğu ifade edilir iken aynı zamanda Nuh'un gemisinin oturduğu dağ olarak kabul edilmesi nedeni ile geminin oturduğu kısımda asla yılan, akrep ve çıyan olmadığı ifade edilmektedir.⁶³

⁶¹ Falah Khairi Mirzo, *Osmanlı'nın Son Döneminde Sincar Kazası'nın İdari, Sosyal ve İktisadi Durumu*, s.4.

⁶² Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.9.

⁶³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.88.

Dolayısıyla mezkur dağ ele alınış bakımından ait olunan dini kimliğe göre ayrı anlam içeren bir sembol olarak ortaya çıkmaktadır.

Harita 3: İ.Ö. 4. ve 3. Binyılda Ana Ticaret Yollarını Gösteren Harita⁶⁴

Eski çağlardan beri önemli ticaret yolları üzerinde yer alan ve XVI. yüzyılda da Musul ve Halep arasındaki güzergah üzerinde yer alan Sincar bu iki bölgeyi birbirine bağlayan ticari faaliyetlere coğrafi konumu sebebiyle doğrudan müdahil olma imkanına sahipti. Nitekim zaman zaman bu güzergahı kullanan ticaret kervanlarının saldırıya uğradığı ve mallarının yağmalandığına dair pek çok örnek mevcuttur. Musullu müverrih Ömerî (1745-1820), “*Târîh-i Âsârü'l-Celiyye Fî Havâdisi'l-Ardiyye*” isimli eserinin bir bölümünde Musullu aşiretlerin Yezidilerle çekişme halinde olması, ticaret kervanlarının Sincar Dağı ahalisince talan edilmesi ve bu sebeple Musul valisinin askeri harekâtını konu edinmektedir.⁶⁵ Benzer şekilde erken dönem mühimme defterlerinde Sincar ve çevresinde konuşlanan Yezidi aşiretlerinin pek çok defa yaptığı eşkıyalık, yağma ve talan faaliyetlerine dair kayıtlara rastlamak mümkündür. Burada adı geçen Cebel-i Sincar ahalisinin muhtemelen Sincar Dağı’nı kendilerine sığınak tutmuş gruplar oldukları ve bu dağdan hareket ederek tüccarları yağmaladıkları anlaşılmaktadır. İbn

⁶⁴ Harita, Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel ve Süha Ünsal tarafından hazırlanan, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet* isimli eserden alınmıştır. Bkz. Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.785.

⁶⁵ Ebubekir Ceylan, “Musul’da Yerel Bir Tarihçi: Yâsîn Ömerî (1745-1820) ve *Târîh-i Âsârü'l-Celiyye Fî Havâdisi'l-Ardiyye* Başlıklı Eseri”, *Kadim*, S.7, 2024, s.63.

Cübeyr Seyahatnamesi'nde müellif, Sincar'ın da dahil olduğu bölgeden geçerken sarp dağlarda yol kesen, fesatlık çıkaran ve yağma yapan Kürtlerden korkarak tedbir alıp yolculuklarına devam ettiklerini aktarmaktadır.⁶⁶

Güneybatı-kuzeydoğu ekseninde uzanan Cebel-i Sincar'ı bölgedeki tüccar ve kervanları yağmalayan eşkıyaların sığınak yeri olarak görmek şüphesiz stratejik öneminin yanı sıra bölgeye sağladığı ekonomik ve demografik etkilerini göz ardı etmek anlamına gelecektir. Örneğin Sincar şehrinin gelişimi, kurak bir sahada yükselen bu mahsuldar dağ silsilesinin güney yamacında konuşlanmış olması sayesinde.⁶⁷ Arkelolojik çalışmalardan Roma-Sasani dönemlerine kadar sahip olduğu önemli yerleşimleri ile⁶⁸ Sincar'ı, Orta Çağ İslam seyyahı Ebü'l Fidâ eserinde en güzel şehirler arasında saymakta ve Sincar Dağı'nı münbit dağlar arasında göstermektedir.⁶⁹ Yağışlı dönemlerde yağın yağmuru tutarak çeşitli otlakların oluşmasına imkan verip bölge için önemli bir unsur olan konargöçerlere ev sahipliği yaparak sosyal ve ekonomik bir canlılık sağlar. Bu önemli özelliği sayesinde Cebel-i Sincar kadim zamanlardan beri insanların onun etrafında yaşamasına imkan vermiş ve onlara kucak açmıştır. Nitekim yapılan kazılar sonucunda da Cebel-i Sincar'ın Roma ve Sasani dönemlerine kadar uzanan arkeolojik yerleşimlere sahip olduğu ortaya konulmuştur.⁷⁰ 1579 yılına ait bir mühimme kaydı mezkur dağın hem verimli yapısını hem de sosyal dinamiklerini ortaya koymaktadır. Kayıta her sene koyunları ile Sincar Dağı'na çıkan Ulus aşiretinin vergi toplamak için gelen Osmanlı Devleti'nin devlet görevlilerine vergi vermemek üzere “alet-i harp ile” yani savaş araç ve gereçleri ile nasıl karşı koyduklarını ve vergi vermemek için direndiklerini ortaya koymaktadır.⁷¹ Bu ve bunun gibi kayıtlar, sadece dağın tarımsal üretim ve hayvancılık açısından sunduğu olanakları değil ayrıca burada yaşayan grupların Devlet ile ilişkilerini göstermesi açısından da önemlidir. Dağın yine

⁶⁶ İbn Cübeyr Seyahatnamesi, s.179.

⁶⁷ Martin Plessner, “Sincar”, *İslam Ansiklopedisi*, C.X, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.676.

⁶⁸ Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, Çev. Suavi Aydın, İmge Kitabevi, Ankara 1998, s.209-210; Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.9.

⁶⁹ Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022, s.239.

⁷⁰ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.9.

⁷¹ “Sincar sancağı beğine hüküm ki, Sincar dağına koyunlarıyla Ulus tâ'ifesi çıkup her sene âdet-i ağnâm cem'ına varıldukda mübâşeret idenlere âlet-i harp ile muhâlefet ü mümâna'at idüp resm-i çobâniyyelerin virmeğe inâd itdükleri istimâ' olunmağın buyurdum ki: vardukda, göresin; vâkı' ise bi'z-zât üzerlerine varup resm-i ağnâm cem'ına mübâşeret idenlere mu'âvenet idüp rûsûm-ı çobâniyyelerin tahsîl itdüresin. anun gibi muhâlefet idenleri men'idüp inâd idenleri isimleri ve resimleriyle yazup bildüresin. bkz. BOA, A.DVNSMHM.d 7, 559/1579; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon-İndeks II, Ankara 1999, hüküm no 1579, s.203.

coğrafi özelliklerine dönecek olursak, Abdulgani Fahri Bulduk Sincar Dağı ve onun bazı özelliklerini şu şekilde tanımlamaktadır: “... *Bu Sincar geniş bir ovanın ortasında ve yarım saat yüksekliğinde olan dağın adıdır. Uzunluğu on iki saat kadar devam eder. Birisi kible, diğeri şimal namıyla anılan iki tarafı vardır. Şimal tarafında dokuz, kible tarafında sekiz, cem'an yirmi bir köyü havidir... Şimal tarafında Atabeg meliklerinden Şerafeddin'in ve Rumi Aziz'in türbeleri mevcuttur (...) Şimal tarafında akan su gayet saf ve leziz olup, vaktiyle su almak için kazılmış kuyulardan çıkmıştır. Dağın eteğinde göçebe Yezidi, Samuka aşiretinin suları, dağın nihayetinde de ve şimal tarafında “diyar” namı verilen bir su akar ki, iki değirmen dönderir. Bundan üç saat ötede ve kible tarafında Yezidilerden Kabran aşiretinin oturdukları Sebkine namındaki yerde bir değirmeni idare eder su vardır...*”⁷² Dolayısıyla özellikle Sincar Dağı, bölgenin ekonomik ve yerleşim sistemi üzerinde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Yarı kurak ve sıcak bir iklime sahip olan sancağın toplumsal hayatı da bu coğrafi faktörler sayesinde şekillenmiştir. Çünkü dağın etekleri bir kısmı yerleşik bir kısmı konargöçer olan aşiret toplulukları için elverişli bir ortam sunarken, iklimin de etkisi ile düz ovaları tarımsal açıdan elverişli koşullar sağlamıştır. Böylece hem tarımsal üretim hem de hayvancılığa dayalı bir ekonomi için uygun koşullar zuhur etmiştir. Braudel'in dediği gibi “engebe ve mevsim” onların hayatında esas olanı belirleyip hayata yön vermektedir.⁷³

Sincar dağ silsilesi gibi bölgenin yerleşim ve ekonomik şartlarına doğrudan etkiye sahip bir diğer coğrafi unsur ise su kaynaklarıdır. Sincar Dağ silsilesinin eteklerinde yer alan kurak bir ova üzerinde yer alan Sincar sancağı için su kaynakları her daim stratejik öneme haiz olmuştur. Sancak, Fırat ve Dicle arasındaki *el-Cezîrenin* kuzey mıntıkasında konuşlanırken aynı zamanda birçok küçük su kaynağına da sahiptir. Bu kaynaklar, insanı kendine çekerek su boyunca irili ufaklı yerleşim birimlerinin oluşmasına imkan tanımıştır.⁷⁴ Neolitik ve Kalkolitik dönemin ilk tarım izlerinin sürüldüğü bu coğrafya, sahip olduğu su kaynaklarının da etkisi ile ovalık alanı sulayan ırmaklar ilk çağlardan itibaren sulu tarımı mümkün hale getirmişti.⁷⁵ Mezkur coğrafi bölge Ortaçağ seyyahlarının eserlerinde de yer almıştır. Ortaçağ İslam coğrafyacısı Yâkût el- Hamevî,

⁷² Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.9.

⁷³ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, s.41.

⁷⁴ Örneğin Telafer ve Hatuniye gibi sancağın büyük yerleşim yerleri suya yakın bölgelerde kurulmuştur.

⁷⁵ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.31.

Sincar'ı arasından bir nehir geçen ve iyi bir şekilde imar olunmuş güzel bir şehir olarak tanımlar iken⁷⁶ Şemsettin Sami, XIX. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı eserinde Sincar Dağı'ndan neşet edip Sincar kazasının içinden geçerek güneydoğu cihetine devam ettikten sonra Habur Nehri'ne karışan Sincar Nehri hakkında hem kazanın bağ ve bahçelerini suladığını hem de çeşitli tarım ürünlerinin yetişmesine imkan sağladığını aktarmaktadır.⁷⁷ XVI. yüzyılda Sipahîzâde Mehmed tarafından ele alınan eserde ise Hirmas (Hermas) ve Sersar nehirleri zikredilmekte ve Sersar'ın Hirmastan doğan bir kol olduğu Sincar sahrasını katederek Tikrit yakınlarında Dicle Nehri'ne döküldüğü aktarılır.⁷⁸ Bu su kaynaklarının da imkan vermesinden olsa gerek ki müellif Beni Rebia bölgesinde Sincardan daha fazla ağaçlık bir yer olmadığına da yer verir.⁷⁹ XVII. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi ise Sincar Dağı eteklerinden çok sayıda akarsuyun doğduğunu belirtmektedir. Bunların bir kısmı Sincar'ın kurak ovasını sularken bir kısmı ise ya çölde kaybolmakta ya da Fırat nehrine ulaşmaktadır. Evliya Çelebi, su kaynakları içerisinde bilhassa Hirmas ve Sersar nehirlerinin Sincar ovasını suladığından bahsetmektedir.⁸⁰ Günümüzde Çağ Çağ olarak adlandırılan ve Nusaybin ile Midyat arasındaki bölgede Beyaz Su ve Kara Su isimli sulardan neşet eden⁸¹ Hirmas Nehri, pek çok bölgeyi suladıktan sonra Habur Nehri'ne karışmakta ve bu nehrin en önemli kolunu oluşturmaktadır. Hirmas, Nusaybin'den Sincar'a kadar pek çok yerleşim yerine hayat vererek ilerler. Bu nehir üzerinde inşa edilen baraj sayesinde Hirmas Nehri'nden alınan suyun *Nehr-i Tartar* olarak adlandırılan bir kanal oluşturduğuna işaret edilmektedir.⁸² Erken dönem kaynaklarında Sincar ovasını Tartar Nehri'nin böldüğü ve bu nehrin

⁷⁶ Seyfettin Çetin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserinde Kürtler*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2013, s.55.

⁷⁷ Şemseddin Sami, "Sincar" *Kâmûsu'l-A'lâm*, Maârif Nezâreti Celilesi, C.IV. İstanbul 1311, s.2653.

⁷⁸ Sipahîzâde Mehmed, *Evzahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-memâlik*, Haz. İlhami Danış, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2019, s.253-254.

⁷⁹ Sipahîzâde Mehmed, *Evzahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-memâlik*, s.382.

⁸⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.90-91.

⁸¹ Veysel Gürhan, "Nusaybin Şehrinin Osmanlı Yönetimindeki İlk Dönemleri: Tahrir Defterlerinden Elde Edilen Veriler Üzerine Bazı Tespitler (1518-1567)", *Hafıza-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II, S.1, 2020, s.53.

⁸² Marius Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdânides de Jazîra et de Syrie*, Publications De La faculté Des Lettres D'alger, Paris 1951, s.100-102; Arkeolog Herzfeld, yaptığı incelemelerde Hirmas ve Tartar nehri arasındaki mesafenin uzaklığına dikkat çekip bunun imkansızlığına işaret etmektedir. Bkz. aynı eser, s.102. Bu açıklama mantıklı görünmektedir. Nitekim Tartar ve Sarsar nehirlerinin aynı olduğunu kabul edersek, İbn'ül Esir Sarsar nehrinin Surrak isimli bir köyden aldığını ifade etmektedir. Köyün bu ismi XVI. yüzyıl kaynaklarında kendini Surlak olarak gösteriyor olabilir. Bkz. İbn'ül Esir, *İslâm Tarihi- El Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi*, C.IV, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s.282. "Sersâr nehri asıl çıkış yeri "Surrak" denilen bir köyün yakınında ve Sincar şehrinin doğusundaki bir yerdedir. Bu nehir sularını Kûhayl ve Ferac'e bağlı olan Ra'su'l-Eyn arasında bir yerde Dicle nehrine boşaltır."

küçük bir akarsuyu bünyesine katarak Tikrit yakınlarında Dicle Nehri'ne karıştığı ifade edilmektedir.⁸³ Çevresine hayat verdiği anlaşılan bu önemli su kaynağının ismi kanaatimizce XVI. yüzyıl tahrir defterleri gibi arşiv kaynaklarında Surlak Nehri olarak kaydedilmiştir.⁸⁴ İsmi farklılaşsa da nehrin toplumsal hayat üzerindeki etkisi değişmemektedir. Su kenarında bazı çiftlik alanların olduğu ve bunların mahlul kaldığı zamanlarda yeni kişilere tasarruf üzere verildiği görülmektedir.⁸⁵ Mezkur su kaynağının kullanımı üzerine kimi zaman köylüler arasında anlaşmazlıklar çıktığı anlaşılmakta ve ayrıca su kaynağının tarımsal verimlilik üzerinde oldukça önemli olduğu görülmektedir. Suyun hem ekonomik hayatı şekillendirdiğini hem de sosyal ilişkilerde ne derece önemli bir yer tuttuğuna dair şu kayıt önemlidir: “*Karye-i mezbûrenin Surlak suyundan hakk-ı şerîyyeleri olmakla kadimden olduğu üzere hakk-ı şerîyyelerine mani’ olmağa ki bundan akdem emr-i şerîfle teftiş olunub penbelerine kifâyet edecek suları hükm olunub hüccet verilmiş.*”⁸⁶ Belgeden de anlaşılacağı üzere su kaynaklarının kullanımının belirli kurallar çerçevesinde düzenlendiği ve kaynağın sınırlı kapasitesi nedeniyle hane ve köyler arasında belirli haklar temelinde paylaştırıldığı anlaşılmaktadır. Mamafih bu haklarında fiili bir uygulamanın ötesinde hukuki bir statüye sahip olduğu ve resmi kayıtlar ile güvence altına alındığı görülmektedir. Bu çerçevede mezkur köyün pamuk üretimi için söz konusu su kaynağından yararlanma hakkının bulunduğu kayıtlara yansımıştır. Dolayısıyla özellikle dağın eteğine tutunmuş nispeten düz bir arazi yapısı ve kurak bir iklime sahip Sincar'da hayatı var eden su kaynakları insanların gündelik yaşamını canlandırmakta ve hanelerini çeşitli mahsuller ile doldurmaktaydı. Yağış miktarı ise çevresine göre nispeten daha az düşüktü ve ovanın kuzey taraflarında ortalama yıllık yağış 400–500 m³ düzeylerine çıkarken Cebel-i Sincar civarında bu

⁸³ Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate- Mesopotamia, Persia, and Central Asia From the Moslem Conquest to the Time of Timur*, s.98; İsmi geçen mezkur Tartar nehrinin kaynaklarda yaygın şekilde geçen Sarsar nehri ile aynı olduğu düşünülmektedir.

⁸⁴ BOA, TT.d. 998, s.67 ve 69; Tahrir defterlerinde, su kaynaklarının kullanımıyla ilgili olarak, nehir çevresinde konumlanmış köyler veya topluluklara dair bazı notların bulunduğu görülmektedir. Bunlardan bazı kayıtlar şöyle geçmektedir: “*Karye-i mezbûrenin dâhi Surlak suyundan hakk-ı şer’îyyeleri ‘adet-i kadîm üzere virilüb kimesne mâni’ olmaya*”. Bkz. BOA, TK.GM. TT.d. 60, s.340; “*Karye-i mezbûrenin Surlak suyundan hakk-ı şer’îyyeleri olub kadîmden olageldiği üzere hakk-ı şer’îyyelerine kimesne mâni’ olmaya deyü meşrûh kılındı*”. Bkz. BOA, TK.GM. TT.d. 60, s.344. Bu kayıtların yanı sıra suyun sosyo-ekonomik hayatta çok önemli bir yeri olduğu, nehrin suyu ile çalışan değirmenlerin varlığından da anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, TK.GM. TT.d. 376, vr.51b.

⁸⁵ BOA, A.RSK.d. 1460, s.274.

⁸⁶ BOA, TK.GM. TT.d. 60, s.340.

miktar yaklaşık yarısına düşecek biçimde 200–250 m³ aralığına gerilediği ifade edilmektedir.⁸⁷ Fakat buna rağmen yağmurun yeterli olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁸ Sincar'ın eteklerinde kurulduğu dağ ve bu dağdan doğan su kaynaklarının şehir üzerindeki etkisi Orta Çağ İslam seyyah ve coğrafyacılarının eserlerinde açıkça görülmektedir. Bu kaynaklar yalnızca sancağın tarihi coğrafyasını ortaya koymakla kalmayıp aynı zamanda topografyanın şehre sağladığı stratejik avantajlara ve bölgenin verimliliğine de işaret etmektedir. X. asırda Nusaybin, Musul ve Bağdat'ta yaşadığı bilinen ve aslen Nusaybinli olan İslam coğrafyacısı İbn Havkal⁸⁹ Sincar'ın sosyo-ekonomik yapısı, coğrafyası ve dolaylı olarak iklimi hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Keza kendisinden sonra gelen birtakım İslam coğrafyacıları Havkal'ın yazdıklarından yararlanarak Sincar'ın tarif ve tasviri için bazı bilgiler vermişlerdir. İbn Havkal, Sincar'ı dağın eteğinde (Sincar Dağı), su kaynakları ve toprakları bol olan bir şehir olarak tasvir ederken şehrin etrafında da halkı korumak için sur bulunduğunu ifade eder. Ayrıca şehrin ceviz, badem, zeytin, hurma, sumak, nar, susam, zeytin gibi yaş ve kuru meyveler açısından bol olduğunu ekler. Müverrih, uğursuzluk rüzgarları ve çeşitli felaketlerin de şehre zarar verdiğini eklemeyi ihmal etmez. İbn Havkal'ın verdiği bilgiler şehrin hem fiziksel özelliklerini hem de tarımsal üretimine ilişkin ipuçları vermektedir. Bahsi geçen Hiyal ise XVI. yüzyıl itibarıyla Sincar sancağının idari sınırları içinde yer alan bir vakıf köy olarak varlığını sürdürmüştür.

X. asırda yaşamış olan İslam coğrafyacısı İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (*el-Mesatik ve'l-Memalik*) isimli eserinde Diyâr-ı Rabî'a'nın şehirlerini sayarken Sincar'ı da bu şehirler arasında zikretmektedir. Bu bölgenin haracının 7.700.000 dirhem olduğunu aktarmaktadır.⁹⁰ Aynı zamanda bölgedeki şehirler arasındaki uzaklık mesafeleri hakkında açıklamalar yapan müellif, “*Beled'den Tell-i A'fer'e 5 fersaktır. Oradan Sincar'a 7 fersah, oradan Aynü'l-Cibal'e 5 fersah, oradan Habur kenarındaki Sukeyru'l-Abbas'a 9 fersah, oradan Habur kenarındaki Fudeyn'e 5 fersah, oradan Habur kenarındaki Makisin'e 6 fersah, oradan Fırat ve Habur kenarındaki Kârkîsyâ'ya*

⁸⁷ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.6.

⁸⁸ Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, s.208.

⁸⁹ Ramazan Şeşen, “İbn Havkal”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XX, İstanbul 1999, s.34-35.

⁹⁰ “*Diyar-ı Rabî'a'nın şehirleri şunlardır: Nasîbîn, Erzen ve Âmid, Ra's-ü Ayn, Meyyâfarikîn, Mârdîn, Bâarbâyâ, Beled, Sincar, Kardey, Bâzendey ve Tûr-i Abidîn'dir*” Bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s.84.

ise 7 fersaktır”⁹¹ ifadeleri ile Sincar ve civarındaki yerler ile mesafe hakkında bilgiler aktarmıştır.

XIII. asır Endülüslü Arap Seyyah İbn Cübeyr ise ele almış olduğu seyahatname türü eserinde Nusaybin şehrinden bahsederken Sincar için de şu ifadeleri kullanır: “*Şehirde iki medrese, bir hastane var. (Nusaybin için) Bunların sahibi Musul atabeyi İzzeddin’in kardeşi Muineddin. Sincar’da Muineddin’e ait. Bu şehir Musul yolunun sağında yer alır.*”⁹²

XIV. yüzyılda Eyyübi hanedanından gelen müverrih ve coğrafyacı Ebu’l Fida ise İbn Havkal’dan aktardığı malumat üzerinden Sincar hakkında birtakım bilgiler vermektedir. “*Sincar dördüncü iklimde olup Diyar-ı Rebîa’dandır. 66° boylam ve 37° 30’ enlemde yer almaktadır*” şeklinde ifadelerde bulunan müellif Sincar’da bol miktarda hurma ağacı olduğunu ekleyerek El-cezire bölgesinde Sincar’dan başka şehirde hurma yetişmediğini aktarır. Aynı zamanda şehri sur, kale, bostanlar ile çevrili ve arklarından pek çok su akan bir yer olarak tasvir etmektedir.⁹³

Yaklaşık otuz yıl süren seyahatinde Kuzey Afrika’dan Çin’e kadar pek çok diyarı gezen ve literatürde *Rihletü İbn Battûta* ismiyle bilinen eserinde bu memleketlerin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı hakkında bazı mühim malumatlar aktaran Ortaçağın en büyük ve en ünlü Müslüman seyyahı İbn Battuta⁹⁴, Musul ve Diyarbekir’e olan seyahatinde Cezire-i İbn Ömer (Cizre), Nusaybin, Mardin ve Sincar’ı da dolaşır. Seyyah Nusaybin’den Sincar’a geçerken Sincar için İbn Havkal ile benzer ifadelerde bulunarak, şehrin dağın eteğine kurulu olduğunu, ağaçları, suları, meyvelerinin bolluğu bakımından Dımaşk’a (Şam) benzediğini, camilerinin çok ve manevi havasının yüksek olduğunu, hatta burada edilen duanın kabul edildiğini aktarmaktadır.⁹⁵ Şehrin fiziki özelliklerinin yanı sıra şehrin nüfusu hakkında da bilgiler veren müellif, ahalisinin Kürtlerden oluştuğunu, cömert ve cesur insanlar olduğunu dile getirmektedir. Şehirde Şeyh Abdullah Kürdî isimli bir alim ile görüştüğünü, kendisinin keramet sahibi olduğunu, ona dua edip bir miktar para verdiğini bu parayı ise Hint küffarı kendisinden çalana

⁹¹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s.84

⁹² *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*, s.178

⁹³ *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası*, s.239.

⁹⁴ A. Said Aykut, “İbn Battûta”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XIX, İstanbul 1999, s.361-368.

⁹⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.337-338.

kadar muhafaza ettiğini dile getirmektedir.⁹⁶ Seyyah daha sonra buradan Dara ve oradan da Mardin şehrine hareket edip yolculuğuna devam etmiştir.

Kadim bir coğrafya ve yerleşim yeri olarak Sincar, M.S. I. yüzyıldan Batlami gibi coğrafyacıların eserlerinden başlayarak zikredilmekle birlikte sonraki zamanlarda özellikle Müslüman seyyah ve coğrafyacıların X-XIV. yüzyıllar arasında ele aldıkları eserlerinde nispeten ayrıntılı şekilde tasvir edilmektedir. Bu kaynakların Sincar hakkında aktardıkları bilgiler bölgenin bu dönem boyunca verimli ve münbit bir tarım alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Seyyahların anlatımlarında Sincar'ın zengin su kaynaklarına sahip olduğu ve tarımsal ürün çeşitliliği açısından oldukça bereketli bir bölge olarak tasvir edildiği dikkat çekmektedir. Ancak bu anlatımların dönemin koşulları çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Zira seyyahların kimi zaman şahit olduklarını gerçekte var olan durumdan daha fazlasıymış gibi gösterebileceği veya yalnızca kendi gözlemlerine dayalı genel ifadeler olabilme ihtimali bulunmaktadır. Örneğin, bazı seyyahlar sıklıkla Sincar'ı hurma ve turunc gibi ürünler açısından oldukça verimli bir bölge olarak tanımlamasına rağmen XVI. yüzyıla ait tahrir kayıtlarında bu ürünlere dair herhangi bir bulguya rastlanmamaktadır. Bu durum arkeologlar Sarre ve Herzfeld'in çalışmalarında da ortaya konulmuş olup coğrafyacıların aktardığı *gelişmiş bir hurma ziraati* bilgisine ilişkin herhangi bir bulguya rastlanmadığı belirtilmiştir. Yaptıkları incelemeler neticesinde bölgede hurma ağacının bulunmadığını ve bu bitkinin yetiştirme koşullarının coğrafi olarak daha güneyde yer aldığına işaret edilmektedir.⁹⁷ Mamafih bu durum önceki dönemlerde söz konusu ürünlerin bölgede yetişmediği anlamına gelmeyebilir. İklim değişiklikleri ya da diğer çevresel faktörler bu tür ürünlerin yetiştirme alanlarının zaman içinde değişmesine neden olmuş olabilir. Bu bağlamda seyyah anlatıları çok mühim bilgiler aktarırken aynı zamanda bu kaynaklarda değerlendirilirken hem tarihsel bağlam hem de çevresel değişkenler dikkatle göz önünde bulundurulabilir. Bununla birlikte sancağın coğrafi ve iklimsel özelliklerinin olumlu etkilerinin yakın dönem kaynaklarında da vurgulanmaya devam etmesi bu faktörlerin Sincar'ın gelişiminde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Nitekim 1911-1912 tarihli Musul Vilayet Salnamesi'nde Sincar Kazası'nın birtakım özellikleri zikredilirken mezkur mıntıkanın el-Cezire bölgesinin en güzel noktalarından birinde bulunduğu,

⁹⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s.337-338.

⁹⁷ Martin Plessner, "Sincar", *İslam Ansiklopedisi*, C.X, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.676.

havası ve suyunun güzelliği ile topraklarının verimliliğinden bahsedilmektedir.⁹⁸ Dolayısıyla bu ifadeler de coğrafi ve doğal koşulların Sincar'ın tarihi ve iktisadi gelişimindeki belirleyici rolünü teyit eder niteliktedir.

1.2. SİNCAR'IN OSMANLI ÖNCESİ TARİHİ

Tarihsel kaynaklarda *Singara*, *Sindjar* veya *Sinjar* şeklinde anılan Sincar, günümüzde Irak'ın kuzeybatısında yer alan ve kadim Mezopotamya coğrafyasının bir parçası olan önemli bir yerleşim yeridir. Sincar'ın üzerinde konumlandığı Mezopotamya topraklarında pek çok devlet ve uygarlık hakimiyet sürdü. Ayrıca arkeolojik kazılarda “Cebel Sincar” olarak zikredilen bölgede ilk tarım yerleşmelerine dair birçok buluntulara rastlanılmıştır.⁹⁹ İlk olarak Asuri kaynaklarında “*Singara*” şeklinde geçen şehir, Habur'dan Dicle'ye ve Nisibis (Nusaybin)'den Hatra¹⁰⁰'ya giden yollar üzerinde önemli bir kesişme noktası idi.¹⁰¹ Mezopotamya ticaret yolları üzerindeki bu önemli konumundan dolayı Roma'nın doğu sınırında uzun yıllar askeri üs olarak kullanılmıştır.¹⁰² Mamafih yine bu stratejik konumundan ötürü Tel Brak ve Kasr Çuruk gibi yerler ile birlikte uzun yıllar Pers tehdidine karşı Roma sınır garnizonlarının bulunduğu müstahkem mevkiiler olarak rol oynamıştır.¹⁰³ Daha sonra İran coğrafyasında hüküm süren Sasani devleti ile mücadele eden Romalılar, pek çok yer ile birlikte Sincar'ı da Sasani hakimiyetine bırakmak zorunda kalmışlardır.¹⁰⁴ Bu dönemde bölge Roma ve Sasani İmparatorlukları arasında sürekli bir mücadele sahasıydı. Uzun bir süre Sasani ve Bizans hakimiyeti altında varlığını devam ettiren bölge, zaman zaman el değiştirse de nihayetinde Hz. Ömer döneminde İslam ordularının bu bölgeye düzenledikleri seferler neticesinde Suriye toprakları ile birlikte Irak toprakları Müslümanların hakimiyetine girmiştir.¹⁰⁵ Sincar'ın içerisinde bulunduğu bu bölge,

⁹⁸ H.1330 Musul Vilayet Salnamesi, s.122.

⁹⁹ Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, Çev. Suavi Aydın, İmge Kitabevi, Ankara 1998, s.208-210.

¹⁰⁰ Hatra, çölün ortasında bulunan büyük bir antik Part şehridir. Bkz. Henry Austen Layard, *Nineveh and Its Remains*, Published by Frederick A. Praeger, New York 1970, s.18.

¹⁰¹ Nissen, “Singara”, Brill's New Pauly Online, Erişim linki: <https://referenceworks.brill.com/display/entries/NPOE/e1113870.xml> (Erişim Tarihi: 13.10.2024)

¹⁰² Eric William Gray, Josef Wiesehöfer, “Singara” *Oxford Classical Dictionary*, 3. Ed, Oxford University Press 2005, online yayım 2005.

¹⁰³ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.9,87.

¹⁰⁴ Anthony Comfort, *The Roman Frontier With Persia In North-Eastern Mesopotamia, Fortresses and Road Around Singara*, Archaeopress Publishing, 2023, s.4,9.

¹⁰⁵ İbnü'l Esîr, Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, s.486-489; İmâdüddin Halîl, “Irak, Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XIX, İstanbul 1999, s.87-91; Abdulgani Bulduk, *El-*

İslam fetihlerinin gerçekleştiği VII. yüzyılda askeri açıdan stratejik önemini koruduğu için belirsizlik ve hareketliliklerin olduğu bir coğrafya olarak kalmaya devam etti.¹⁰⁶ Hem coğrafi yapı hem de ticaret yollarına olan yakınlık, bölgede süregiden güç mücadelelerini tetikleyen nedenler arasındadır. Hulefâ-i Râşidîn (Dört halife) döneminden sonra Emevi ve Abbasilerin hakim olduğu bu coğrafya X. yüzyılda Hamdaniler'in idaresi altına girdi.¹⁰⁷ Türkmenlerin bölgeye gelmesiyle birlikte Sincar, önemli bir tarihi periyoda girmiştir. Türkmenler bölgenin hem demografik yapısında hem de kültürel yapısında önemli bir dönüşüme sebep olmuştur. Ayrıca yarı yerleşik pek çok yerel hanedanın yerini Türk beylikleri aldı.¹⁰⁸ Uzun bir dönem Türkmen ve Zengilerin hakimiyeti altında önemli imar faaliyetleri geçiren Sincar,¹⁰⁹ Selçuklu ve Eyyübiler arasındaki hakimiyet mücadelesinde zaman zaman el değiştirse de nihayetinde bölgede Eyyübi egemenliği tesis edilmiştir. 1260'a kadar Eyyübi hakimiyeti altında kaldıktan sonra şehir müdafaa edilmesine rağmen Moğol saldırılarına maruz kalmış ve tahribata uğramıştır.¹¹⁰ Moğol akınları sosyo-ekonomik yapı üzerinde ağır sonuçlar doğurduğu gibi bölgenin güç dinamiklerini de değiştirmiştir. Moğollardan sonra bir süre Memlük, Celayir ve Timur idaresinde kalan şehir, daha sonra iki

Cezîre'nin Muhtasar Tarihi, s.XX-XXI; Fred McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton University Press, New Jersey 1981, s.173-221; Hugh Kennedy, *Great Arab Conquests How the Spread of Islam Changed the World We Live In*, Da Capo Press, 2007; Hüseyin Gökalt, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Raşidîn Dönemi)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2019.

¹⁰⁶ Walter E. Kaegi, *Byzantium And The Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, 1992, s.149.

¹⁰⁷ Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hamdaniler" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XV, İstanbul 1997, s.446-447; Marius Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdaniides de Jazîra et de Syrie*, Publications De La faculté Des Lettres D'alger, Paris 1951.

¹⁰⁸ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1993, s.510.

¹⁰⁹ Claus Peter Hasse, "Sindjar", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. IX, Leiden Brill, 1997, s.643; Irak'ta Selçuklu yönetimi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009; Zengilerin Sincar'da 94 yıl süren hakimiyeti 1220'de sona erdi. Zengilerin Sincar Emiri Ferruhşad Ömer b. Mevdûd b. Zengî, Rakka karşılığında Sincar'ı Eyyübilerden Melik Eşref'e teslim etti. Bkz. Adnan Eskikurt, "Musul Atabeg Hakimiyeti Döneminde el-Cezîre Bölgesinin Tarihi Coğrafyası (521-660/1127-1262)" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2002, S.12, s.167.

¹¹⁰ Mehmet Sait Sütçü, İbrahim Güneş, "El-Cezîre Bölgesi'nde Selçuklu-Eyyûbî Hâkimiyet Mücadelesi (1193-1243)", *Anadolu Mecmuası*, I/1, 2022, s.12-15; Sincar Moğol hakimiyetine girmeden önce de Moğolların zaman zaman düzenledikleri keşif amaçlı akınlarda da tahribata uğradı. 1234-1235 tarihlerinde Erbil, Bağdat, Nineva, ve Sincar gibi şehirler Moğol saldırı ve tahribatlarına maruz kaldı. Bkz: Adnan Eskikurt, "Musul Atabeg Hakimiyeti Döneminde el-Cezîre Bölgesinin Tarihi Coğrafyası (521-660/1127-1262)" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.12, 2002, s.167, 184.

Türkmen devleti olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin idaresine girdi.¹¹¹ 1508 yılında Akkoyunlu Devleti'ne tabi olan Sincar Beyi, XVI. yüzyıl başlarında kurulan ve gittikçe güçlenen Safevi Devleti'ne bağlılığını ortaya koydu. Komşuları Safeviler ile mücadele içerisine giren Osmanlıların 1514'te meydana gelen Çaldıran Savaşı'nda Safevileri yenmesi bölgeyi tedricen Osmanlı hakimiyeti altına dahil etmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi ile beraber Musul ve Sincar havalisi de Osmanlı hakimiyeti altına giren yerler arasındaydı.¹¹² Sincar bundan sonra Osmanlı Devleti'ne bağlı sancak, kaza, nahiye gibi birbiri yerine kullanılan ve anlam bakımından kesin sınırlar ile ayrılmayan çeşitli idari birim tanımlamaları ile yaklaşık dört asır varlığını idame etmiş, kimi zaman itaat çoğu zaman ise direnişle devam eden bir süreç ile günümüze kadar gelmiştir.

Özetlemek gerekirse tarihi kaynaklarda “Singara” veya “Sinjar” olarak anılan Sincar askeri, kültürel ve dini çeşitliliğiyle derin ve çok katmanlı bir geçmişe sahiptir. Şehir bu yapısıyla birçok farklı uygarlık ve inancın izlerini barındırmakla birlikte bu izlerin büyük bir kısmı günümüzde silinmiş durumdadır. Ancak bununla beraber Sincar, zamanın sessiz bir tanığı olarak tarihsel önemini korumaya devam etti. Tabii olarak pek çok yerleşim yeri gibi Sincar'ın da tarih boyunca aynı kaldığını söylemek mümkün görünmemektedir. Kimi zaman olumlu yönde bir gelişim göstermiş iken kimi zaman ise sahip olduğu özelliklerini yitirmiştir. Bu durum ifade ettiğimiz gibi doğal bir değişim ve dönüşüm sürecinin bir neticesidir. Zamanın getirdiklerinin önünde durmak rüzgara set çekmek misalidir. Braudel'in dediği gibi “*her şey değişmektedir, iklim bile*”¹¹³ sözü bu değişim ve döngüyü ortaya koymak için açıklayıcı bir çerçeve sunabilir.

1.3. OSMANLI İDARESİ ALTINDA SİNCAR

Babası Bayezid'in (II(1481-1512)) vefatının ardından kardeşleriyle olan taht mücadelesini sonuçlandıran Sultan Selim, Kızılbaşlara karşı bir sefer düzenleyerek Şah İsmail ile cenge girişti. Cenk neticesinde Safevi hükümdarı Şah İsmail yenilerek Tebriz

¹¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

¹¹² Nejat Göyünç “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S.23, İstanbul 1969, s.23-34.

¹¹³ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, s.74.

bölgesine kaçtı.¹¹⁴ Her iki taraftan pek çok kişinin öldüğü bu savaşı Halil İnalcık, Anadolu tarihinde bir dönüm noktası olarak nitelendirmektedir. Savaşın neticesi dönemin siyasi dengelerini değiştirmiş ve Osmanlı hükümdarı Sultan Selim (1512-1520) Doğu Anadolu topraklarını büyük oranda Osmanlı hakimiyeti altına almıştır.¹¹⁵ Osmanlı Devleti top ve tüfek gibi dönemin önemli ateşli silahlarına sahip iken Safevi ordusunun hem süvari sayısı daha azdı hem de ateşli silahları kullanmayı tercih etmemişti.¹¹⁶ Gerçekleşen muharebede, kendini yenilmez gören ve o ana kadar girdiği pek çok savaşı kazanan Şah İsmail ve Safevi ordusu ağır bir yenilgi olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹¹⁷ Dönemin iki büyük gücünün karşılaşması ve Osmanlıların bu muharebede muzaffer olması bölgesel pek çok siyasi ve toplumsal faktörün yanı sıra tabii olarak nüfuz mücadelesinde de dengeleri değiştirmiştir.

XVI. yüzyılın başında kurulan ve hızla büyüyerek 1507 yılında Diyarbekir'i ve 1508'de Bağdat'ı alıp Akkoyunlu Devletine son veren Safevi Devleti'nin Çaldıran muharebesindeki yenilgisi Osmanlı Devleti lehine sınırların doğuda genişlemesine olanak verdi. Safeviler geri çekilirken Osmanlı kuvvetlerinin başında bulunan Sultan Selim 6 Eylül 1514'te Tebriz'i aldıktan sonra burada yaklaşık bir hafta kaldı. Daha sonra hem yeniçerilerin huzursuzluk çıkarıp dönmek istemeleri hem de ordu için yeterli iaşenin sağlanamaması veya temin edilen iaşenin de yüksek fiyatlara satın alınması ve bunun beraberinde mali sıkıntı getirmesi Sultan Selim'in Amasya'ya dönmesinde etkili oldu.¹¹⁸ Sultan Selim, kışı geçirmek için Amasya'ya dönerken beraberinde bulunan

¹¹⁴ Anonim *Tevârîh-i Âl-i Osman*, F. Giese Neşri, Haz. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s.135-136.

¹¹⁵ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

¹¹⁶ Mertliğe ve yiğitliğe aykırı buldukları için uzun süre ateşli silah kullanmayan Safevi ordusunun Çaldıran savaşında nasıl kaybettiklerini, bizzat savaşa iştirak etmiş olan İdris-i Bidlisi şu şekilde aktarmaktadır: “*Savaş ateşinin alevlenmesi esnasında düşman askerleri Allah onları mağlup etsin top ve tüfek korkusundan dolayı mücahitler ordusunun kalbini yenip zafer elde etme konusunda oldukça ümitsizdiler. İki parçaya ayrıldılar ve tüfek darbelerinden dolayı kıvrım kıvrım iki kat oldular.*” Bkz. Vural Genç, “İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.XLVII, 2016, s.163.

¹¹⁷ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2024; Vural Genç, *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011; Gelibolulu Mustafa 'Âli Efendi, *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'ndeki 901 ve 920 No'lu Nüshalara Göre Kitabü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr*, s.1072-1073 ve 1114 ve 1125-1126.

¹¹⁸ Anonim *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s.137; Vural Genç, *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s.141-145; Aynı kaynakta başka bir Safevi tarihçisi ise Selim'in İran kuvvetlerinden korktuğu için daha fazla ileri gidemediği ve bir süre kaldıktan sonra döndüğü ifade edilmektedir, ayrıca Osmanlılar'ın hiçbir zaman İran ülkesine sahip olamadığı ve ahaliyi mezheplerinden (Şiilikten) döndüremediklerini yazmaktadır. bkz. Vural Genç, aynı eser, s.207 ve 219; Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

İdris-i Bitlisi'yi Doğu Anadolu'daki Kürt ümerasını Safeviler'e karşı ayaklandırarak Osmanlı tarafında yer almaları için görevlendirdi.¹¹⁹ Ertesi sene doğu seferine devam etmeyi düşünen Sultan Selim, Bitlisi'ye muhtariyet temin eden fermanlar vererek bunları Ekrad beylerine götürmesini ve onları Osmanlı tarafında yer almaları için ikna etmelerini istedi.¹²⁰ Bu durum Ekrad beylerinin Safeviler'e karşı koymaları ve Osmanlı tabiyetini kabul etmelerine karşılık haklarının korunacağına dair bir garanti belgesi mahiyeti taşıdığı söylenebilir. Kendisi daha önce Akkoyunlu sarayında uzun yıllar görev yapmış tecrübeli bir devlet adamı olan İdris-i Bitlisi¹²¹, Kürt beylerinin büyük çoğunluğunu Safeviler'e karşı mücadelede Osmanlı tarafında yer almaları için ikna etmeyi başardı.¹²² Pek çok Kürt beyi Safeviler'e karşı çıkarak onları sınırlarından uzaklaştırmaya başladı.¹²³ Cezire hakimi gibi bazı Kürt beyleri Sultan'a olan bağlılıklarını göstermek için Safevi ordusu güzergahında yer alan Sincar ve Telafer bölgesine gidip pek çok Safevi taraftarını öldürmüştür.¹²⁴ Diyarbekir ahalisi Şiilere karşı

İstanbul 2009; Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi" *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, C.XVII, S.22, İstanbul 1967, s.73-74; Ayrıca Osmanlılar açısından stratejik ve coğrafi dezavantajlarla dolu bir bölge olan Tebriz'de uzun süreli bir hakimiyet kurma girişiminden vazgeçilmesi, Sultan Selim'in ileri görüşlülüğünü ve gerçekçi politikalarını ortaya koyan önemli bir karar olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Sultan Selim'in ardından tahta geçen oğlu Sultan Süleyman döneminde İran üzerine düzenlenen üç sefer sonucunda da kalıcı bir hakimiyet sağlanamaması, İran coğrafyasının Osmanlılar için ne denli zorlu bir saha olduğunu açıkça göstermektedir. Bu durum, Osmanlı stratejik aklının coğrafi ve lojistik zorlukları dikkate alan bir yaklaşımla şekillendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bkz. Feridun M. Emecen, "Yavuz Sultan Selim Dünyayı Değiştiren Bir Hükümdar mı?", *Yavuz Sultan Selim ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (4-6 Kasım 2021), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2024, s.29; Aynı yazar, "Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu Siyaseti ve İdris-i Bitlisi", *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C.I, Edt. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş, Ankara 2019, s.145-149.

¹¹⁹ Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S.23, İstanbul 1969, s.23-26; M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.81.

¹²⁰ Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcüttevârîh*, C.II, Haz: Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2024, s.1012; Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi" *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, C.XVII, S.22, İstanbul 1967, s.75; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s.170.

¹²¹ İdris-i Bitlisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022; Christopher Markiewicz, *The Crisis of Kindship in Late Medieval Islam-Persian Emigres and the Making of Ottoman Sovereignty*, Cambridge University Press, 2019.

¹²² İdris-i Bitlisi bu Kürt beylerini ikna etme sürecini kendi kaleminden çıkan mektuplarda anlatmaktadır. Arşivde, BOA, TSMA.e 8333 evrak numaralı defter ile Farsça yazılmış olan mektuplar Vural Genç tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve yayımlanmıştır. Bkz. Vural Genç, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", s.173-181.

¹²³ Bu durumun Osmanlı-Safevi mücadelelerinin ilerleyen dönemlerinde de devam ettiği ve merkezi otoritenin ise mezkur beylerden düşman faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmak ve sınır bölgesinin güvenliğini muhafaza etmek amacıyla uzun yıllar karşılıklı fayda zemininde yararlandığı ifade edilebilir. Bkz. Süleyman Polat, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Doğu Seferlerinde Cizre'nin Yeri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXII, S.53, s.252-255.

¹²⁴ Vural Genç, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", s.169.

ayaklanıp Safevi kuvvetlerinden bir kısmını öldürerek sultana bağlılıklarını bildirdilerse de kısa bir süre sonra şehir tekrar Safevi güçleri tarafından kuşatıldı. Nihayetinde bölgenin fethinde öne çıkan bir diğer kişi olan Bıyıklı Mehmed Paşa beraberindeki kuvvetler ile diğer Kürt beylerinin de yardımıyla Amid'in Safevilerden kurtarılması için sefere çıktı. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın geldiğini gören Karahan, şehrin kuşatmasını bırakıp Mardin tarafına gitti. Böylece şehir kapıları Bıyıklı Mehmed ve beraberindeki Kürt beylerine açıldı. Eylül-Kasım 1515 tarihinde Diyarbekir bölgesinin fethi gerçekleşti.¹²⁵ Bu fethin hemen akabinde 4 Kasım 1515'te Diyarbekir Beylerbeyliği teşkil olunup Bıyıklı Mehmed Paşa'ya tevcih olundu.¹²⁶ Diyarbekir ve çevresinin alınmasına karşın bölgede Osmanlı-Safevi mücadelesi bir süre daha devam etti. Mardin kalesinde konuşlanan Safevi güçleri ile yaklaşık dokuz ay kadar mücadele eden Bıyıklı Mehmed Paşa öncülüğündeki Osmanlı güçleri nihayetinde 1516'da Koçhisar Savaşı ile Safevi kuvvetlerini yenmiş ve Musul, Ruha (Urfa), Ergani ve etrafındaki bölgeler Osmanlı topraklarına katılmıştır.¹²⁷ Fethedilen bu yerler arasında Safevi ve Osmanlı mücadelesinde etkin bir savaş sahası haline gelen Musul ve Sincar da vardır.¹²⁸

1516'de Mardin, Musul, Sincar gibi yerlerin alınmasıyla beraber 1515 yılında Bıyıklı Mehmed Paşa idaresinde Amid merkezli teşkil olunan Diyarbekir Beylerbeyliği'nin idari sınırları da oldukça geniş bir hal almıştır. Sultan tarafından kendilerine gönderilen mektup ve boş 'ahkâm kağıtları' ile beylerbeyliğe tabi sancakların idari statüleri Bıyıklı Mehmed Paşa ve İdris-i Bitlisi tarafından belirlendi. Daha sonra İdris-i Bitlisi'den hangi

¹²⁵ Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdârî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017, s.69; M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.82-83; Ali Seslikaya, *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014, s.133

¹²⁶ Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", s.25; Ali Seslikaya, *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, s.133.

¹²⁷ Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, Haz.: Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.400; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.25-29.

¹²⁸ Hoca Sadeddin, *Tâcüttevârîh*, s.1026; Sincar-Musul arasındaki bölgenin, Osmanlı-Safevi mücadelesinde önemli bir çatışma sahası olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mardin'in Osmanlılar tarafından ilk fethi sırasında, Safevi ordu kumandanı Karahan, burada uzun süre konuşlanmayıp Sincar'a çekilmiştir. Daha sonraki süreçte de Osmanlı kuvvetleri karşısında zor duruma düşen Safevi birliklerinin sıkça Sincar berriyesine (çölüne) çekildiği görülmektedir. Bu durum bölgenin ve Sincar'ın bu savaş ortamında stratejik önemini ve Safeviler için bir geri çekilme veya yeniden toparlanma alanı olarak kullanıldığına işaret eder. Bkz. Hoca Sadeddin, *Tâcüttevârîh*, s.1019 ve 1024; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s.18.

beylere ne şekilde sancak verildiğini elkapları ile beraber merkeze bildirmesi istendi.¹²⁹ Bu statüler belirlenirken etnik, coğrafi, iktisadi ve aşiret yapılarının yanı sıra fetih esnasında gösterdikleri sadakat ve yararlılığın da göz önünde bulundurulduğu ifade edilmektedir. Buna göre bir kısım sancaklar klasik Osmanlı sancağı olarak kaydedilirken bir kısmı ise *Cemaât-ı Kürdân, Kürdistan Eyâletleri* veya *Ekrâd Ümerâsı* şeklinde sahip oldukları imtiyazlar bakımından sınıflandırmıştır.¹³⁰ Daha sonra hükümet ve yurtluk-ocaklık şeklinde ifade edilen bu sancakların klasik Osmanlı sancaklarından birtakım farklı özellikleri bulunmaktaydı. Sultan Süleyman döneminde hazırlanan kanunnamede hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar şu şekilde ifade olunmaktadır:

*“Ve bunlardan mâ' adâ dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetihde hıdmet ü itâ'atleri mukâbelesinde ashâbına tevîz ü temlîk olunmuşdur. Mülkiyyet tarîki üzere tefrîk ederler. Hattâ memleketleri mefrûzü' l-kalem ve maktû 'ü' l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhili defter-i sultanî olmamışdır. İçlerinde ümerâ'-i Osmâniyye'den ve kul tâifesinden hiçbir ferd yokdur. Cümle kendülere mahsusdur. Ve bunların 'ahidnâmeleri mûcibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî'-i fermân-ı Hazret-i Sultandır. Sâir ümerâ'-i Osmâniyye gibi kangı eyâlete tâbi'ler ise, beğlerbeğleriyle ma'an sefer eşerler. Kavm ü kabîle ve başka asker sâhibleridir.”*¹³¹

Hükümet sancaklar için kullanılan bu ifadeden sancakta timar sisteminin uygulanmadığını ve arazilerinin miri arazi statüsünde olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sancağın gelirleri burayı yöneten beylere verilmektedir. Yurtluk-Ocaklık sancaklar için ise: *“Ve bir bahşi dahi ocaklık dur ki, hîn-i fetihde ba'zı ümerâyâ hizmet ve itâ'atleri mukâbelesinde ber-vech-i te'bîd arpalık ve sancak hâssı tarikiyle tevcîh olunmuşdur. Erbâb-ı dîvân ve kanun ıstılâhında bu makûlelere yurdluk ve ocaklık derler. Sancak i 'tibâr olunur ve sâir ümerâ gibi tabı u 'alem sahibleridir. Selâtîn-i selefdan ellerinde olan temessükâtlan mûcibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Ammâ elviye-i sâire gibi kurâ ve mezâri 'inin mahsulâtı tahrîr olunmuşdur. İçlerinde ze'âmet ve tîmâr vardır. Sefer-i hümâyûn vâki' oldukça, zu'amâ ve erbâb-ı tîmân alay-beğleri ile*

¹²⁹ Mehmet Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri,” *X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı*, C.V, 1994, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.2212; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

¹³⁰ Murat Alanoglu, *Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, s.73; Mehmet Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri”, s.2211-2212.

¹³¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, IV. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, 1. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler, İstanbul, 1992, s.463.

kendüleri ma'an sâir sancak- beğleri gibi kangı eyâlete tâbi'iler ise, beğlerbeğleriyle ma 'an konub ve göçüb, sefer hizmetin edâ edegelmişlerdir. Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhud eda-i hizmet eylemese, yurdı ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evlâdına ve akrabasına verilir; hâricden kimesneye verilü gelmemişdir. Meğer ki, evlâd ü akrabası münkâriz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umûr-dâde kimesneye verilür. Ammâ yurdruk ve ocaklık i'tibân olmaz, belki sâir elviye gibi tasarruf olunur”¹³² ifadeleri ile bu toprakların çeşitli hizmetler karşılığı muafiyet üzere verildiği, azl veya tayin kabul etmedikleri ifade edilmektedir. İdari açıdan farklı statülere sahip olan bu iki sancak türü arasındaki muhtemel en belirgin fark hükümet sancaklarında tahrir işleminin uygulanmamasına karşın yurtluk-ocaklık sancaklarında tahrir sürecinin uygulanmasıdır.¹³³

Hem hükümet hem de Yurtluk-Ocaklık olarak idari statülerinin belirlenmesinde yerel beylerin Osmanlı Devleti’nin yanında yer alarak Safevi Devleti’ne karşı mücadelede yararlılık göstermelerinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bu sancaklara dışarıdan atama yapılmadığı ve sancakların başındaki beylerin ölmesi veya herhangi bir nedenle boş kalması durumunda ise yine aynı aile ve akrabalara tevcih edildiği bilinmektedir. Bununla beraber özellikle yurtluk-ocaklık sancaklarda, sancakbeyinin sefere gelmemesi, gerektiğinde vergisini vermemesi veyahut buna benzer “miriye zarar veren” durumların vuku bulması halinde sancakbeyi azledilebilmekte ve yerine başkası getirilebilmektedir.¹³⁴ Hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklara dair Sultan Süleyman dönemine ait bu kanunnamede geçen ifadelerin daha sonraki birtakım müelliflerin ele

¹³² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, IV. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, 1. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, s.476-477; Ayrıca bkz. Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 1999, S.10, s.119-137; Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2014, C.VII, S.1, s.246-270; Mehmet Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri”, s.2211-2220; Bayram Kodaman, “Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu’nun İdari Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1986, C.I, S.1, s.3-20; Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, C.XXXVIII, S.152, 1974, s.657-708; Şerafettin Turan, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı”, *Atatürk Üniversitesi Yıllığı’ndan Ayrı Basım*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, 1961, s.201-232;

¹³³ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der- Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, 1018, s.29-30.

¹³⁴ Mehmet Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri”, s.2212.

aldıkları risale ve kanunnamelerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹³⁵ Bu durum yerel güçlerin Osmanlı merkezi idaresi sistemine dahil edilmesi açısından esnek ve pragmatik bir yaklaşımı yansıtmakla beraber kendine has mahalli özellikleri olan imparatorluk coğrafyasının her bölgesinde farklı bir Osmanlıyı görmenin gayet tabii olduğunu da gösterir. Ayrıca Osmanlı Devleti yeni hakimiyeti altına aldığı bölgelerde kurumsal sürekliliği sürdürürken ve Osmanlı öncesi birtakım askeri ve toprak sahibi yerel aristokrasi sahiplerini uygun koşullar sağlanınca tasfiye ettiğini veyahut bu unsurları da giderek merkezileşen sisteme kısmen dahil ettikleri ifade edilmektedir.¹³⁶ Bu bağlamda devlet idaresinin dönemin koşullarını göz önünde bulundurarak uygun şartlar oluşması halinde sancakların idari statüsünü de değiştirdiği malumdur. Nitekim XVI. yüzyılda Bitlis sancağının idari statüsündeki değişimler bu duruma örnek teşkil etmektedir.¹³⁷

Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı farklı idari statülere sahip olan hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklarına kısaca değindikten sonra çalışmanın temel konusunu oluşturan Sincar sancağının idari teşkilattaki yerini ele alabiliriz. Çalışmamızın odak noktası olan Sincar sancağı, ilk dönemler yukarıda kısaca değinilen yurtluk-ocaklık sancaklarda görülen statüde görülmesine karşın 1518'te tamamlanan ve bölgeye ait ilk mufassal tahrir defterinde Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı tahriri yapılan sancaklar arasında yer almaktadır. Sancakbeyi, kayıtlarda ilk olarak kendine yer bulan Bekir Bey'dir.¹³⁸ Bu defterde Sincar ile beraber Amid, Mardin, Berriyecik, Ruha, Ergani, Çermik, Siverrek, Kığı, Arapgir, Çemişgezek ve Harput sancakları olmak üzere toplam 12 sancağın tahrir verileri yer almaktadır.¹³⁹ Tahrir işlemine tabi tutulan bu sancaklar idari statü bakımından normal/klasik Osmanlı sancakları arasında görülmekte ve bu özellikteki sancaklar idari statü bakımından Osmanlı sancakları arasındaki en yaygın türü oluşturmaktaydı. Bu sancaklarda dirlik ile eş anlamlı olan ve askeri-idari yapının temel direğini teşkil eden timar sistemi uygulanmakta, gelirler çeşitli görevliler arasında tahsis edilmekteydi.¹⁴⁰

¹³⁵ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", s.121; Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der- Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*; Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992.

¹³⁶ Oktay Özel, "The Transformation of Provincial Administration in Anatolia: Observation on Amasya from 15th to 17th Centuries", *The Ottoman Empire- Myths, Realities and 'Black Holes' (Contributions in Honor of Colin Imber)*, Ed. Eugenia Kermeli, Oktay Özel, Isis Press, İstanbul 2012, s.52-53.

¹³⁷ Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme" *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey, 22-23 August 2002, Dubrovnik-Croatia*, Ankara 2005, s.31-54.

¹³⁸ BOA, TT.d. 64, s.327

¹³⁹ BOA, TT.d. 64; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.35.

¹⁴⁰ Halil İnalçık, "Tımar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XLI, İstanbul 2012, s.168-173.

Fakat teoride klasik/normale gibi görünüp pratikte durumun pek de bu şekilde tezahür etmediğini ilerleyen sayfalarda da göreceğiz. Mezkur sancaklar, özellikle hükümet sancaklardan farklı olarak belirli aralıklarla tahrir tabi tutulmaktaydı. Teoride bu tür sancaklarda görevli olan sancakbeyi merkezi otorite tarafından atanıp gerektiğinde görevden azledilmekte idi. Bu sancakların *normal* Osmanlı sancağı statüsüne dahil edilmesinde feodal yapının zayıf olması, aşiret temelli aristokratik düzenin sınırlı etkisi ve tarım ile şehir hayatının belli ölçüde gelişmiş olması gibi ölçütlerin dikkate alındığı belirtilmektedir.¹⁴¹ Bununla beraber Sincar'ın ilk taksimat defterlerinde Kürt sancakları arasında yazıldığı anlaşılmaktadır ki bu durumun kendilerine sancak tahsis edilen beylerin kimliğinden Kürt kimliğinden kaynaklı olduğu ifade edilebilir. Fakat bölgede timar uygulamasının olması o bölgeleri ne kadar klasik/normale Osmanlı sancağı yaptığı tartışmalıdır. Mesela XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar idari tasnif bakımından hükümet olarak teşkil edilen Bitlis Sancağı'nda da belirli dönemlerde timar sisteminin uygulanıp tahrir tabi tutulduğu anlaşılmaktadır.¹⁴² Ayrıca özellikle imparatorluğun Suriye coğrafyası ve Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerde aşiret yapılanmasına dayalı toplumsal ve siyasal örgütlenmelerin Osmanlı merkezi yönetimine karşı oldukça dirençli oldukları bu çerçevede birtakım idari ve mali imtiyazlar elde ederek varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir.¹⁴³ Bu noktada Sincar'da her ne kadar timar uygulanıp tahrir yapılmış olsa da bu durumun muhtemelen sancak merkezinde güçlü bir aşiret veya aşiretlerin varlık göstermemesi fakat bulunduğu kırsal coğrafyanın aşiret yapılanmaları ile kuşatıldığı ve bu nedenle kendine has dinamiklere sahip olduğu ifade edilebilir. Fakat bununla birlikte Sincar'daki aşiretlerin durumu genellikle hükümet veya yurtluk-ocaklık sancaklarda olduğu gibi güçlü tek bir sülale şeklinde olmasa da Sincar dağı eteklerine dağılmış ve bölgede daha çok küçük fakat zapturapt altına alınması güç itaatsiz gruplar halinde bulunmaktadır. Dolayısıyla teoride görülen şey ile sahadaki uygulaması farklılık gösterebilmektedir. Kayıtlarda idari statüsü bakımından klasik/normale Osmanlı sancağı olması ile ilişkili olarak

¹⁴¹ Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri", s.2212.

¹⁴² Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", s.36-37.

¹⁴³ Oktay Özel, "The Transformation of Provincial Administration in Anatolia: Observation on Amasya from 15th to 17th Centuries", *The Ottoman Empire- Myths, Realities and 'Black Holes' (Contributions in Honor of Colin Imber)*, s.53.

sancakbeylerinin merkezden atandığı meselesi de ayrıca tartışılması gereken hususlardandır. Bu konu Sancakbeyleri başlığı altında daha teferruatlı ele alınmaktadır. 1518 tarihli Diyarbekir Vilayeti'ne ait tahrir defterinde bölgenin Osmanlı hakimiyeti altına tedricen girmesi ve sancakların idari statülerinin belirlenerek Osmanlı sistemine dahil edilmesinin ani bir şekilde değil zaman alan bir süreç olduğu ve bunun uzun yıllara yayıldığı bilinmektedir. Bu durum Halil İnalcık'ın Osmanlı Devleti'nin fetih ve idari uyum politikası üzerine yaptığı değerlendirmelerle örtüşmektedir. İnalcık'a göre Osmanlılar fethettikleri bölgelerde öncelikle yerel yönetim yapılarına müdahale etmeden hakimiyet kurmayı tercih etmişlerdir. Ancak kontrolü sağladıktan sonra zamanla bu bölgeleri Osmanlı idari sistemine entegre etme yoluna gitmişlerdir. Bu süreç bazı bölgelerde başarıyla tamamlanırken bazı yerlerde ise özerk yerel yönetim yapılarının korunmasına müsaade edilmiştir.¹⁴⁴ Böylece devlet yerel koşullara uyum sağlayarak yavaş ancak uzun süreli bir uyum politikası izlemiş ve geniş topraklar üzerinde uzun yıllar bir imparatorluk olarak kalmayı başarmıştır. Beylerbeyliğe bağlı bu sancakların sayıları ve idari statüleri zaman zaman değişikliğe uğramıştır. İlk idari taksimatta Diyarbekir Beylerbeyliği'ne tabi olan bazı sancaklar daha sonra başka beylerbeyliklere bağlanmış ya da beylerbeyliğe yeni sancaklar eklenmiştir. Ayrıca kimi zaman bu sancakların idari statüleri de değişmiştir. Yurtluk-ocaklık veya hükümet statüsündeki bazı sancaklar klasik Osmanlı sancağı haline getirilmiş ve/veya klasik Osmanlı sancağı olarak görülen bazı sancaklar daha sonra yurtluk-ocaklık veya hükümet sancak şeklinde idari statüleri değişmiştir.¹⁴⁵ Bu statü değişiklikleri bölgedeki merkezi otoritenin yerel unsurlarla ilişkisini ve bu unsurlar üzerindeki Osmanlı kontrolünün derecesini yansıtmaktadır. Örneğin 1520-1530 arasında hazırlanan bir dizi sancak tevcih defterinde¹⁴⁶ Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı olup Kürt sancakları arasında zikredilen Çemişgezek, Siverek, Atak, Çapakçur gibi sancakların 1568-1574 arasını kapsayan sancak tevcih listelerinde klasik Osmanlı sancaklarına dönüştürüldükleri

¹⁴⁴ Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest" *Studia Islamica*, No II, (1954), s.103; Jane Burbank, Frederick Cooper, *Empires in World History Power and The Politics of Difference*, Princeton University Press, 2011, s.118-119.

¹⁴⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991, s.215-216; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s.35-37; Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri," s.2211-2220; Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", s.119-137.

¹⁴⁶ Bu defterler Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde yer almaktadır. Bkz. BOA, TSMA d. 9772; 10057; 5246; 8303 numaralı defterler.

görülmektedir. Bu sancaklardan Atak ve Çapakçur zamanla tekrar ocaklık statüsüne dönüştürülmüştür.¹⁴⁷ Diyarbekir Beylerbeyliği'ne tabi sancaklar ve idari statüleri ifade edildiği gibi zaman zaman değişimler geçirmiştir.¹⁴⁸ Nitekim bu durumu kesin tarihleri bilinmemekle beraber Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk on yılına tarihlendirilen bazı sancak tevcih defterlerinde de görmek mümkündür. Bu defterlerden ilki 1520 yılına tarihlendirilen¹⁴⁹ TSMA.d. 9772 numaralı defterdir. Defterde Rum-ili, Anadolu, Karaman ve Arab vilayetlerine bağlı livalar, sancakbeyleri ve hasları ile beraber sıralandıktan sonra Diyarbekir Vilayeti'ne tabi sancaklar yazılmıştır. Buna göre, Kara Hamid (Amid-Paşa sancağı), Kemah, Harput, Ruha, Arapgir, Ergani, Kığı sancaklarının hasları ve sancakbeylerinin isimleri yazılmıştır. İspir ve Bayburt ise mahlul olarak kaydedilmiştir. Muhtemelen bu iki sancağa henüz sancakbeyi ataması yapılmamıştır. Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı dokuz klasik Osmanlı sancağı sıralandıktan sonra yine Diyarbekir Vilayeti'ne tabi olan *Cemâat-i Kürdân* başlığı altında 28 Ekrad sancağı ve sancakbeylerinin ismi sıralanmıştır. Bunlar; Çemişgezek, Hizzo (Hazzo?), Atak, Palu, Süleymaniyan, Eğil, Birecik, Çermük, Hısn-ı Keyf, Çapakçur, Cerre (?), Fesul (?), Hilvan, Bidlis, Sason, Cezire, Hizan, Siverek, Berdinç, Hitan, Zırriki (?), Musul, Çüngüş, Poşadi (?), Haçuk (?), Sincar, Aşiret ve Ulus ile Genc sancaklarıdır.¹⁵⁰ Bu sancaklarda tahrir yapılmamış olması ve gelirlerinin sancağı yöneten beylere bırakılması nedeniyle gelir miktarlarının kaydedilmediği anlaşılmaktadır.¹⁵¹ Gelir miktarı yazılmamış olmakla beraber Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı Ekrad sancakları

¹⁴⁷ Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s.36-37.

¹⁴⁸ Bir başka örnek için bkz. Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", s.31-54; Aynı yazar, "Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century" *International Journal of Turkish Studies*, IX/1-2, 2003, 144-156.

¹⁴⁹ Bu defterlerin (listelerin) üzerinde herhangi bir tarih yazmamaktadır. Yapılan tetkikler neticesinde defterlerin tarihi konusunda bazı tespitler mevcut olmakla beraber, defterlerin tarihi hususunda ortak bir görüş bulunmamaktadır. BOA, TSMA.d. 9772 numaralı defteri neşreden Ömer Lütfi Barkan bu defterin tarihini 1520 olarak tespit etmiştir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "H.933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, S. 1-4, 1953, s.251-329; Bununla beraber defterin tarihi hususunda farklı düşünen araştırmacılar da vardır. Bu sancak listesinde yer alan Kemah, Bayburt ve İspir'in bölgenin ilk mufassal tahriri olan 1518 yılına ait BOA, TT.d. 64 numaralı defterde yer almaması bu listenin 1518 tarihinden önce yapıldığını düşündürmektedir. Bizim kanaatimiz de bu görüş doğrultusunda olup mevcut veriler ışığında söz konusu yaklaşımın daha makul olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bkz. Murat Alanoğlu, *İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, s.75.

¹⁵⁰ BOA, TSMA.d. 9772, vr.5a-4a.

¹⁵¹ Murat Alanoğlu, *İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, s.76.

arasında yer alan Sincar'ın bu dönemde Feyyaz Bey'in tasarrufunda bulunduğu görülmektedir.¹⁵²

1526/1527 yılına tarihlenen¹⁵³ TSMA.d.10057 numaralı defterde, Sincar'ın *Ümerâ-i Kürdistan* arasında kaydedildiği görülmektedir.¹⁵⁴ Bu defterde *Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir* başlığı altında idari bakımdan *liva* statüsünde, Amid, Harput, Arapgir, Ruha, Kığı, Ergani, Musul, Ana ve Hit, Bere (?) ve Aşair-i 'Ulus sancakları sıralanmıştır. *Ümerâ-i Kürdistan* başlığı altında ise Sincar dahil olmak üzere 18 sancak sayılmış ve bunların başında 'eyâlet'¹⁵⁵ ifadesine yer verilmiştir. Bu sancaklar arasında sadece Siverek "liva" olarak kaydedilmiştir. *Tafsîl-i Ümerâ-i Kürdistan* başlığı altında 18 ekrad sancağı detaylandırılmıştır. Listenin ilk yedi sırasında mezkur bölgenin ileri gelen sancakları sayılan Cezire, Bidlis, Hısnıkeyf, Soran, Amadiye, Çemişgezek ve Mîr Zahid Veled-i İzzeddin Şîr'in yönetimindeki sancak yer almıştır. Bu sancakları diğer 11 ekrad sancağı takip etmektedir. Bunlar: Hizan, Palu, Çapakçur, Sason, Eğil, Sincar, Atak, Çermik, Hizzo (veya Hazzo), Zırriki ile Siverek'tir.¹⁵⁶ Sancakbeylerinin kimliklerinin belirtildiği listede Sincar sancakbeyi olarak Seydi Ahmed Bey kaydedilmiştir.

Benzer bir şekilde neredeyse aynı tarihe ait¹⁵⁷ ve içerik bakımından önceki defterle büyük ölçüde örtüşen TSMA.d. 5246 numaralı defterde *Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir* başlığı altında on Osmanlı sancağı kaydedilmiştir ki bunlar; Amid ve Mardin, Harput, Arabgir, Ruha, Musul, Kığı, Ana ve Hit, Ergani, Bire (Bere?) ve son olarak Aşair-i Ulus'tur.¹⁵⁸ Ayrı bir vilayet olmayıp yine Diyarbekir Vilayeti'ne tabi olan *Vilayet-i Kürdistan* başlığı altında ise on yedi Ekrad sancağı sıralanmış olup bunlar; Cezire, Bidlis, Hısnıkeyf, Soran, Mîr Zahid veled-i İzzeddin Şîr Çemişgezek, Amadiye, Hizan,

¹⁵² BOA, TSMA.d. 9772, s.4-5.

¹⁵³ İ. M. Kunt bu defterin tarihi için Nisan 1526 ile 1526- 1527 kışı arası, Mohaç seferinden sonrasını işaret etmektedir.

¹⁵⁴ BOA, TSMA.d. 10057, vr.8a

¹⁵⁵ "Eyalet" tabiri, zaman içerisinde farklı anlamlar kazanmıştır. XVI. yüzyıl itibarıyla 'eyalet' ifadesi bölgesel otonomiye işaret eden ve özellikle Kürd beylerinin yönetimindeki küçük idari birimleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Bkz. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s.28; Genel olarak eyalet tabiri için bkz. Halil İnalcık, "Eyalet" *Encyclopedia of Islam*, C.II, s.721-724; Aynı yazar "Eyalet" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XI, s.548-550; Victor Luis Ménage, "Beglerbegi", *The Encyclopedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden 1986, C.I, s.1159-1160; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

¹⁵⁶ BOA, TSMA.d.10057, vr.7a.

¹⁵⁷ Defterin tarihini N. Göyünç 1526, İ. Metin Kunt ise 1526-1527 kışı ile 1527 Haziran arası olarak belirlemektedir. Bkz. Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S.23, İstanbul 1969, s.29; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s.33.

¹⁵⁸ BOA, TSMA d. 5246, vr.7a-7b.

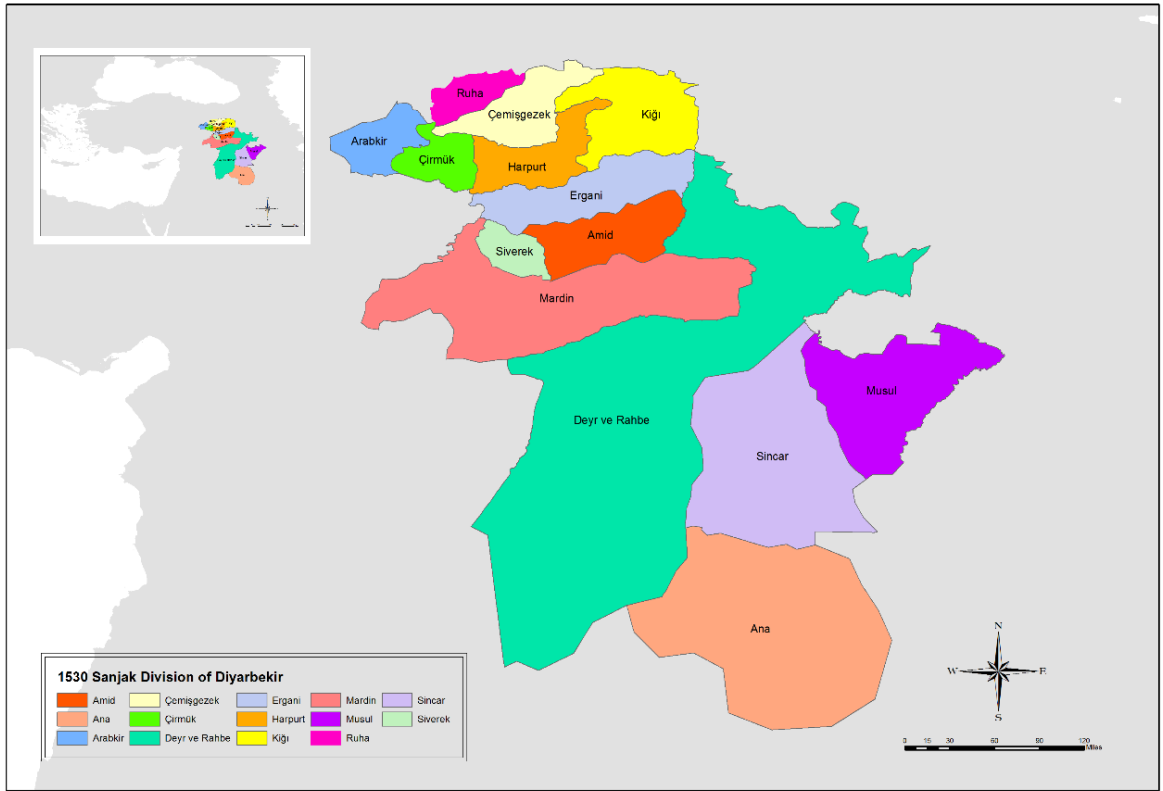
Sason, Palu, Sincar, Çapakçur, Atak, Çermik, Eğil, Hizzo, Zırrıki'dir. Önceki defterde olduğu gibi bu defterde de Osmanlı sancaklarının başında "liva" ifadesi yer alırken ekrad sancaklarının başına 'eyâlet' ifadesi konulmuştur. Önceki listeden farklı olarak ekrad sancakları arasında bulunan Siverek bu listede yer almamaktadır. Ayrıca Sancakbeyi isim bilgilerinin de yer aldığı bu listede Sincar sancakbeyi bir önceki listede olduğu gibi Seydi Ahmed Bey'dir.¹⁵⁹ Zikredilen son iki defterde de başında 'eyalet' ifadesinin kullanıldığı sancaklar arasında yer alan Sincar'ın mezkur dönemlerde normal bir Osmanlı sancak statüsünde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum daha önce belirtildiği üzere özellikle sancakbeylerinin Kürt beylerinden tercih edilmesi ile yakından alakalı görünmektedir.

1527 sonrası Sincar'ın idari statüsüne ışık tutan kaynaklardan biri TSMA.d. 8303 numaralı tevcih defteridir. Bu defter bölgedeki siyasi düzenin önceki dönemlere kıyasla daha istikrarlı bir yapıya kavuştuğunu göstermektedir. Söz konusu defterde Sincar, Diyarbekir Vilayeti başlığı altında bir 'livâ' olarak kaydedilmiştir. Sincar ile beraber Ruha, Arapgir, Kığı, Harput, Ergani, Musul ve Ana sancakları sıralanmıştır.¹⁶⁰ Sancak gelirlerinin de ortaya konulduğu bu defterde Sincar sancağında 258.000 akçe ile Nasuh Bey görevdedir.¹⁶¹

¹⁵⁹ BOA, TSMA d. 10057 vr.7b.

¹⁶⁰ BOA, TSMA d. 8303, vr. 4a.

¹⁶¹ BOA, TSMA d. 8303, vr.4.

Harita 4: 1530 Yılına Tarihlenen Diyarbekir Vilayeti'ne Tabi Sancaklar¹⁶²

Sincar'ın ilk listelerde Kürt beyleri tarafından yönetilme ihtimali onun Ekrad sancakları arasında zikredilmesinin nedenlerinden biri olarak görülebilir.¹⁶³ Kayıtlara da yansıyan ve devletin esnek politikasını gösteren durum bölgenin yerel dinamikleri ile Osmanlı merkezi idaresi arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin dönemin siyasal yapısına nasıl yansıdığına işaret etmektedir. 1530'lu yıllardan itibaren Osmanlı idari yapısının daha istikrarlı bir hale geldiği ve sistemin giderek yerleştiği anlaşılmaktadır. Bu durum erken dönem Osmanlı yönetiminin hemen yeni bir düzen kurmayıp karşılıklı menfaat ilişkileri çerçevesinde uyum sağlama ve değişen siyasi koşullara ayak uydurma sürecini yansıtmaktadır.

¹⁶² Harita, Fatma Aladağ'ın *Cities And Administrative Divisions Of The Ottoman Empire In The Early 16th Century: A Case Study For The Application Of Digital History To Ottoman Studies* isimli yüksek lisans tezi çalışmasından alınmıştır. Haritada sancak sınırlarını gösteren renklendirmeler kısmen hatalı ve eksik olmakla birlikte vilayete tabi sancakların genel bir görünümünü vermesi hasebiyle kullanımı tercih edilmiştir. Bkz. Fatma Aladağ, *Cities And Administrative Divisions Of The Ottoman Empire In The Early 16th Century: A Case Study For The Application Of Digital History To Ottoman Studies* (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul 2020, s.221.

¹⁶³ Alanoğlu, a.g.e., s.79-80.

XVI. yüzyıl ortalarına gelindiğinde dönemin idari taksimatına ilişkin olarak sancak tevcih defterleri olmamasına karşın bu hususta bazı bilgiler veren arşiv kayıtları mevcuttur. 1545 yılına tarihlenen ve ilk mühimme defterleri arasında yer alan Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir defterde¹⁶⁴, Diyarbekir Vilayeti başlığı altında Sincar ile beraber Amid, Ergani, Ruha, Arapgir, Deyr ve Rahbe, Siverek, Bidlis, Adilcevaz, Habur, Çemişgezek, Ahtamar, Atak ve Rakka sancakları sıralanmıştır. Bu tarihte Sincar sancakbeyi Mehmed Bey'dir. *Ümerâ-i Kürdistan-ı Diyarbekir* başlığı altında ise, Cizre, İmadiye, Hizan, Sason, Palu, Çapakçur, Gence ve Eğil sancaklarına yer verilmiştir.¹⁶⁵ Şimdiye kadar açıklanan bazı bilgilerin dayandığı defterlerin veya listelerin tam anlamıyla bir sancak tevcih defteri olduğunu söylemek zordur. Nitekim M. Tayyip Gökbilgin'in de belirttiği üzere bu tür belgelerin zaman zaman belirli devlet görevlilerine bölgenin idari durumunu göstermek gibi pratik bir amaçla hazırlandığı söylenebilir.¹⁶⁶ Tam anlamı ile taşra teşkilatının temel idari birimlerini gösteren ilk kaynaklar ise XVI. yüzyılın ortası ve sonrasına aittir. Ruus Kalemi Defterleri arasında yer alan bu defterde¹⁶⁷ *Elviye-i tâbi -i mîr-i mîrân-ı Vilâyet-i Diyârbekir* başlığı altında 17 livâ sıralanmıştır.¹⁶⁸ Her sancağın kimin yönetiminde olduğunu ve has miktarlarını da içeren bu defterde Sincar sancağının 350.000 akçelik gelir ile Budak Bey tarafından yönetildiği kaydedilmiştir.¹⁶⁹ Ayrıca *Vilâyet-i Kürdistan-ı Diyarbekir* başlığı altında 16 sancak listelenmiştir. Bu sancaklardan sekizinin başında 'eyâlet' ifadesi, sekizinin başında ise 'livâ' yazıldığı görülmektedir.¹⁷⁰ Bu birimler coğrafi bakımdan bir bölgeden ziyade özellikle XVI. yüzyıl için Diyarbekir Vilayeti çatısı altında Kürd beylerinin

¹⁶⁴ BOA, TSA e. 12321 numaralı defter yer alan emirde Doğu'ya yapılacak sefer öncesinde buradaki beylere hazırlık yapmaları amaçlanmaktadır. "*Kürdistan beğlerine birer hüküm ki; Bundan akdem sefer-i hümâyûna niyyet-i 'âlî-inehmet etmeğin sana hüküm-i hümâyûnum gönderilüp müretteb ve mükemmel düşman yarağıyla hazır ve müheyyâ olasın deyü*". Bu defter, Halil Sahillioğlu tarafından neşredilmiştir. Bkz. *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, Yayına hazırlayan: Halil Sahillioğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) İstanbul 2002, s.154-155.

¹⁶⁵ Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, s.155.

¹⁶⁶ M. Tayyip Gökbilgin, "Kanuni Devri Başlarında Rumeli Eyâleti", *Belleten*, C.XX, S.78, s.249

¹⁶⁷ BOA, A.RSK.d. 1452, bu defter ayrıca Feridun M. Emecen ve İlhan Şahin tarafından neşredilmiştir. Bkz; Feridun M. Emecen, İlhan Şahin "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri", s.53-121.

¹⁶⁸ BOA, A.RSK.d. 1452, s.227.

¹⁶⁹ BOA, A.RSK.d. 1452, s.242.

¹⁷⁰ Defterin temel özelliklerinden biri, öncelikli olarak ilgili vilayete bağlı tüm sancakların isimlerinin tek bir sayfada zikredilmesidir. Bu icmal sayfasının ardından, sancaklara yapılan tevcihler liva bazında ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Diyarbekir vilayetine bağlı "Vilâyet-i Kürdistan-ı Diyarbekir" başlığı altındaki ilk icmal sayfada, 10 "eyalet" ve 6 "liva" olacak şekilde kaydedilmişken, tevcihatların detaylı bir şekilde açıklandığı sayfalarda toplamda 8 eyalet ve 8 liva olmak üzere 16 sancak listelenmiştir.

tasarruf ettiği daha küçük idari bölgeleri temsil etmektedir.¹⁷¹ Bunlar daha sonraki idari taksimat defterlerinde ‘hükûmet’ veya ‘yurtluk-ocaklık’ olarak anılmıştır.¹⁷²

1568-1574 dönemine ait tevcihleri ihtiva eden defterde,¹⁷³ Sincar sancağı Diyarbekir Vilayeti’ne tabi klasik sancaklar arasında yer almasının yanı sıra 1562’den 1574’e kadarki sürede görev yapan sancakbeylerine de yer verilmiştir.¹⁷⁴ Defterde önceki kaynaklardan farklı olarak yurtluk-ocaklık veya hükümet sancaklar kaydedilmemiştir.

1578-1588 dönemi tevcihat kayıtlarını içeren bir diğer defterde¹⁷⁵ ise Sincar sancağı, *Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir* livaları arasında yer almaktadır. Bu defterde Sincar sancağı için ilk sancakbeyi atama kaydı 1575 yılına tarihlenmektedir. Diyarbekir Vilayeti’ne bağlı sancakların sınıflandırılması defterde iki başlık altında düzenlenmiştir. İlk olarak *Elviye-i Diyarbekir* başlığı altında Sincar sancağı da dahil olmak üzere toplam 25 sancak kaydedilmiştir. Bunun ardından *Eyalet-i Kürdistan* başlığı altında 21 sancak sıralanmıştır.¹⁷⁶

1586 yılına kadar Diyarbekir Vilayeti’ne bağlı olan Sincar sancağı mezkur tarihte yeni kurulan Musul Vilayeti’ne bağlanmıştır. Musul Vilayeti’nin kuruluşu, Osmanlı idari yapısındaki değişimlerin bir parçası olarak dikkat çekmekte olup vilayetin ilk yöneticisi Melek Ahmed Paşa’dır. Kuruluş döneminde Sincar sancağı ile birlikte vilayete bağlı toplam sekiz sancak kaydedilmiştir.¹⁷⁷ 1587-1588 tarihli mühimme kaydında Sincar sancağının Musul Vilayeti’ne bağlanması ile ilgili Diyarbekir Beylerbeyine gönderilen bir hükümde *Musul beylerbeyisi mektup gönderüp hala Sincar ve Eski Musul ve Ağcakal’a (Akçakale) ve Nisebin ve Zaho sancakları Musul Beylerbeyliğine ilhâk olunup zıkr olunan sancakların henüz İcmâl ve mufassal defterlerin kendüye varup vâsıl olmadığı bildirmediğin zıkr olunan sancakların icmâl ve mufassal defterlerin*

¹⁷¹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s.28.

¹⁷² Feridun M. Emecen, İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri”, s.56.

¹⁷³ BOA, MAD 563 numaralı bu defter hem yüksek lisans çalışması olarak hazırlanmış hem de İ. Metin Kunt tarafından büyük ölçüde kullanılmıştır. Bkz. Pervin Sevinç, 955-982/ 1548-1574 Tarihli Osmanlı Beylerbeyi ve Sancakbeyleri Tevcih Defteri (563 nr.), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, s.73; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

¹⁷⁴ BOA, MAD.d. 563, s.84; bu tarihler arasında görev yapan sancakbeyleri: Melek Mehmed Bey 14 Safer sene 970 (13 Ekim 1562); Veli Beğ; Melek Mehmed Bey, 24 Rebîülâhîr sene 977 (6 Ekim 1569); Şahruh Bey, 25 Zilhicce sene 977 (31 Mayıs 1570); Mehmed Bey, 27 Ramazan 979 (12 Şubat 1572); Halid Bey, 13 Cemâziyelâhîr sene 982 (30 Eylül 1574).

¹⁷⁵ BOA, KK.d. 262; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

¹⁷⁶ BOA, KK.d. 262, s.127-144.

¹⁷⁷ BOA, KK.d. 262, s.131.

*muşârünileyhe gönderilmesi emr edüp ... zikr olunan sancakların icmâl ve mufassal defterlerin bir kise koyup ağzı mühürlenüp ... teslim eylesin*¹⁷⁸ şeklinde ifade edilerek bu sancakların icmal ve mufassal defterlerinin gönderilmesi talep edilmektedir. Sancaklara ait bu kayıtların gönderilmesinin istenmesi sancakların yeni bir vilayete bağlanmasının idari ve hukuki temellerinin sağlanması açısından ehemmiyet teşkil etmektedir. Nitekim icmal ve mufassal defterlerin söz konusu sancaklara ait mali ve idari bilgilerin aktarımını mümkün kılarak yeni vilayet yapısının etkin bir şekilde işlemesine yardımcı olduğu ifade edilebilir.

Aynı defterde yer alan bir başka hükümde ise Rakka Beylerbeyliğinin oluşturulmasının ardından Diyarbakir Beylerbeyine gönderilen bir hükümde, *Hâliyâ Rakka Sancağı mustakil beylerbeylik olup Diyarbakir'e tâbi' Ruha ve Rakka ve Rasulayn ve Sincar sancakları Rakka beylerbeyliğine ilhâk olunmuştur. Zikr olunan sancakların icmâl ve mufassal defterleri mühürlenip hala Rakka beylerbeğisine gönderilmek emr edüp buyurdum ki vardukda te'hîr ve tevkîf eylemeyüp zikr olunan sancakların icmâl ve mufassal defterleri mühürlenüp müşarûn ileyhe göndermeğin mukaddemâ bu husus için hükm olmuş iken ihmâl edüp göndermemişsin hâlâ emrim mâcibince götürüp bahane eylemeyesin şöyle ki gerü ihmâl eylemeyesin*¹⁷⁹ ifadeleri yer almaktadır. Sincar sancağının Musul veya Rakka'ya ne kadar süreyle bağlı kaldığı, mevcut kaynaklar üzerinden net bir şekilde takip edilememekle birlikte bu bağlılığın çok uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Mamafih en azından 1590 yılına ait ruznamçe kayıtlarında geçen 'livâ-i Sincar tâbi'-i vilâyet-i Musul' ifadesi sancağın Musul'a bağlı olduğunu açık biçimde göstermektedir.¹⁸⁰ Ayrıca daha sonra 1595 yılı itibarıyla Sincar'ın hala Musul'a bağlı olduğunu gösteren ipuçları mevcuttur. Nitekim döneme Sincar'daki bazı timar tezkire kayıtlarında Musul beylerbeyinin zikredilmesi¹⁸¹ bu idari bağlılığın söz konusu tarihte devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca Sincar XVII. ortalarına doğru (1637) Diyarbakir Vilayeti'ne tabi sancaklar arasında yer almakla birlikte sancakbeyliği görevi Musul Beylerbeyi Ebubekir Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'de bulunmaktadır.¹⁸²

1607'de Kuyucu Murad Paşa'nın emriyle Osmanlı'nın toprak düzeni, iktisadi vaziyeti ve idari taksimatı hakkında bilgiler vermek amacıyla *Kavânîn-i âl-i Osmân der Hülâsa-i*

¹⁷⁸ BOA, A.DVNSMHHM.d. 64, 107/291

¹⁷⁹ BOA, A.DVNSMHHM.d. 64, 29/76

¹⁸⁰ BOA, DFE.RZ.d. 118, s.469.

¹⁸¹ Örnek tezkireler için bkz. BOA, DFE.RZ.d. 169, s.354, 358, 359, 524.

¹⁸² BOA, KK.d. 266, s.83.

Mezâmîn-i Defter-i Dîvân isimli risale kaleme alan Ayn Ali Efendi¹⁸³ mezkur eserinde Sincar sancağını Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı klasik sancaklar arasında göstermektedir. Ayn Ali Efendi ele aldığı risalesinde Diyarbekir Eyaleti için Sincar ile beraber toplam on bir klasik Osmanlı sancağı, sekiz ekrad sancağı ve beş hükümet sancağının isimlerini sıralamaktadır. Klasik Osmanlı sancakları olarak kaydedilen sancaklar paşa sancağı Amid olmak üzere, Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hısn-ı Keyf, Çemişgezek, Akçakale, Siird, Meyyafarikin, Sincar ve Habur'dır.¹⁸⁴

XVII. yüzyılın başlarından itibaren idari taksimata ilişkin bilgi sunan kaynaklar Sincar'ın klasik Osmanlı sancağı statüsünde Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu idari yapı zaman zaman meydana gelen kısa süreli değişiklikler dışında 19. yüzyıldaki düzenlemelerle Sincar'ın Musul Eyaleti'ne bağlanmasına kadar büyük ölçüde istikrarlı bir şekilde sürmüştür. Örneğin 1715 yılında Yezidi aşiretlerinin eşkıyalık ve isyanları nedeniyle Sincar Bağdat Vilayeti'ne bağlanmışsa da 1749 yılında sancağın tekrar Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı olduğu görülmektedir.¹⁸⁵ Yaklaşık bir asır sonra Sincar, Musul Vilayeti sınırlarına dahil edilmiş ancak bu durum bölgenin idari durumundaki esnekliklerin tamamen sona erdiği anlamına gelmemiştir. Nitekim daha sonra kısa bir süreliğine Deyrezor Sancağı'na bağlandıysa da bu durum kısa sürmüş ve Sincar yeniden Musul Vilayeti'ne bağlanmıştır.¹⁸⁶ Diyarbekir Vilayeti'nden sonra Sincar'ın uzun süre Musul Vilayeti'ne tabi kalması bölgenin Osmanlı idari yapısı içindeki yerinin genel olarak istikrarlı olduğunu düşündürse de ihtiyaçlar doğrultusunda yapılan düzenlemeler bu istikrarın zaman zaman kesintiye uğradığını göstermektedir. Sincar'ın hem idari statüsünün hem de bağlı olduğu eyaletin değiştirilmesi Osmanlı yönetiminin bölgesel ve yerel sorunlara kısa sürede müdahale edebilme imkanını vermektedir. Dolayısıyla devletin yerel ihtiyaç ve değişen siyasi koşulları göz önünde bulundurarak dikkate aldığı ve idari sınırları bu ihtiyaçlar çerçevesinde esnek bir şekilde yeniden yapılandırabildiğini ortaya koymaktadır.

¹⁸³ Ayn Ali ve kaleme aldığı risalesinin idari taksimat ile ilgili kısımları için ayrıca bkz. Mehmet İpşirli, "Ayn Ali Efendi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul 1991, s.258-259; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9. Kitap, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996, s.25-68.

¹⁸⁴ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der- Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, s.29-30; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9. Kitap, s.36-37.

¹⁸⁵ Sincar ve çevresindeki eşkıyalık hareketlerine dair merkezden Bağdat Beylerbeyi'ne çoğu zaman fermanlar gönderildiği ve eşkıyalık yapanların haklarından gelinmesi talep edilmektedir. BOA, A.DVNSMHM.d, 46 96/230.

¹⁸⁶ Falah Khairi Mirzo, *Osmanlı'nın Son Döneminde Sincar Kazası'nın İdari, Sosyal ve İktisadi Durumu*, s.9-10.

1.3.1. Taşranın Efendileri veya Elitleri: Sincar Sancakbeyleri

Malum olduğu üzere Osmanlılar bir yeri fethettikleri zaman bölgeye ilk olarak buraya iki görevli göndermişlerdir. Bunlardan biri merkezi idareyi/otoriteyi temsil eden sancakbeyi diğeri adaleti temsil eden ise kadıdır.¹⁸⁷ Bu iki görevli doğrudan padişah iradesi ile merkezden atanırdı.¹⁸⁸ Özellikle sancakbeyi, ele aldığımız dönem itibarıyla hem kendi idaresi altındaki bölgedeki birliklerin kumandanı hem de mezkur bölgenin idari amiri durumundadır.¹⁸⁹ Bu yönüyle sancaktaki en yetkili kişi olan ve maiyeti altındaki ehl-i örf ve reayadan sorumlu olan sancakbeyi ayrı bir önemi haiz olup bu kişiler genellikle Osmanlı ümerası içerisinde seçilmekte ve hizmetleri mukabilinde belirli miktarda dirlik tasarruf etmekteydiler.¹⁹⁰ Bu durum devletin hakim olduğu hemen hemen her bölgede geçerli olsa da sancakbeylerinin kimler arasından seçildiği yerel şartlara bağlı olarak esneklik gösterebilmektedir. Bu noktada ise yukarıda ortaya konulan ve teorik çerçevesi çizilen malumatın pratikte nasıl karşılık bulduğu sorusu ortaya çıkar. Bir başka ifade ile Osmanlı idaresi altına girdikten sonra ilk dönemler *ocaklık* gibi idari bir statü altında görülen ve daha sonraki dönemlerde *klasik* Osmanlı sancakları arasında zikredilen Sincar'da değişim ve dönüşüm ne şekilde bir seyir takip etti? Bu ve benzeri sorular çalışmanın da temel argümanları arasında yer almakla birlikte sorunun cevabını sancağın en yetkili idari görevlisi sayılan sancakbeyinin kimliği, menşei ve görevde kaldığı süreler göz önünde bulundurularak bir değerlendirme yapmak mümkün olabilir. XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı idaresi altında tahriri yapıp ve timar sistemi uygulanan Sincar'ın ilk sancakbeylerine dair malumata tahrir defterlerinde rastlanılmakla beraber bu defterler uzun aralıklar ile yapıldığından ötürü sancakbeylerini bu defterlerden kesintisiz takip etmek mümkün görünmemektedir. Mamafih sonraki dönemlere dair özellikle ruus ve ruznamçe kayıtları takip edildiği vakit yüz yıllık zaman dilimi içerisinde pek çok sancakbeyinin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Mezkur yüzyıl boyunca farklı görev süreleri, has miktarları ve görev yerleri çerçevesinde dikkate değer bir sirkülasyon yaşanmıştır. Bu bağlamda XVI.

¹⁸⁷ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.108; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a kadar)", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, C.VI, Ankara 1999, s.77.

¹⁸⁸ Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s.333.

¹⁸⁹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s.16, 20.

¹⁹⁰ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997, s.2.

yüzyılda Osmanlı eyalet teşkilatı içerisinde sınır bölgesine yakın aşiretler ile kuşatılmış bir coğrafyada konumlanan Sincar sancağında görev yapan sancakbeylerine dair daha teferruatlı malumat vermek merkezi otoritenin taşradaki tezahürünün ortaya konulması ve böylece çalışmanın argümanının desteklenmesi babında önem teşkil etmektedir.

Sincar, Mardin ve Bitlis gibi bazı diğer sancaklarda olduğu gibi Osmanlılardan önceki devirlerden kalan kendi dinamikleri olan ve bu sebeple Osmanlı idaresinin esneklik gösterdiği bölgeler arasında sayılabilir.¹⁹¹ Nitekim sancakbeylerinin menşei göz önünde bulundurulduğu vakit bunların genellikle sancak veya bölgenin ileri gelen ümerasından oldukları öne çıkar. Mesela Osmanlı idaresindeki ilk sancakbeyi olarak tespit ettiğimiz Bekir Bey'in *ümera-yı ekrâd*'dan olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹² Daha sonra gelen Feyyaz Bey ve Seydi Ahmet Bey döneminde de Sincar Diyarbekir Vilayeti altında *Cemâ'at-i Kürdan* veya *Eyâlet-i Kürdan* sancakları arasında zikredilmiş ve bu durum sancağın ocaklık gibi bir idari statüde olmasına karşın sancakbeylerinin doğrudan sancak merkezinde yer alan herhangi bir aşirete dayalı olmasından ziyade sancakbeylerinin Kürt beyleri arasından olması ile ilgili olabilir. Özellikle 1530'lardan sonraki süreçte sancağın idari durumu ile ilgili olarak kaynaklarda 'normal' Osmanlı sancağı olarak nitelendirilen Sincar'ın bu dönemki sancakbeyleri de yine büyük ölçüde bölgedeki ümeradan seçilmişlerdir. XVI. yüzyıl sonralarına ait bir kayıta Sincar sancakbeyi Hasan Bey için *sülâletü'l-ümerâ'i'l-fihâm* ibaresi kullanılmıştır.¹⁹³ Bu durum sancakbeyinin daha önce beylerbeyi, sancakbeyi veya diğer üst düzey idari görevlerde bulunmuş kişilerin akrabası olduğunu göstermekle birlikte yüzyılın başındaki bazı durumların halen mevcut olduğunu göstermektedir. Ayrıca sancağa uzak bölgelerden yapılan atamaların sınırlı kalması, dışarıdan atanan görevlilerin bölgedeki görev sürelerinin kısalığı ve mevcut rotasyonun benzer sosyo-kültürel dokuya sahip sancaklar arasında yoğunlaşması, idari yapının yerelleşme eğilimini ve bölgenin kendine özgü dinamiklerini destekleyen temel göstergelerdir. Sancakbeyleri özelinde de görülen bu yerelliğin yanı sıra bilhassa XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezi otoritenin nüfuzunu artırma çabalarının yoğunlaştığı müşahade edilmektedir. Ancak bununla

¹⁹¹ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, vd, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.185-186.

¹⁹² BOA, MAD.d. 23981, vr.4a

¹⁹³ Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H. 1002-1003/M. 1594-1595), Der. Hüseyin Kılıç, Rasim Erol, C.XII, İstanbul 2011, s.188, h.199, v.45a-1.

birlikte söz konusu merkezileşme yönteminin uzun vadede ne derece etkili olduğu ve idari işleyişe ne ölçüde nüfuz edebildiği hususu açık ve net değildir.

Sincar'da mezkur dönem içerisinde görev yapan sancakbeylerinin rotasyon bölgeleri de bu yerelliği destekler niteliktedir. Sincar'a görevlendirilen sancakbeylerinin daha evvelki görev yerleri arasında Ergani, Kığı, Üzeyr, Çapakçur, Harput, Musul, Cemase, Deyr-Rahbe, Derteng, Ana ve Hit ile Amadiye gibi yakın coğrafyada yer alan sancaklar yer almaktadır. Yani Sincar sancağına genelde yakın bölgelerden sancakbeyleri görevlendirilmiştir. Ancak özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısına denk düşen zamanda Tarsus ve Karahisar-ı Sahib gibi nispeten uzak bir bölgeden sancakbeyleri de gelmiştir. Her bölgenin kendisine has koşulları ve şartları olduğu göz önünde bulundurulduğu zaman buraya gelen görevlinin bölgeyi bilen kişiler olması önemli bir husustur. Özellikle Sincar gibi kendine has sosyo-kültürel dinamiklere sahip sancaklarda zaman zaman yerel güçlerin dışarıdan gelen bir otoriteyi benimsememesi ve buna karşı çıkması veya dışardan atanan kişilerin bölge koşullarına ayak uyduramaması gibi hususlar ortaya çıkmaktadır. Mesela yukarıda zikredildiği üzere 14 Mayıs 1560 tarihinde Karahisar-ı Sahib sancakbeyi olan Veli Bey Sincar'a atanmış ancak birkaç ay sonra Sincar sancağının uzak olduğunu ve adamlarının dağıldığı ifade edip Sincar'dan ayrılmak istemiştir. Bunun üzerine kısa bir süre sonra Veli Bey Sincar'dan Üzeyr sancağına görevlendirilmiş yani sancağı değiştirilmiştir.¹⁹⁴ Sancakbeyinin kendi isteği ile ayrılmak istemesinin yanı sıra halka yaptıkları zulüm ve teaadiden dolayı da değişmeler meydana gelebilmiştir. Muhtemelen sancakbeyi olan Veli Beğ döneminde halk sancakbeyinden şikayetçi olmuş ve bu iddiaların araştırılması merkezce buyrulmuştur.¹⁹⁵ Muhtemeldir ki çok geçmeden Veli Beğ'in yeri değiştirilmiş ve yerine daha evvel Sincar'da sancakbeyliği yapmış olan Melek Mehmed Bey sancakbeyi olarak görevlendirilmiştir.

Tablo 1: XVI. Yüzyılda Sincar Sancakbeyleri

Sancakbeyi	Görev Tarihleri	Kaynak	Açıklama
------------	-----------------	--------	----------

¹⁹⁴ BOA, A.DVNSMHM.d. 4, 129/1314; BOA, A.DVNMHM.d. 4, 71/720.

¹⁹⁵ BOA, A.DVNSMHM.d. 7, 508/1461.

Bekir Bey	1518-?	BOA, TT.d. 64, s.327; BOA, MAD.d. 23981, vr. 4a.	Ümera-i Ekrâd Vilâyet-i Diyarbakir, Has miktarı 270.000
Feyyaz Bey	1520-1526	BOA, TSMA.d. 9772 ¹⁹⁶ , s.4-5.	Diyarbakir Vilâyeti (Cemâat- ı Kürdân)
Seydi Ahmed Bey	1526/1527 ¹⁹⁷	BOA, TSMA.d. 10057 vr. 8a. BOA, TSMA.d. 5246, vr. 7b.	Vilâyet-i Diyarbakir (Vilâyet-i Kürdistan)
Nasuh Bey	1527/28 ¹⁹⁸	BOA, TSMA.d. 8303, vr. 3a.	Dirlik geliri 258.000 akçe has miktarı
İdris Bey	Kasım 1534	BOA, KK.d. 1764 ¹⁹⁹	
Budak Bey	*10 Zi'l-ka'de 956 (30 Kasım 1549)	BOA, ARSK.d. 1452 ²⁰⁰ , s.242.	Budak Bey, Derteng'den buraya 350.000 akçe has geliri ile atanmıştır.

¹⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "H.933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XV, S.1-4, 1953, s.251-329; Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S.23, İstanbul 1969, s.23-34.

¹⁹⁷ Burada her iki listenin yazılış ve içerik tarihleri birbirine çok yakın olduğu anlaşılmaktadır. İkisinde de Sincar sancakbeyi aynı kişi olarak kaydedilmiştir. Göyünç, Kunt ve Barkan tarihlendirmeler hususunda farklı düşünse de ortak kanı 1516 ila 1527 yılları üzerindedir.

¹⁹⁸ Tarih konusunda bu listenin de diğerleri gibi kesin bir tarih sahip olmadığını belirtmek gerekir. M. Kunt'a göre bu defter 1527-228/1530-31 tarihleri arasında hazırlanmış olmalıdır. Bkz. Kunt, *Sancağtan Eyalet, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s.34. Ayrıca bu tarihte Sincar sancağı Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı klasik sancak statüsündedir.

¹⁹⁹ Bu kaynak silik olduğu için kaynağa ulaşılmış fakat kullanılamamıştır. Halil Sahillioğlu'nun ilgili makalesinden alıntılanarak eklenmiştir. Bkz. Halil Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul 2002, s.1240.

²⁰⁰ Bu defter, Feridun M. Emecen ve İlhan Şahin tarafından neşredilmiştir. Bkz; Feridun M. Emecen, İlhan Şahin "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcîh Defteri", s.53-121

İskender Bey	*3 Muharrem sene 958 (11 Ocak 1551)	BOA, ARSK.d. 1452, s.242; BOA, MAD.d. 15451, s.11. ²⁰¹	İskender Bey, İskenderiye'den Sincar'a 272.393 akçe gelir ile gelerek Budak Bey ile yer değiştirdi.
Şah Kulu Bey	*3 Cemâziye'l-âhir sene 960 (M. 17 Mayıs 1553)	BOA, MAD.d. 17642, s.312.	Eski Sancağı Selmas olup buradan Sincar'a 252.275 akçe has geliri ile atanmıştır. ²⁰² Buradan sonra önce Deyr-Rahbe ve daha sonra da Musul'a atanmıştır.
Yusuf Bey	17 Cemâziye'l-evvel Sene 963 (29 Mart 1556)	BOA, A.DVNSMHM.d. 2, 46/415	Ergani beyi olan Yusuf Bey'e bedeli ile buyruldu. Sincar sancakbeyi de 300.000 akçelik has ile Ergani'ye görevlendirilmiştir. ²⁰³
Şah Kulu Bey	24 Şevval sene 963 (31 Ağustos 1556)	BOA, TT.d. 310, s.68; BOA, A.DVNSMHM.d. 2, 140/1361 ²⁰⁴	Eski Kabur sancağı beyi olan Şah Kulu Bey'e 301.163 akçe ile buyruldu.

²⁰¹ 10 Cemâziyülevvel sene 958 (16 Mayıs 1551) tarihli rużnamçe kaydında Sincar sancakbeyi İskender Bey'e ait has gelirleri yazılmıştır.

²⁰² Muhtemelen arada geçen zaman diliminde hac vazifesini yerine getirmiş olması sebebiyle Hacı Şah Kulu olarak da geçen bu sancakbeyinin Sincar'daki bu görev süresinden sonra önce Deyr-Rahbe ve daha sonra da Musul'a atandığı tahmin edilmektedir. Bkz. Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.13; Hacı Şah Kulu Bey'in Deyr ve Rahbe Sancakbeyliğine dair kayıt için ayrıca bkz. BOA, DFE.RZ.d. 7, s.287,288 ve s.356.

²⁰³ Fatih Karabulut, Havva Merve Seyhan "1556-1557 Tarihli Divân-ı Hümayûn Ruûs Defteri'ne Göre Beylerbeyi ve Sancakbeyi Atamaları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.51, 2021, s.655.

²⁰⁴ Bu defter farklı kişiler tarafından tez olarak hazırlanmıştır. Bkz. Havva Merve Çıtak, *1556-1557(H.963-964) Tarihli Divan-ı Hümayûn Ruûs Defteri (s.1-125) Metin-Değerlendirme-Dizin*, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2015; Fatih Karabulut, *1556-1557(H.963-964) Tarihli Divan-ı Hümayûn Ruûs Defteri (s.126-243) Metin-Değerlendirme-Dizin*, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2015; Tayfun Yeşilbaş, *2 Numaralı Mühimme Defteri (963/1555) Değerlendirme-Transkripsiyon*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Çavuş Hasan Paşa ²⁰⁵	5 Rebîü'l-âhir sene 966 (15 Ocak 1559)	BOA, KK.d. 216, s.60; MAD.d. 29, s.241.	...’dan mâzul olan Hasan Çavuş Bey’e bedeliyle buyruldu.
Abdi Bey	26 Receb sene 967 (22 Nisan 1560)	BOA, A.DVNSMHM.d. 4, 55/575	Tarsus Sancağı Beyi Abdi Bey’e buyruldu.
Veli Bey ²⁰⁶	18 Şaban sene 967 (14 Mayıs 1560)	BOA, A.DVNSMHM.d. 4, 71/720	Karahisar-ı Sahib sancağı beyi iken buraya görevlendirilmiştir.
Ferhad Bey	23 Zi’l-hicce sene 967 (14 Eylül 1560)	BOA, A.DVNSMHM.d. 4, 129/1315	Üzeyr sancakbeyine buyrulmuştur.
Melek Mehmed Bey	*14 Safer sene 970 (13 Ekim 1562)	BOA, MAD.d. 563, s.84. ²⁰⁷	Eski Kığı sancakbeyidir. 429.372 akçe has ile görevlendirilmiştir.
Veli Beğ ²⁰⁸	Tarih yok ²⁰⁹	BOA, MAD.d. 563, s.84.	----
Melek Mehmed Bey	*24 Rebîü'l- âhir sene 977 (6 Ekim 1569)	BOA, MAD.d. 563, s.84; TT.d. 991, s.10; TK.GM.d. 330 (yeni No 204), s.147.	2. defa atanmış olup, geliri 431.851 akçedir.

²⁰⁵ Çavuş Hasan Bey, kısa bir süre sonra emekliye ayrılmış ve kendisine Mısır’dan “kanunlar üzere oturak buyrulmuştur”. Bkz. BOA, A.DVNSMHM.d. 4, 55/675.

²⁰⁶ Kısa bir süre sonra sancağın uzaklığından şikâyet ettiği için başka bir sancağa gönderilmiştir.

²⁰⁷ Pervin Sevinç, 955-982/ 1548-1574 *Tarihli Osmanlı Beylerbeyi ve Sancakbeyleri Tevcih Defteri* (563 nr.), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, s.73.

²⁰⁸ Kayıta yer alan “mîr-i sâbık” ifadesinden hareketle, söz konusu kişinin 1560 yılında Sincar Sancakbeyi olarak görev yapmış olan Veli Bey olduğu anlaşılmakta ve bu kayıttan kendisinin beş yıl aradan sonra yeniden sancakbeyi atandığı düşünülmektedir.

²⁰⁹ Bu defterde tarih yazılmamakla beraber, bir ruus kaydından Şubat 1565’te Melek Mehmed Bey’in hala görevde olduğunu söylenebilir. Veli Bey bu tarihten sonra gelmiş olmalıdır. Bkz. BOA, KK.d. 7502, s.8-9.

Şahruh Bey	*25 Zi'l-hicce sene 977 (31 Mayıs 1570)	BOA, MAD.d. 563, s.84; BOA, DFE.RZ.d. 30, s.662-663; BOA, A.DVNSMHM.d. 15, s.103 ve 156. ²¹⁰	Eski Çapakçur Beyi iken önce 244.817 akçe has ile atanmış, iki ay sonra 10.789 akçe terakki almış bir süre sonra ise geliri 260.550 akçeye çıkarılmıştır.
Mehmed Bey	*27 Ramazan 979 (12 Şubat 1572)	BOA, MAD.d. 563, s.84, BOA, DFE.RZ.d. 34, s.555; BOA, KK.d. 224, s.36; BOA, KK.d. 226, s.173. ²¹¹	Eski Karahisar-ı Şarki sancağı beyidir. 441.356 akçe has ile atanmıştır. ²¹²
Halid Bey	13 Cemâziye'l- âhir sene 982 (30 Eylül 1574)	BOA, A.DVNSMHM.d. 25/2587; BOA, KK.d. 262, s.129.	Harpur Beyi iken kendisine Sincar sancağı buyruldu. Daha sonra Deyr-Rahbe sancakbeyi olmaktadır.
Bolad (?) Bey	*14 Safer 983 (25 Mayıs 1575)	BOA, KK.d. 262, s.131.	266.895 akçe ile eski Deyr- Rahbe sancakbeyidir.
Mehmed Bey	*19 Zi'l-ka'de sene 985 (28 Ocak 1578)	BOA, KK.d. 262, s.131; BOA, KK.d. 231, s.299.	Musul'dan 470.000 akçe ile tekrar eski sancağı olan Sincar'a atanmıştır.
Kasım Bey	*17 Ramazan sene 986 (17 Kasım 1578) ²¹³	BOA, KK.d. 232, s.29 ve BOA KK.d. 235 s.17.	Cemase sancağı beyi Kasım Bey'e bedeliyle buyruldu.

²¹⁰ Hükümlerden anlaşıldığı üzere Şahruh Bey'in 1571'in sonlarına doğru da hala görevde olduğu anlaşılmaktadır.

²¹¹ Mehmed Bey'in 8 Şevval sene 981 (31 Ocak 1574) tarihine kadar görevde bulunduğu ruus defterindeki kayıtlardan görülmektedir. Sincar'dan sonra Musul'a atandığı ve daha sonra tekrar Sincar Sancağı'na atandığı anlaşılmaktadır. Bkz. Gündüz, a.g.t, s.58-60.

²¹² Mehmed Bey, Sincar'da yaklaşık iki yıl kaldıktan sonra Musul'a görevlendirilmiş ve Musul'da kaldığı 4 yılın ardından tekrar Sincar'a görevlendirilmiştir. Bkz. Gündüz, a.g.e., s.14.

Ferhad Bey	18 Receb 988 (29 Ağustos 1580) (?) ²¹⁴	BOA, KK.d. 237, s.59, 67; BOA, A.DVNSMHM.d. 45, 80/965	Tam atanma tarihi belli değil, mühimme kaydında sancakbeyi olarak ismi geçmektedir.
Budak Bey ²¹⁵	29 Cemâziye'l- evvel sene 990 (21 Haziran 1582) (?) ²¹⁶	BOA, A.DVNSMHM.d. 44, 80/145	Tam atanma tarihi tespit edilemedi, mühimme kaydında sancakbeyi olarak ismi geçmektedir.
Seydi Gazi Bey	1 Receb 990 (22 Temmuz 1582)	BOA, KK.d. 241, s.5.	Ne zaman atandığı belli olmamakla beraber gönderilen bir mektupta ismi geçmektedir.
Ahmed Bey	26 Zi'l-ka'de sene 991 (11 Aralık 1583)	BOA, KK.d. 242, s.54.	"Sincar sancakbeyi Ahmed Bey arzıyla" şeklinde ibare mevcuttur.
Cafer Bey	*10 Muharrem sene 992 (23 Ocak 1584)	BOA, KK.d. 262, s.131; BOA, KK.d. 242, s.117.	Cafer Bey'in Eski Şehr-i Bazar beyi olduğu zikredilmektedir. ²¹⁷

²¹³ 11 Haziran 1581 tarihli bir ruus kaydında da Sincar'ın Kasım Bey'e verildiğine dair kayıt bulunmaktadır. Bkz. BOA, KK.d. 239, s.89.

²¹⁴ Atanma tarihi belli olmamakla beraber, 18 Receb 988-29 Ağustos 1580 tarihli iki ruus kaydında sancakbeyi Ferhad Bey adına gönderilen mektuplardan anlaşılmaktadır.

²¹⁵ Budak Bey 1578 yılında Sincar sancakbeyi olarak atanmış, daha sonra ise Ruha Sancakbeyi olarak devam etmiştir. Ayrıca Osmanlı Safevi savaşı sırasında pek çok arz gönderdiği anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, KK.d. 232; Bu defter ayrıca yüksek lisans çalışması olarak hazırlanmıştır. Bkz. Songül Şenlik, 232 Numaralı Ruud Feteri (Metin-Değerlendirme), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2024.

²¹⁶ Budak Bey'in ne zaman Sincar sancağına atandığına dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte merkezden kendisi adına gönderilen bir hükme dayanarak en azından Haziran 1582 tarihinde görevde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak burada özellikle mühimme defteri kayıtlarının, belgelerin kaleme alındığı değil, deftere kaydedildiği tarihleri yansıttığı göz önünde bulundurulabilir.

²¹⁷ Cafer Bey'in 3 Ocak 1585'te hala görevinde olduğu görülmektedir. Bkz. BOA, KK.d. 7505, s.58; Cafer Bey'e 6 Rebiü'l-âhir sene 993 (7 Nisan 1585) Mağara (?) Sancağı buyrulmuştur. Yaklaşık bir ay sonra 7 Mayıs 1585 tarihinde de Sincar'a yeni sancakbeyi olarak Ebu Said Bey tayin edilmiştir. Bkz. BOA, KK.d 244, s.179 ve s.183.

Ebu Said Bey ²¹⁸	*Gurre-i Cemâziye'l-evvel sene 993- (1 Mayıs 1585)	BOA, KK.d. 262, s.131; BOA, KK.d. 244, s.183; BOA, A.DVNSMHM.d. 53, 111/308; BOA, DFE.RZ.d. 73, s.277-278.	Amadiye hakiminin oğlu olan Ebu Said Bey'e 200.000 ²¹⁹ akçe ile verilmiştir.
Hacı Mehmed Bey	*9 R. Sene (9)93 (4 Eylül 1585) ²²⁰	BOA, KK.d. 262, s.131; BOA, KK.d. 247, s.43.	Mir Aziz Bey'in oğludur. Daha önce iki sancakta görev yapmış olduğu yazılmış olmakla beraber bu sancak isimleri okunamamıştır.
Ahmed Bey	*17 Rebîü'l-âhir sene 994 (7 Nisan 1586)	BOA, KK.d. 248, s.1.	
İlyas Bey	4 Ra sene 995 (12 Şubat 1587)	BOA, A.DVNSMHM.d. 62, 6/21; BOA, A.DVNSMHM.d. 62, 4/17.	

Bölümün Genel Bir Değerlendirmesi

Netice itibarıyla Sincar, konumlandığı kadim coğrafyanın sunduğu imkanlar sayesinde tarihsel süreç boyunca önemli bir yerleşim alanı olarak süregelmiştir. Düzlük bir ovanın ortasında yükselen Sincar Dağı ve bu dağın sağladığı su kaynakları, verimli topraklar ve nispeten kurak sayılabilecek iklim koşulları gibi fiziki unsurlar bölgenin hem yerleşim

²¹⁸ Sincar'da kısa bir süre görevde kaldığı anlaşılan Ebu Said Bey'in Sincar'dan sonra Zaho sancağı beyi olarak atandığı görülmektedir. Bkz. BOA, KK.d. 248, s.2.

²¹⁹ Yaklaşık bir ay sonra 3 Receb 992 (11 Temmuz 1584) tarihinde 230.000 akçe terakki ile beratını almıştır. Bkz. BOA, KK.d. 262, s.131.

²²⁰ H. 25 Z. 993 (18 Aralık 1585) tarihli bir mühimme kaydında da Sincar sancakbeyi olarak Sinan Bey'in ismi zikredilmektedir. Bkz. BOA, ADVSMHM.d. 59, 45/196.

bakımından sürekliliğini hem de stratejik önemini belirleyen başlıca faktörler arasında yer almıştır. Özellikle Sincar Dağı'ndan doğan su kaynaklarının Dicle havzasına doğru olan yolculuğunda verimli ova ve toprakları sulamaya imkan tanınması şehrin ekonomik hayatını ve dolayısıyla demografik yapısını şekillendirmesi bakımından etkin bir rol oynamıştır. Bu coğrafi şartların şekillendirdiği şehir, tarihsel zaman içerisinde farklı uygarlıkların, inançların ve siyasi yapıların hakimiyetine sahne olmuş çok sayıda devlet, beylik ve siyasi yapının mücadelesine tanıklık etmiştir. Şehirde hakim olan siyasi otoritelerin değişimine rağmen bölgenin yerleşik nüfusu ve gündelik hayat pratikleri ise büyük ölçüde süreklilik göstermiş toplumsal yapı sancak coğrafyasının sunduğu imkanlar çerçevesinde varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Sincar'ın coğrafi konumu ve bu konumun sunduğu birtakım avantajlar ise bir yandan bölge halkının yaşamını kolaylaştırırken diğer yandan stratejik önemi nedeniyle farklı siyasi güçlerin bu alana hakim olma isteğini artırmıştır. XVI. yüzyılda bölgeye egemen olan Osmanlı Devleti de bu siyasi aktörlerden biri olmuştur. Osmanlı hakimiyetinde bölgeye tahakküm eden siyasi güç değişmiş olmakla birlikte yerel unsurların varlığı ve bazı geleneksel yapıların devamlılığı korunmuştur. İdari açıdan söz konusu yüzyıl bölgenin Osmanlı devlet teşkilatı içine dahil edilmesi ve yeni idari kurumlara uyum sağlama süreci olarak değerlendirilebilir. Bu süreç hem merkezi idarenin temsilcileri hem de yerel güç odakları açısından faydacı ve esnek politikalar çerçevesinde yürütülmüştür. Devletin bölgedeki varlığı çoğu zaman aşiretler ve yerel unsurlar ile karşılıklı çıkar dengesi üzerine bir siyaset izlenerek, uzlaş, müzakere ve dönem dönem anlaşmazlık/çatışmaların iç içe geçtiği dinamik bir yapı içerisinde uzun süre devam etmiştir.

2. BÖLÜM

YERLEŞME SİSTEMİ VE NÜFUS

2.1. MERKEZİN NABZI: SANCAK MERKEZİ VE TAHMİNİ NÜFUS

Çalışmanın birinci bölümünde Sincar'ın Osmanlı öncesi tarihsel arka planına kısaca değinilmiş ve bölgenin yerleşim yapısının biçimlenmesinde coğrafi unsurların oynadığı belirleyici role özel bir vurgu yapılmıştır. Bu doğrultuda Sincar'ın eski ticaret yolları üzerinde konumlanmasının sağladığı stratejik avantajlar ile Sincar Dağı ve bu dağdan doğan su kaynaklarının tarımsal üretim açısından sunduğu imkanların bölgedeki iskan düzeni ve nüfus yoğunluğu üzerinde doğrudan etkili olduğu ortaya konulmuştur. Söz konusu doğal unsurların hem ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliği hem de yerleşim alanlarının seçimi bakımından büyük öneme sahip olduğu değerlendirilmiştir. Bu bağlamda yerleşmenin karmaşık, çok boyutlu ve özellikle coğrafi yönü ağır basan bir olgu olduğu ve tek haneyi barındıran kentlere kadar uzanan çeşitli yerleşim biçimlerinin varlığını²²¹ hatırla tutmak gerektiği vurgulanmıştı. Çalışmanın bu bölümünde ise daha evvel açıklanan ve çalışmanın ana arşiv kaynaklarını oluşturan veriler ışığında sancakın merkez-kırsal kesimlerinde meskun vergi mükellefi reayanın durumu tespit edilerek buna dair çıkarımlara yer verilecektir. Bu münasebetle hem nüfus verileri hem de bu veriler doğrultusunda nüfus yoğunluğu ile uyumlu bir şekilde sancaktaki yerleşim birimlerinin büyük veya küçük olma durumu ortaya konularak²²² ayrıca süreç içerisinde köylerin devamlılığının yanı sıra yeni yerleşim birimlerinin teşekkül etmesi hususu ele alınacaktır. Ayrıca sancak coğrafyasının doğal bir unsuru olarak öne çıkan yerleşik veya hareketli yapıdaki konargöçer cemaat/aşiret gruplarına değinilecektir.

Öncelikle daha evvelki bölümlerde ele aldığımız üzere Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Sincar'ın demografik ve idari yapısına ilişkin ilk veriler 1518 ve 1523 yıllarına ait tahrir kayıtlarından elde edilmektedir. Birbirine oldukça yakın tarihlerde ele alınan bu kayıtlarda söz konusu dönemlere ait veriler mukayese edildiği vakit veriler arasında hem demografik bakımdan hem de idari yapı açısından dikkat çekici birtakım farklılıkların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu farklılıkların büyük ölçüde ilk tahrir

²²¹ Ali Tanoğlu, “İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod”, *Türkiyat Mecmuası*, C.XI, 1954, s.3.

²²² Yunus Koç, “Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, C.III, S.6, 2005, s.163.

uygulamasının metodolojik eksikliklerinden ve Osmanlı idari yapısına yeni dahil edilen bir bölgede gerçekleştirilen uygulamanın henüz tam anlamıyla oturmamış olmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Şimdi bu farklılıkların yanı sıra hem bu iki tahrir uygulaması hem de 1567 yılı verilerinde sancak merkezinin nüfus durumuna değinelim.

1518 yılına ait mezkur tahrirde sancak merkezi şehir olarak tanımlanmış ve bu durum kayıtlarda “nefs-i Sincar” ve “şehir-i Sincar” şeklinde kaydedilmiştir. Bu noktada şehir ve mahalle kavramlarının XVI. yüzyıl Osmanlı idari-sosyal bağlamında ifade ettiği anlamına değinmekte fayda görülebilir. Modern anlamda yaygın şekilde kullanılan ‘şehir’ kavramının XVI. yüzyıl Osmanlı dünyasında ne tür bir karşılığa tekabül ettiği, hangi ölçekli yerleşim yerlerinin şehir sayıldığı ya da bu tanımlamanın nüfus büyüklüğü, ekonomik faaliyetler veya idari statü gibi unsurlara mı dayandığı konusunda literatürde bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu durum şehir kavramının tarihsel bağlamda tanımlanmasının güçlüğüne işaret eder. Nitekim bir yerleşimin ‘şehir’ olarak kabul edilmesi yalnızca fiziksel ölçütlere göre olmayıp aynı zamanda sosyo-kültürel dokusuna, idari yapısına ve tarihsel süreç içerisindeki konumuna bağlı olarak farklılık arz edebilmektedir. Bu değişkenler şehir kavramının tek bir tanım çerçevesinde ele alınmasını zorlaştırmakta coğrafi ve tarihsel bağlamda farklı anlamlar kazanmasına neden olmaktadır. Bununla beraber bir yerleşim yerinin ‘şehir’, ‘kasaba’ veya ‘nefs’ olarak tanımlanmasında bazen birden fazla faktör göz önünde bulundurulabilir. Nitekim bu kavramların dönemsel olarak ifade ettikleri anlam farklılaşabilir. Ayrıca bu kavramların kullanılmasında nüfus tek ölçüt olarak kullanılmayabilir. Mesela kasaba olarak tanımlanan yerleşim alanlarının da boyutu tartışmalıdır.²²³ Ayrıca şehir ile beraber çoğu zaman kasaba ve nefis ifadelerinin hemen hemen aynı anlamlarda kullanıldığı görülebilir. Örneğin Edremit Kazası için mezkur bölgenin şer’iyye sicillerinde her üç ifadenin de kullanıldığı ifade edilmektedir.²²⁴ Sincar’a ilişkin Osmanlı arşiv belgelerinde nefis, şehir, nahiye ve zaman zaman karye gibi farklı idari terimlerin kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu kavramlara katı ve sabit anlamlar atfetmek yanıltıcı olabilir zira söz konusu terimlerin içerdiği idari ve mekansal tanımlar, bağlama ve döneme göre değişkenlik gösterebilmektedir. Bu sebeple bu tür

²²³ Bu husus ile ilgili örnek ve açıklamalar için bkz. Suraiya Faroqhi, “The Anatolian Town and Its Place Within the Administrative Structure of the Ottoman State (1550-1590)”, *Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820*, The Isis Press, İstanbul 1995, s.28-29.

²²⁴ Fikret Yılmaz, *XVI. Yüzyılda Edremit Kazası*, s.119.

tanımlamalara eleştirel bir mesafeyle yaklaşmak ve her bir terimin kullanıldığı tarihsel bağlamı dikkate almak anlamlandırma süreci açısından önem ihtiva etmektedir. Sincar örneğinde görüldüğü üzere bazen bir sancak merkezi için karye ifadesi kullanılabildiği gibi bazen de 20-30 hanelik bir köy için dahi nefis ifadesinin kullanıldığı ifade edilmektedir.²²⁵ Dolayısıyla özetle belirtmek gerekirse ele aldığımız dönem itibarıyla kasaba, nefis, şehir, nahiye ve karye kavramlarının birbirlerinin eş anlamlısı veya alternatifleri olarak kullanıldığını ayrı söz konusu terimlerin ihtiva ettiği mekansal tanımların bağlama ve döneme göre değişkenlik gösterdiği söylenebilir. Mamafih XVI. yüzyıl için dönemin koşulları içerisinde büyük veya merkezi sayılabilecek bir Osmanlı şehrini gözümüzün tahayyül ettiğimiz vakit şehrin merkezindeki büyük caminin yanı sıra çarşısını, bedestenlerini ve etrafında kümelenen evleri tasavvur edebiliriz.²²⁶ Her ne kadar klasik İslam şehrini inceleyen bazı araştırmacılar bu yerleşim yerlerinin ‘şehir’ olarak nitelendirilemeyeceğini ve Osmanlı şehrinin bir İslam ve Orta Asya unsurlarını barındıran bir sentez olduğunu savunsa da²²⁷ Osmanlı şehrini klasik İslam şehrinin taşıdığı özelliklerden ayırmak veya soyutlamak zordur. İslam şehri, insanların dini görevlerini ve toplumsal işlevlerini yerine getirebilecekleri bir yer olarak görünmektedir. Hristiyanlar açısından dini vazifenin icrasında umumiyetle kilise gibi müstakil bir ibadet mekanının olması şart değil iken, merkez camii İslam şehrinin evrensel özelliklerinden birini oluşturur. Yani bir cuma camisi ve bazen kendisine yakın bir pazar yeri belirgin özelliklerdendir.²²⁸ Bu durum beraberinde mahalle birimlerinin oluşumuna da zemin hazırlamış ve fiziksel, sosyal açıdan ele alındığı vakit mahalle yapılanması İslam şehirlerinin temel unsurlarından birini teşkil etmiştir.

Yerleşik bir nüfusa sahip olan mahalleler umumiyetle aynı mescitte ibadet eden bireylerin aileleriyle birlikte bir araya geldikleri, ortak yaşam alanı oluşturdukları kentsel birimler olarak ortaya çıkmıştır. Mahallenin hem fiziksel hem de sosyal bakımdan taşıdığı önemden dolayı Ortadoğu ve İslam şehirlerinin en temel özellikleri

²²⁵ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s.56.

²²⁶ Fakat Bursa, İstanbul gibi büyük Osmanlı şehirlerinin taşradan daha farklı görünümlere sahip olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerek. Özellikle esnaf teşkilatı, imaretler ve vakıf kurumlarının buralarda yaygın olduğunu ifade etmek gerekir. Bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

²²⁷ Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, s.53-73.

²²⁸ Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, s.55.

arasında sayılmıştır.²²⁹ Bu tür yerleşim birimlerinde toplumsal ilişkilerin biçimlenmesi aynı mekanda birlikte yaşayan bireylerin karşılıklı etkileşimleri neticesinde gerçekleşir. Bu bağlamda mahalle yalnızca fiziksel bir yerleşim alanı olmakla kalmayıp aynı zamanda üyeleri birbirine aşına ve her biri birbirinin davranışlarından belli ölçüde toplumsal olarak sorumlu tutulan bir topluluk yapısını da barındıran sosyal bir mekan olarak işlev görmektedir.²³⁰ İnceleme konumuz bağlamında mahalle biriminin öne çıkan bir diğer özelliği ise idari organizasyon içerisinde temel bir yönetim birimi olarak işlev görmesidir. Dolayısıyla mahalleler yalnızca bir yerleşim ve toplumsal aidiyet alanı değil aynı zamanda vergi düzenlemeleri açısından da esas alınan bir idari çerçeve teşkil etmektedir. Nitekim tahrir defterleri ve diğer bazı kayıtlarda vergi yükümlüsü kişiler bulundukları mahalleler altında tek tek isimlendirilmiş böylece vergi tahsili ve nüfus denetimi doğrudan mahalle bazında gerçekleştirilmiştir.²³¹

Sincar'da bölgenin bilinen ilk tahriri olan 1518 yılına ait kayıtlarda mahalle yapılanmasına dair herhangi bir bulguya rastlanılmamakla birlikte Müslüman ve gayrimüslim nüfusun yerleşim yerlerinin bir ölçüde birbirinden ayrıştığı anlaşılmaktadır. Sancak merkezindeki vergi nüfusu sıralamasında sancak merkezinde yaşayan Müslüman nüfusun kaydedilmesinin ardından *Cemaat-i Yahudiyan* başlığı altında 50 hane ve yedi mücerreden (bekar) müteşekkil gayrimüslim topluluk ayrı olarak kaydedilmiştir. Ayrıca bu sayıya beş eramine (Ermeni) hanesi dahildir.²³² Müslüman nüfusun 214 hane ve 41 mücerreden teşkil ettiği sancak merkezinde tahrir kayıtları göz önünde bulundurularak zikredilen tarihte sancak merkezinin tahmini Müslüman nüfusu yaklaşık 1.070; gayrimüslim nüfus 50 hane ve yedi mücerreden teşkil olmak üzere yaklaşık 250 kişi olduğu ifade edilebilir. Bu veriler ışığında sancak merkezinin tahmini nüfusu 1.320 civarında görünmekle birlikte kayıtların muaf veya kayıt dışı nüfusu tam olarak yansıtmadığı göz önünde bulundurulduğu zaman gerçek nüfusun yaklaşık 1.500 dolaylarında olduğu ifade edilebilir.

²²⁹ Kuban, "Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", s.54, 66.

²³⁰ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul 1984, s.69.

²³¹ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", s.72.

²³² BOA, TT.d. 64, s.330; Sincar'a ilişkin XVI. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen iki tahrir dayanak kaleme aldığı çalışmada Durmuş Volkan Karaboğa da bu hususlara değinmiş ve söz konusu verileri değerlendirmiştir. Bkz. Durmuş Volkan Karaboğa, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı'nın Demografik ve Ekonomik Durumu", 2022, s.12-27.

1523 yılına gelindiğinde şehir, mahalle idari birimleri temel alınmış ve vergiye tabi haneler bu mahalle örgütlenmesi çerçevesinde kaydedilmiştir. Bu tarihte Sincar'da altı mahallenin var olduğu görülmektedir. Bunlar Ali Duz (?), Muhammed bin Suse, Mağara, Kusayr, Ribat ve Yahuda mahalleleridir.²³³ Müslüman nüfusun meskun olduğu beş mahallenin yanı sıra sancak merkezinde bir gayrimüslim mahallesi bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin ikamet ettiği Yahudi mahallesinin varlığı bu cemaatin Müslüman nüfustan bir ölçüde mekansal olarak ayrıştığına işaret edebilir. Bununla birlikte bu ayrışmanın derecesi ya da toplumsal hayattaki karşılığı hakkında net bir sonuca varmak güçtür. Zira mahalle düzeyindeki bu ayrım fiili bir tecridi ya da tümüyle kapalı bir yaşamı zorunlu kılmamaktadır. Çoğu dönemde olduğu gibi 11-12. yüzyıllarda da Orta Çağ İslam şehirlerinde Yahudilerin ayrı mahallelerde oturdukları ifade edilmektedir.²³⁴ Ancak Sincar'da Yahudi mahallesi şeklinde bir mahallenin varlığı onun gerçek anlamda tecritte olup olmadığı hakkında malumat vermemle birlikte bu durum onların katı bir sosyal izolasyon içerisinde yaşadıkları anlamına gelmemektedir. Örneğin XVI. yüzyılda merkezi ve önemli Osmanlı şehirlerinden biri olan Bursa'da mahalleler arasında dinsel ya da etnik sınırların fiziksel olarak çok fazla ayrıştırılmadığı yani mahallelerin duvarlarla örülmediği bilinmektedir. Böyle durumların ortaya çıkmasında çeşitli faktörler rol oynamış olabilir. Bursa da Müslüman nüfusu çoğunlukta olması ve bu tarz merkezi yerlerde Osmanlı devlet otoritesinin daha hissedilebilir olması bunlardan bazılarıdır.²³⁵ Benzer bir şekilde XVI. yüzyıl Ankara'sında da gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde yaşadıkları görülmekle birlikte Müslüman ve gayrimüslim halkın gündelik yaşamda bir araya gelebildiği ve özellikle alışveriş gibi bazı pratikler üzerinden iç içe bir toplumsal yapı oluşturduğu çeşitli örneklerle belgelenmiştir.²³⁶ Bu durum özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllar Osmanlı klasik dönemi olarak tanımlanan zaman aralığında dinsel ve etnik grupların birbirinden tamamen izole bir şekilde yaşamadıklarını aksine çok yönlü bir toplumsal etkileşim ve iletişim içerisinde olduklarını göstermektedir. Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu XVI. yüzyıl Sincar'ında mahallelerin demografik yapısına dair bazı aşağıda yer alan tabloda gösterilmiştir.

²³³ BOA, TT.d. 64, s.329.

²³⁴ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", s.57.

²³⁵ Özer Ergenç, *XVI. yüzyıl Sonlarında Bursa*, s.103.

²³⁶ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", s.71.

Sincar'ın XVI. yüzyılda hem dini ayrışmayı hem de toplumsal işlevselliği mahalle ölçeğinde barındırdığını ifade etmek mümkündür. 1523'te Sincar sancak merkezinde 6 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerde 276'sı Müslim ve 84'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 360 hane ve 111 mücerred kayıtlıdır.²³⁷ Bununla beraber şehirde vergiden muaf birtakım görevli veya başka gerekçelerle vergiden muaf olanlar da bulunmaktadır. Bu tarihte tarafımızca tabloda tek bir "muaf" kategorisi altında gösterilen kişi sayısı, defterde muafiyet sebeplerine göre ayrı ayrı kaydedilmiştir. Kayıtlarda biri imam, on yedi muaf başlığı altında kaydedilen kişi, dört nefer sipahizade, üç pir-i fani, sekiz nefer hadim-i zaviye ve iki malul bulunmaktadır.²³⁸ Bunların hepsi ifade edildiği üzere muaf gruplar içerisinde yer almaktadır. Sancak merkezinin tahmini nüfusuna bakıldığında zaman altı mahallede toplam 360 hane ve 111 mücerred kaydedildiği görülmektedir. Hane başına 5 kişi kabul edilen yaygın yöntem esas alındığı vakit sancak merkezinin toplam nüfusunun yaklaşık 1.800 kişi olduğu tahmin edilebilir. Mahallelerdeki dini dağılım dikkate alındığında ise Müslüman nüfusun yaklaşık 1.380 ve gayrimüslim nüfusun ise yaklaşık 420 kişiden müteşekkil olduğu tahmin edilmektedir. Bu çerçevede sancak merkezinin toplam nüfusunun yaklaşık 1.800 olduğu ve bu sayıya çeşitli gruplardan 35 kişilik muaf grup dahil edildiği vakit 1.835 olduğu görülmektedir. Ancak tahrir kayıtlarının kapsamadığı birtakım kişilerin bulunabileceği veyahut muaf statüsünde kaydedilen kişilerin de aile fertleri olabileceği dolayısıyla bunların da beş katsayısı ile çarpılıp hesaba katılması gerektiği göz önünde bulundurulduğunda sancak merkezinin toplam nüfusunun yaklaşık 2.000 kişi ve hatta üzeri bir sayı civarında olduğu söylenebilir. Bu sayı 1518'e göre yaklaşık %39'lük bir artış olduğunu göstermektedir.

²³⁷ BOA, TT.d. 998, s.64; Sancak çalışmaları ve demografik hesaplamalarda kullanılan "hane" verisi ile bunun yarattığı metodolojik sorunlar, araştırmacıların büyük ölçüde hemfikir olduğu bir konudur. Hanenin hangi katsayı ile çarpılacağı ve bu sayıya mücerredlerin (bekar erkeklerin) dahil edilip edilmeyeceği konusundaki belirsizlikler günümüzde de devam etmektedir. Ancak, alternatif bir ölçüm yönteminin bulunmaması mevcut katsayıların kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda tahrir defterlerinin içerdiği verilerin sınırlılığı temel bir sorun teşkil etse de Türkiye'de Osmanlı demografi çalışmalarının öncülerinden olan Ömer Lütfi Barkan tarafından önerilen hane katsayısı olan 5 rakamı esas alınacaktır. Buna göre her hane 5 ile çarpılarak sancaktaki nüfusun tahmini hesaplaması yapılacaktır. Mücerredlerin bu sayıya dahil mi olduğu veyahut sonradan mı eklenmesi gerektiği de ayrıca tartışılan bir husustur. Bu çalışmada mücerredler de hane sayısı olan 5'in içerisinde değerlendirilmiş ve sonradan eklenmemiştir. Hane sayısı ile ilgili bkz. Nejat Göyünç, "Hane" Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, S.32, 1979, s.331-348; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C.X, 1953, s.1-25. Bu alandaki çalışmalarda her ne kadar bazı araştırmacılar bölgesel farklılıkları göz önünde bulundurarak hane başına değişken nüfus katsayılarıyla hesaplamalar yapmış olsalar da literatürde genel kabul gören yaklaşım, Ömer Lütfi Barkan'ın önerdiği hane başına ortalama beş kişilik nüfus esasının kullanılmasıdır.

²³⁸ BOA, TT.d. 998, s.64

Fakat bu artışın doğal nüfus artışının yanı sıra ilk tahrirde görülen birtakım noksanlıklar ve kayıt dışı kalmış reaya ihtimalinde kaynaklandığı düşünülmektedir. Kaldı ki bu sayılar dahi mezkur dönemde toplam nüfustan ziyade sadece kayıt altına alınabilen tahmini nüfusa işaret etmektedir. Nitekim bu kadar kısa bir süre içerisinde doğal nüfus artışının bu oranda gerçekleşmesi mümkün görünmemektedir.

Mahallelerin özellikleri daha yakından mercek altına alındığı vakit Mahalle-i Yahuda'da Müslüman olmayan bir dini cemaatin ayrı bir mahallede toplu veya münferit bir biçimde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu dini grup için ayrıntılı nüfus tanımı yapılmamış olup sadece hane sayısına dair malumat verilmiştir. Müslüman mahalleler ise kendi içerisinde farklı birtakım özellikler göstermektedir. Kayıtlarda bu mahallelerde yaşayan demografik yapı hakkında nispeten ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Hane sayılarının yanı sıra mücerred, pir-i fani, malul ve hadim-i zaviye gibi vergi üzerinden sınıflandırılan veya vergiden muaf olan kişilerin sayıları belirtilmiştir. Bu veriler Osmanlı taşra şehrinin idari yapısının yanı sıra sosyal ve dini açıdan da birçok unsuru barındıran yapısı hakkında bilgi vermektedir. Örneğin, Ribatan ve Muhammed bin Suse (?) mahallelerinde bulunan hadim-i zaviye görevlilerinin sayısı bu gibi mahallelerin dini anlamda da bir adım öne çıktığını ve bu birimlerde zaviye gibi dini merkezlerin olduğuna işaret etmektedir.

Mahallelerde yer alan vergiye tabi nüfusa ilişkin bu istatistiki verilerin ardından her bir vergi hanesi için ayrı ayrı kaydedilen hane, bennak, mücerred ve diğer muaf grupların iktisadi bakımdan taşıdığı anlam üzerine durmak faydalı olacaktır. Zira bu kategoriler sadece nüfusun niceliksel dağılımını değil aynı zamanda toprak tasarrufu ve vergi yükümlülüğü gibi iktisadi dinamikleri de yansıtmaktadır.

Malum olduğu üzere Osmanlı ekonomisinin temelini tarımsal üretim ve hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen gelirler oluşturmaktaydı. Bu ekonomik düzenin idaresinde merkezileşmiş bir yapı olarak timar sistemi önemli bir rol oynamıştır. Kökenleri daha önceki birçok devlet uygulamalarına dayanan bu sistem Osmanlı Devleti bünyesinde kurumsallaşarak hem askeri hem de mali işleyişin temel dayanaklarından biri haline gelmiştir. Timar sisteminin uygulanmakta olduğu bölgelerde vergiye tabi nüfusun ve gelir kaynaklarının düzenli biçimde tespit edilmesi amacıyla belirli aralıklarla tahrirler

gerçekleştirilmiştir.²³⁹ Bu tahrirler neticesinde tespit edilen ve defterlere kaydedilen nüfus vergiye tabi olan yetişkin erkek nüfusu temsil etmektedir. *Hane* olarak kaydedilen ve defterlerde baba ismi ile beraber kaydedilen bu nüfus, elindeki toprak miktarına göre ‘çift’, ‘nîm çift’ statüsünde kaydedilmişlerdir.²⁴⁰ Çiftin büyüklüğü bölgesel farklılıklar olmakla beraber verim oranına göre (a’lâ-evsat-ednâ) göre 60 ila 150 dönüm arasında değişmekte ve bir çift öküzün sürebileceği toprak miktarı temsil etmektedir.²⁴¹ Nim çift yani yarım çiftten az toprağa sahip köylüler evli olup olmama durumlarına göre farklı vergilendirme statülerine tabi tutulmuştur.²⁴² Evli olanlar ‘bennâk’, bekar olanlar ise ‘mücerred’ olarak kaydedilmiştir. Osmanlı tahrir sisteminde bu statüler zaman zaman ‘ekinlü bennâk’, ‘caba’ veya ‘kara’ gibi daha ayrıntılı alt kategorilere ayrılabilmekteydi.²⁴³ Ancak Sincar sancağı özelinde söz konusu dönemde yalnızca bennak ve mücerred statülerine yer verilmiş olup nim çiftten az toprağı olanlar bennak ve topraksız fakat kendi işinde olan bekar erkekler ise mücerred şeklinde kaydedilmiştir.

Bu statülere sahip kişilerden alınan vergi miktarı ise Diyarbekir Vilayeti ve Sincar sancağı için tam çift/çiftlik sahibi reayadan 50 akça, nim çift sahibi köylülerden 25 akçe, bennak statüsünde olanlardan 12 akça ve mücerredler için 6 akça vergi miktarı kaydedilmiş ve tahsilatlar bunun üzerinden hesaplanmıştır.²⁴⁴ Söz konusu vergiye tabi nüfus, tahrir defterlerinde standartlaştırılmış bazı harflerle temsil edilmiştir: Çift sahipleri için “چ”, nim çift sahipleri için “نیم”(nîm), bennaklar için “ك” ve mücerredler için ise “م” ifadesi kullanılmıştır. Bu işaretler aracılığıyla, vergilendirilen erkek nüfusun tasarruf ettiği toprak durumu, bu nüfusun bekar mı yoksa evli mi olduğu gibi sosyal farklılıklar belirlenerek nüfusun toplumsal tabakalara göre sınıflandırılması ve tespit edilmesi mümkündür.²⁴⁵

1518 ve 1523 yılına ait verilerle kıyaslandığı vakit 1567 yılına gelindiğinde aradan geçen görece uzun zaman diliminin yanı sıra bölgede Osmanlı idari ve mali sisteminin daha da yerleşmiş olması ve bölgede nispeten istikrar sağlanmasının etkisiyle hem

²³⁹ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, s.430.

²⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, s.9

²⁴¹ Halil İncik, “Çiftlik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1993, s.313.

²⁴² Halil İncik, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, *Belleten*, XXIII/92, 1959, s.581.

²⁴³ Bu terimler ile ilgili için bkz. Halil İncik, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, s.575-610.

²⁴⁴ Sincar sancağını da kapsayan BOA, TT.d. 64 ve BOA, TK.GM. TT.d. 60 numaralı her iki mufassal tahrirde alınan vergi oranları bu şekildedir

²⁴⁵ Yunus Koç, *Bozok 1575- İskân ve Nüfus-*, Met Kitaplık Yayıncılık, Ankara 2021, s.91.

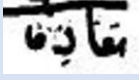
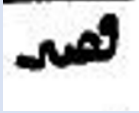
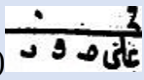
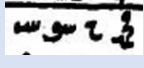
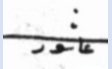
sancak genelinde hem de sancak merkezinde belirgin bir gelişim ve dönüşümün yaşandığı anlaşılmaktadır. 1518 yılına ait tahrir kayıtları ile 1567 yılına ait veriler karşılaştırıldığı zaman söz konusu dönemde şehir nüfusunun yaklaşık iki kat artış gösterdiği görülmektedir. Bu durum Sincar'ın demografik yapısında yaklaşık yarım asır içerisinde kayda değer bir büyümenin yaşandığını ortaya koymaktadır. Sancak merkezinde vergi nüfusu bu dönemde de mahalle birimi üzerinden hesaplanmıştır.

1567 tahririnde şehirdeki mahalle sayısı altı olup bu sayı 1523'teki mahalle sayısı ile aynıdır. 1523 yılına ait tahrirde kayıtlı olan mahalleler: Ali Duz, Muhammed bin Suse, Mağara, Kusayr, Ribat ve Yahuda mahalleleridir. 1567'de ise Mağara, Ribat, Aşur, Bengi bir diğer ismi ile Kusayr, Herad ve Yahuda mahalleleri mevcuttur. Bu iki tahrirde mahalle sayısı aynı olmakla beraber bazı değişimlerin de olduğu görülmektedir. Örneğin bazı mahalle adlarının değiştiğini veya birleştirildiği ve yeni mahallelerin (Aşur, Herad) oluştuğunu ya da mevcut olanların farklı isimlerle yeniden kaydedildiği görülmektedir. Ali Duz ve Muhammed bin Suse mahallelerinin 1567'de kayıtlarda artık yer almaması bunların ya başka mahalleler ile birleştirildiğini ya da idari bir tasnifle dışarıda bırakıldığını düşündürmektedir. Ancak bu iki mahallenin isimlerinin Herad ve Aşur olarak değiştirilmiş olması da ihtimal dahilinde görülebilir.

Tablo 2: 1523 ve 1567 Yıllarında Sincar Mahalleleri

Mahalle Adı	Yıl	Hane	Mücerred	Muâf (pîr-i fânî, imam, hâdim-i zâviye, sipahizâde, ma'lûl, muâf ²⁴⁶)	Toplam Nefer
Mağara	1523	52	26	7	85

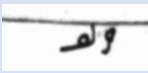
²⁴⁶ Kayıtlarda pîr-i fânî, hâdim-i zâviye ve imam gibi vergi muafiyetine sahip çeşitli grupların yanı sıra doğrudan “muaf” olarak kaydedilen kişiler de bulunmaktadır. Bu ifade, söz konusu kişiler için ayrıca kullanılmış olup mezkur grupların grupların tümü vergi muafiyetine sahiptir.

	1567	137	116	-	253
Ribat 	1523	63	28	6	97
	1567	184 ²⁴⁷	138	-	322
Kusayr (Bengi) ²⁴⁸ 	1523	63	10	10	83
	1567	79	61	-	140
Yahuda 	1523	84	-	-	84
	1567	86	-	-	86
Ali Duz (?)	1523	43	21	3	67
	1567	-- ²⁴⁹	--	--	-
Muhammed bin Suse 	1523	55	26	9	90
	1567	--	--	--	-
'Aşur (Aşor) 	1523	--	--	--	-
	1567	125	69	-	194

²⁴⁷ Bu mahallede ayrıca 12 nefer gayrimüslim nüfus kaydedilmiştir.

²⁴⁸ 1523 tahririnde sadece Kusayr olarak kaydedilen bu mahallenin ismi 1567'de Bengi nâm-ı diğer Kusayr şeklinde kayıtlıdır.

²⁴⁹ Bu işaret söz konusu tarihte mahallenin adına kaynakta rastlanmadığını göstermektedir.

Herad 	1523	--	--	--	-
	1567	49	29	-	78

XVI. yüzyıl tahrir kayıtları göz önünde bulundurularak sancak merkezindeki tahmini Müslüman nüfus 1518 yılında yaklaşık 1.070, Gayrimüslim nüfus ise yaklaşık 250 olarak tespit edilmektedir. 1518 de sancak merkezinin tahmini toplam nüfusu 1320 civarındadır. Yaklaşık 5 yıl sonra 1523'e gelindiği zaman sistemin daha yerleşmiş olduğu ve muhtemel nüfus sayımının daha sistematik yapıldığı ifade edilebilir. Nitekim hane ve mücerred sayılarındaki artış bu durumu destekler niteliktedir. Bu tarihte Sincar merkezinde toplam altı mahallede hane sayısı 360 ve mücerred sayısı ise 111'dir. Bunlardan 276'sı Müslüman ve 84 hanesi ise gayrimüslimdir. Bu sayılara dayanarak sancak merkezindeki Müslüman nüfusun yaklaşık 1380 ve gayrimüslim nüfusun ise 420 civarında olduğunu söylemek mümkündür. Toplam tahmini merkez nüfusu 1.800 olup bu sayıya çeşitli gruplardan 35 kişilik muaf grup dahil edildiği vakit 1.835 olduğu görülmektedir. Fakat yine bu sayıya dahil edilmemiş nüfus olduğu göz önünde bulundurularak toplam tahmini nüfusun yaklaşık 2.000 olduğu söylenebilir. 1567'de ise tahmini nüfus yaklaşık 3.365 olup kayıt dışı kalmış olabileceği düşünülen nüfus ile birlikte bu sayının yaklaşık 3.500 olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla dönemler arasında önce yaklaşık %35'lik bir artış görülürken bu oran 1567'de yaklaşık %87 olarak karşımıza çıkmaktadır. Fernand Braudel'in de ifade ettiği üzere, bu demografik genişlemeden sadece büyük şehirler değil küçük veya orta ölçekli kentler de payını almıştır. Nitekim bu süreçte yalnızca İstanbul ve Paris gibi büyük şehirlerde değil daha küçük ölçekli yerleşimlerde de belirgin bir nüfus artışı yaşanmıştır.²⁵⁰ 1567 yılına gelindiğinde Akdeniz havzası ve Anadolu genelinde gözlemlenen nüfus artışının Sincar sancağı özelinde de etkili olduğu görülmektedir.

Hane ve mücerred sayıları göz önünde bulundurulduğu vakit özellikle mücerredlerin sayısına ilişkin düzenli verilerin sadece Müslüman nüfusta meydana geldiği görülmektedir. Gayrimüslim nüfusa ait mücerred sayıları ise sadece 1518 tarihli tahrirde yer almakta, 1523 ve 1567 yıllarına ait kayıtlarda gayrimüslim mücerredlere dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Buna mukabil Müslüman nüfus içerisinde

²⁵⁰ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, s.217.

mücerred sayısında zamanla belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Nitekim 1523 yılında sancak merkezindeki mücerred sayısı Müslüman hane sayısının yarısından dahi az iken 1567 yılına gelindiğinde bu sayı sancak merkezinin neredeyse toplam hane sayısına yaklaşacak düzeye ulaşmıştır. Bu durum özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı ileri sürülen aşırı nüfus baskısı tezini savunan Fernand Braudel ve Ömer Lütfi Barkan gibi tarihçilerin yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Mezkur yaklaşım çerçevesinde Anadolu'da Tokat, Aydın ve Hamid sancaklarını demografik verileri karşılaştırarak inceleyen Michael A. Cook'un bulguları da Sincar'daki mücerred nüfus artışını destekler niteliktedir. Cook, XVI. yüzyıl Anadolu'sunda gözlemlenen nüfus baskısındaki artışı değerlendirirken bu dönemde evliliğin başlık parasına tabi olması sebebiyle genç ve bekar erkek sayısında artış yaşanmasının doğal bir sonuç olduğunu belirtmektedir.²⁵¹ Bununla birlikte mücerred sayısındaki bu artışın yalnızca sosyoekonomik faktörlere indirgenemeyeceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim Cook'un da belirttiği üzere tahrir defterlerinin erken dönemlerinde bekar erkek nüfusunun kaydedilmesine yönelik düzenli bir veri bulunmadığı buna mukabil ilerleyen dönemlerde bu demografik grubun daha dikkatli biçimde tahrirlere dahil edilmeye başlandığı belirtilmektedir.²⁵² Bunun yanı sıra XVI. yüzyıl Anadolu'sunda da evlenmek için gerekli olan başlık parası yani ekonomik sebepler bu sayının artmasında etkili olmuş olabilir.²⁵³ Özellikle mücerred ve caba gibi sosyal statülere mensup grupların oranındaki artış XVI. yüzyılda meydana geldiği ileri sürülen nüfus baskısı tezini destekler niteliktedir. Bu demografik genişleme yalnızca nicel bir artışı değil aynı zamanda toplumsal yapının alt kademelerinde biriken genç erkek nüfusun sosyoekonomik gerilimlere açık hale gelmesini de ifade eder. Nitekim bu gruplar arasında geçimlerini temin etmede zorluk çeken ailelerin genç çocuklarını medreseye yollayarak hem buralarda barınmaları ve hayatlarını bir noktaya kadar idame ettirmelerini sağlamak için medrese talebesi olan suhtelerin²⁵⁴ ve levend ile sekbanlar gibi taşra idarecilerinin kapılarına yığılarak zaman zaman isyanlara karışan genç erkeklerin de bulunduğu görülmektedir.²⁵⁵ Pek çok tarihçinin dikkat çektiği gibi

²⁵¹ Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Oxford University Press, Londra 1972, s.27.

²⁵² Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, s.27.

²⁵³ Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, s.28.

²⁵⁴ Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s.44.

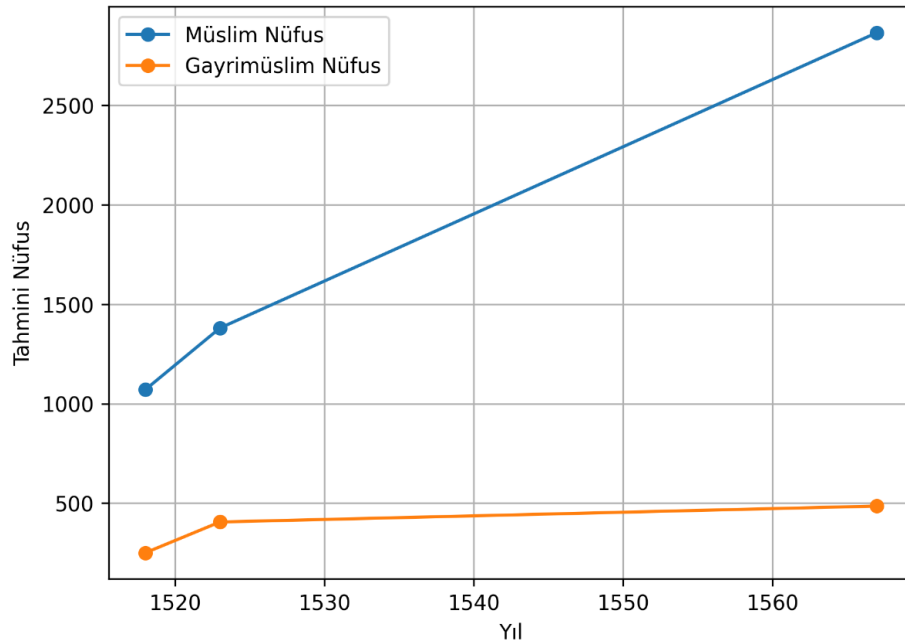
²⁵⁵ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s.52.

tahrirler üzerinden her zaman güvenilir bilgilere ulaşmak oldukça zordur bu yüzden sebep ne olursa olsun burada asıl dikkat çekilmesi gereken husus Cook'un ifade ettiği tarım arazileri ile hane ve mücerred sayısı arasındaki orantısızlıktır.²⁵⁶ Bu orantısızlık sadece demografik yapı açısından değil aynı zamanda ekonomik üretim hacmi, toprak dağılımı ve vergi yükünün değerlendirilmesi açısından da önemli bir gösterge niteliğindedir.

Tablo 3: XVI. Yüzyıl Sincar Sancak Merkezi Tahmini Nüfus Durumu

Yıl	Hane Sayısı		Mücerred Sayısı		Tahmini Nüfus ²⁵⁷	
	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim
1518	214	50	41	7	1.070	250
1523	279	81	111	-	1.395	405
1567 ²⁵⁸	573	97	414	-	2.865	485

1518-1567 Yılları Arasında Sincar Sancak Merkezinde Tahmini Nüfus Artışı

²⁵⁶ Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, s.13, 27.

²⁵⁷ Nüfus tahmini olarak verilen sayıya muaf neferler dahil edilmemiştir. Bu sebeple muaf statüsündeki kişilerin de dikkate alınması durumunda toplam nüfusun burada verilen tahminlerden daha yüksek olacağı söylenebilir.

²⁵⁸ 1567 tahririnde nüfus verileri hane değil de 'nefer' olarak kaydedilmiştir. Söz konusu neferlerin ise hane ifadesinde olduğu gibi toprak tasarruf eden ve vergi yükümlülüğü bulunan reayayı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle çalışmada nefer sayıları hane olarak kabul edilmiş ve her nefer için beş katsayısı esas alınarak nüfus hesaplaması bu oran üzerinden değerlendirilmiştir.

Grafik 1: Sincar Merkezinde Tahmini Nüfusta Görülen Artış

Sincar sancağında da meydana gelen mücerred sayısındaki bu artış XVI. yüzyılın ikinci yarısı için pek çok sancakta görüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin Manisa kazası için 1575'te %238'lik bir artış meydana gelmiştir.²⁵⁹

Bu arada verilen sayıların kendi dönemi içerisinde sadece vergi yükümlüsü nüfusu ve yapılan hesaplamada bu nüfus üzerinden varılan bir tahmini sonuçtur. Bu noktada gözden ırak tutulmaması gereken bir nokta şudur ki sayılar ile belirtilen bu nüfusa vergi muafiyeti olan birtakım askeri görevlilerin ve varsa aile bireylerinin dahil edilmediğidir. Sipahi, zaim, cebelü, kale muhafızı gibi görevliler ve kadı, naib, vakıf görevlileri şer'i ve örfi görevlilerin her türlü vergiden muaf olundukları göz önünde bulundurulmalıdır. Mesela M. Ali Ünal 1518 yılı için Harput sancağındaki bu görevlilerin sayısını aileleri ile beraber 2.000 kişi olarak hesaplamaktadır.²⁶⁰ Dolayısıyla Sincar'da da bu grupların az bir sayıya tekabül etmediği ve bunların da dahil edilmesi durumunda da daha yüksek oranda bir nüfus tahmini ortaya çıkacağı düşünülmektedir.

2.2. KIRSAL HAYATIN ÖRÜNTÜSÜ: KÖY VE MEZRALAR

Max Weber ekonomik bakımdan şehirleri çoğunlukla tarım dışı faaliyetlerin yoğunlukta olduğu yerleşim birimleri olarak tanımlamıştır.²⁶¹ Ancak Weber'in bu tanımı batı merkezli bir bakış açısına sahip olup daha çok Avrupa kentinin özelliğini yansıtır. Özellikle modern dönem öncesi pek çok Doğu ve Ortadoğu şehrinde olduğu gibi Sincar özelinde tam olarak geçerli değildir. Her ne kadar Osmanlı şehrinde de benzer yapılar mevcut olsa da onu diğerlerinden ayıran temel özellik Cuma namazının eda edildiği ve pazarın kurulduğu bir merkez olarak tanımlanabilmesidir.²⁶² Bununla birlikte bir pazar alanı, büyük cami, çarşı gibi kamusal yapılar nüfusunun tamamının ticaret veya zanaat gibi tarım dışı faaliyetlerle uğraştığını ve tarımsal üretimden tamamen uzak olduğunu söylemek mümkün değildir. Sancak merkezi veya nefis olarak tabir olunan merkezlerin

²⁵⁹ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.125.

²⁶⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.72

²⁶¹ Max Weber, *The City*, Translated and edited by Don Martindale, Gertrude Neuwirth, The Free Press, New York 1958, s.66.

²⁶² Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.III, S. 6, 2005, s.59.

dışında yer alan kırsal yerleşmelerde ise durum farklıdır. Kırsal yerleşme alanları şehir merkezlerindeki yerleşimlerden farklı olarak sadece zirai faaliyetler ile uğraşan ve geçimini tarımsal üretimden sağlayan dolayısıyla yaşadığı toprakla doğrudan bir bağı bulunan yerleşimlerdir.²⁶³ Bu yerleşimlerden kasıt köy ve mezralardır. Köyler sipahilerin yerleşik olarak bulundukları iskan birimleri olup köy sınırları içerisinde yürütülen tüm zirai ve hayvancılığa dayalı ekonomik faaliyetlerden doğrudan sorumludurlar. Bu bağlamda köylerin belirli coğrafi sınırları bulunmakta ve sipahiler bu sınırlar dahilinde gerçekleşen üretim, vergi toplama ve güvenlik gibi çeşitli işlevleri yerine getirmekle mükelleftir. Köyün sınırları dışından gelip burada çeşitli tarım ve hayvancılık ile ilgili faaliyette bulunanlardan çeşitli vergiler alır.²⁶⁴ Mezralar ise umumiyetle eski iskan yerleri olup zamanla ahalisi bir sebepten dağılmış veya çok az kişinin meskun olduğu yerler olarak ortaya çıkar. Çoğu zaman bu eski ve hali yerleşim alanlarında yerleşim sürekliliği kesintiye uğramış olsa da ekonomik faaliyetler tamamen sona ermemekte özellikle tarım arazilerinde zirai üretim devam etmektedir. Bu yerleşimlerin mezra olduğunun tespiti için harabe yerleşim yeri, suyu ve mezarlığı olup olmadığına bakılır. Bu eski yerleşim yerleri de sipahilere gelir yeri olarak yazılabilir. Çünkü ifade edildiği gibi bu alanlarda tarımsal faaliyet devam edebilir. Bu tarımsal faaliyetler de genellikle komşu köyler veya göçebe topluluklar tarafından sürdürülür. Mezralar hangi sipahiye tahsis edilmişse bu alanlarda gerçekleştirilen tarımsal üretimden alınan öşür vergisi de ilgili sipahi tarafından tahsil edilir.²⁶⁵ Ancak bununla beraber ifade edildiği gibi bu yerleşimler genelde boş olduğu için tahrirler sırasında da çoğu zaman kayıtlarda yer almayarak *hâric ez-defter* kalırlar. Fakat ilerleyen zamanlarda herhangi bir iktisadi faaliyet görülürse bunlar tahrir eminleri tarafından kayda geçirilir ve vergileri de hazineye aktarılır.²⁶⁶ Bu tür yerleşim örneklerine Sincar sancağı sınırları dahilinde de yaygın biçimde rastlanmaktadır. Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu durumu yansıtan çok sayıda örnek mevcuttur.

Yerleşim sistemleri bağlamında köylerin kuruluşunda coğrafi unsurların belirleyici bir rol oynadığı daha önce ifade edilmiştir. Bu çerçevede Sincar Dağı başta olmak üzere bu dağdan doğan akarsu ve diğer su kaynakları ile ulaşım güzergahları kırsal yerleşimlerin

²⁶³ Ali Tanoğlu, “İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod”, s.11.

²⁶⁴ Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987, Giriş kısmı s.XXVIII, XXIX.

²⁶⁵ Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s.XXIX.

²⁶⁶ Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s.XXIX.

şekillenmesinde kritik öneme sahiptir. Köylerde yaşayan hane halklarının ikamet ettiği konutlara ilişkin olarak ise doğrudan XVI. yüzyıla ait detaylı betimlemeler sınırlı olmakla birlikte XIX. yüzyıl seyyahlarının aktardığı gözlemler bu konuda biraz daha dolaylı da olsa nispeten teferruatlı bilgiler sunmaktadır. Mesela XIX. yüzyılda bölgede seyahatlerde bulunan Henry A. Layard Sincar bölgesine gerçekleştirdiği ziyarette bölgenin yerleşim dokusuna dair önemli gözlemlerini aktarmaktadır. Layard'a göre Sincar'daki tüm köyler benzer bir plana göre inşa edilmiştir. Yerleşimler genellikle yamaçlara kurulmuş olup tarım arazilerinin korunması amacıyla evlerin çevresi kaba taşlarla örülerek oluşturulan teraslarla sınırlandırılmıştır. Bu teraslara çoğunlukla zeytin ve incir ağaçları dikildiği belirtilmektedir. Düz çatılı yapılar Layard'ın aktarımlarına göre oldukça temiz ve düzenlidir. Ayrıca bazı köylerin çevresinde üzüm bağlarının yer aldığı da ifade edilmektedir.²⁶⁷ Benzer şekilde kırsal yerleşmelerin şekillenmesinde güvenlik unsuru da belirleyici bir etken olmuştur. Köylerde şehirlerdeki gibi korunaklı kalelerin bulunmaması nedeniyle köy halkı, yerleşimlerini savunulması daha kolay olan coğrafi alanlara kurmayı tercih etmiştir. Bu bağlamda köylerin çoğunlukla sırtını bir dağ ya da tepeye dayayacak şekilde inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde yine aynı yüzyıl seyyahlarından Buckingham'ın aktardığı bilgiler de bu durumu teyit eder niteliktedir. Buckingham, Sincar Dağı'nın düzlükten aniden yükseldiğini ve bu dağın çevresinde geniş bir ova boyunca kayalık oluşumların ve küçük tepeliklerin deniz üzerinde adalar gibi sıralandığını belirtmektedir. Seyyah bu tepeliklerin bazılarının sonradan oluşturulmuş izlenimi verdiğini bununla birlikte çoğunun yerleşim alanı olarak tercih edildiğini ifade etmektedir. Bu tercihin temelinde güvenlik kaygısının yattığı, daha yüksek noktalarda konumlanmanın yaklaşan tehlikeleri daha erken fark etme imkanı sunduğu belirtilmektedir. Ayrıca yerleşim yerlerinin kapılarının çoğunlukla güneye dönük olduğu çünkü tehditlerin genellikle bu yönden beklendiği de vurgulanmaktadır.²⁶⁸ Musul ve Sincar arasındaki düzlükte ilerlerken yükselen tepelerin bir kısmında bugün artık var olmayan ancak geçmişte yerleşim yeri olarak kullanıldığı anlaşılan alanlara rastlanmaktadır. Bu köyler zamanla terk edilmiş su temininde

²⁶⁷ Henry Austen Layard, *Nineveh and Its Remains*, Published by Frederick A. Praeger, New York 1970, s.219.

²⁶⁸ James Sir Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, Vol I, Printed by D.S. Maurice, Fenchurch Street, London 1827, s.449, 458.

kullanılan kuyular kurumuş, bazı yerlerde ise bir zamanlar yaşam olduğunu gösteren müstahkem bir yapının harabesi bulunmaktadır.²⁶⁹

Sincar için XIX. yüzyıldan birkaç yüzyıl geriye dönüldüğü vakit zikredilen yüzyılda mevcut olan köy sayısının XVI. yüzyıla kıyasla büyük ölçüde sabit kaldığı anlaşılmaktadır. Bu süreçte bazı köyler varlığını sürdürmüş bazıları ise muhtemelen isim değişikliğine uğramış, bir kısmı ise ortadan kalkarak yerlerine yeni yerleşim birimleri kurulmuştur. Ancak genel olarak değerlendirildiği vakit köy sayısında sayısal açıdan kayda değer bir değişim yaşanmamıştır. Öte yandan mezra sayısına dair veriler köylere kıyasla daha az açık olmakla birlikte özellikle XVI. yüzyıldan itibaren mezra sayısında dikkate değer bir artışın yaşandığı söylenebilir. Bu durum kırsal yerleşim dokusunun zaman içerisinde daha fazla yayılıp genişlediğini ve iskan faaliyetlerinin çoğunlukla bu küçük ölçekli yerleşmeler üzerinden ilerlediğini gösterebilir. Tabi bu tarz yerleşimlerin bazı konargöçer aşiret ve cemaatler tarafından yaylak ve kışlak olarak kullanıldığı ayrıca yılın belirli dönemlerinde küçük ölçüde de olsa tarımsal faaliyetlerde bulunulduğu göz önünde bulundurulabilir. İlerleyen süreçte bu bölgeleri yaylak veya kışlak olarak kullanan konargöçer aşiretlerin zamanla söz konusu yerlere kalıcı biçimde yerleştikleri ve özellikle XVI. yüzyıl sonlarında bu alanların köy yerleşmeleri haline dönüştüğü ifade edilmektedir.²⁷⁰ Örneğin XVI. yüzyılda Ankara sancağında isminde “kışla” ifadesi geçen yerleşimlerin varlığı bu mekanların daha önce kışlak olarak kullanılmış olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²⁷¹

Sincar sancağının ele aldığımız yüzyıldaki kırsal yerleşmeleri ve bunların birtakım özelliklerine dönecek olursak, XVI. yüzyıla ait ilk tahrir kayıtlarına göre Sincar’a bağlı kırsal yerleşimlerin büyük bir kısmı Sincar ve Telafer merkezlerine bağlı olarak kaydedilmiştir. 1518 yılı tahririnde Sincar sancağında toplamda 30 köy yer almaktadır. Bu köylerin 21’i doğrudan Sincar merkezine geri kalan dokuzu ise Telafer kazasına bağlıdır. Ancak Telafer’e bağlı olarak kaydedilen bu dokuz köyün tamamının meskun durumda olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim mezkur köyler kayıtlarda *zemînha-i hâlî*

²⁶⁹ Helmuth Von Moltke, *Moltke’nin Türkiye Mektupları*, Türkçesi: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015, s.227-228.

²⁷⁰ Yunus Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, *Osmanlı*, C.IV, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.543.

²⁷¹ Emine Erdoğan, *Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri’nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2004, s.66.

olarak kaydedilmiş ve herhangi bir nüfus verisi verilmeksizin gelir durumu da tahmini olacak şekilde yazılmıştır. Bu husus Telafer başlığı altında ayrıca ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Aşağıda yer alan tabloda yalnızca Sincar merkezine bağlı köyler listelenmiş olup Telafer'e bağlı olarak kaydedilen köyler ise Talefer ile ilgili başlıkta gösterilmiştir.

1518 yılına ait köyler ve köy isimlendirmelerine dair birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Köylerin isimleri göz önünde bulundurulduğu vakit isimlendirmelerde tarihsel, sosyal ve kültürel unsurların izlerini sürmek mümkündür. Mamafih köyler sadece coğrafi bir unsur olmanın ötesinde bölgenin etnik, dini ya da sosyo-politik geçmişine dair ipuçları da sunmaktadır. Mesela Sincar köyleri arasında nüfus bakımından nispeten kalabalık olan Şeyh Bellu (?) köyüne ait kayıtlarda hane isimlerinden ilkinin *Şeyh Bellu* ismiyle başlaması dikkat çekicidir.²⁷² Bu durum ilgili şahsın köyün kurucusu ya da ilk yerleşenlerinden biri olması veya köyün nüfuz sahibi simalarından biri olabileceğini düşündürmektedir. Ancak söz konusu kişinin bennak statüsünde yani çok az miktarda toprak tasarrufuna sahip olarak kaydedilmesi de ayrıca dikkat çekicidir. Zira köyün önde gelenlerinden biri olması halinde daha yüksek bir toprak tasarrufu ile kaydedilmesi beklenirdi. Bu durum ekilebilir arazinin azlığına işaret etmekle beraber mezkur kişinin “şeyh” olması aynı zamanda dini bir statüsünün olduğunu da göstermektedir.

Benzer şekilde Kursi köyünün aynı zamanda köyün önemli şahıslarından biri olan kethüda ile isimlendirilmesi de dikkate değerdir. Bu durum köy isimlendirmelerinde yerel yöneticilerin veya nüfuz sahibi kişilerin kimliklerinin etkili olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sincar köylerinin geliri çoğunlukla sancakbeyi hassı olarak kayıtlı iken bazı köylerin gelirleri iki zeamet sahibine aktarılmıştır. Sancakbeyi dışında Sincar köylerinden gelir elde eden zaimlerin (iki kişi) etnik kimliği de belirtilmiştir. Buna göre hem Sincar'ın merkeze bağlı köylerinden gelir elde eden zaim Hüsammedin hem de nüfus yoğunluğu bakımından Telafer nahiyesinden sonraki en büyük yerleşim yeri olan Hatuniye'den gelir elde eden Feyyaz Bey olmak üzere her ikisinin de etnik kimliği belirtilmiştir. Hüsameddin'in için kendisinin "Arap ümerâsından" olduğu belirtilmiştir.²⁷³ Hüsameddin Bey'in tasarrufundaki köylerin başındaki kayıtlarda da doğrudan onun

²⁷² BOA, TT.d. 64, s.338.

²⁷³ BOA, TT.d. 64, s.337.

ismini ve etnik aidiyetini yansıtır şekilde “Hüsameddin-i Arab” olarak kaydedildiği görülmektedir. Hüsameddin Bey’in toplam geliri 50.500 akçadır.²⁷⁴ Feyyaz-ı Arab şeklinde kayıtlarda yer alan Feyyaz beyin geliri ise 41.000’dir.²⁷⁵ Bu dönem açısından dikkat çeken bir husus ise Osmanlı toprak rejimi çerçevesinde arazi gelirleri genel olarak has, zeamet ve timar kategorileri altında tevcih edilmesine mukabil bazı köylerin gelirlerinin vakıflara tahsis edilmiş olmasıdır. Örnek vermek gerekirse, söz konusu döneme ait tahrir kayıtlarında vakfa tahsis edilmiş bir yerleşim biriminin Hiyal Köyü olduğu görülmektedir. Vakıf statüsündeki bu köyün gelirleri büyük ölçüde doğrudan Abdulkadir Geylani Hazretleri vakfına tahsis edilmiştir. Bu hususa dair mufassal bilgi müstakil bir başlık olarak ele alınan ve Hiyâl’e ilişkin bilgiler içeren başlık altında ele alınmaktadır.

Sancağın 1523 tahririne göre köy ve mezralarının durumu ise nispeten daha gelişkindir. Bu tarihte 1518 tahririne kıyasla idari ve yerleşim düzeninin daha belirgin bir hal aldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum demografik açıdan da daha yüksek nüfus rakamlarını temsil etmektedir. Özellikle mahalle idari biriminin teşekkül etmesi, köy ve mezra sayısında gözlemlenen artış ile birlikte göz önünde bulundurulduğu vakit bölgedeki Osmanlı yönetim yapısının nispeten daha yerleşmiş bir görünüm arz ettiği söylenebilir. Ancak burada dikkate değer bir husus öne çıkmaktadır. 1518 tahririnde kayıtlı bulunan köy ve mezraların yanı sıra 1523 tarihli tahrirde ilk kez görülen köy ve mezralar da bulunmaktadır. Ancak bu köy ve mezraların yaklaşık beş yıllık kısa bir zaman dilimi içerisinde tamamen yeni yerleşimler olarak ortaya çıkmış olması pek muhtemel görünmemektedir. Bu nedenle 1523 kayıtlarında yer alan söz konusu yerleşimlerin bir kısmının ilk kez tahrirde dahil edildiği veya bu zaman diliminde isim değişikliğine uğrayarak farklı adlarla kaydedildiği düşünülmektedir. Dolayısıyla bu durum aynı zamanda 1518 tahririnde gözlemlenen eksiklikleri de ortaya koymaktadır. Nitekim özellikle demografik büyüme hususunda 5 yıl gibi nispeten kısa bir sürede yerleşim yerleri veyahut nüfusun bu denli artması bir doğal büyümenin sonucu olarak görülemez.

²⁷⁴ BOA, TT.d. 64, s.339.

²⁷⁵ Köy altında kayıtlı olan boyahane, tabakhane, ihtisab, tamga-i hıml gibi birtakım ticari gelirlerin de eklenmesi halinde köy için kaydedilen toplam hasıl 60.000 akçedir. Bkz. BOA, TT.d. 64, s.345.

Bu arada gelir dağılımının da mezkur tahrirde kaydedilen köy ve mezraların büyük çoğunluğunun (24 köy ve 4 mezra) sancakbeyine aktarıldığı Sincar'da geriye kalan 4 köy ve 8 mezranın geliri ise diğer birtakım çeşitli gelir grupları ile beraber zeamet ve timar sahiplerine tevcih edilmiştir.

İlk tahrir verileri ile yaklaşık beş yıl sonra yapılan ikinci tahrir kayıtları arasında köy ve mezra sayısında kayda değer bir değişiklik görülmemekle birlikte nüfus oranlarında küçük ölçekli dalgalanmalar mevcuttur. Bu farklılığın ikinci tahririn daha sistematik ve ayrıntılı bir biçimde gerçekleştirilmiş olmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir.

1518 ve 1523 tahrir dönemi kayıtlarına dayanarak Sincar'ın ilk dönem köy ve mezra sayısının nispeten fazla olmadığını ifade etmek mümkün görünse de buna mukabil XVI. yüzyılın ikinci yarısında köy ve mezra sayısında mühim bir gelişme ve dönüşümün yaşandığı ifade edilebilir. Nitekim aradan geçen yaklaşık yarım asırlık sürede çok sayıda kayıt dışı kalmış veya boş mezranın dirlik olarak dağıtılması gibi durumlar 1523 ve 1567 dönemleri arasında geçen süreçte bölgenin yerleşim ve idari yapısında kayda değer dönüşümlerin meydana geldiğini göstermektedir. 1567 yılı verilerinden ortaya çıkan tablo da bu durumu açıklar nitelikte olup 1518 ve 1523 tahrirlerine kıyasla köy ve mezra sayısında kayda değer bir artış zuhur etmiştir. Bu dönemde yeni iskan yerlerinin açılmasının yanı sıra daha önce *hâric ez-defter* şeklinde kaydedilen bazı yerleşimlerin yeni tahrirde kaydedildiği ve eski harabe ya da hali yerleşimlerin yeniden meskun hale getirildiği anlaşılmaktadır. 1567 tahririne dayalı nüfus verileri 'nefer' adı altında mücerred ve hane sayısının toplamını vermiştir. Onun altında 'hâne' ve 'mücerred' sayısı ayrı ayrı yazılmıştır. Dolayısıyla *hâne* ve *mücerred* sayısının toplamı *nefer* olarak kaydedilmiştir. Aşağıda yer alan tabloda yer alan çift, nim-çift ve bennak sayılarının toplamı hane sayısını ifade etmektedir. Bu terimler zaten toprağın kullanım durumu ile alakalı olduğu için hane sayısına dahildir. Mücerredler ise umumiyetle topraksız veyahut az topraklı köylüler olarak bilindiği için onlar hane sayısına dahil değildir.

1567 tarihli tahrir kayıtları özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrasına tekabül eden döneme doğru bölgede hem nüfus hareketliliğinin hem de iskan faaliyetlerinin belirgin biçimde arttığına işaret etmektedir. Bu duruma paralel olarak köy ve mezra gibi yerleşim birimlerinde meydana gelen birtakım gelişmeleri izlemek mümkündür. Örnek vermek gerekirse daha önce mevcut olan köylerin büyük çoğunluğu demografik bakımdan nispeten büyüyerek varlıklarını sürdürmüş ayrıca zaman içerisinde yeni köy

ve mezraların da ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Köy ve mezra gibi yerleşim yerlerindeki artış ile birlikte hane sayısı ve dolayısıyla toplam nüfus da yaklaşık iki katına çıkmıştır. Mücerred sayısındaki artış da oldukça dikkat çekici olup bu sayı hemen hemen üç kat artmıştır. Öte yandan daha evvel mevcut olan bazı köylerin muhtemelen nüfustaki artış ile uyumlu olarak büyüdüğü ve bazısının büyüyerek iki ayrı yerleşim olarak ortaya çıktığı görülmektedir. 1518 ve 1523 tahrirlerinde tek bir yerleşim olarak kaydedilen Zeytun Karyesi 1567 yılına gelindiğinde *Zeytun-ı Sağır* ve *Zeytun-ı Büzürk* olarak yani küçük ve büyük Zeytun şeklinde iki ayrı köy halinde kaydedilmiştir. Benzer biçimde 1518’de Kızılkend adıyla geçen karye 1567 kayıtlarında küçük bir isim değişikliği ile Kızılcaköy adıyla anılmış ve ayrıca büyüyerek *ulyâ* ve *süflâ* şeklinde iki ayrı kısma ayrılmıştır. Hatta bu yerleşim oldukça büyümüş olmalı ki köyde ayrıca bir mahallenin teşkil ettiği de görülmektedir. Tüm bunlar yukarıda ifade ettiğimiz üzere bölgenin iskan ve nüfus yoğunluğuna işaret etmektedir. Dikkat çekici bir diğer husus yeni yerleşim yerlerinin kurulması sonrasında o yerin ilk yerleşen kişinin ismi ile anılması ve bu kişinin umumiyetle bir aşiret koluna mensup olmasıdır. 1567’de çoğalan köy ve mezra sayısında da bu durumu açıkça gözlemlemek mümkündür. Bu durum özellikle az nüfuslu yerleşim yerleri için geçerli olup sancak dahilinde buna dair pek çok örnek mevcuttur. Bununla beraber köy isimlerinin verilmesinde sadece aşiretin ileri geleninin ismi gibi beşeri etmenler değil aynı zamanda çevresel ve doğal özellikler yani birtakım doğal unsurların da yer isimlerinin verilmesinde etkili olduğu ifade edilebilir. Mesela Sincar sancağında sumak bitkisinin yetiştiği tek köyün ismi *Sumaklı* olarak kaydedilmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir.²⁷⁶

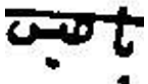
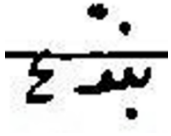
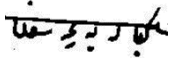
Köy veya mezra yerleşmelerinde nüfus faktörü bazen ikinci planda kalabilmektedir. Mesela Demürcüviranı (?) isimli yerleşim yerinde sadece Şah Veli isimli bir kişi bir çift toprak ekmektedir. Adında viran geçen bu yer bir köy olarak kaydedilmiştir.²⁷⁷ Gerçekten acaba bu köyde sadece bir vergi mükellefi kişi yani sadece bir aile mi yaşıyordu? Bu husus kanaatimizce burada sadece bir kişinin yaşamadığı yönündedir. Nitekim köyün gelirleri arasında hububatın yanı sıra resm-i kışlakçıyan, resm-i tapu ve deştbanı, cürm u cinayet ve bad-ı heva gibi çeşitli kollardan alınan gelir mevcuttur. Bununla beraber resm-i bennak kaydedilmiş olmakla beraber bunun altında kimse yazılmamıştır. Şayet bennak olarak kimse yaşamıyor ise bu şekilde kaydedilmesinin

²⁷⁶ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.354a.

²⁷⁷ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.351a.

ardında hangi gerekçe yatmaktaydı? Köy başlığının altında yer alan *zengene ve lur taifesi tarafından ziraat olunur* ifadesiyle burada her ne kadar bir kişinin ismi yazılmış olsa da zikredilen köyün en azından belli bir dönem ziraat yapan bir cemaat tarafından iskan edildiği söylenebilir.²⁷⁸

Tablo 4: XVI. Yüzyılda Sincar Köyleri

Köy İsmi	1518			1523			1567		
	Hane	Mücerred	Muaf ²⁷⁹	Hane	Mücerred	Muaf	Hane	Mücerred	Muaf ²⁸⁰
Bahis 	18	5	-	31	22	-	51	25	-
Bennu' (?) 	-	-	-	4	1	-	19	4	-
Gabara-i Süflâ 281 	50	3	-	90	57	3	74	51	-
Gabara-i	25	-	-				31	27	-

²⁷⁸ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.351a.

²⁷⁹ Bu tahrirde vergiden muaf zümrelere dair herhangi bir malumat kaydedilmemiştir.

²⁸⁰ Bu tahrirde umumiyetle muaf gruplara dair herhangi bir bilgi verilmemekle beraber sadece Hatuniye köyünde imam, hatip ve şeyh gibi dini zümrelere mensup altı kişi için *baş akçesi ve avarızdan muaftır* şeklinde kişinin isminin üzerine şerhler düşülmüştür. Ayrıca Telafer Nahiyesi'nin bir mahallesinde de yine dini vazifesi bulunan dört kişinin vergiden muaf olduğu kaydedilmiştir. Bu iki kayıt haricinde vergiden muaf zümrelere dair malumat belirtilmemiştir.

²⁸¹ 1518 tarihli tahrirde Gabara-i Ulyâ ve Gabara-i Süflâ olarak iki ayrı köy halinde kaydedilen köyler, 1523 tarihli tahrirde tek bir kayıt altında gösterilmiştir. 1567 tahririnde ise bu yerleşimlerin akıbeti konusunda iki farklı ihtimal söz konusudur. Bu tarihte kaydedilen “Gabara benâm-ı Cafer” ile “Gabara benâm-ı Tanrıverdi Kethüda” adlı köylerin önceki tahrirlerde geçen Gabara yerleşimleriyle ilişkili olduğu düşünülmekte ve bu köylerin hane verisi tabloya yazılmıştır. Bununla birlikte mevcut veriler kesin bir sonuç için imkan uygun görünmemektedir. Bu nedenle değerlendirme okuyucunun takdirine bırakılmıştır.

Ulyâ کلبا ر عليا									
Hatuniye خانونيہ	183	20	-	215	59	4	439	15 9	6
Hiyâl خيال	106	1	-	157	20	1	340	14 7	-
Kabayış (?) ²⁸² کبابيش	-	-	-	3	2	-	13	5	-
Kapusiye ²⁸³ کاپوسيہ	10	-	-	29	9	1	45	37	-
Kara Ali ²⁸⁴ کرا علي	36	6	-	35	13	1	34	5	-
Kızılkend ²⁸⁵ کوزيلکند	5	5	-	31	13	-	58	40	-
Kuşderaniye ²⁸⁶ کوشدرا نيہ	13	-	-	16	4	-	38	19	-

²⁸² Bu köyde sadece özel bağ sahiplerinin gelirleri belirtilmiştir. Ayrıca Kılbaş isimli bir aşiretin tahmini 300 hane olduğunu ve gelirlerinin tahminen 50.000 olduğu kaydedilmiştir. Bu gelir sancakbeyine aittir.

²⁸³ 1518'de Kapusiye şeklinde kaydedilen köy, 1523 ve 1567 kayıtlarında Kapus olarak kayıtlıdır.

²⁸⁴ 1518 ve 1523 tahrirlerinde sadece Kara Ali olarak kaydedilen köy 1567 kayıtlarında Kara Ali Kürsi şeklinde kaydedilmiştir.

²⁸⁵ 1518 tarihli tahrirde Kızılkend olarak kaydedilen bu köy, 1523 tarihli kayıtlarda Kızılca-kend-i Ulyâ ve Süflâ şeklinde kaydedilmiştir. 1567 tahririnde ise Kızılca-köy adıyla kaydedilmiştir. Ayrıca bu tarihte Kızılca-köy'e bağlı bir mahalleden de bahsedilmektedir. Mahalle-i Kızılca-köy'ün ise önceki tahrirlerde yer alan ulyâ veya süflânın yerine kullanılmış olması muhtemel görünmektedir.

كوسرى بن ابراهيم									
Kürsi benâm-ı İbrahim Kethüda²⁸⁷ كوسرى بن ابراهيم كهدا	48	2	-	72	16	4	-	-	-
Merc مرج	36	9	-	44	11	2	111	56	-
Muklisiye²⁸⁸ موقليه	13	3	-	13	6	1	23	11	-
Mübareki²⁸⁹ مباركي	13	1	-	17	11	1	31	13	-
Sultaşa-yı Arab²⁹⁰ سلطانسا	4	-	-	15	13	1	16	10	-

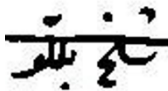
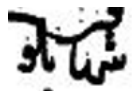
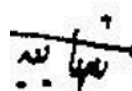
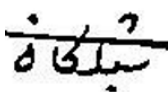
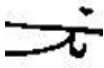
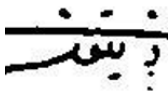
²⁸⁶ “Bu köy 1523’te Kuşderan ve 1567’de Kuşteran şeklinde kayıtlıdır.

²⁸⁷ 1518’de Kürsi Benâm-ı İbrahim Kethüda ile 1523’te “Kürsiyurd” (?) şeklinde kayıtlı olan köy ile aynı olduğu tahmin edilmekte ve bu sebeple aynı sütünde yazılmışlardır.

²⁸⁸ Bazı yer adlarının okunuşu konusunda tam emin olamamak da 1518 yılına ait tahrir defterindeki kayıtların görece daha okunaklı olması ve söz konusu yerleşimlerin yaklaşık beş yıl gibi kısa bir süre içinde tamamen ortadan kalkmalarının muhtemel görülmemesi hasebiyle ilgili yer adlarının tespitinde 1518 tahririndeki kayıtlar esas alınarak adlandırma yapılmıştır. Ayrıca hane sayılarında da kayda değer bir değişiklik olmaması bu yaklaşımı benimsemeye rol oynamıştır. Örneğin Muklisiyye köyünün hem 1518’deki hem de 1523’teki hane sayısı 13 olup sayı değişmemiştir. Sadece mücerred sayısında azalma meydana gelmiştir.

²⁸⁹ Bu köy 1567’de tarihte “Urbad nâm-ı diğer Mübarek” şeklinde kaydedilmiştir.

²⁹⁰ 1518 tarihli tahrirde Sultaşa-yı Arap adıyla kaydedilen bu köyün, 1523 ve 1567 tarihli tahrirlerde Sultanoğlu adıyla kaydedilen yerleşimle aynı köy olduğu tahmin edilmektedir.

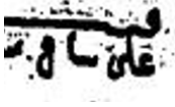
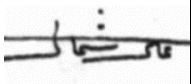
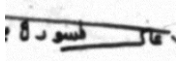
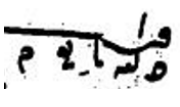
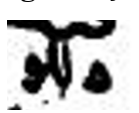
Şeyh Bellu²⁹¹ 	38	7	-			-	-	-	-
1523 Şihablu²⁹² 	-	-	-	16	8	-	-	-	-
Şihabiye²⁹³ 	22	-	-				48	25	-
Şilegan(?)²⁹⁴ 	26	3	-	-	-	-	77	39	-
 Til	12	1	-	32	7	1	33	14	-
Zeytun²⁹⁵ 	15	3	-	18	3	-	51	11	-
				8	10	-	20	7	-

²⁹¹ Yukarıda zikrettiğimiz üzere bu köyün 1523'te "Şihablu" olarak yazılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Fakat kesin bir neticeye varmak zor görünmektedir.

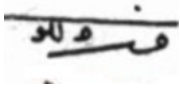
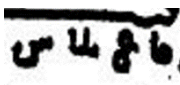
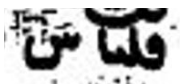
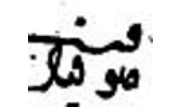
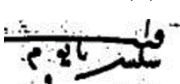
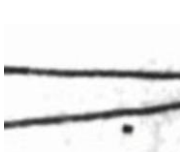
²⁹² Bu köyün 1518 Şeyh Bellu şeklinde kaydedilen köy ile aynı olma ihtimali bulunmaktadır.

²⁹³ Şihabiye köyünün hem 1518 hem de 1567 de kaydı mevcuttur. 1523'te zikredilen Şihablu köyünün aynı yerleşim olup olmadığı kesin olarak tespit edilememiştir. Nitekim Şihablu'nun da sadece 1523'te kaydı görünmektedir. Dolayısıyla bu üç köyün ismi hususu biraz problemli görünmektedir. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz üzere 1523 tarihli tahrirde Şihabiye adına rastlanmazken, Şahablu adıyla bir köy kaydedilmiştir. Fakat bu köy Şeyh Bellu'nun yazımı ile de benzerdir. Dolayısıyla Şihabiye, Şihablu ve Şeyh Bellu gibi birbirine fonetik ve yazımsal bakımdan oldukça yakın isimler de bulunmaktadır. Bu nedenle söz konusu yerleşimlerin aynı köyü ifade edip etmediğinin kesin olarak ortaya konulabilmesi için daha ayrıntılı bir inceleme gerekmektedir.

²⁹⁴ 1523'te Zindegan olarak kaydedilen köyün Şilegan ile aynı olması muhtemeldir. Fakat 1523 tahririnde herhangi bir nüfus kaydı bulunmamakla birlikte sadece hasıl olarak 1.500 akçelik gelir kaydedilmiştir.

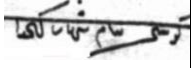
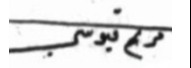
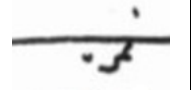
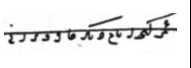
Ali Şami 	-	-	-	54	13	-	35	21	-
Ali Şimali 	-	-	-	-	-	-	19	8	-
Ali Tanburi(?) 	-	-	-	-	-	-	38	12	-
Değne (Değbe?) 	-	-	-	35	13	-	-	-	-
Dellu nâm-ı diğer Saçlu 	-	-	-	41	13	1	-	-	-
Hasan Kethüda -i	-	-	-	29	7	1	31	28	-

²⁹⁵ 1518'de sadece Zeytun olarak kaydedilen bu köy 1523'te Zeytun ve Zeytun-i Büzürk olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla sadece Zeytun olarak kaydedilen yer Seytun-i Sağır olmalıdır. Nitekim 1567'de ise Zeytun-i Büzürk ve Zeytun-i Sagir şeklinde kaydedilmiştir.

Saçlu / Hasan Dellu²⁹⁶ 									
Hacı Melas (?) 	-	-	-	72	20	2	37	26	-
Kılbaş(?) 	-	-	-	29	14	2	-	-	-
Sofiler²⁹⁷ 	-	-	-	18	3	1	61	18	-
Süksün(?) 	-	-	-	49	11	1	-	-	-
Ca'feri (?) 	-	-	-	-	-	-	44	15	-
Cedide	-	-	-	-	-	-	30	19	-

²⁹⁶ 1523'te "Hasan Kethüda-i Saçlu" ismiyle kayıtlı olan bu köy 1567 tahririne kayıtlarda "Hasan Dellu" adıyla kayıtlıdır. Kaydedilen kişilerin isimleri arasında ilk sırada Mehmed Dellu adlı bir kethüdanın bulunduğu görülmektedir. Onun ardından ise yine "Dellu" adıyla anılan kardeşleri zikredilmektedir. Bu kişilerin mezkur köyün muhtemel kurucuları olduğu ve merkezi otoritenin iskan politikası kapsamında yerleşik hayata geçirilmeye çalışılan Saçlu Cemaati'nin kollarından birine mensup oldukları anlaşılmaktadır.

²⁹⁷ 1523'te sadece Sofiler şeklinde kayıtlı olan bu köy 1567'de "Sofiler nâm-ı diğer Soryad (?)" şeklinde kayıtlıdır.

Kürsi benâm-ı Şihab²⁹⁸ 	-	-	-	-	-	-	67	34	-
Meryem Kuyusu(?) 	-	-	-	-	-	-	8	1	-
Mufsiye (?) 	-	-	-	-	-	-	7	-	-
Muhallebi 	-	-	-	-	-	-	23	15	-
Nemre (Temre?) 	-	-	-	-	-	-	18	6	-
Ömer Kethüda nâm-ı diğer Çakırviranı 	-	-	-	-	-	-	7	3	-

²⁹⁸ 1518'de kŞeyh Bellu veya 1523'te Şihablu olarak kayıtlı olan köyler ile aynı olma ihtimali bulunmaktadır.

2.3. DAĞ İLE OVA ARASINDA: AŞİRETLER, CEMAATLER, TAİFELER

Çalışmanın birinci bölümünde ele alındığı üzere Sincar Dağı ve onun kendine özgü birtakım coğrafi özellikleri adı geçen coğrafya ve çevresindeki bölgeyi farklılaştıran temel unsurlardan biri olmuştur. Nitekim tarihsel süreç boyunca dağın sunduğu doğal imkanlar ve korunaklı yapı özellikle yerleşik ve konar-göçer aşiret toplulukları açısından bölgede önemli bir cazibe merkezi haline gelmiş ve bir aşiretler coğrafyası özelliğe katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla mezkur coğrafya ve dağ çevresinde aşiretçiliğin eski zamanlardan beri mevcut olduğu ve dağa dışarıdan gelenlerin de umumiyetle yine aşiret parçaları olduğu, meskun hale gelince de eski yaşam tarzlarını sürdürmeye devam ettikleri ifade edilmektedir.²⁹⁹ Sincar Dağı ile onun etrafında konumlanan aynı isimle anılan şehir ve ona bağlı olan köylerden müteşekkil coğrafya Osmanlı idaresi altına girdikten sonra da bu özelliğini muhafaza etmiştir. Sincar sancağında her ne kadar timar sistemi uygulansa da bu bölgede aşiretlerin yoğun bir şekilde mütemekkin oldukları ve sancağın kırsal ekonomisinin büyük oranda aşiret güçlerine dayandığı ifade edilebilir. Nitekim özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait kayıtlarda dirliklerin umumiyetle bölgedeki aşiret reislerine ve onların idaresi altındaki diğer aşiret mensuplarına verilmesi bu duruma işaret etmektedir. Bu özel hususun yanı sıra XVI. yüzyılda Sincar bölgesi sancak merkezi ve köylerdeki yerleşik nüfus ile kırsalda göçebe toplulukların bir arada bulunduğu dinamik bir toplumsal yapıya sahipti. Yerleşik nüfus ile birlikte özellikle kırsalda önemli bir aşiret/cemaat varlığına rastlanılmakta ve bunlar sancağın hem demografik ve iktisadi yapısı hem de kısmen askeri ve idari durumu üzerinde etkilidir. Özellikle hayvancılık ve yağma faaliyeti ekonomik ve toplumsal hayat üzerinde önemli iki unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Aşiret ekonomisinin kısmen dayandığı yağmacılık faaliyeti arzulanan fakat kırsal yaşam biçiminin sunmadığı ihtiyaçların temininde maliyetsiz bir yöntem olarak kullanılıyordu.³⁰⁰ Nitekim özellikle Cebel-i Sincar'da bulunan Yezidiler'in Mardin köylerine sık sık baskınlar düzenlediği ve ticaretle uğraşanların yollarını kestikleri bilinmektedir.³⁰¹ Hatta daha sonra Melek Ahmet Paşa'nın büyük bir ordu ile Sincar'a sefer düzenlediğini, mezkur grubu tedip etmeye çalıştığını, on yedinci yüzyılın meşhur seyyahı Evliya Çelebi'nin de bu seferde

²⁹⁹ Nelida Fuccaro, *The Other Kurds*, s.57.

³⁰⁰ Rudi Paul Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, İngilizceden çeviren: Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara 2020. s.50-51.

³⁰¹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1963, s.39.

yer aldığını Çelebi'nin anlatımlarından görebilmek mümkün. Bu nedenle devletin belirli muafiyetler karşılığında aşiret beylerine dirlikler vererek uzlaşa yolu ile onları yerleşikliğe geçirmeye çalışması siyaseten makul görünmektedir. Fakat bu siyasetin her zaman başarılı seyrettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Nitekim özellikle yağma ekonomisine dayanan bir aşiret yapılanmasının olduğu bölgede aşiret mensuplarına dirlikler verilerek onları yerleşikliğe geçirme politikası gibi girişimlerin bu yağma ve talan ekonomisine dayanan düzenin değişmesini sağlayamamış görünmektedir. Mesela 1574 tarihli bir mühimme kaydına göre aralarında Yezidi Dasni taifesinin de bulunduğu bir grubun ileri gelenlerine dirlik verildiği fakat dirlik verilmesinden sonra da “*dirlik verüldükten berü fesâd ve şenâ'atleri dahi ziyâde*” olduğu için haklarından gelinip dirliklerinin alınması emredilmiştir. Ayrıca bundan sonra Yezidi taifesine bir daha dirlik verilmemesi ve dirliği olanların da ellerinden dirliklerinin alınması eklenmiştir.³⁰² Dolayısıyla aşiretler ve merkezi idare arasındaki uzlaşa politikasının her zaman olumlu sonuçlanmadığını, ‘fayda’ ve ‘yarar’ kavramları çerçevesinde menfaat üzerine şekillenen bir süreç olduğunu söylemek mümkündür.

Ele aldığımız dönem çerçevesinde kullanılan kavramlar olması dolayısıyla aşiret, cemaat, oymak, boy, taife gibi terimlerin ifade ettikleri anlam hususunda kesin bir kanaat hakim olmasa da bunların zamana ve bölgeye göre taşıdığı anlam bazen aynı şeye karşılık gelmekte iken bazen de ifade ettikleri anlam ufak farklılık göstermektedir. Bu farklılık umumiyetle cemaat veya topluluğun büyüklüğü ile alakalı olmalıdır. Sincar sancağı genelinde kimisi yerleşik kimisi ise konargöçer durumda olan bu topluluklar vesikalarda *cemâ'at*, *tâ'ife* veya bazen doğrudan *aşiret* şeklinde tanımlanmıştır. Sancağın farklı bölgelerinde görülen bu toplumsal grupların bir kısmı konargöçer olarak faaliyetlerini sürdürür iken bir kısmı ise yerleşik hayata geçmiştir. Konargöçer durumda olanlar mevsimsel olarak yaylak ve kışlaklar arasında hareket halinde olup çoğunlukla hayvancılıktan gelir sağlamaktadırlar.³⁰³ Devlet politikası ise yukarıda ifade ettiğimiz gibi büyük ölçüde yağma/talan ekonomisine dayalı olan bu aşiretleri yerleşik hayata geçirmeye yöneliktir. Yerleşik hayata geçmiş olanlar ise çoğunlukla hayvancılığın yanı sıra zirai faaliyetler ile geçimlerini sağlamaktadır. Yerleşik hayata geçtiği anlaşılan grupların iskan edildikleri köy ve mezraların adlandırılmasında belirli bir çeşitlilik gözlemlenmektedir. Söz konusu yerleşimler kayıtlarda bazen belli bir grubun liderinin

³⁰² BOA, ADVNSMHM.d. 26, 193/532.

³⁰³ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, s.11-13.

adıyla, bazen aşiret adıyla, bazen de lider ile bağlı bulunduğu aşiretin adının birlikte zikredilmesi suretiyle kaydedilmiştir. Coğrafi ve iklimsel özellikler ise bölgedeki ekonomik faaliyetleri doğrudan etkilediği gibi sosyal organizasyonu büyük ölçüde şekillendirmiştir. Düz platoda ırmaklar ve vadilerin oluşturduğu sırtlar verimli yaylak alanları için önemli cazibe merkezidir. Alçak yerler ise kışlak ve ziraat gibi birtakım ekonomik faaliyetin sürdürülmesinde konargöçer topluluklar için hayati önemdedir.³⁰⁴ Braudel'in dediği gibi 'engebe ve mevsim' onların hayatında esas olanı belirleyip hayata yön vermektedir.³⁰⁵ Yaz aylarında sıcak bir iklime sahip olan Sincar ovaları tarımsal faaliyetler için elverişli bir ortam oluşturur iken ovoidan heybetli bir şekilde yükselen Sincar Dağı'nın etekleri ise çoğunlukla konargöçer aşiretlerin ikamet ettiği bir alan olmuştur. Sancağın elverişli coğrafi yapısı pek çok konargöçer aşiretin burayı iskan alanı olarak kullanması veya göç yolları üzerinde bir geçiş güzergahı olarak seçmesine olanak verdi. Sancak genelinde bir kısmı göçebe bir kısmı ise yerleşik düzende yaşayan aşiret ve cemaatlerin isimleri ve varlıklarına ilişkin bilgiler arşiv kaynaklarında çeşitli biçimlerde yansımıştır. Bunların bir kısmı aşağıda ele alınmıştır.

Kılbaş Taifesi

Yukarıda ifade edildiği üzere sancakta yaşayan aşiret grupları *tâ'ife* ve *cemâat* şeklinde tanımlanmıştır. 1518 yılına ait sancağın ilk tahrir defterinde geçen Kılbaş taifesine daha sonraki kayıt veya tahrirlerde rastlanılmamaktadır. Yaklaşık 300 hanelik kalabalık bir topluluk oluşturan bu cemaatin büyük olasılıkla göçebe yaşam tarzı nedeniyle Sincar sancağı dışında bir bölgeye gitmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Nitekim 1518 yılına ait tahrir defterinde söz konusu taife hakkında ilginç ifadeler yer almıştır. Şöyle ki mezkur grubun *Kûhistânî*³⁰⁶ yani dağlı oldukları, beyabanda (çölde-dağda) hayvanhal oldukları ve hatta yakına gelmedikleri için kişilerin isimlerinin tespit edilemediği belirtilmiştir. Bu nedenle hem hane sayısı hem de yıllık vergi gelirine dair rakamlar tahmini olarak verilmiş olup hane sayısı 300 ve gelir ise 50.000 akçe olarak

³⁰⁴ Rudi Paul Lindner, *Göçebeler ve Osmanlılar*, s.48

³⁰⁵ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, s.41.

³⁰⁶ Kûhistân ifadesi genel anlamıyla "dağlı" veya "dağlık bölge"yi ifade etmekle birlikte bölgesel ve coğrafi bir kullanım da taşımaktadır. Nitekim kuzey bölgelerinde *zozan* olarak adlandırılan yüksek yayla ve dağlık alanların güneyde *kûhistân* şeklinde isimlendirildiği belirtilmektedir. Özellikle yarı göçebe aşiret toplulukları aşırı derecede yüksek geçen yaz sıcaklarından korunmak ve serin yüksek yaylalarda hayvancılık faaliyetlerini sürdürebilmek amacıyla serin bölgelere yönelmekteydi. Bkz. Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, Çev. Remziye Aslan, Öz-Ge Yayınları, Ankara 1991, s.37.

kaydedilmişler. Tahmini olarak yazılan bu gelir doğrudan sancakbeyine has olarak kayıtlara geçirilmiştir.³⁰⁷ Bu ve buna benzer diğer bazı aşiretler ile olan bağlantılar Sincar'ın dağlık coğrafi yapısının ve bölgedeki aşiret toplumunun Osmanlı merkezi yönetimi nezdindeki algılanış biçiminin anlaşılması açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Aynı zamanda Sincar sancağının klasik Osmanlı taşra teşkilatına ait sıradan bir sancak olmanın ötesinde kendine özgü toplumsal, kültürel ve idari dinamikler taşıdığını göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

Cemaat-i Saçlu

Saçlu³⁰⁸ cemaati Sincar sancağında uzun yıllar varlığını sürdüren ve oldukça kalabalık oldukları düşünülen Yezidi-Kürt aşiretlerinden biridir. Yezidilerin inançları ile uyumlu olarak uzun süre saç ve sakallarını kestirmedikleri ve muhtemelen bu uzun saç ve sakallarından dolayı bu isimle anıldıkları tahmin edilmektedir. Nitekim benzer bir durumun Mardin'de yaşayan Yezidiler için de geçerli olduğu ve bu grupların *Saçlı* ve *Sekizbıyıklı* gibi isimler ile anıldıkları ifade edilmektedir.³⁰⁹ Yezidilerin bu özelliğine XVII. yüzyılın ünlü seyyahı Evliya Çelebi de dikkat çekmekte ve onları *kıllı Kürtler* olarak tasvir etmektedir. Hatta Sincar Dağı eteklerinde yaygın olarak yaşayan Yezidi aşiretlerden dolayı Sincar Dağı'nı da *Saçlu Dağı* olarak anmaktadır.³¹⁰ XVI. yüzyıl Kilis, Hama ve Halep bölgelerinde de görülen Saçlu cemaatinin “Şamlı Kürtler” anlamına gelen *Kürd-i Şâmî* olarak zikredilmişlerdir.³¹¹ Bu cemaatin Sincar'da yaşayan grubunun mütemekkin oldukları köy isimlerinde de kimi zaman ‘Şamî’ ve ‘Şamlı’ ifadeleri yer almaktadır. Saçlu aşireti her ne kadar 1518 ve 1523 tahrirlerinde anılmasalar da özellikle 1567 yılına gelindiğinde sancakta ismi en çok geçen bununla birlikte demografik ve iskan alanları bakımından mühim bir yer işgal eden bir topluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaman zaman ise köylülerin bağlarındaki meyveleri

³⁰⁷ BOA, TT.d. 64, s.335; “Bu zikr olan kimesneler kûhistâniler olup ahâlisi beyâbanda hayvanhal(?) olup ademi yakına gelmeyup dahi olup esâmîlerin dahi yazılmak kâbil olmadığı ecilden tahmîn ile yazup sancak beyine hâs kayd olundu.”

³⁰⁸ Günümüzde 'saçlı' şeklinde telaffuz ve anlam bulan bu tabirin incelenen kaynağın orijinal imlasına on altıncı yüzyıl dil kullanımına da uygun olduğu düşünülmüş ve bu şekilde kullanımı tercih edilmiştir.

³⁰⁹ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.19.

³¹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap C.I, s.98.

³¹¹ Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s.31-32.

çaldıkları, odun ve benzeri ihtiyaçlar için dağa çıkan köylülerin eşeklerini zorla aldıkları dolayısıyla *fesâd ve şenâatden hâlî* kalmadıkları bildirilmektedir.³¹²

Sancak coğrafyasında yayılan bu cemaatin nispeten büyük bir kısmının yerleşikliğe geçtiği düşünülmektedir. Nitekim birçok köy ve mezra isminin bu cemaatle bağlantılı olarak kaydedilmiş olması ve bu köylerden elde edilen tarımsal hasılatın adet-i ağnam gibi hayvancılıktan elde edilen gelirden oldukça yüksek olması bunu ortaya koymaktadır. Ayrıca yerleşik olanlarının da dut ağaçları ve buna bağlı olarak ipek üretiminde son derece ileri gittiği anlaşılmaktadır. E. Çelebi, Mardin’de işlenen değerli kumaşların bu Saçlu diye bilinen Yezidi ipeğinden olduğunu aktarır.³¹³ Aşağıdaki tabloda 1567 yılında Saçlu cemaatinin yerleşik olduğu bazı köy ve mezralar gösterilmiştir. Mamafih mezkur köylerin çoğunun 1558-1559 kayıtlarında da yer aldığı ve bazılarının ise nispeten ufak farklılıklar göstermekle birlikte benzer hasıl miktarlarıyla kaydedildikleri görülmektedir.³¹⁴

Tablo 5: Saçlu Cemaatinin Meskun Olduğu Köy ve Mezralar

Köy/Mezra	Hane	Mücerred	Gelir	Gelirin Tahsis Edildiği Yer
Saçlu benâm-ı Mehmed ³¹⁵	11	7	2.476	Sincar Sancakbeyi
Ömer Kethüda (Çakırviranı) ³¹⁶	7	3	5.278	Görgil Sancakbeyi
Hasan Mendo ³¹⁷	31	8	9.163	Görgil Sancakbeyi

³¹² BOA, ADVNSMHM.d. 69, 215/429.

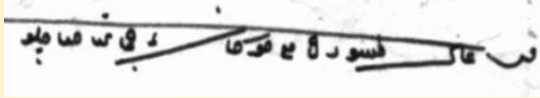
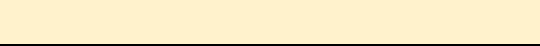
³¹³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap C.I, s.100.

³¹⁴ Bkz. BOA, TT.d. 313, s.316-325.

³¹⁵ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.336b.

³¹⁶ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.339a.

³¹⁷ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.340b.

Hasan Dellu ³¹⁸	31	28	8.229	Görgil Sancakbeyi
Ali Şimali ³¹⁹	19	8	11.716	Görgil Sancakbeyi
Ali Şami ³²⁰	35	21	9.372	Görgil Sancakbeyi
Ali Tanburci (?) ve Hevkân(?) ³²¹	38	12	12.081	Timar
 	-	-	1.296	Timar

Cemaat-i Arab-ı Müteferrika

بسم الله الرحمن الرحيم

Sincar coğrafyasında pek çok karmaşık ve heterojen aşiretler varolmasına karşın bunlar dini kimlikten ziyade etnik ve soy temelli bağlar üzerinden şekillendiği için birbirinden farklılaşmaktaydı. Bu bakımdan Yezidi-Kürt veya Arap aşiretçiliği nispeten benzer olmayıp bu aşiretler umumiyetle birbirlerinin sınırları içerisinde de bulunmuyorlardı. Mesela Sincar'ın Hatuniye ve Verdiyye köyleri büyük oranda Arap aşiretlerin yerleştiği bölgelerdi.³²³ XVI. yüzyılda arşiv kayıtlarında Arab-ı müteferrika şeklinde kaydedilen bu cemaat sancak coğrafyasındaki konargöçer aşiretlerden biri şeklinde görünmektedir. 1567 yılında 15 hane ve 462 akçe gelir ile kayıtlı olan³²⁴ bu grubun daha erken dönemlerden itibaren bölgede yerleşik oldukları ve XVI. yüzyılın sonlarına kadar da mevcudiyetlerini muhafaza ettikleri görülmektedir. 1567 tahriri dışında hane sayıları belirtilmeyen bu topluluk hakkında ilginç olan hususlardan biri 1551³²⁵ ve 1553³²⁶

³¹⁸ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.340a.

³¹⁹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.340b.

³²⁰ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.343a.

³²¹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.353a; BOA, DFE.RZ.d. 12, s.999; BOA, DFE.RZ.d. 7, s.372.

³²² BOA, DFE. RZ.d. 12, s.999.

³²³ Nelida Fuccaro, *The Other Kurds*, s.54.

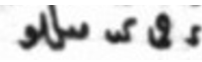
³²⁴ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.329a-329b.

³²⁵ BOA, MAD.d. 15451, s.11.

³²⁶ BOA, MAD.d.17642, s.329.

yılında 462 akçe gelir ile kayıtlı olarak görülen bu aşiretin gelir miktarının 1567³²⁷, 1572³²⁸ ve 1588'de³²⁹ yine aynı şekilde değişmeden 462 akçe gelir ile kaydedilmiş olmasıdır. Bu durum bir yandan kaynakların verdiği bilgilerin ne kadar güvenilir olduğu hususunu tekrar göz önünde bulundurmamız gerektiğini hatırlatırken öte yandan aşiretin devamlılığını göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Sancakbeyi hassına kayıtlı olan bu cemaatin gelir kalemleri resm-i hane, adet-i ağnam, cürm u cinayet ve bad-ı heva gibi gelirlerden oluşmaktadır.³³⁰ Zirai faaliyetlerin kimi zaman konargöçer topluluklar tarafından da mevsimlik olarak yürütüldüğü bilinmekle beraber bu grubun herhangi bir tarım faaliyeti ile uğraşmadığı ve sancak genelindeki diğer göçebe aşiretlerde olduğu gibi özellikle küçükbaş hayvancılıkla meşgul oldukları anlaşılmaktadır.

Cemaat-i Millilü (Milli)

Osmanlı arşiv belgelerinde "Milli, Millili, Millü, Millilü" ve "Milan" gibi nispeten farklı yazılan fakat birbirine benzeyen isimler ile kaydedilen bu aşiret özellikle Osmanlı coğrafyasının doğusu ile Anadolu'nun içlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış önemli konargöçer topluluklardan biridir.³³¹ Ekrad aşiretlerinin en büyük ve en uzun ömürlü sayılan aşiretlerinden biri olan bu cemaatin yaylak ve kışlak güzergahı Mardin ve Diyarbakir civarındaki kışlaklarından Suriye'nin kuzeyindeki Cebel-i Abdülaziz'e kadar güneydeki ovalardaki bahar otlaklarına kadar uzanıyordu.³³² Günümüzde de varlığını sürdüren bu aşiretin Osmanlı döneminde yerleşikliğe geçirilmesine dair pek çok uğraşlar verildiği³³³ fakat buna rağmen onları yerleştirmede çok başarılı olunmadığı ve kendi bölgelerinde neredeyse fiilen bağımsız hareket ettikleri ifade edilir.³³⁴

Bu aşiretin bazı kollarının XVI. yüzyılda Sincar bölgesine de yerleştikleri görülmektedir. Farklı bölgelerde nispeten farklı isimlerle anılan bu cemaat için Sincar'a ait arşiv kayıtlarında "Millilü", "Millü" ve "Milli" adları istimal edilmiştir. Muhtemelen aşiretin farklı bölgelere yayılmasından kaynaklı bölgesel farklılıklar gösteren bu

³²⁷ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.329a-329b.

³²⁸ BOA, DFE.RZ.d. 34, s.555.

³²⁹ BOA, DFE.RZ.d. 101, s.1022.

³³⁰ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.329b.

³³¹ Mehmet Rezan Ekinci, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX.yy.*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2017, s.76,79.

³³² David Qates, *Studies In The Ancient History of Northern Iraq*, Cambridge University Press, London 2005, s.13.

³³³ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.79.

³³⁴ David Qates, *Studies In The Ancient History of Northern Iraq*, s.13.

adlandırma biçimleri aşiretin yayıldığı coğrafyaların genişliğini göstermesi açısından önemlidir. Çok kalabalık olmamakla beraber Sincar sancağının bazı köy ve mezralarında görülen bu cemaatin demografik olarak yoğunluklarını gösteren ‘hâne’ ve ‘mücerred’ sayıları çoğunlukla yazılmamıştır. Genellikle mezralarda mütemekkin oldukları görülen bu toplulukların yalnızca toplam hasılları kayda geçirilmiştir. Hasıllar ise genel olarak *ber vech-i maktû*’ yani önceden belirlenmiş ve yaklaşık bir değer üzerinden kaydedilmiştir. Zirai faaliyetlerle de meşgul oldukları fakat bunun nispeten düşük bir seviyede kaldığı kendileri için kaydedilen toplam hsl ve vergi miktarlarından anlaşılan bu grupların kalabalık olmadığı genellikle 5 ila 10 hane arasında değişen küçük yerleşimler halinde bulunduklarını anlaşılmaktadır.

Tablo 6: Millilü Aşireti’nin Sincar’da Mütemekkin Olduğu Köy ve Mezralar

Köy veya Mezra	Hane	Mücerred	Gelir	Dirlik Türü
Verniyye(?) mezrası ³³⁵	-	-	1.200	Sincar Sancakbeyi
Ağcavirân mezrası ve Diğer viran mezrası ³³⁶	5	-	3.200	Timar
Evlacık(?) Mezrası ³³⁷	-	-	300	Görgil Sancakbeyi
Mezra’a-i Hasan Hızırgan(?) ³³⁸	6	-	2.000	Timar

Cemaat-i Şir Beğ

Sancaktaki en kalabalık cemaatlerden biri konargöçer Şir Beğ cemaatidir. 1567’de 82 hane ve 34 mücerred neferi vardır.³³⁹ Bu tarihte 5.200 akçe gelir ile yaklaşık 450 kişilik

³³⁵ Derviş Ali isimli bir kişinin uhdesindedir. BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.338b.

³³⁶ İmam Kulu isimli bir kişinin uhdesindedir. BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.351a; 1595’te de hala aynı yerde oldukları anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, DFE.RZ.d. 176, s.370.

³³⁷ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.367b.

³³⁸ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.349b. Hem tarımsal faaliyetlerde bulunmaları hem de yerleşik reayadan tahsil edilen vergilerden de mükellef olmaları mezkur grubun yerleşik olduğuna işaret edebilir. Grupta kaydedilen ilk kişinin ismi Hasan Ali ve nim çift toprak tasarruf etmektedir, bkz. Mezkur defter vr.349b.

³³⁹ BOA, TK.GM. TT.d 60, vr.350a; BOA, TK.GM.d. 330, vr.152a.

bir grup olan Şir Beğ cemaatinin yaklaşık 20 yıl öncesinde 4 Şubat 1556'da 3.339³⁴⁰, 24 Haziran 1556³⁴¹, 10 Aralık 1559'da³⁴² ve 20 Mayıs 1566'da³⁴³ 3.339 akçe ile kaydedilmişlerdir. 1566 yılına ait kayıtlarda aşiretin yerleşik hayata geçtiğine işaret eden önemli bir bulgu dikkat çekmektedir. Nitekim aşiretin adının doğrudan bir köy adı olarak kaydedilmiş olması bu durumun somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. 15 Haziran 1567³⁴⁴, 7 Ağustos 1580³⁴⁵, 11 Ağustos 1587³⁴⁶, 19 Ocak 1592³⁴⁷ ve 17 Mart 1593³⁴⁸ tarihlerine ait kayıta mezkur cemaatin gelirinin son tahrirdeki kayıtlarla aynı şekilde 5.200 olarak tespit edildiği görülmektedir. Cemaatin gelirleri arasında zirai herhangi bir faaliyet bulunmayıp büyük kısmı adet-i ağnam'dan elde edilmiştir. Toplam hasıl olan 5.200 akçenin 984'ü 82 nefer olan bennaklardan, 204 akçesi 34 nefer bekar erkekten, 1000 akçesi bad-ı heva ve cürm ü cinayetten ve son olarak en büyük meblağ olan 3.012 akçesi de adet-i ağnam vergisi olarak alınmıştır.

Cemaat-i Şeyh Emir Genc (?)

Bu cemaatin Sincar'daki varlığı diğer cemaatlerde olduğu gibi önceki tahrirlerde yer almamakla beraber ruznamçe gibi diğer arşiv kaynaklarında varlıklarına rastlanılmaktadır. Şeyh Emir Cemaati'nin 1567'de 31 hane ve 9 mücerred olmak üzere toplam 40 nefer kimesne yani yaklaşık olarak 155 kişilik bir topluluğu oluşturmaktadır.³⁴⁹ Konargöçer bir topluluk olan bu cemaatin hasılının hemen hemen ekseriyeti küçükbaş hayvancılığa dayanarak elde edilmiştir. Herhangi bir zirai faaliyetten elde edilen gelir olmaması bu topluluğun büyük oranda hayvancılıkla iştigal ettiğini göstermektedir. 1567'de 720 akçelik gelir sağlanan bu cemaatin 28 Eylül 1554, 28 Eylül 1555³⁵⁰, 4 Şubat 1556³⁵¹, 24 Haziran 1556³⁵² ve 20 Mayıs 1566³⁵³ tarihli kayıtlarda da ismi geçmekte olup hasıl aynı şekilde 720 akçe ile sancakbeyi gelirleri

³⁴⁰ BOA, DFE. RZ.d. 7, s.290.

³⁴¹ BOA, DFE. RZ.d. 7, s.356.

³⁴² BOA, MAD.d. 29, vr.242a.

³⁴³ BOA, DFE. RZ.d. 22, s.3.

³⁴⁴ BOA, DFE. RZ.d. 22, s.79.

³⁴⁵ BOA, DFE. RZ.d. 73, s.285.

³⁴⁶ BOA, DFE. RZ.d. 118, s.469-470.

³⁴⁷ BOA, DFE. RZ.d. 144, s.980.

³⁴⁸ BOA, DFE. RZ.d. 156, s.260.

³⁴⁹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.348b.

³⁵⁰ BOA, DFE. RZ.d. 7, s.331.

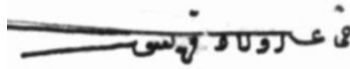
³⁵¹ BOA, DFE. RZ.d. 7, s.290.

³⁵² BOA, DFE. RZ.d. 7, s.356.

³⁵³ BOA, DFE. RZ.d. 22, s.3.

arasında kaydedilmiştir. Hem 1566 hem de 1569 tarihli olduğunu tahmin ettiğimiz kayıtlarda bu cemaatin yerleşik olduğu ve yerleştikleri köyün de kendi isimleri ile anıldığı görülmektedir. Ayrıca 1566 yılında vergi gelirleri 720 şeklinde kaydedilmişken 1569³⁵⁴ ve 1595³⁵⁵,te kendilerinden alınan vergi miktarının 1900 akça olduğu dolayısıyla cemaatin nispeten büyüdüğü ve bu nedenle kendilerinden alınacak tahmini gelirin arttığı anlaşılmaktadır. Bu durum yine XVI. yüzyıl ikinci yarısından itibaren sıklıkla karşılaşılan aşiretleri yerleştirme politikasının bir neticesi olarak düşünülmektedir. Nitekim Şir Beğ cemaatinde de aynı durum görülmüş ve bu cemaat de zaman zaman *cemaat* yerine *karye* şeklinde kaydedilmiştir.

Cemaat-i Evlad-ı Kara Yakub

Sancağın son tahririnin olduğu 1567'de altı hane ve beş mücerred ile görülen Kara Yakub cemaatinden beş kişi nim çift bir kişi bennak olarak kayıtlıdır.³⁵⁶ Gelirleri arasında ise topraktan elde edilen herhangi bir hasıl görülmemesinin yanı sıra resm-i çift yerine 12 akçeden hesaplanan resm-i hane alınmıştır. Bu dönemde toplam hasıl olarak 1.586 akçe kaydedilmiş olup bu gelir Görgil sancakbeyine yazılmıştır. Bununla beraber 28 Eylül 1554³⁵⁷, 28 Eylül 1555³⁵⁸ 26 Ocak 1558 ve 20 Mayıs 1566³⁵⁹ tarihlerinde de aynı hasıl ile bu cemaatin varlığına rastlanılmaktadır.

Cemaat-i Zoreki (?)

Sancak sınırları içerisindeki mezralarda genellikle konargöçer cemaatler ekonomik döngü içerisinde bulunurken sancak merkezine bağlı köylerden olan ve sancakbeyi gelirleri arasında yer alan Kürsi köyünde Şahap Kethüda'nın liderliğinde Zoreki(?) Cemaati, kalabalık bir topluluk olarak yerleşik şekilde ikamet etmektedir. 67 hane ve 34 müccered sayısı ile yaklaşık 335 kişiye tekabül eden bu kalabalık gruptan elde edilen gelir miktarı da 13.189 akçe ile diğer köylere nazaran yüksek bir miktardır. Bu gelir tarımsal faaliyetler ile başka gelir kalemlerinden elde edilmiştir. Hınta (buğday) ve şair (arpa) gibi temel ürünlerin üretiminin yanı sıra iki değirmenin de bulunduğu bu köyde

³⁵⁴ BOA, TK.GM.d. 330, vr.154a.

³⁵⁵ BOA, DFE. RZ.d. 169, s.138.

³⁵⁶ BOA, TK.GM. TT.d 60, vr.341a.

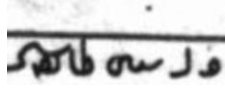
³⁵⁷ BOA, MAD.d.17642, s.358.

³⁵⁸ BOA, DFE. RZ.d. 7, s.331.

³⁵⁹ BOA, DFE.RZ.d, 22, s.3.

pamuk üretimi ve bağlardan da önemli gelir sağlanmıştır.³⁶⁰ Su, bu köy ve dolayısı ile bu cemaat üyeleri için hayat kaynağı olmuştur.

Dasni Taifesi

Yezidi aşiretler genellikle ya ait oldukları kabile veya yerleşik oldukları bölgenin ismi ile anılmaktadırlar. Süleymaniye yakınlarındaki eski bir bölgenin ismi ile anılan³⁶¹ ve XVI. yüzyılda önemli bir Yezidi aşireti olup özellikle Musul, Erbil ve Şam arasındaki coğrafyada meskun³⁶² Dasni (Tasni) cemaatinin bir kısmı Telafer'in Dayıkendi mezrasında mütemekkin idi.³⁶³ Bu aşiret, XV. ve XVI. yüzyıllar boyunca Mahmudiler³⁶⁴ ve Dunbuliler³⁶⁵ ile birlikte en önemli Yezidi aşiretler olarak ön plana çıkmaktadır.³⁶⁶ Fakat mezkur mezrada ikamet eden taifenin nüfusça kalabalık olmadığı tahmin edilmektedir. Elde edilen hasılatın hangi vergi kalemlerinden meydana geldiği tahrir defterinde açıkça belirtilmemekle birlikte kaydedilen gelirin düşük olması mezradaki nüfusun sınırlı bir topluluktan ibaret olduğunu göstermektedir. Her ne kadar elimizdeki tahrir kayıtları Sincar'daki bu Yezidi cemaatine dair nüfusun nispeten daha az olduğunu düşündürse de bu aşiretin XVI. yüzyılın en büyük ve güçlü Yezidi topluluklarından biri olduğu malumdur. Nitekim Sultan Süleyman döneminde Erbil sancağı bu Yezidi aşiret beylerinden Hüseyin Bey'e verilmiştir.³⁶⁷ Bununla beraber zaman zaman eşkıyalık ve yağma faaliyetleriyle anılmalarına rağmen Sultan Süleyman'ın söz konusu cemaatin beylerinden Hüseyin Bey'e Erbil Sancağı'nın idaresini vermiş olması aşiretin siyasi alandaki güç ve özerkliğini ortaya koymaktadır. Dasni Yezidilerinin bu gücü, kendilerine verilen bölgenin idaresine karşılık diğer bazı yerel beylerin karşı çıkması ancak onların gücüne karşı koyamamasından da

³⁶⁰ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.328a-328b.

³⁶¹ Austen Henry Layard, *Nineveh and Its Remains I*, John Murray, London 1854, s.307.

³⁶² Şeref Han, *Şerefname*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971, s.21.

³⁶³ BOA, TK.GM. TT.d 60, vr.367a.

³⁶⁴ Van'a kadar yayılan ve bir kısmı Sünni Müslümanlığa geçmiş olan bu aşiretin Hoşab'ı ocaklık ve hükümet tarikiyle idare ettiği belirtilmektedir. Bkz. Gamze Mutlu, *Cihânnümâ Topkapı-Revan 1624 Nüshası [İnceleme-Metin-Sözlük]* Transkripsiyon: Gamze Mutlu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004, s.2669-2670.

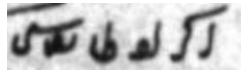
³⁶⁵ Dunbulilerin, Şam'da ortaya çıkıp İran'a geldikleri ve burada kendilerine ocaklık yoluyla sancak verildiği, bir kısmının daha sonra Sünni Müslümanlığa geçtiği diğer kısmının da "küfr ü bid'at" etmeye devam ettiği ifade edilmektedir. Bkz. Katib Çelebi, *Cihânnümâ Topkapı-Revan 1624 Nüshası [İnceleme-Metin-Sözlük]* Transkripsiyon: Gamze Mutlu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2004 s.2668.

³⁶⁶ Birgül Açıkyıldız Şengül, *Ezidiler*, çev. Zülal Kılıç, Alfa Tarih, İstanbul 2015, s.75.

³⁶⁷ Şeref Han, *a.g.e*, s.306-307.

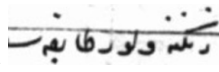
anlayabilmekteyiz. Yezidi Hüseyin Bey'in idaresine karşı çıkan Emir Seyfettin Bey, Dasni Yezidileri ile mücadelesinde başarısız olmuş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu olayın devamında ise Emir Seyfettin vazgeçmeyip bölgedeki diğer topluluklardan adam toplayıp kalabalık bir grupla yeniden Erbil beyinin üzerine gitmiş ve bu kez Dasnileri yenmeyi başarmıştı.³⁶⁸ Ne var ki olayların bu safhada son bulduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim taraflar arasındaki mücadele ve hakimiyet kurma çabasının çok uzun yıllar boyunca sürdüğü aşikardır.

Ekrad Taifesi

Yukarıda bahsedilen cemaat örneklerinde olduğu gibi zaman zaman mütemekkin oldukları yerleri ve bazen de demografik sayıları nispeten belirli olan cemaatlerin yanı sıra haklarında ayrıntılı bilgi yazılmamış olan fakat kısa bilgiler ile sadece hasılları yazılmış olan gruplar da bulunmaktadır. Bunlardan biri adet-i ağnam ve kışlak vergisi gibi gelirleri kayda geçirilmiş olan Ekrad taifesidir. Aslında yukarıda isimleri zikredilen cemaatlerin ve büyük bir kısmı da Ekrad toplulukları olduğu tahmin edilen cemaatlerin haricinde *Ekrad ta'ifesi* şeklinde ayrıca bahsedilen grup büyük ihtimal ile müstakil ayrı bir göçebe grup olup kaynaklarda yaşadıkları sınır bölgeleri ile vergilerini kime verecekleri hususu hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre bu göçebe topluluk koyun sürülerinden alınacak olan adet-i ağnamlarını devlet hazinesine vermek yerine Kürdistan kethüdalarına verecek ve kışladıkları alanlar için her 300 koyundan bir koyun resm-i kışlak vermeleri gerekmektedir. 1556'da³⁶⁹ ve 1567'de senelik 7.000 akçe vermeleri gereken bu Ekrad taifesinin³⁷⁰ 1588'de de aynı şekilde *resm-i kışlak-ı haneha-i ekrâd* başlığı ile 7.000 akçe vermeye devam ettikleri görülmektedir.³⁷¹

Zengene (?) ve Lur (Lor?) Taifesi

Bu iki topluluk da Sincar'ın Demurcuviranı isimli mezrasında tarımsal faaliyetler ile uğraşan ve bu açıdan varlıklarından haberdar olduğumuz gruplar arasında yer almaktadır. Sadece Şah Kulu isimli bir kişinin kaydedildiği bu yerleşim biriminde Şah Kulu bir çift ekilebilir tarım arazisine sahiptir. Ancak muhtemelen mezrada sadece Şah Kulu ve ailesi olmayıp daha kalabalık bir grup yaşamaktadırlar. Toplam geliri 3.000

³⁶⁸ Şeref Han, *a.g.e.*, s.307.

³⁶⁹ BOA, TT.d. 310, s.68.

³⁷⁰ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.326b.

³⁷¹ BOA, DFE.RZ.d. 101, s.1022.

akçe olarak kaydedilen bu alanın hasılatının büyük bir miktarını hinta (buğday) ve şair (arpa) gibi tarımsal ürünler teşkil etmektedir.³⁷² Bu hasılat ve vergi türlerinin de tek bir haneden alınması oldukça zor görülmektedir.

Diğer Cemaat ve Taifeler

Sancakta özellikle ruznamçelerden varlığı tespit edilebilen fakat kaynaklarda haklarında ismi dahil olmak üzere tafsilatlı bilgi bulunmayan birçok aşiret kaydı mevcuttur. Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait dirlik tevcih kayıtlarında birden fazla aşiret beyinin zikredildiği görülmekle birlikte bunların bir kısmında bağlı bulundukları aşiretin adı belirtilmeyip sadece *sâhib-i aşiret* şeklinde genel bir ifade kullanılmıştır.³⁷³ Buna karşılık bazı kayıtlarda ise aşiret reisinin mensup olduğu topluluğun adıda verilmiştir. Bu duruma örnek olarak aşiret reisinin aynı zamanda askeri bir görev üstlenmesi dolayısıyla kaynaklara yansıyan Baluki (?) aşireti³⁷⁴ gösterilebilir. 1570 yılına ait bir ruznamçe kaydında Sincar'a bağlı Dağılgan nahiyesinde önceden 6 bin akçe ile timar tasarrufuna başlayan Baluki aşiretinin lideri daha sonra çevrede pek çok boş, harabe ve kayıt dışı kalan köyler olması ve ayrıca nahiyede de bunları işleyebilecek aynı aşiretten pek çok kişinin olmasından dolayı bu kişilere bu boş alanlar timar olarak verilip mezkur aşiretin bu adamları sipahi olarak kaydedilmiştir. Nahiyyede sipahi sayısı artınca bu sefer bunların başında bulunacak bir kişiye ihtiyaç duyulmuş ve devlet nezdinde de *yarar* olan Baluki aşiretinin lideri olan Hüseyin Bey bu görev için uygun görülüp bu kez 20.000 akçe zeamet ile hem dirlik tasarruf etmiş hem de bir idari görevli olarak görevini sürdürmüştür. Yani kendisi dirlik tasarruf eden bir aşiret lideri iken daha sonra maiyetindeki adamlarının da dirlik tasarruf etmeye başlayıp sipahi olmasıyla birlikte kendisi bu grubun başındaki alaybeyi olarak göreve başlatılmış ve bu yükselme ile beraber dirlik miktarı da yükselmiştir.³⁷⁵ Dolayısıyla bu örnekler aşiretlerin XVI. yüzyıl Osmanlı taşrasında sadece toplumsal örgütlenme yapısı değil aynı zamanda idari ve askeri yapının da bir parçası olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Benzer

³⁷² BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.351a.

³⁷³ Örnekler için bkz. BOA, DFE.RZ.d. 73, s.275-276; BOA,DFE.RZ.d. 86, s.1194; BOA, DFE.RZ.d. 169, s.527-528

³⁷⁴ M. Mehdi İlhan, muhtemelen bu aşiretin ismini 'Banuki' olarak zikretmekte ve Amid sancağında bulunan cemaatler arasında zikretmektedir. Bkz. M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.98.

³⁷⁵ BOA, DFE. RZ.d. 33, s.869; BOA, ADVNSMHM.d. 14, 101/214.

şekilde Ekrad aşiretlerinden Zilan ve Berazi aşiretleri³⁷⁶ de bölgede özellikle 1573'ten sonra Sincar'da yerleşikliğe geçirilmeye çalışılan ve bölgenin şenlendirilip abadan edilmesinde etkin olarak kullanılan aşiretlerdendir. Bu tarihte sancakta pek çok mezranın yerleşime açılması ve bu aşiretlerin yerleşik hayata geçmeleri karşılığında kendilerine timar olarak verilmeleri mukarrer olmuştur.³⁷⁷

Sincar'ın önemli bir kışlak alanı olduğunu ve konargöçer topluluklar için önemli bir kışlama sahası olduğunu hayvancılık ile ilgili bölümde kışlak vergisinin yüksek olmasından anlaşıldığı hususu ele alınmıştı. Ulus taifesi de Sincar'ı kışlamak için kullanan konargöçer topluluklardan bir diğeridir. Bu topluluğa ilişkin kayıtlar konargöçer yaşam tarzı ile de uyumlu bir karakter gösteren vergi tahsilatında muhtelif güçlüklerin yaşandığını göstermektedir. Mezkur taife ile ilgili olarak kayıtlar vergi vermede direnmeleri ve vergi verecekken köprülerin tahrip edilmesi üzerine bu grubun perakende olup Şam taraflarına gitmesi ile ilgilidir. Şöyle ki 1568'de koyunları ile birlikte Sincar Dağı'na çıkan Ulus taifesinin her sene resm-i ağnamlarını toplamaya gelen devlet görevlilerine zorluk çıkardıkları ve *âlet-i harb ile muhâlefet ü mûmâna 'at idüp resm-i çobâniyyelerin virmekde inâd itdükleri* bildirilip bu şekilde davrananların üzerine gidilmesi ve vergilerini vermemekte ısrar edenlerin tedip edilmesini vergilerini verenlerin de isimleri ile yazılması buyurulmuştur.³⁷⁸ Bir diğer örnekte ise Sincar Sancağında kışlayan Ulus taifesinin köprülerden geçerken ve vergileri tahsil edilecekken Abdi Kethüda isimli bir kişinin köprülere zarar vermesinden dolayı mezkur grubun dağıldığı bir kısmının Şam taraflarına gittiği bu nedenle köprülere zarar veren Abdi Kethüda isimli kişinin bulunup şer ile cezalandırılacağını göstermektedir.³⁷⁹ Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğu vakit sancakta çok sayıda aşiret ve taife varlık göstermekle birlikte devlet yönetiminin bir yandan bu toplulukları iskan etmeye yönelik bir siyaset izlediği öte tarafından da birtakım konar-göçer aşiretlere zarar veren bazı görevlilerin usulsüzlüklerini engellemeye yönelik bir yol izlediği anlaşılmaktadır.

³⁷⁶ Bu aşiretler de M. İlhan'ın belirttiği üzere Amid sancağında isimleri zikredilen ve bir kısmı meskun bir kısmı göçebe olan büyük aşiretler arasında yer almaktadır. Bkz. M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.97-98.

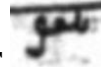
³⁷⁷ BOA, TT.d. 528, s.1; BOA, ADVNSMHM.d. 22, 53/110.

³⁷⁸ BOA, A.DVNSMHM.d. 7, 559/1579; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon-İndeks II*, Ankara 1999, s.203.

³⁷⁹ BOA, A.DVNSMHM.d. 39, 13/36.

2.4. SANCAKTA ÖNE ÇIKAN BAZI YERLEŞİM YERLERİ

2.4.1. Tarihi Bir Yerleşim Yeri: Telafer

Eski tarihlerden itibaren büyük oranda Şii Türkmen nüfus ile meskun olan Telafer günümüzde Irak'ın Ninova iline bağlı bir ilçe olup tarih boyunca stratejik konumuyla dikkat çekmiştir. Musul ve Sincar gibi iki stratejik merkezin arasında konumlanan Telafer bu coğrafi konumu sayesinde hem askeri hem de ekonomik açıdan kayda değer avantajlar elde etmiştir. Bu avantajlı konum zaman içerisinde Telafer'in nüfus bakımından bağlı bulunduğu Sincar kazasının merkezi olan Beled³⁸⁰ ile benzer bir yoğunluğa ulaşmasına hatta günümüzde onu aşmasına zemin hazırlamıştır. XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı idaresine girmesinin ardından XX. yüzyılın başlarına kadar da Sincar'a bağlı tek nahiye olarak varlığını devam ettirmiştir.³⁸¹ Tarihi milattan öncesine dayanan ve hatta Sincar ile arasındaki seksen millik mesafedeki tek kalıcı yerleşim yeri olan³⁸² bu kasaba çok eski zamanlardan beri burç ve kalelere sahip olup bunların etrafında küçük küçük yerleşim yerleri mevcut olmuştur. Nitekim Telafer ismi kelime anlamı itibarıyla *toprak tepe* benzeri anlam ihtiva etmekte ve bölgenin fiziki coğrafyasıyla uyumlu bir isimlendirme teşkil etmektedir. Sincar'da olduğu gibi burada da tarihi bir kale yer bulunmaktadır. Söz konusu bu kalenin Asurlular döneminde inşa edildiği³⁸³ zamanla yıkılıp tahrip olsa da yeniden vucüda getirildiği ve günümüze kadar ulaştığı bilinmektedir. Yakın tarihe kadar da kalede bir Türk garnizonunun bulunduğu ifade edilmektedir.³⁸⁴

Coğrafi özellikleri bakımından Dicle Nehri'nin bir kolu tarafından beslenen Telafer XVI. yüzyılda Sincar Sancağı'na bağlı en büyük nahiye ve sancağın önemli yerleşim yerlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Zaman içerisinde özellikle Dicle Nehri'ne oldukça yakın olması ve bazı su kaynaklarının bu bölgeden geçmesi hasebiyle elverişli yerleşim koşullarına sahip olmuş ve nüfus yoğunluğu bakımından sancak merkezi olan Sincar'dan sonra sancağın idari sınırları içerisinde nahiye olarak en büyük yerleşim yerini almıştır. Nahiyenin doğal coğrafi yapısı ve stratejik konumu Telafer'i hem yerel

³⁸⁰ H. 1308 Musul Vilayet Salnamesi, s.118-119; H. 1330 Musul Vilayet Salnamesi, s.122.

³⁸¹ H. 1330 Tarihli Musul Vilayet Salnamesi, s.122.

³⁸² William Tweedie, *Turkish Arabia: Being an Account of an Official Tour in Babylonia, Assyria, and Mesopotamia, 1886-87*, British Residency, Baghdad 1887, s.26.

³⁸³ Falah Khairi Mirzo, *Osmanlı'nın Son Döneminde Sincar Kazası'nın İdari, Sosyal ve İktisadi Durumu*, s.12.

³⁸⁴ Henry Austen Layard, *Nineveh and Its Remains*, Vol I, John Murray, London 1854, s.314.

hem de bölgesel ölçekte önemli bir merkez haline getirmiştir. Katib Çelebi Telafer'i Musul ile Sincar arasında etrafı ağaçlarla çevrili bir dağ üzerine inşa edilmiş bir kale şeklinde tanımlamaktadır.³⁸⁵ Bu betimleme aynı zamanda Orta Çağ İslam coğrafyacılardan Ebü'l-Fida'nın Telafer'e dair anlatımıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Ebü'l-Fida, seyyahların aktarımlarına dayanarak Telafer'i çevresi büyük ağaçlarla kaplı ve Musul ile Sincar arasında konumlanan bir kale olarak tasvir etmektedir.³⁸⁶ Her iki kaynağın da vurguladığı bu ortak unsurlar Telafer'in tarih boyunca sahip olduğu coğrafi avantajları ve stratejik önemini gözler önüne sermektedir. Ayrıca Telafer'in savunma açısından güçlendirilmiş bir yerleşim olmasının yanı sıra bölgenin tarımsal potansiyeline de işaret etmektedir. XIX. yüzyıl seyyah/misyonerlerinden Henry A. Layard da Telafer hakkında ilginç bilgiler aktarmaktadır. Layard, Telafer'in önemli ve tarihi bir yerleşim yeri olduğuna değindikten sonra nahiyenin daha yakın tarihine dair açıklamalarda bulunur. Defalarca kez askeri sefere maruz kaldığını, halkının kılıçtan geçirildiğini ve kale içerisindeki pek çok evin yıkılmasına rağmen yeniden inşa edildiğini aktarır. Ayrıca Osmanlı merkezi otoritesinin burada sağlanmadığına ve yerel bir lideri bulunduğuna bunun da çöl bedevileri ve Sincar Yezidileri ile beraber hareket ederek kervanları yağmalayarak ve akınlarla zenginleştiklerine değinmektedir. Ayrıca halkının Türkmen olduğunu ve Türkçe konuştuklarını fakat Araplarla evlilik yaptıklarını ve bu nedenle Arapçayı da anladıklarını aktarır.³⁸⁷

Konumuz bağlamında nahiyenin Osmanlı dönemine dönecek olursak Diyarbakir Vilayeti'nin teşkilinin ardından bölgede gerçekleştirilen ilk tahrirde Sincar Sancağı'na ait kanunnamenin başlangıcında Sincar ile birlikte Telafer, Hatuniye ve Hiyal olmak üzere üç nahiye için bilgilerin yer aldığı kaydedilmiştir.³⁸⁸ Ancak defterdeki kayıtlar incelendiği zaman gerçek anlamda idari statüsü bakımından nahiye kaydedilen tek yerleşim yeri Telafer'dir. Hatuniye ve Hiyal ise nüfus açısından sancağın en kalabalık köyleri olarak öne çıkmaktadır. Telafer'in nahiye olarak idari statüsü sonraki tahrirlerde de devam etmiştir.

³⁸⁵ Nilüfer Bayatlı, "Türkmen Şehri Olan Gazi Telâfer'in Tarihçesi" XV. *Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, C. IV/I, Ankara, s.951.

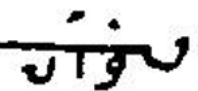
³⁸⁶ Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, s.239.

³⁸⁷ Henry Austen Layard, *Nineveh and Its Remains*, s.313-314.

³⁸⁸ *Defter-i yassaha-i liva-i Sincar ve ma'a nahiye-i Hatuniye ve Hiyâl ve Til'afer*; BOA, TT.d. 64, s.325.

Günümüzde de büyük bir stratejik öneme sahip olan Telafer'in 1518 tahririnde Osmanlı ve Safevi Devleti arasındaki savaşın yerleşim yerleri ile nüfusa da etki ettiğini ve büyük olasılıkla bir mücadele sahası olmasından dolayı Telafer'e bağlı olan dokuz köyün boş kaldığı tespit edilmiştir. Köylerin altına *zeminhâ-i hâlî* şerhi düşülmüş olup ve gelirleri de *der tahmin* olarak verilmiştir.³⁸⁹ Kaynaklarda umumiyetle mezralar için kullanılan *zeminhâ-i hâlî* ifadesi Telafer'deki köyler için de dercedilmiştir. Boş kalan bu köyler ya civar köylerin reayası veya göçebe topluluklar tarafından ziraat edilmekteydi. Nitekim elde edilen çeşitli vergi gelirleri bu tarz yerleşmelerin tamamen hali olmadığını ve belli bir tarım kapasitesinin devam ettiğini göstermektedir.³⁹⁰ Telafer'e bağlı olan dokuz adet boş köydeki tahmini tarım alanı *çiftlik* üzerinden yazılmıştır. Dokuz köyden yedi tanesi yaklaşık on çiftlik ve diğer iki köy ise yaklaşık olarak beş çiftlik tarım alanına sahiptir.³⁹¹ Çiftlik ölçüsünün Osmanlılarda toprağın verim oranına göre bölgeden bölgeye farklılık göstermekle beraber 60 ila 150 dönüm arasında değiştiği malumdur.³⁹² Bu boş kalmış olan köy ve mezralardan elde edilmesi tahmin edilen gelir ise yüksek değildir. On çiftlik büyüklüğündeki köyler için 2.000 ve beş çiftlik olarak yazılan köyler için ise 1.000 akçelik tahmini gelir kaydedilmiştir.

Tablo 7: 1518'de Telafer Köyleri

Köy Adı	Tahmini Çift/Toprak Durumu	Tahmini Gelir	Durumu
Cabbara 	10	2.000	Zeminhâ-i hâlî
Harrara 	10	2.000	Zeminhâ-i hâlî

³⁸⁹ BOA, TT.d. 64, s.342

³⁹⁰ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.73; Halil, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s.XXIX.

³⁹¹ BOA, TT.d. 64, s.342.

³⁹² BOA, TT.d. 64, s.342; Osmanlı toprak sistemi içerisinde her bir çiftliğin verim oranına göre ortalama 60 ila 150 dönüm arasında değiştiği belirtilmekle bu köylerdeki toprak miktarı açısından çok büyük alanlara sahip olmadıkları tahmin edilebilir. Çiftlik için bkz. Halil İncelik, "Çiftlik", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1993, s.313-314; Aynı yazar, "Çiftlik", *Encyclopaedia of Islam*, V.II, p.32-33

Ağbuğa	۱۰	2.000	Zeminhâ-i hâlî
Kazak(?)	۱۰	2.000	Zeminhâ-i hâlî
Ukuni	۱۰	2.000	Zeminhâ-i hâlî
Karıklı(?)	۱۰	2.000	Zeminhâ-i hâlî
Böğrüdilik	۱۰	2.000	Zeminhâ-i hâlî
Harki	5	1.000	Zeminhâ-i hâlî
Tormi(?)	5	1.000	Zeminhâ-i hâlî

1518’de Sincar sancak merkezinde olduğu gibi Telafer’de de mahalle yapılanması görülmemektedir. Bu tarihte nahiyede 196 hane ve 10 mücerred tespit edilmiştir. Mücerred yani bekar erkek sayısının toplam nüfusa oranı oldukça düşüktür. Nahiye de ayrıca çoğu diğer yerleşimde olduğu gibi çeşitli nedenlerden dolayı muaf olan nüfus bulunmaktadır. Bu gruplar *nefer* olarak kaydedilmiştir. Telafer şehir merkezinde bir imam, üç amâ ve bir muaf kişi olmak üzere toplam beş nefer, vergiden muaf olarak kaydedilmişken bu sayı Telafer’in köy ve mezralarında dört amâ, 10 pir-i fani, altı zaviyedar, 18 hadimi-i zaviye olmak üzere toplam 43’tür. Telafer merkezindeki bu reaya nüfusundan başka 69 hane iki mücerredden oluşan bir nöker grubunun mevcudiyeti tespit edilmektedir. Bu grubun yani nökerliğin ifade ettiği anlam tarihsel olarak değerlendirildiğinde, İlhanlılar, Selçuklular ve Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi devletlerde askeri ve sosyal bir yapı olarak varlık göstermiştir. Bununla birlikte bu

yapının her bir siyasi oluşumda nispeten farklı anlam ve işlevler taşıdığı anlaşılmaktadır.³⁹³ Osmanlılar döneminde ise nökerliğin büyük ölçüde kul sınıfına tekabül ettiği ve ilerleyen süreçte ise sipahi ile sipahizade statüsüyle büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Ömer Lütfi Barkan bu grup için hüccet sahibi olarak ellerindeki çiftlik ve arazileri işleten özellikle Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde sipahi ve sipahizade ile nöker ve nökerzade terimlerinin aynı sosyal grubu ifade ettiğini belirtmektedir.³⁹⁴ Bununla birlikte eskiden nöker olarak kayıtlı olan bu grubun Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında kurulan ve devletin ilk maaşlı birliği olan yaya ve müselleme teşkilatının kalıntısı olduğu ifade edilebilir. Bunlar XVI. yüzyılda ilk zamankinden nispeten farklı bir hal alarak savaşçı karakterlerini kaybedip ocak/çiftlik denilen toprak parçası mukabilinde ordunun geri hizmetinde vazife almaya başlamışlardır. Yayalar ve onların yardımcısı durumunda olan yamaklar *ocak* adı verilen gruplar halinde çiftlik esasına dayanarak toprak tasarruf etmişlerdir. Bir ocakta dört ila on beş arasında kişinin kaydedildiği belirtilmektedir.³⁹⁵ Bunlardan beşi sefer zamanında hizmet için giderdi. Bunlara eşkinici denirdi.³⁹⁶ Bu tür timarlarda devlet timar sahibine ömrü boyunca ve hatta ölümünden sonra dahi çocuklarına geçecek şekilde toprağını tasarruf etme ve çeşitli vergileri toplama hakkını verir. Bir tür kendi mülkü sayılır. Fakat sefer zamanlarında yukarıda ifade edildiği üzere kendi gitmese dahi yerine cebelü asker göndermek zorundadır.³⁹⁷ Sincar'a ait tahrir kayıtlarına göre söz konusu grup içerisinde 69 hane ve iki mücerred (bekar erkek) bulunmakta olup bu kişiler toplamda iki nim çift ve bir tam çift olmak üzere belirli miktarda toprağı tasarruf etmektedirler. Geriye kalan kişilerin ise muhtemelen yamak veya ellici olarak adlandırılan yardımcı statüdeki kişilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Osmanlı toprak sisteminin askeri-idari örgütlenmesi çerçevesinde bu kişiler sefer zamanında toprak tasarruf eden yayaların görevlerini yerine getirmeleri için zirai faaliyetleri sürdürmek ve sefere giden her bir yaya adına ellişer akçe ödemekle yükümlüydüler. Pratikte görülen bu durum bir yandan askeri seferlerin sürekliliğini destekleyen yerel bir tamamlayıcı

³⁹³ Zerrin Günel, "Nöker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s.216-217.

³⁹⁴ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Kanunlar*, C.I, Bühraneddin Matbaası, İstanbul 1943, s.65.

³⁹⁵ Feridun Emecen, "Yaya ve Müselleme" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XLIII, İstanbul 2013, s.354-355.

³⁹⁶ Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", VI. *Türk Tarih Kongresi*, 20-26 Ekim, 1961, s.286.

³⁹⁷ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, s.207.

durumu diğer yandan da üretim ve vergi gelirlerinin kesintisiz devamını sağlayan ekonomik bir denge mekanizmasını temsil ettiği ifade edilebilir. Dolayısıyla Sincar'daki bu durum tabii şekilde timar sistemi içerisindeki birtakım askeri ve ekonomik işlevlerin iç içe geçtiğini göstermektedir. 1518 tahririnde ismi geçen bu nökeran grubunun daha sonraki tahrirlerde zikredilmemesi büyük ihtimalle bu kişilerin sipahi veya sipahizade olarak kaydedilmeleri veyahut teşkilatın artık zamanla farklı bir şekle bürünmesinden kaynaklanmış olsa gerek.

Nökeran grubu haricinde sancakta vergiden muaf olan bir kitlenin daha var olduğu bilinmekle beraber 1518'e ait kayıtlarda bunlara dair herhangi bir malumat belirtilmemiştir. Muaflar hariç tutulduğu zaman 1518'deki Telafer'in tahmini nüfusu 1325, muaflar ile birlikte yaklaşık 1368 olmaktadır.³⁹⁸ Bu sayıya kayıt altına alınmamış olan muaflar veya tahrire kaydedilmeyen muhtemel nüfus dahil edildiği zaman tahmini nüfus 1.500 arasında olduğu söylenebilir. Nökeran grubu dışında nahiyede ayrıca muaf olan gruplar vardır. Muafiyetleri hangi görev veya gerekçelere dayandığı ayrıca belirtilen muaf nüfusun yanı sıra *muaf* ibaresi altında beş kişinin daha kaydedildiği görülmektedir. 1523 yılında Telafer merkezinde vergi nüfusu 316 hane ve 116 mücerreden teşkil etmektedir. Bu da merkezde muaflar ile birlikte yaklaşık 1.600 kişi olduğunu gösterir. Köylerdeki vergi nüfusu da dahil edildiği vakit toplam nüfusun yaklaşık 1.935 olduğu genel itibarıyla bu sayının yaklaşık 2.000 kişiye ulaştığı ifade edilebilir.

Telafer'e bağlı olarak karye statüsünde kaydedilmiş olan 10 yerleşim yerinden yedisinde yerleşik nüfus bulunmamakta ve köyler dışardan gelen reaya tarafından ziraat edilmektedir. Geriye kalan üç karyede ise yerleşik nüfus bulunmaktadır. Söz konusu köylerin toplam hane sayısı 67 olup tahmini nüfusları yaklaşık 335 kişidir. Diğer muaf grupların da dahil edilmesiyle birlikte toplamda yaklaşık 400 kişinin iskan ettiği tahmin edilmektedir. Mezra olarak kaydedilen yedi yerleşim yerinin ise sadece toplam geliri verilmiştir. Bu yerler ise muhtemelen dışardan reaya tarafından ziraat olunmaktaydı.

1567 yılında şehir merkezi ile beraber 14 köy ve 14 mezrası bulunan Telafer'in bu tarihte toplam nüfusu yaklaşık olarak 3.725 olup tahminen 50'ye yakın vergiden muaf kişi mevcut idi. Dolayısıyla kayıtlara dayanarak hesaplanan tahmini nüfus 3.775 olarak tezahür etmekle birlikte kayıtlara geçmemiş kişilerin de olduğu göz önünde

³⁹⁸ Daha önce belirtildiği gibi, hesaplamalar yapılırken mücerred bireyler "hane" birimine dahil olduğu varsayılmış dolayısıyla bunlara ilişkin ayrı bir ekleme yapılmamıştır.

bulundurulduğu vakit toplam nüfusun ortalama yaklaşık 4.000 olduğu söylenebilir. Ayrıca vergiden muaf olan kişilerin evli mi veyahut bekar mı olduğu hususu açık olmamakla beraber en azından bu kişilerin yarısına yakını evli olarak kabul edilebilir. Tabi bu rakamların yaklaşık sayılar olduğunu her halükarda göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim Sincar gibi dağlık ve konargöçer cemaatlerle kuşatılmış bir coğrafyada hariç reaya olarak zikredebileceğimiz bir kısım reayanın kayıt dışı kalmış olma ihtimali hatırdta tutulmalıdır.

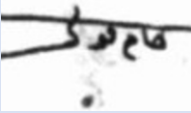
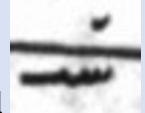
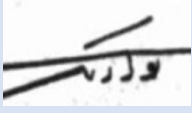
1518 ve 1523 tahrirlerinde sadece nahiye merkezi ve çevresinde bazı boş köylere sahip olduğu görülen Telafer, 1567 yılına gelindiğinde daha evvelki tahrirlere nazaran büyük ölçüde büyümüş, gelişmiş ve belirgin bir şekilde canlanmıştır. Bu tarihte nahiye merkezinin mahallelere ayrılmasının yanı sıra kırsalda pek çok yeni köy ve mezra da ortaya çıkmıştır.

1518 tahririnde herhangi bir yerde mahalle ismine rastlanılmaz iken 1523 ve 1567’de Sincar sancak merkezinde mahalleler bulunmaktadır. 1567’de sancağın tek nahiyesi olan Telafer’de ve ayrıca ilk tahrirden beri kaydedilen, nispeten kalabalık olduğu anlaşılan Kızılköy adlı karyede de artık mahalleler görülmektedir. Bu mahallelerin yeni teşekkül ettiğini mahalle adları ile mahallelerin başında yer alan ilk kişilerin isimlerinin örtüşmesinden anlamak mümkündür. Nitekim bu durum mahalleye ismini veren kişinin veyahut o kişinin babasının hala hayatta olabileceği dolayısıyla söz konusu adlandırmanın uzak bir tarihe dayanmadığı anlamına gelebilir.

Tablo 8: 1567’de Telafer’in Mahalleleri

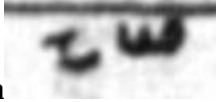
1567	Mahalle Adı	Hane	Mücerred	Muaf	Tahmini Nüfus
	Zeynel 	161	61	0	805
	Ali Kus (Kuş?) 	141	71	4	725 ³⁹⁹

³⁹⁹ 4 nefer muaf kişinin ailesi olduğu varsayılarak 5 ile çarpılmış ve bu sayı toplam nüfusa eklenmiştir. Ancak nüfus hesaplanırken bu üç kişi de hane sayısı 5 ile çarpılarak toplam sayıya eklenmiştir.

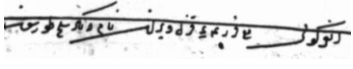
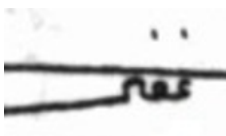
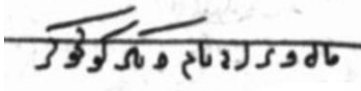
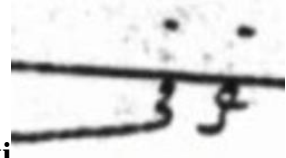
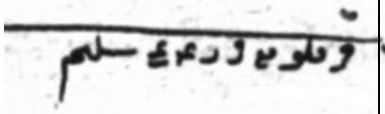
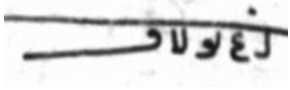
	Hamkuyu 	142	57	0	710
	Seyyid 	27	11	0	135
	Tavar (Bevar?) Beğ ⁴⁰⁰ 	92	29	0	475
TOPLAM	5	563	229	4	2.850

1567’de beş mahalleden oluşan Telafer nahiyesine bağlı köy ve mezra sayısını yalnızca tahrir defterlerine dayanarak kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Zira tahrir defterlerinin dışında kalan bazı kaynaklarda, resmi kayıtlara geçmemiş çok sayıda köy ve mezranın varlığına işaret edilmektedir. Ayrıca tahrir defterlerinde kimi köy ve mezraların birden fazla yerleşim birimini kapsayacak şekilde tek bir başlık altında topluca kaydedildiği görülmektedir. Diğer müstakil kaynaklar haricinde 1567 yılı tahririne göre nahiyede yedi köy ve bazen birkaç mezranın tek başlık altında kaydedildiği 31 mezra kaydı bulunmaktadır. Telafer’e bağlı olan yedi köyün ismi aşağıdaki gibidir.

Tablo 9: 1567’de Telafer Köy ve Bazı Mezraları

Köy İsmi	Hane	Mücerred	Gelir	Gelirin Tahsis Edildiği Yer	Açıklama/Öşür Oranı
Cabbara 	--	--	33.180	Sincar Sancakbeyi	1/6

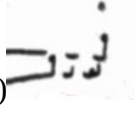
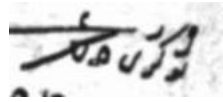
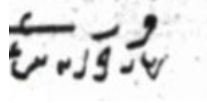
⁴⁰⁰ İsmi yazımında okumayı kesinleştirecek herhangi bir işaret bulunmadığından farklı şekillerde okunması mümkündür. Bununla birlikte çalışmada mezkur ismin “Tavar” şeklindeki okuma tercih edilmiş ve metnin sonraki bölümlerinde de bu şekilde kullanılmıştır.

Aygırgölü ve Kızılviran diğer mezralar 	22	3	4.826	Sincar Sancakbe yi	1/10
Ukuni 	40 (gayrı ez çiftlikh a)	16	10.14 8	Sincar Sancakbe yi	1/6
Malviranı (Gölçeker(?)) 	11	0	5.000	Timar	1/5
Harki 	45	15	4.000	Timar	1/6
Karıklı (?) Karyesi ve Selim Mezrası 	40	39	13.25 0	Sincar Sancakbe yi	1/5
Ağbulak 	17	4	4.000	Timar	1/6
Toplam	175	77			

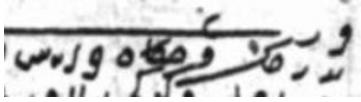
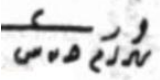
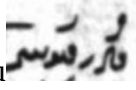
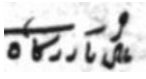
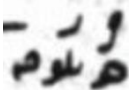
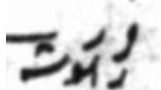
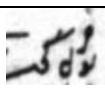
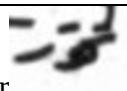
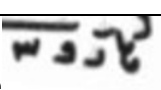
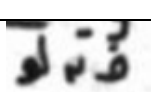
Telafer köylerinden elde edilen öşür miktarı, Sincar sancak merkezine bağlı köylerle karşılaştırıldığında farklılık göstermektedir. Sancak merkezine bağlı köylerde öşür 1/5

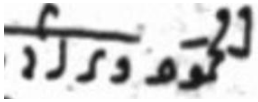
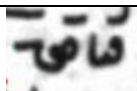
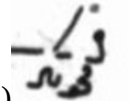
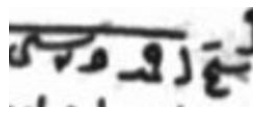
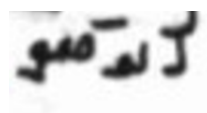
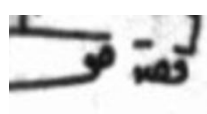
oranında⁴⁰¹ tahsis edilirken Telafer de bu miktar 1/10, 1/7, 1/6 ve 1/5 şeklinde değişmektedir. Dolayısıyla nahiyedeki toprak verimliliği yerleşim yerlerine göre farklılık göstermektedir. Bazı bölgelerde toprakların daha verimli olması elde edilen tarımsal gelirin yüksek olmasına imkan tanırken kimi köylerde ise toprakların daha az verimli olması, üretim miktarının ve dolayısıyla sağlanan gelirin daha düşük seviyelerde kalmasına sebep olmuş olabilir. Telafer nahiyesine bağlı mezralar aşağıda tabloda gösterilmiştir.

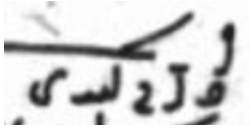
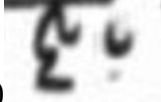
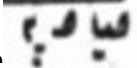
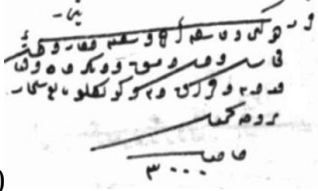
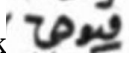
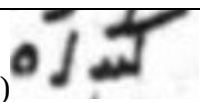
Tablo 10: 1567’de Telafer Mezraları

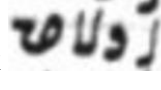
Mezra İsmi	Gelir/Hâsıl	Gelirin Tahsis Edildiği Yer	Açıklama
Tormi(?) 	1.840	Sancakbeyi	Tel’afer ahâlisi ziraat eder.
Harrara 	11.142	Sincar Sancakbeyi	8 adet özel çiftlik var. (1/8)
Böğrüdelik 	1.056	Timar	-
Bahar(?) Harabesi 	400	Timar	‘an hâric

⁴⁰¹ Mehmet Öz, normal timar düzeninde hububattan 1/8 ve diğer ürünlerden 1/10 alındığını ancak malikane-divani sistemin uygulandığı yerlerde bu oranın 1/5 olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Öz, “XVI. yüzyıl Anadolu’sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi XVII*, İstanbul 1997, s.80-81; Diyarbekir Vilayeti’ne tabi pek çok sancakta bu oranın Sincar’da görüldüğü üzere umumiyetle 1/5 olduğu görülmektedir.

Bedercik ve Çeğan (?) Harebesi 	200	Timar	Birden fazla yer ismi ve ber vech-i maktû'
Behram Depesi 	100	Timar	Hâric
Kadir Kapusu 	300	Timar	
Ali Bâzîrgân 	400	Timar	
Doyluca(?) 	1.000	Zeâmet	Ber vech-i maktû'
Ramuşe(?) 	100	Zeâmet	
Yolgeçen 	400	Zeâmet	Ber vech-i maktû'
Buhur(?)	800	Sancakbeyi	
Buhur 	600	Sincar Sancakbeyi	Tel'afer ahâlisi zirâ'at eder.
Haruniyye 	986	Sincar Sancakbeyi	Hâricden ziraat olunur.
Depelü 	980	Sincar Sancakbeyi	Tel'afer ahâlisi zirâ'at eder

Mahmudviranı 	900	Sincar Sancakbeyi	Birkaç yer beraber Tel'aferlu zirâ'at eder.
İsa(?)viranı 	100	Sincar Sancakbeyi	Hâricden zirâ'at olunur.
Damlakça(?) 	300	Sincar Sancakbeyi	Hâricden zirâ'at olunur.
Kayacık 	150	Sincar Sancakbeyi	Hâricden zirâ'at olunur.
Mahubekir(?) 	500	Sincar Sancakbeyi	Hâricden zirâ'at olunur.
Şeyh Ahmed Depesi 	200	Sincar Sancakbeyi	Hâricden zirâ'at olunur.
Ebu Cafer 	2.200	Sincar Sancakbeyi	Hâliyâ bu sâkinler mütemekkin olmuştur.
Ağbuğa 	850	Sincar Sancakbeyi	Hâliyâ Eşird ve Şah Basini(?) mütemekkin olmuştur.
Kasabacık(?) 	900	Sincar Sancakbeyi	

Dayıkendi 	980	Sincar Sancakbeyi	Dasni tâ'ifesi mütemekkin olmuştur.
Marak(?) 	3.730	Zeamet	Ber vech-i kabul
Balih(?) 	700	Zeamet	Birkaç kişi, ber vech-i maktû'
Kıyas(?) 	200	Zeamet	Birkaç kişi, ber vech-i maktû'.
Kayadepe 	200	Zeamet	
Evkeni ve diğer (?)	3.000	Timar	Birden fazla yer Sincar'a bağlı, ber vech-i tahmin
Kuyucak 	100	Görgil Sancakbeyi	'an Cemaat-i Genc (?) ber vech-i maktû'
Keydan(?) 	200	Görgil Sancakbeyi	Birkaç kişi, ber vech-i maktû'

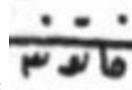
Avlacık 	300	Görgil Sancakbeyi	Der uhde-i Hasib bin Mehmed 'an taife-i Millü ber vech-i maktû' hariç ez defter
Ortakuş (?)(Damluca)	300	Görgil Sancakbeyi	
Burçkaya	300	Görgil Sancakbeyi	

1518'den 1567 yılına gelindiğinde Sincar sancak genelinde de görüldüğü üzere demografik büyüme ile paralel bir şekilde yerleşim yerleri de büyümüş ve yeni yerler meskun duruma gelmiştir. Benzer şekilde mezkur dönem boyunca Telafer'in eski yerleşim yerlerinde devamlılık söz konusu olmuştur. Nitekim 1518'de mevcut olan ve isimleri kayıtlarda zikredilen köy/mezraların tümü 1567'de de varlığını muhafaza etmiştir. Bununla birlikte bazı yerleşimlerin idari bakımdan statüsü değişmiştir. Mesela Harrara ve Ağbuğa 1518'de karye iken 1567'de ahali muhtemelen perakende olduğu için mezra şeklinde kaydedilmişlerdir. Fakat ilginçtir ki Harrara'nın mezra statüsünde kaydedilmiş olmasına rağmen buradan elde edilen hasıl sıradan bir mezradan beklenebilecek seviyenin oldukça üzerindedir. Bu durum mezraların yine çevre köylerin ahali veya bazı cemaatler tarafından kullanılmaya ve zirai faaliyetlerin devam ettiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte 1518'de nahiyeye bağlı herhangi bir mezra kaydı mevcut değil iken bu dönemde 32 mezra kayıtlıdır. Bu mezraların bir kısmının önceden var olduğu üzerlerine düşülen *hâric ez-defter* ifadesinden anlaşılmaktadır. Fakat nahiyenin yerleşim açısından genişlediği aşıkardır. Eski veyahut yeni kurulan yerleşim yerlerinin bazıları farklı aşiret grupları bazıları ise Telafer ahali tarafından ziraat edilmektedir.

Yerleşme özellikleri bakımından özellikle mezralar önemli bir yer teşkil etmektedir. Fakat tahrir esnasında pek çoğunun kayıt dışı kaldığı anlaşılmaktadır. Mezralar eski köyler olduğu için bunların da sınırları vardır. Kimi zaman bu sınırlar içerisinde

yaşayan herhangi bir ahali bulunmadığı için toprakları komşu köyler tarafından kendi topraklarına ilhak olunur. Ancak durum anlaşıldığı zaman sonraki tahrirlerde bu durum düzeltilerek eski hallerine göre kaydedilir.⁴⁰² Bununla beraber çoğu mezranın başka köyün veya göçebe aşiret tarafından ekilip biçilmesi uygulaması devam etmiştir. Osmanlı iskan politikasında en önemli hususlardan biri, boşalan köy ve mezralar ile tahrir sırasında deftere kaydedilmeyen veya sonradan yerleşik duruma getirildiği için *hâric ez-defter* olarak nitelendirilen yerleşmelerdir. Bu tür yerleşmeler hem nüfusun doğru bir şekilde hesaplanmasını zorlaştırmakta hem de bölgedeki yerleşim yoğunluğunu ve dolayısıyla ekonomik durumu tam anlamıyla ortaya koymayı engellemektedir. Özellikle tahrir defterlerinde kayıtlı olmayan bu yerleşmeler Osmanlı'nın demografik yapısını anlamada önemli bir belirsizlik yaratırken aynı zamanda tarımsal üretim, vergi düzenlemeleri ve göç hareketleri açısından da dikkate alınması gereken bir mesele olarak öne çıkmaktadır. Özellikle boş ve harabe durumdaki yerleşim alanları ile tahrir dışında kalmış yerleşimlerin, demografi ve iskan politikaları açısından önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu konuya çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan toprak bölümünde nispeten tafsilatlı olarak yer verilmektedir. Mezraların durumu ile bu alanları işleyen topluluklara dair ayrıntılı bilgilere ise aşağıda yer alan topluluklar/cemaatler bölümünde ayrıca yer verilmiştir.

2.4.2. Gölün Kucak Açtığı Yer: Hatuniye

Günümüzde Suriye sınırları içerisinde yer alan bu ilçe, XVI. yüzyıl Sincar'ının “karye” statüsünde önemli bir yerleşim birimini oluşturmaktadır. Hatuniye gölünün hemen kıyısında kurulu olan bu yerleşim yeri gölün sağladığı avantajlar ile doğrudan beslenmiştir. Doğal bir coğrafi unsur olan bu köy hem yaşamı hem de onun geçim kaynaklarını belirlemiştir. Bu durum kendini yetiştirilen ürünler ve elde edilen verimde de göstermektedir. Evliya Çelebi mezkur yerde Hatuniye adıyla anılan bir kaleden bahsetmekte ve kalenin ismini inşasına dair iki farklı rivayete dayandırmaktadır. İlk rivayete göre kale Abbasi Halifesi Harun Reşid'in eşi Zübeyde Hatun tarafından yaptırıldığı için Hatuniye adını almıştır. Bir diğer görüş ise kalenin Melik Sincar'ın annesi tarafından inşa edildiği yönündedir. Ayrıca yontma taş kullanılarak yüksek bir tepe üzerinde dörtgen şeklinde inşa edilen ve estetik bir görünüme sahip olan kalenin

⁴⁰² Nejat Göytünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.74.

içinde bir caminin bulunduğunu ve üzerleri toprakla örtülü yaklaşık yetmiş kadar ufak tefek evin yer aldığını belirtir. Ancak çarşı ve pazar gibi kamusal mekanların bu alanda bulunmadığına işaret eder.⁴⁰³

Yoğun bir Yezidi nüfusun yaşadığı Cebel-i Sincar'ın aksine Hatuniye Müslüman nüfusu barındırmaktadır. Bunlar büyük ölçüde Müslüman sünni Arap aşiretlerdir.⁴⁰⁴ Osmanlı Devleti ve Müslümanlar ile sürekli bir çekişme ve anlaşmazlık içerisinde olan Yezidiler zaman zaman devletin kendi üzerlerine geldiği anlarda bu Müslüman kalesine sığınmışlardır. Mesela XVIII. yüzyıl başlarında Yezidilerin Müslüman köylerine zarar vermeleri ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmalarından dolayı bunların üzerine askerler gönderilmiş ve ele geçirilenler öldürülmüştür. Kalanlar can havli ile Müslümanların yaşadığı Hatuniye kalesine sığınmışlardır. Burada kale içerisinde bulunan mescitlere sığınarak ölümden kurtulurlar. Bunların bu durumlarına Müslüman halk da yardımcı olmuş ve affedilmeleri için vezirden ricada bulunmuşlardır. Vezir her ne kadar bu ricayı kabul etse de kalede bulunan Yezidiler bu sefer Müslüman askerlere ok atmaya başlayınca bu duruma kızan vezir kaleye hücum ederek erkeklerini öldürerek kadın ve çocuklarını da ganimet olarak esir alarak geri döner.⁴⁰⁵

Tablo 11: XVI. Yüzyıl'da Hatuniye'de Demografik Durum

Yıl	Hane	Mücerred	Mu'âf (imam, pîr-i fânî, amâ, hatîb, şeyh ve âmil)	Tahmini Nüfus	Hasıl
1518	183	20	-	915	60.000 ⁴⁰⁶
1523	215	59	9	1.120	23.478 ⁴⁰⁷
1567	439	159	6	2.225	73.427

1518 yılına ait tahrirde sancak kanunnamesinin başında Hiyal ile birlikte nahiye olarak ile zikredilen Hatuniye, idari statü bakımından hem 1518 hem de 1567 tahririnde köy

⁴⁰³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap C.I, s.83.

⁴⁰⁴ Nelida Fuccaro, *The Other Kurds*, s.81; H.1308 Musul Vilayet Salnamesi, s.121.

⁴⁰⁵ Ahmet Turan, "Yezidiliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, C.III, S.3 s.68-69.

⁴⁰⁶ Karyenin nüfus ve üretimde elde edilen artı geliri 41.000 akçe olup, bu sayıya boyahane, tabakhane, tamga-i hıml, adet-i ağnam gibi muhtelif gelir kalemleri de eklendiği zaman karyenin toplam hasılı 60.000 akçe olarak zuhur etmektedir.

⁴⁰⁷ Karyenin toplam hasılının gerçekte bu miktarın üzerinde olduğu düşünülmektedir. Ancak söz konusu defterin icmal niteliği taşıması nedeniyle sadece birtakım gelir kalemleri kaydedilmiş diğer bazı sınai ve ticari faaliyetlerden elde edilen gelirler ise deftere yansımamış olabilir.

olarak kaydedilmiştir. 1518'den 1567'ye kadar geçen süreçte büyüyen nüfusu ile Sincar'da bir köyün (Hiyal hariç) ulaşabildiği en yüksek hane sayısı 1567 yılında 111 hane iken Hatuniye de bu tarihte hane sayısı bu sayının yaklaşık dört katı olan 439 olarak kaydedilmiştir. Hane sayısı üzerinden yapılan tahmini hesaplamaya göre muaf tutulan dini grupların da her birinin bir aile oluşturduğu göz önünde bulundurulduğu vakit Hatuniye'nin toplam nüfusu yaklaşık 2.225 kişiye ulaşmaktadır. Bu sayıya Hatuniye'de var olduğu tahmin edilen çeşitli idari ve askeri görevliler ile onların ailesi dahil değildir. Bunlar da eklendiği zaman nüfus daha yüksek bir sayıya çıkacaktır. Bu nüfus oranı Sincar özelinde sıradan bir köy olmanın ötesinde bir sayıya tekabül etmektedir. Sincar'ın diğer köylerine nazaran demografik açıdan çok daha büyük olmasından başka Hatuniye'ye dair kaydın başında yer alan *nefs-i hatuniye* ibaresi Hatuniye'nin sıradan küçük bir köy olmanın dışında olduğunu göstermektedir. Bu ifade burada bir kadı olabileceğini yani kaza merkezi ya da içerisinde çeşitli imaretler olan 'şehir' özellikleri taşıdığını göstermektedir. Burada yaşayan nüfusun tarihsel süreç içerisinde de ağırlıklı olarak Müslüman nüfus oluşturduğunu yukarıda ifade etmiştik. 1523'te tamamen dini grup olarak yazılmamış olmakla beraber içerisinde dini gruptan da vergiden muaf olan 9 kişilik bir grubun olması ve 1567'de ise sadece dini gruptan teşkil olunan altı kişilik bir imam, şeyh ve hatibin olması da nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman olduğunu destekler niteliktedir. Daha evvelki tahrirlerden farklı olarak 1567 tahririnde muaf olan bu dini gruptan kişilerin yanına derkenar olarak "*baş akçesi virmeye*"⁴⁰⁸, "*mezkûr bir aziz kimesne olmağın baş akçesi ve avarız alınmaya*"⁴⁰⁹, "*baş akçesi ve avarızdan muaftır*"⁴¹⁰ şeklinde ifadeler ile o kişilerden vergi talep edilmemesine dair şerhler bulunmaktadır. Hatuniye ekonomik açıdan vergi tahsilatı bakımından Sincar'ın diğer köy ve mezralarından farklı bir öşre tabi tutulmuştur. Sincar genelinde vergi oranı beşte bir (1/5) iken Hatuniye'de ise bu oran yedide bir (1/7) olarak belirlenmiştir. Vergi oranındaki bu farklılık bölgede su kaynaklarının bulunmasına rağmen ekilebilir tarım arazilerinin sınırlı olması ya da toprağın verimliliğinin düşük olması ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca öşür oranının farklı olması ile ilgili olarak, nüfusunun büyük bölümü Şii/Sünni Müslüman olan Telafer ve Hiyal gibi bölgelerde oranlar 1/6, 1/7 veya 1/8 şeklinde değişir iken

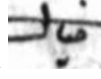
⁴⁰⁸ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.344a.

⁴⁰⁹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.346a.

⁴¹⁰ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.346b.

umumiyetle Yezidi nüfusun çoğunlukla yaşadığı Sincar sancak merkezi ve merkeze bağlı köylerde oran, 1/5 olarak uygulanmıştır.

2.4.3 Bir Vakıf Köyü⁴¹¹: Hiyal

Sincar sancağının idari sınırları dahilinde bulunan ve nispeten büyük bir köy olan Hiyal'e⁴¹² bağlı bulunan Hiyal Gedüğü adlı yer, XVI. yüzyıl gibi erken bir dönemde ıssız, ve تنها özelliğiyle yolcu ve kervanlar açısından güvenlik endişesi doğurabilecek geniş bir coğrafi alanın sadece küçük bir bölümünü teşkil etmekteydi. Bu ıssız bölge beylerbeyi İskender Paşa'nın emri ile şenlendirmek amacıyla üç kişiye verildi. Bunu duyan Hiyal'deki şeyhler duruma itiraz edip buranın da vakıf olan Hiyal'in sınırları içerisinde olduğunu ifade edip dışarıdan başka adam kabul etmeyeceklerini belirttiler. Hiyal'de olduğu gibi bu bölgenin muhafazasının kendi kontrollerinde olduğunu ifade ettiler. Daha sonra bu istekleri kabul edilen şeyhlere bölgenin güvenliğinin sağlanması ve herhangi bir kişinin malına zarar gelmesi durumunda bunun kendilerinden tazmin edilmesi şartı ile kabul edildi.⁴¹³ Bunlar da bölgeyi kendileri şenlendirme amacıyla burada beş kişiyi görevlendirdiler. Böylece bu bölge onların uhdelerine kaydedildi. Bu örnek Hiyal'de bulunan dini grupların nüfuz ve tahakküm güçlerini göstermesi bakımından önemlidir. Hiyal'in dışındaki bir bölgeye bu denli müdahalede bulunma gücüne sahip olan bu kişilerin bir vakıf köy olan Hiyal'de ne denli nüfuz sahibi olduklarını tahmin etmek zor olmasa gerek. Hiyal'in bu dini niteliği muhtemelen uzun

⁴¹¹ 1540 yılı Sultan Süleyman Dönemi Diyarbekir Eyalet Kanunnamesinde vakıf köylerin durumu ile ilgili geçen madde şu şekildedir. “*Vakıf kayd olman kurânın rub'ı vakıf kayd olunub mâ'adâsı hâsıl-ı divânî kayd olunmuştur. Rubu' denilen dahi hubûbâtın rub'udur. Ve bir köyün vakfiyeti sahih olıcak, öşr-i şer'îsi vakfolmak gerek ki, nısfı olur.... Ra'îyyet padişah-ı âlempenâh hazretlerindir. Ol ecilden öşr-i şer'înin dahi nısfı mîrî için kayd olunub nısf-ı âharı vakıf kayd olundu ki, beşde bir kasm olunca cümleden rub'-ı mahsul vakfın olur deyü defter-i âtikde mukayyedir.*” Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri 5. Kitap II. Kısım Kanuni Devri Eyalet Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.449

⁴¹² İbn-i Havkal'ın ele aldığı ünlü eserinde Sincar'ın kuzey ve batı yönünden Hiyâl'e yakın olduğunu belirtip devam eder, burasının Rabia diyarının vadilerinden biri olduğu, ormanları bağları ve ziraat alanları açısından bolluk bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca buradaki nüfus hakkında da bilgi veren yazar, bu vadide Araplardan bir kavmin yerleşik olduğunu belirtmektedir. Bkz. Emine Opçin, *İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2015, s.185.

⁴¹³ BOA, TK.GM. TT.d. 59, vr.171a; BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.258a. “*Mahâll-i mezbûre mahûf ve hatarnâk mahâll olmağın bundan akdem mîr-i mîrân İskender paşa cânibiden üç nefer kimesnelere muhafaza için berat verilmiş hâlîyâ hîn-i tahrirde Hiyâl'de olan şeyhler gelüb mâhall-i mezbûre bizim vakıf olan Hiyâl'in sinorî dâhilindedir. Âhardan kimesne gelüb mutasarrıf ve mütemekkin olduğuna rızamız yoktur mahâll-i mezbûrenin muhâfazasın 'uhdemize alıruz dedikleri eclden 'uhdelerine şol vecihle kayd olundu ki mahâll-i mezbûreyi şenletüp kendüleri cânibinden penç kimesneyi tayin edüp âyende ve revendeyi mâhalli muhataradan bile ... götürüp ahvâl ve taallülları sebebiyle kimesnenin malına zarar gelürse tazmin eylemeğe mute'ahhid oldukları eclden 'uhdelerine kayd olundu*”

yıllar boyunca varlığını sürdürmüş ve gelirinin yarısı veya tamamı en azından XVI. yüzyıl boyunca ‘Baba Abdulkadir Geylani Zaviyesi’ vakfına kaydedilmiştir. Kadiri tarikatının kurucusu Abdulkadir Geylani’ye duyulan derin hürmet ve saygı vakıf kayıtlarında da görüldüğü üzere onun isminin *baba* unvanıyla anılmasında açıkça kendini göstermektedir. 1518 de 30.000 akçelik gelirin 15.000 akçesi bu vakfa diğer 15.000’de üç nefer “eşküncü”ye yazılan Hiyal’de bu dönem için 106 hane ve 1 mücerred kayıtlıdır.⁴¹⁴ Yani yaklaşık olarak 550 kişi yaşamaktadır. Burada bahsi geçen “eşkün”den kasıt, eşküncülü mülk tımarlar olsa gerek ve bu kişilerin birtakım dini görevliler olması ihtimal dahilindedir. Söz konusu kişiler ve eğer mevcutsa diğer muaf grupların demografik yoğunluğu tahmin edilen nüfus hesaplamalarına dahil edilmemiştir. Bu grupların da hesaba katılması halinde toplam nüfusun bir miktar daha yüksek çıkacağı aşıkardır. Aradan yaklaşık yarım asır geçtiğinde ise bu sefer Hiyal’in bütün geliri yani 33.962 akçelik gelir *vakf-ı zâviye-i merhûm Şeyh Abdülkadir Geylânî (Aleyhi Rahmetullah)* vakfına yazılmıştır. Ayrıca toprağın verimliliği ile mi alakalı yoksa burada oturan halka gösterilen müsamahadan mı olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber bu bölgede oşr “sümün” yani 1/8 şeklinde tahsil edilmiştir. 50 yıllık sürede ‘Baba Abdulkadir Geylani’ bu sefer ‘merhum Şeyh Abdulkadir Geylani’ şeklinde ifade edilmiştir. Bu sürede köyün gelirinde çok büyük bir değişme görülmemekle beraber hane ve mücerred sayısında ise neredeyse üç katı kadar bir artış görülmektedir. 340 hane ve 147 mücerred ile toplam tahmini nüfus yaklaşık olarak 1.700 kişi yaşamaktadır. Nüfusun yaklaşık olarak üç kat arttığı bu köyde gelir miktarında ise kayda değer bir yükseliş yaşanmadı. 30.000 akçe olan gelir sadece 3.952 artış ile 33. 952’ye çıktı. İktisadi faaliyetler bakımından 1518 ve 1567 tarihli tahrirler arasında büyük ölçüde benzer bir üretim yapısının devam ettiği görülmektedir. Ancak aynı durum hasılatından artı ürün elde edilen kalemlerin dağılımında geçerli görülmemektedir. Nitekim aynı ürünlerin üretimi önemli ölçüde korunmuş olmakla birlikte bunlardan sağlanan hasıl miktarlarında bazı değişimler meydana gelmiştir. İki tahrir dönemi arasında geçen yaklaşık 50 yıllık sürede söz konusu vakıf köyünde nüfus %209,09 oranında artarak yaklaşık 1.150 kişilik bir artış göstermiştir. Ancak bu dikkate değer nüfus artışına rağmen köyün temel geçim kaynaklarını oluşturan tarım ürünlerinde özellikle de tahılda bir azalma görülmektedir. Her ne kadar köyün toplam

⁴¹⁴ BOA, TT.d. 64, s.346.

geliri her iki tahrir döneminde (1518 ve 1567) büyük oranda sabit kalmışsa da 1567 yılı itibarıyla gelir kalemlerinde bir çeşitlenme gözlemlenmektedir. Bu çeşitliliğe karşın köy ekonomisinin bel kemiğini oluşturan tahıl üretiminde bir gerileme olduğu görülmektedir. Aslında tam olarak bir gerilemeden bahsetmek mümkün değildir. Belki de buğday üretiminden arpa üretimi lehine bir artış olduğunu ve sadece buğday oranında bir gerilemeden bahsetmek daha doğru olabilir. Mesela 1518’de buğday 2.000 kile, arpa 500 kile üretilmiş iken bu miktar 1567’de 700 kile buğday ve 1.300 kile arpa şeklinde değişmiştir. Nüfusun 1567’de artmış olmasına rağmen tahıl üretiminin neden paralel biçimde artmadığı sorusu bunların başında gelir. Bu durumun cevabı tek bir nedenden ziyade pek çok faktöre bağlı olup dönemin sosyal ve ekonomik dönüşümleri çerçevesinde ele alınmalıdır. Tahıl üretimindeki bu gerilemeye paralel olarak hayvancılık gelirlerinde de ciddi bir düşüş görülmektedir. Adet-i ağnamdan (koyun vergisi) elde edilen gelir 1.500 akçeden 370 akçeye kadar düşmüştür. Bu da küçükbaş hayvancılık faaliyetlerinde önemli bir gerilemeye işaret etmektedir. Tarım ve hayvancılık gelirlerinde gözlemlenen azalma Hiyal köyü sakinlerinin ekonomik faaliyetlerinde bir dönüşüm yaşandığına da işaret etmektedir. Bu dönüşüm, halkın geçimini yalnızca geleneksel tarım ve hayvancılıkla değil, yeni ürün türlerinin üretimiyle sürdürmeye başladığını göstermektedir. Nitekim 1518 tahririnde hiçbir üretim izine rastlanmayan sakız mahsulünden 1567 yılına gelindiğinde 2.320 akçelik bir vergi gelirinin kaydedilmiş olması ve 1518’de 1.000 akçelik gelir elde edilen 200 müd üzüm şirasının yerini incir gibi mahsullere bırakması bu değişimin en somut örneklerinden biridir. Böyle bir değişim, gerçekten de ilk tahrirde yer alan ürünlerin fiilen üretilmediği varsayımıyla açıklanabilir. Ancak bu ürünlerin 1518 yılında da üretilmiş olmasına rağmen kayıtlara yansımamış olması da bir ihtimaldir. Böyle bir değişim yalnızca ekonomik değil aynı zamanda sosyal bir dönüşümün de göstergesi olabilir. Günümüzde de benzer örneklerine rastlandığı üzere bir ürünün belirli bir coğrafyada başarıyla yetiştirildiğinin görülmesi diğer üreticileri de bu alana yönlendirmekte ve böylece daha önce o bölgeyle ilişkilendirilmeyen ürünlerin zamanla yaygınlaşması mümkün olmaktadır. Hiyal örneğinde görüldüğü üzere bir zamanlar mevcut olmayan bir ürün daha sonraki tecrübelerle dayanılarak deneme-yanılma süreci sonucunda yerel üretime dahil edilmiş olabilir. İlave olarak köyde 1518’de herhangi bir *âsiyab* yani değirmen kaydına rastlanılmaz iken 1567’de yılın sadece altı aylık dönemi

(nim sal) boyunca çalıştırılan üç adet değirmen vardır. Bunların her biri için yıllık 30 akçe olmak üzere toplam 90 akçe alınmaktadır.

Tablo 12: XVI. Yüzyılda Hıyal'den Elde Edilen Mahsuller ve Gelir Miktarları

Ürün İsimleri	1518 Miktar	1518 Akçe Değeri	1567 Miktar	1567 Akçe Değeri
Hınta	2.000 Kile ⁴¹⁵	16.000 akçe	800 Kile	8.000
Şair	500 Kile (Dıhn ile beraber)	3.000	1.300 Kile	7.800
Şıra	200 Müdd	1.000	-	-
Dıhn	-	-	100	200
Âdet-i âğnam	-	1.500	-	370

2.5. ÇEMBERİN DIŞINDAKİLER

2.5.1. Gayrimüslim Nüfus

Yezidilerin yoğun olarak meskun oldukları temel yerleşim yerleri arasında sayılan Sincar Dağı ve çevresi ile Musul'un kuzeyinde yer alan Şeyhan bölgesi, İslamiyetin bu bölgelerde yayılması ve daha sonraki yüzyıllarda Yezidilik inancının ortaya çıkıp yayılmasına kadar geçen tarihsel süreçte bölge Hristiyan cemaatlerin etkisi altındaydı. Ancak özellikle XIII. yüzyıldan sonra Yezidik inancının Şeyhan bölgesinde güç kazanmasından sonraki süreçte zaman zaman uğradıkları baskı ve kısımlardan sonra kaçıp Sincar Dağı'na yönelmeleri bu bölgelerde inanç ve demografik yapının da dönüşmesine katkıda bulunmuştur.⁴¹⁶ Bu tarihsel hareketlilik neticesinde mezkur bölgelerde Hristiyan cemaatlerin etkisi azalmış olsa da tamamen ortadan kalkmamıştır. Nitekim senkretik ve heterodoks bir yapıya bürünen Yezidilik bünyesinde barındırdığı farklı inanç unsurlarının yanı sıra belirgin Hristiyanlık etkileriyle de bu dinsel etkileşim sürecine işaret eder. Dolayısıyla bu gelişmelerin de etkisiyle söz konusu coğrafi

⁴¹⁵ Literatürdeki değerlendirmeler doğrultusunda, bir İstanbul kilesinin yaklaşık 25 kg, bir Amid kilesinin ise bunun yarısı olan 12,5 kg civarında olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, ilerleyen bölümlerde yapılan kilogram dönüşümlerinde Amid kilesi esas alınmıştır.

⁴¹⁶ Nelida Fuccaro, *The Other Kurds*, s.42-46.

bölgelerde Yezidi nüfusu baskın bir yoğunluk kazanmıştır. Çalışmada ele aldığımız XVI. yüzyıl Sincar'ının idari sınırları içerisindeki coğrafya etnik bakımdan nispeten kozmopolit bir yapı gösterse de inanç çeşitliliği bakımından (en azından tahrir kayıtlarına yansıdığı kadarı ile) benzer bir çeşitlikten bahsetmek çok mümkün görünmemektedir. Şöyle ki şehir merkezinde yer alan bir Yahudi Mahallesi dışında özellikle kırsal kesimde herhangi bir gayrimüslim nüfus kaydına rastlanılmamaktadır. Ayrıca gayrimüslim nüfusun neredeyse tamamını oluşturan bu mahalledeki nüfus toplam nüfusa oranla yüksek değildir. Sancağın ilk tahririni gösteren 1518'de *Cemâat-i Yahudiyân*⁴¹⁷ başlığı altında kaydedilen gayrimüslim nüfus toplamda elli hane ve yedi mücerredten (bekar) mürekkep olup bunlardan beş hanesi için Ermeni kelimesinin çoğulu olan *eramine* ifadesi kullanılmıştır. Ancak bu terimin gerçekten Ermeni kökenli bir nüfusa mı işaret ettiği yoksa genel olarak Hristiyan nüfusu tanımlamak amacıyla mı kullanıldığı kesinlik arz etmemektedir. Nitekim benzer bir durum Mardin sancağında da gözlemlenmekte olup burada *erâmine* ifadesinin Süryani nüfusu tanımlamak üzere kullanılmış olabileceği ileri sürülmektedir.⁴¹⁸ Harput sancağında bu terimin Rum veya Süryani unsurlar için kullanılmış olabileceği belirtilmektedir.⁴¹⁹ Benzer şekilde Amid sancağında da bu terim tüm Hristiyan topluluklarını belirtmek üzere kullanılmış görünmektedir.⁴²⁰

1518'de Yahudi cemaatine ait yaklaşık olarak 285 kişilik bir gayrimüslim nüfus 1523'e gelindiğinde yaklaşık yüzde 47,37'lik bir artış göstererek 420 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu artışın da daha evvel nüfus bölümünde ifade ettiğimiz üzere gerçek bir nüfus artışına mı işaret ettiği veyahut tahrir sisteminin daha düzenli uygulanması ile mi alakalı bir durum olduğu kesin olarak belirlenememekle beraber ikinci ihtimalin yani bu kez tahririn bölgede nispeten daha sağlıklı uygulanması ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim 1567'ye gelindiğinde doğal nüfus artışıyla da uyumlu olarak bu sayıda kayda değer bir değişiklik olmadığı ve sadece %2,38'lik bir artış ile toplam sayı 430 olarak karşımıza çıkmaktadır. Mamafih nüfusun yaşadığı bölgede mekansal bir genişlemeden de bahsetmek mümkün olabilir. Çünkü bu kez Yahudi Mahallesi dışında Ribat mahallesinde de *Cemâat-i Nasrani*⁴²¹ ismi altında dokuz hane ve üç mücerredten

⁴¹⁷ BOA, TT.d. 64, s.329-330.

⁴¹⁸ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.77.

⁴¹⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.70.

⁴²⁰ M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.95.

⁴²¹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.322b.

oluşan yaklaşık kırk beş kişilik Hristiyan nüfus kaydedilmiştir. Dolayısıyla 1567’de sancakta toplam gayrimüslim nüfus yaklaşık olarak 475 kişiden müteşekkil görünmektedir. Sincar’daki bu Hristiyan nüfusun mevcudiyetinin Sasani dönemi ve hatta daha eski tarihlere kadar uzanmakta olduğu dolayısıyla bu topluluğun bölgede uzun süreli bir tarihsel süreklilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Mesela kaynaklarda Sasani hükümdarı II. Hüsrev’in hekimleri arasında dini anlamda da son derece etkili bir şahıs olan Sincarlı bir Hristiyan olan Gabriel isimli bir kişinin yer aldığı ifade edilmektedir.⁴²² Kısacası her ne kadar nüfus sayısında büyük bir değişim meydana gelmemiş olsa da bu durum doğal nüfus artışı ile uyumlu olup ayrıca coğrafi anlamda da bir mahallenin sınırları dışında varlık göstermişlerdir. Yani küçük bir nüfus artışının yanı sıra dini anlamda mekansal olarak da küçük bir genişleme olduğunu gösterebilir.

Tablo 13: Sincar’da Gayrimüslim Mahalleleri ve Demografik Durumu

Mahalle Adı	Yıl	Hane / Nefer	Nim Çift/Çift	Mücerred
Cemâat-i Yahudiyan ⁴²³	1518	50	-	7
Mahalle-i Yahuda ⁴²⁴	1523	84 hane	-	-
Mahalle-i Yahuda ⁴²⁵	1567	86 nefer	1	-
Ribat (Cemâat-i Nasrânî) ⁴²⁶	1567	12 nefer	-	3

2.5.2 İnanç ve İtaat Arasında: Yezidiler

Arap, Kürt ve Türk gibi pek çok aşiretin karşılaştığı Sincar coğrafyası, inanç bakımından da farklı dini ve sosyal toplulukların harmanlandığı bir durumdaydı.⁴²⁷ Ortadoğunun özellikle dini topluluklar bakımından son derece çeşitlilik arz eden bu harmanında önemli unsurlardan biri de Yezidilerdir. XII. yüzyılda yaşamış olan Şeyh Adî b. Müsâfir’in takipçileri olan ve büyük oranda Kürtlerden müteşekkil bu inancın mensupları Dicle’nin doğu bölgelerinde özellikle Musul ve Hakkari arasındaki bölgede

⁴²² Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.9.

⁴²³ BOA, TT.d. 64, s.329-330.

⁴²⁴ BOA, TT.d. 998, s.64.

⁴²⁵ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.325b-326a.

⁴²⁶ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.322b.

⁴²⁷ Kemal Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.155.

yoğunlaşmıştı.⁴²⁸ Her ne kadar mezkur dini grubun ilk yayılmaya başladığı coğrafya olarak Musul ve kuzeyindeki bölge gösterilse de günümüzde olduğu gibi tarihsel süreçte de Yezidilerin en yoğun olarak yaşadıkları bölgelerin başında Sincar gelmektedir. Tabir yerindeyse Sincar, Yezidilerin kalesi olarak tanımlanabilir. Günümüzde İslam ile hemen hemen hiçbir benzerliği kalmayan ve tarihsel olarak İslam'ın bozulmuş bir mezhebi olarak değerlendirilen Yezidilik⁴²⁹ tarikatın kurucusu kabul edilen Şeyh Adî b. Müsâfir'den⁴³⁰ sonra onun halefleri zamanında Sincar bölgesine taşınmış ve burada geniş bir toplumsal tabana ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren her dönemde olduğu gibi XVI. yüzyılda da Sincar'da yoğun bir Yezidi nüfusun yaşamaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklarda özellikle Sincar Dağı'nda yaşayan Yezidi aşiretlere dair pek çok kayda rastlanılmaktadır. Bu aşiretler çoğunlukla yoldan geçen kervanları yağmalamak, eşkıyalık ve itaatsizlik gibi olaylar ile gündeme gelmişlerdir. Bu dönemde yukarıda bahsedilen bazı din alimlerinden alınan fetvaların da desteğiyle eşkıyalık ve yağma faaliyetlerinde bulundukları gerekçesiyle Yezidiler üzerine gerektiğinde tedip için askeri seferler düzenlenmiş ve canları ile mallarına yönelik müdahalelerde bulunulmasında herhangi bir tereddüt gösterilmemiştir. Dönem dönem oldukça güçlenen ve bu güçle Osmanlı idaresi tarafından kendilerine sancakbeyliği dahi verilen Yezidi aşiret güçlerine yeri geldiğinde büyük askeri seferler düzenlenmiştir. XVII. yüzyılın önemli seyyahı Evliya Çelebi'nin de katıldığı ve Diyarbekir Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın komutasında Sincar'daki Yezidiler üzerine düzenlenen askeri sefer bu tür müdahalelerin en dikkat çeken örneklerinden biridir. Uzun süren çatışmalar sonucunda pek çok Yezidi öldürülmüş bir kısmı esir alınmış ve malları yağmalanıp ganimet olarak alınmıştır.⁴³¹ Bu tür askeri müdahalelerin yalnızca bu dönemle sınırlı kalmadığı aksine Osmanlı'dan önceki dönemlerden de başlayarak yakın tarihimize kadar yüzyıllar boyunca aralıklarla sürdüğü ifade edilebilir. Nitekim XIX. yüzyıla gelindiğinde dahi Sincar'ın nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan bu grubun ancak

⁴²⁸ John S. Guest, *The Yezidis*, KPI Limidet, London 1987, s.28-31.

⁴²⁹ Roger Lescot, *Yezidiler: Din, Tarih ve Toplumsal Hayat, Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, Avesta Yayınları, İstanbul 2014, s.17-18.

⁴³⁰ Yezidiliğin ilk zamanlar Sünni bir karakter taşıdığı ve kurucusunun da Sünniliğin izinde büyük bir âlim olduğu gittiği ifade edilmektedir. Kendi dönemi içerisinde öne çıkan âlimlerden biri olan Adî b. Müsâfir için Abdülkadir Geylani "şayet peygamberlik çile çekilerek kazanılan bir şey olsaydı onu Adî elde ederdi" ifadelerinin kullanıldığı belirtilir. Takipçilerinin ise daha sonraki dönemlerde onu kutsallaştırıp ilahlaştırdıkları belirtilmektedir. Bkz. Süleyman Uludağ, "Adî b. Müsâfir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1988, s.381.

⁴³¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.91-97.

II. Mahmud zamanında kısmen kontrol altına alındıkları ifade edilmektedir.⁴³² Fakat yine de tam bir kontrol veya hakimiyet sağlanabildiğini söylemek güçtür. Sefer zamanı bölgedeki aşiretlerden kaçabilenlerin kaçtığı, kaçamayan aşiret beylerinin ise ölümden kurtulmak için İslam'ı kabul etmek zorunda kaldığı fakat merkezi otoritenin bölgede kalıcı bir hakimiyet kuramamasından sonra bu grupların tekrar Yezidiliğe döndükleri bilinmektedir.⁴³³

Ele aldığımız dönem itibarıyla XVI. yüzyılda Sincar sancağında hem şehir merkezinde hem de özellikle Sincar Dağı'nın eteklerindeki kırsal alanlarda yerleşik halde bulunan Yezidi toplulukların zikredilen dönemde Osmanlı idaresi nezdindeki dini statülerinin kesin bir biçimde tanımlanmadığı görülmektedir. Zaman zaman güçlenerek yerel idareciler için tehdit oluşturan birlikler halinde örgütlenen zaman zaman da zayıflayarak küçük aşiret grupları halinde kendi menfaatleri çerçevesinde hareket eden Yezidiler⁴³⁴, Dürziler gibi Osmanlı idaresi için dini statüsü belirsiz ve karmaşık addedilen gruplardan biri olarak öne çıkar.⁴³⁵ Nispeten erken bir dönem olarak nitelendirilebilecek olan XVI. yüzyılda kendilerine özgü inanç sistemleriyle Yezidiler, Osmanlı yönetimi nezdinde dini açıdan sapkın bir mezhep mi yoksa İslam'ın tahrif edilmiş bir yorumunun mensupları mı olarak kabul edileceği hususu tartışmalı bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Sincar sancağında yoğun bir şekilde meskun olan söz konusu topluluğun XVI. yüzyılda Osmanlı idaresinin gözünde nasıl bir dini statüye sahip olduğu hususu dikkat çekicidir. Bu yüzyılda özellikle eşkıyalık ve yağma faaliyetleri ile isimleri anılan Yezidiler'e karşı Osmanlı merkezi idaresi tarafından nasıl muamele edileceği bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Tartışmanın temelini ise söz konusu dini grubun İslamiyet ile herhangi bir ilişkisinin bulunup bulunmadığı ve şayet böyle bir ilişki mevcutsa bunun mahiyetinin nasıl ortaya konulacağı temeli üzerine inşa edilmiştir.⁴³⁶ Dolayısıyla Yezidiler'e Müslüman mı, kafir mi veya mürted mi olarak muamele edileceği merak edilmiştir. Bu doğrultuda hem Kürt coğrafyasının önde gelen din alimlerinden Molla Salih-el Kürdi (veya Molla Salih el-Hakkâri) hem de Şeyhülislam Ebusuud Efendi'den konuya dair görüş talep edilmiştir. Şeyhülislam

⁴³² Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C.IV, s.2653.

⁴³³ Nelida Fuccaro, *The Other Kurds*, s.52.

⁴³⁴ Birgül Açıkyıldız Şengül, *Ezidiler*, s.71-72.

⁴³⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Kronik Kitabevi, İstanbul 2018, s.32-33.

⁴³⁶ Metin Bozan, "XVI. Asırda Yezidiler (Êzidîler)'in Dinî Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlânâ Sâlih el-Kürdî'nin bir Fetvası ile Mevlânâ Muhammed Berkal'î'nin ta'liki", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C.XII, S.2 (27), 2020, s.225-226.

Ebussuud Efendinin konuya dair fetvasının tarihi kesin olarak bilinemese de Molla Salih El-kürdi'nin fetvasının Mayıs-Haziran 1572 tarihine denk geldiği ifade edilmektedir. Bu fetvalardan Ebusuud'un fetvası Osmanlı Devleti'nin Yezidiler'e dair yaklaşımı hakkında bilgi verir iken Molla Salih'in fetvası da Yezidiler'e nasıl muamele edilebileceğine dair görüşlerini ifade etmektedir.⁴³⁷ Her iki din aliminin fetvalarını dayandırdıkları birtakım gerekçeler ile bunların kafir veya mürted olması fark edilmeksizin mallarının yağmalanması, güç kazandıkları yerde onlar ile savaşılmasında ve kanlarının akıtılmasında herhangi bir ihtilaf görülmemiştir. Hatta Müslüman olmaları kabul edilse bile malları ile ilgili durum küfür hususunda ısrar ettikleri için daha da kötü bir duruma delalet ettiği gerekçesi ile aynı sonucu ortaya koyduğu ifade edilmektedir.⁴³⁸ Mallarının ganimet olarak alınabileceği ve kanlarının dökülmesinde bir mahsur bulmayan yani malları ve canları söz konusu olduğu zaman bir zimmi gibi muamele edilmesinde mahsur görmeyen yetkililer vergilendirmede ise Müslüman tebaaya uygulanan vergi yöntemleri ile muamele etmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin Yezidiler gibi dini statüsü kesin olmayan topluluklara karşı kimi zaman katı kurallar yerine duruma ve zamana göre değişen genellikle uygulamada pratik ve faydacı çözümler içeren bir yaklaşım benimsediğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla kayıtlarda yer alan örneklerden yola çıkarak devlet nezdinde teori ve uygulamanın her zaman birbirini ile örtüşmediği görülecektir. Nitekim bir yandan ehl-i kitap Müslüman gibi muamele edip öşrünü ve vergileri buna göre alır iken çeşitli nedenlerden ötürü üzerlerine sefer düzenlendiği zaman kafir statüsünde muamele edilip canları ve malları yağmalanıp ganimet olarak alınmasında bir beis görülmemiştir. Teori ve pratik arasındaki bu iki farklı uygulama Osmanlı Devleti'nin yine faydacı ve koşullara göre hareket etme yönünü ortaya koymaktadır.

Genel Bir Değerlendirme

⁴³⁷ Yavuz Aykan, "On The Legal Status of Yezidis: Law, Geography and Confession-Building in Early Modern Kurdistan (Sixteenth-Eighteenth Centuries)", *Entangled Confessionalizations? Dialogic Perspectives on the Politics of Piety and Community-Building in the Ottoman Empire, 15th–18th Centuries*, Ed.Tijana Krstić, Derin Terzioğlu, 2022, s.684. Bu iki fetva hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Dehqan, "The Fatwā of Malā Sālih Al-Kurdī al-Hakkārī: an Arabic Manuscript on the Yezidi Religion", *The Journal of Kurdish Studies*, V. VI, pp.140-162; Yavuz Aykan, "On The Legal Status of Yezidis: Law, Geography and Confession-Building in Early Modern Kurdistan (Sixteenth-Eighteenth Centuries)", *Entangled Confessionalizations? Dialogic Perspectives on the Politics of Piety and Community-Building in the Ottoman Empire, 15th–18th Centuries*, Ed.Tijana Krstić, Derin Terzioğlu, 2022, s.673-699.

⁴³⁸ Mustafa Dehqan, "The Fatwā of Malā Sālih Al-Kurdī al-Hakkārī: an Arabic Manuscript on the Yezidi Religion", s.151-152.

Bu bölümde ele alınan dönem çerçevesinde özellikle 1518 ile 1567 yılları arasındaki süreçte Sincar'ın merkezi ve kırsal yerleşim yapısı ile bu alanlarda meskun bulunan nüfusun durumu incelenmiştir. Bu bağlamda sancak merkezi ile kırsalın demografik, iktisadi durumlarının yanı sıra bölgenin toplumsal ve ekonomik yapısını şekillendiren unsurlar da değerlendirilmiş inanç yapısını oluşturan birtakım unsurlar ve Sincar coğrafyasının doğal bir parçasını oluşturan bir kısmı yerleşik bir kısmı ise konargöçer cemaat/aşiretlerin durumu ele alınmıştır.

Sonuç olarak sancak merkezi ile kırsal alanın nüfusu ele alınan iki mufassal tahrir dönemi arasındaki süreçte aynı dönemde genel bir artış eğilimi göstermiştir. Köy ve mezraların sayısı artmış ve hem sancak merkezi hem de köylerinin nüfusu yaklaşık iki katına çıkmıştır. Dolayısıyla nüfus artışında yaklaşık yüzde yüze yakın bir artış gözlemlenmiştir. Bu artışta birden fazla faktörün etkili olmuş olabileceği tahmin edilmekle birlikte kanattımızca bu artış doğal doğum ve ölüm dengesinin yanı sıra daha düzenli ve ayrıntılı tahrir yapılması ve sınır hattına yakın bir konumda bulunan sancağın her iki tahrir arasındaki sürecin Osmanlı–Safevi Devleti arasındaki nispeten sakin bir döneme denk gelmesinin önemli bir etken olduğu yönündedir. Nitekim bu sürece bağlı olarak daha yerleşik ve istikrarlı bir siyasal-toplumsal ortamın oluşmasının yerleşim yerlerinin genişlemesi, yeni yerlerin şenlendirilmesi yani iskana açılmasının dolaylı olarak nüfus artışı üzerinde de etkili olduğu değerlendirilebilir. Ancak bununla birlikte benzer demografik eğilimlerin aynı dönemde Akdeniz havzasının geniş bir bölümünde de gözlemlendiği dikkate alındığı vakit söz konusu artışın sadece ifade edilen yerel gelişmeler ile sınırlı olmadığı ifade edilebilir. 1518 yılında mevcut olan köylerin büyük bölümünün 1567’de de varlığını korumaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte aradan geçen süreçte çok sayıda yeni köy ve mezranın ortaya çıktığı görülmektedir. Söz konusu yerleşimlerin önemli bir kısmının konar-göçer aşiret topluluklarının yerleşik hayata teşvik edilmesi neticesinde teşkil olunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu köylerin kayıtlarında çoğu zaman aşiret kethüdasının ismi zikredilmiş ayrıca bağlı bulundukları cemaat adları da belirtilmiştir. Bu örneklerden yola çıkarak bölgede iskan siyasetinin umumiyetle aşiret yapıları üzerinden yürütüldüğünü ve yeni yerleşim alanlarının çoğunlukla belirli cemaat veya aşiret kolları etrafında teşekkül edildiği anlaşılmaktadır. Yerleşim yapısı ve nüfus yoğunluğu bakımından değerlendirildiğinde, sancağın tek nahiyesi olan Telafer’in, sancak

merkezinden sonra en büyük yerleşim birimi olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Hatuniye ve Hişal de nüfus ve yerleşim özellikleri bakımından öne çıkan diğer önemli yerleşim alanları arasında yer almaktadır.

Sancak coğrafyasının büyük ölçüde aşiret, cemaat ve taife şeklinde isimlendirilen teşekküller tarafından şekillenen bir yapıya sahip olduğunu ifade etmiştik. Bunların bir kısmı özellikle sancak coğrafyasının kırsal bölgelerinde belirgin bir güç olarak dikkat çekerken bazıları ise Halep, Kilis, Musul, Mardin taraflarına kadar geniş bir coğrafyada yayılmış olan ve bölgede yaylak ve kışlaklar arasında gidip gelen aşiretlerin kollarıdır. Mesela sancakta etkin ve büyük aşiretlerden biri Yezidi oldukları bilinen Saçlu Cemaati'dir. Bu cemaatin bir kısmı hala göçebe bir yaşam tarzını benimserken bir kısmının ise kimi köy ve mezralarda artık yerleşik oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim birçok köy ve mezranın bu cemaatin ismi ile adlandırıldığı görülmektedir. Akkeçili, Milli gibi değer bazı büyük aşiretlerin küçük kolları ise sancağın bazı mezralarında geçici olarak bulunmuşlardır.

Diğer taraftan sancağın demografik yapısı inanç bakımından değerlendirildiği vakit, eski bir Hristiyan yerleşim merkezi olması ve daha sonra Yezidi inancında görülen bazı Hristiyan inancı etkilerine rağmen ele alınan dönemde sancak nüfusu içerisinde gayrimüslim nüfusun genel itibarıyla sınırlı kaldığı görülmektedir. Sınırlı olan bu gayrimüslim nüfusun ise Yahudi, Ermeni ve Hristiyan unsurlardan oluştuğu ve her iki mufassal tahrir döneminde sancak merkezi ve köylerinde meydana gelen belirgin artışın aksine gayrimüslim nüfusun sayısında belirgin bir artış olmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan devletin resmi inancının dışında kalan ve devlet nezdinde İslam'ın bozulmuş bir mezhebi olarak kabul edilen Yezidilik ise Sincar ve etrafındaki coğrafyada meskun veyahut göçebe nüfus arasında belirgin bir ağırlığa sahip görünmektedir.

3. BÖLÜM

ARAZİ TÜRLERİ VE GELİR DAĞILIMI

Osmanlı Devleti'nin temel dayanağı ve en büyük dinamiklerinden biri toprak sistemidir. Bu ise büyük ölçüde onu eşsiz kılan dirlik sistemi ve onun uygulamasına dayanıyordu. Kullanım hakkının şahıslara bırakıldığı fakat nihai mülkiyetin devlete ait olduğu ve kökenleri Hz. Peygamber dönemine kadar uzanan ikta sisteminin Osmanlı'daki karşılığı ve devamı niteliğinde değerlendirilebilecek uygulamanın karşılığı büyük ölçüde timar sistemidir.⁴³⁹ Osmanlı toprak sistemi esas itibarıyla miri, mülk ve vakıf arazilerinden teşekkül etse de timar sisteminin uygulandığı miri araziler en büyük kısmı oluşturmaktaydı. Bu toprakların rakabesi yani mülkiyeti devlete ait olup kullanım hakkı çeşitli hizmet ve yükümlülükler mukabilinde kişilere verilmekteydi. Dolayısıyla toprağın sahipliliği hususunda mülk arazilerde rakabe şahıslara ait iken, miri arazide rakabe devletindir. Vakıf arazilerde ise rakabe kimseye ait değildir.⁴⁴⁰ Zikrettiğimiz üzere Osmanlı Devleti gelirlerinin büyük ölçüde tarıma dayandığı bir 'tarım imparatorluğu' niteliği taşımakta olup bu üretimin yapıldığı imparatorluk topraklarının büyük bölümü miri arazi statüsündeydi. XVI. yüzyılda bu araziler devlet topraklarının yaklaşık %87'sini oluşturmaktaydı.⁴⁴¹ Rakabesi devlete ait olan bu topraklar tasarruf edip geçimini sağlaması ve çeşitli yükümlülükler veya görevler ifa etmesi karşılığında şahıslara verilmiştir. Bu gelirler umumiyetle padişah, sancakbeyi ve sipahiler gibi çeşitli devlet temsilcileri arasında pay edilmiştir. Yıllık geliri 19.999 akçeye varan dirlikler timar, 20.000'den 99.999 akçeye ulaşan dirlikler zeamet ve 100.000 akçeyi aşanlar ise has şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁴² Timar sistemi ve tahrir uygulamasının yapıldığı Sincar sancağında da gelir dağılımı bu düzen çerçevesinde yapılmıştır. Sincar'da gelirler genel itibarıyla padişah ve sancakbeyi hassı ve çeşitli yükümlülükler karşılığında sipahi ile zuama arasında bölüştürülmüştür. Bunlar arasındaki gelir dağılımına baktığımız zaman padişah hassının miktarı oldukça düşük miktarda olduğu ve toplam gelirin yaklaşık yarısının sancakbeyi hası olduğu anlaşılmaktadır. Gelirlerin geri kalan bölümü ise farklı şekillerde dağıtılmıştır. Bunların bir kısmı çeşitli sebeplerle has gelirleri noksan kalan

⁴³⁹ Ahmet Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler*, C.X, Edt. Hasan Celal Güzel vd, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.657.

⁴⁴⁰ Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", s.281-282.

⁴⁴¹ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.271.

⁴⁴² Tafsilatlı bilgi için bkz. Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der- Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, s.61-64.

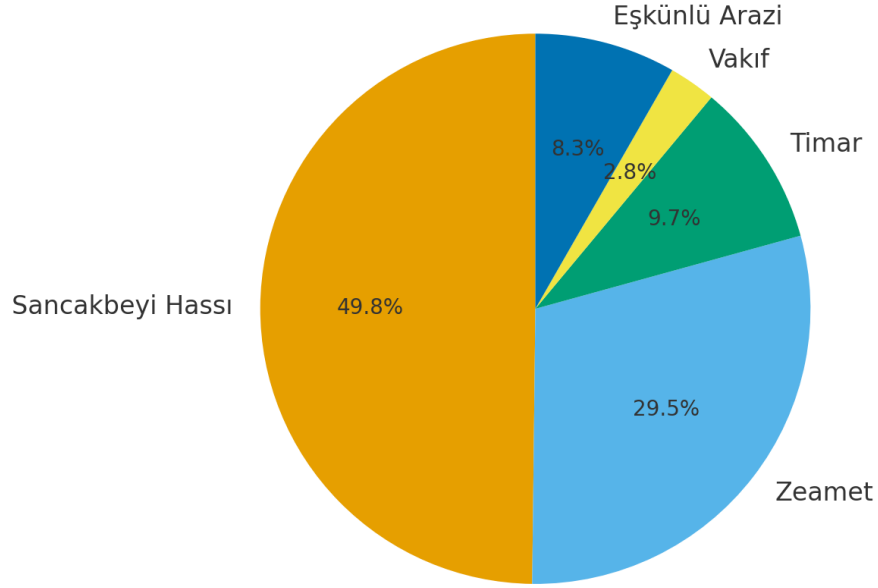
başka livaların sancakbeyi gibi görevlilerin haslarını tekmiil etmek amacıyla kullanılmış, kalan kısmı ise sancaktaki zeamet ve timar erbabı arasında paylaştırılmıştır. Zaten sancağın iktisadi durumunun sınırlılığı ve coğrafi yapısı gibi nedenlerden dolayı sancakta bu kişilerin sayısının yüksek olmadığını belirtelim. Ayrıca XVI. yüzyıl Sincar'ın Osmanlı sistemine eklemlenme sürecinin yaşandığı bir dönemdir. Özellikle ilk dönemlerde Rum vilayetlerinde görülen malikane-divani uygulamasının izleri Sincar'da da tespit edilebilmektedir. Nitekim miktarı yüksek olmamakla birlikte 1523 tarihli tahrirde sancak gelirleri içerisindeki malikane ve divani hissesi ayrı ayrı olarak açıkça belirtilmiştir. Buna göre 532.591 akçelik kısım divani hissesi olarak kaydedilmişken, 16.882 akçelik kısım ise malikane olarak kaydedilmiştir.⁴⁴³ Ancak burada dikkat çekilmesi gereken hususlardan biri zikredilen malikane hissesinin sincardaki zaviye ve cami gibi vakıflara tahsis edilmiş olmasıdır. Ancak Sincar'daki bu uygulama sistemin genel karakteriyle uyum göstermektedir. Nitekim malikane-divani sisteminde divani hisse timar, zeamet veya has olarak tasarruf edilirken, malikane hisse mülk veya vakıf olarak tahsis edilebilmekteydi.⁴⁴⁴ Dolayısıyla Grafik 3'te vakıf olarak renklendirilen kısım aslında sancağın malikane hissesini, geri kalan kısımlar ise divani hisseyi temsil etmektedir. Bu durumun muhtemelen 1518 ve 1567 tarihli tahrirlerde de geçerli olduğu tahmin edilmekle birlikte kayıtlarda bu hususu açıkça ortaya koyan herhangi bir açıklamaya rastlanmamıştır. Sancak gelirler grafikleri üzerinden incelendiği zaman belirtilen hususun daha net bir biçimde izlenebildiği görülmektedir.

Grafik 2: 1518 Tahririne Göre Gelir Dağılımı

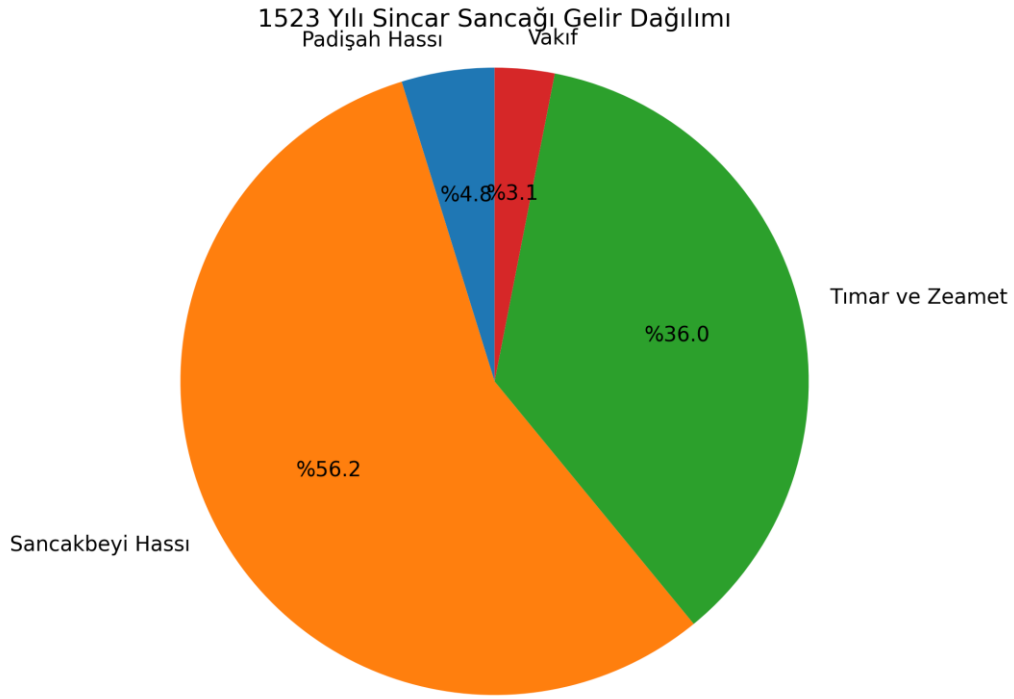
⁴⁴³ Bu hasıl, 20 parça bağ, 20 parça zemin, bir değirmen ve bazı köylerin gelirinden elde edilmiştir. Bkz. BOA, TT.d. 998, s.70.

⁴⁴⁴ Mehmet Öz, Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi, *Vakıflar Dergisi*, S.23, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, s.229-242. s.230

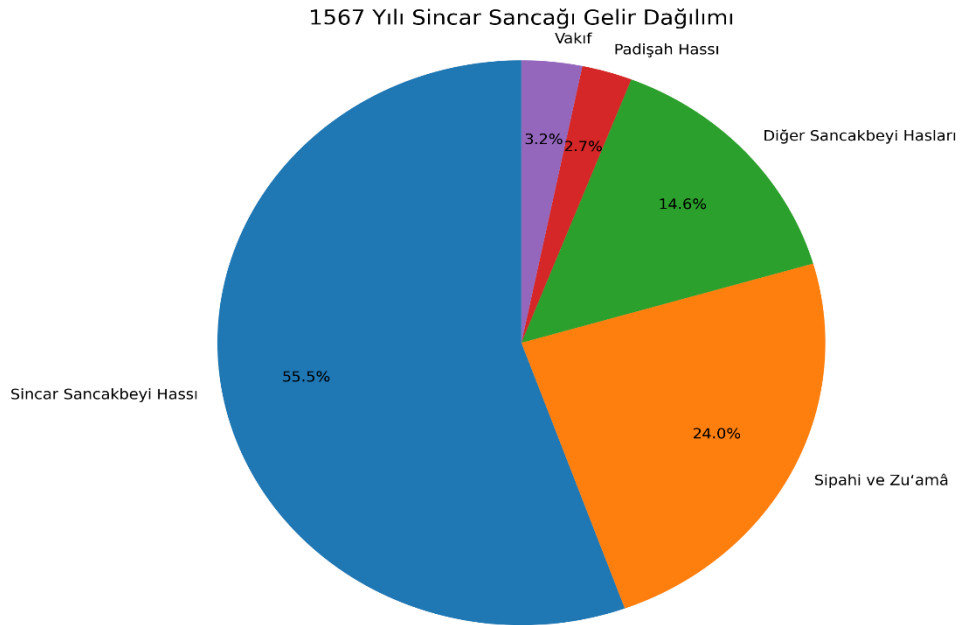
1518 Yılı Sincar Sancağı Gelir Dağılımı

Grafik 3: 1523 Tahririne Göre Gelir Dağılımı

Grafik 4: 1567 Tahririne Göre Gelir Dağılımı

Grafiklerde 1518, 1523 ve 1567 tahrirlerine göre sancağın toplam hasılının çeşitli gelir dağılımı gösterilmiştir. Mezkur gelir paylaşımı ve gelir kalemleri aşağıda daha teferruatlı ele alınmaktadır.

3.1. HASLAR

3.1.1. Padişah Hasları

İlk tahrirde hass-ı padişahi adı altında doğrudan devlet hazinesine aktarılan gelir kaydı bulunmamakla beraber 1523 bu sayı 26.260 akçedir.⁴⁴⁵ 1567’de ise bu sayı 28.160 akçedir.⁴⁴⁶ Sincar’da toplam gelirin %4,78 ve %3,26 gibi oranlar ile çok az bir kısmını oluşturan padişah hassının aksine 1516 ila 1566 arasındaki dönemde Musul, Harput, Mardin ve Ruha (Urfa) gibi sancaklarda padişah hasları çok daha fazla artmıştır.⁴⁴⁷ Mesela Ruha’da XVI. yüzyılda toplam gelirin yaklaşık %37’sine tekabül eden padişah hassının miktarı 1518’de 286.758 iken bu oran 1566 yılında 2.608.910 ile toplam gelirin %51.5 ile yarısından fazlasını oluşturmuş ve 1518’deki ilk tahrirden 1566’daki son tahrire kadar yaklaşık olarak 9 kat artmıştır.⁴⁴⁸ Bu durum zaman zaman ekonomik genişleme ile beraber bazı mukataa ve vergilerin kimi zaman sancakbeyi ve beylerbeyi üzerine kaydedilmesi kimi zaman da doğrudan merkez hazinesi yani padişah hassı olarak kaydedilmesi ile ilgili olmalıdır. Örneğin 1518’de Harput sancağındaki kimi mukataa ve vergiler 1523’te padişah hassı ve sancakbeyi arasında yer değiştirmiştir. Benzer bir duruma Bitlis sancağında da rastlanılmakta ve yüzyılının ortalarında padişah hassı toplam gelirin yaklaşık yarısından fazlasını oluşturmaktadır.⁴⁴⁹ Bu durum padişah ve sancakbeyi has miktarlarında meydana gelen dönemsel artış veya düşüşlerin kimi zaman siyasi, ekonomik gelişmelerin etkisinin yanı sıra çoğunlukla idari statü ve tasnifteki uygulama farklılıklarının bir yansıması olarak görülebilir. Ayrıca Sincar sancağında önemli miktarda bir padişah hassına rastlanılmaması bir dereceye kadar sancağın iktisadi kapasitesinin sınırlılığıyla ilişkilendirilebilir. Sancağın ekonomik bakımdan küçük ölçekli olması elde edilen hasılatın padişah hassına ayrılmadan sadece sancakbeyi ve diğer dirlik sahipleri arasında bölüştürülmesini gerekli kılmış olabilir. Bu durum sancak gelirlerinin ancak yerel idari görevli ve sipahilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek düzeyde olduğuna işaret edebilir. Buna karşılık Musul, Mardin ve Harput gibi iktisadi açıdan daha geniş imkanlara sahip sancaklarda padişah hassının

⁴⁴⁵ BOA, TT.d. 998, s.65.

⁴⁴⁶ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.319a.

⁴⁴⁷ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.306; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.167-173; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.47; Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.145-147.

⁴⁴⁸ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.147.

⁴⁴⁹ Mehmet Öz, “XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme”, s.49.

kaydedilmesi ve zamanla bu miktarın artış göstermesi bu bölgelerin mali potansiyelleri arasındaki farkı ortaya koymaktadır.

1523'te padişah hasları hariç ez defter mezralar, birtakım Ekrad gruplarından alınan ağnam ile cerime vergileri, gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi ve *Beyt'ül mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürh-serân* gibi çeşitli gelir kalemlerinden sağlanır iken 1567'de ise 28.160 akçelik gelirin 26.000 akçesi sancak merkezinde yer alan boyahaneden⁴⁵⁰ ve kalan diğer küçük miktarın ise başka vergi kalemlerinden sağlandığı görülmektedir.

3.1.2. Sincar Sancakbeyi Hasları

Timar sisteminin uygulandığı klasik/normal Osmanlı sancaklarında umumiyetle padişah hassından sonra en yüksek ikinci gelir sancakbeyine aittir. Fakat Sincar sancağında durum biraz farklılık arz etmekte ve padişah hassı yukarıda ifade ettiğimiz gibi çok cüz'i bir miktarı oluşturmaktadır. Bu anlamda sancakbeyi en yüksek gelir miktarına sahip kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Elimizde 1518, 1523 ve 1567 yılları olmak üzere üç döneme ait tahrir kayıtları bulunmakta olup bunlar içerisinde özellikle iki mufassal defter şehrin ve dolayısıyla sancakbeyi gelir kalemlerine dair ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu defterlerin yanı sıra tahrirlerde meydana gelen değişim ve farklılıkları gözlemek amacıyla timar-ruznamçe ve ruus defterleri boşluğu doldurmaktadır. Nitekim bu defterlerde, sancakbeyliği görevine kimin atandığına dair kayıtların yanı sıra kimi zaman bu atamaların ne kadarlık has miktarıyla gerçekleştirildiği de yer almaktadır. Bu minval üzere söz konusu atama ve kayıtlar üzerinden sancağın gelir durumunda yaşanan değişim ve gelişmeleri de belli ölçüde takip etmek mümkün olmaktadır. Sincar sancakbeylerine ait ayrıntılı bir liste birinci bölümde yer almaktadır. Bu bölümde sadece sancakbeylerinin gelir miktarı ve dönemsel değişimi ele alınacaktır. Sincar'ın da ilk tahrir kayıtlarının yer aldığı 1518'de sancakbeyi hassı 270.000 akçedir.⁴⁵¹ 1523'te bu sayı 308.509 akçedir.⁴⁵² Bu yüksek artışın sebebi muhtemel ilk tahrirde bazı gelir kalemlerinin kayıt altına alınmamış olmasıdır. Sancağın tüm gelir kalemlerinin yazıldığı son mufassal tahrirde de sancakbeyi geliri 431.851 akçedir.⁴⁵³ Bu

⁴⁵⁰ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.326b.

⁴⁵¹ BOA, MAD.d. 23981, vr.4; bu sayı BOA, TT.d. 64, s.327'de 270.500 olarak kaydedilmiştir.

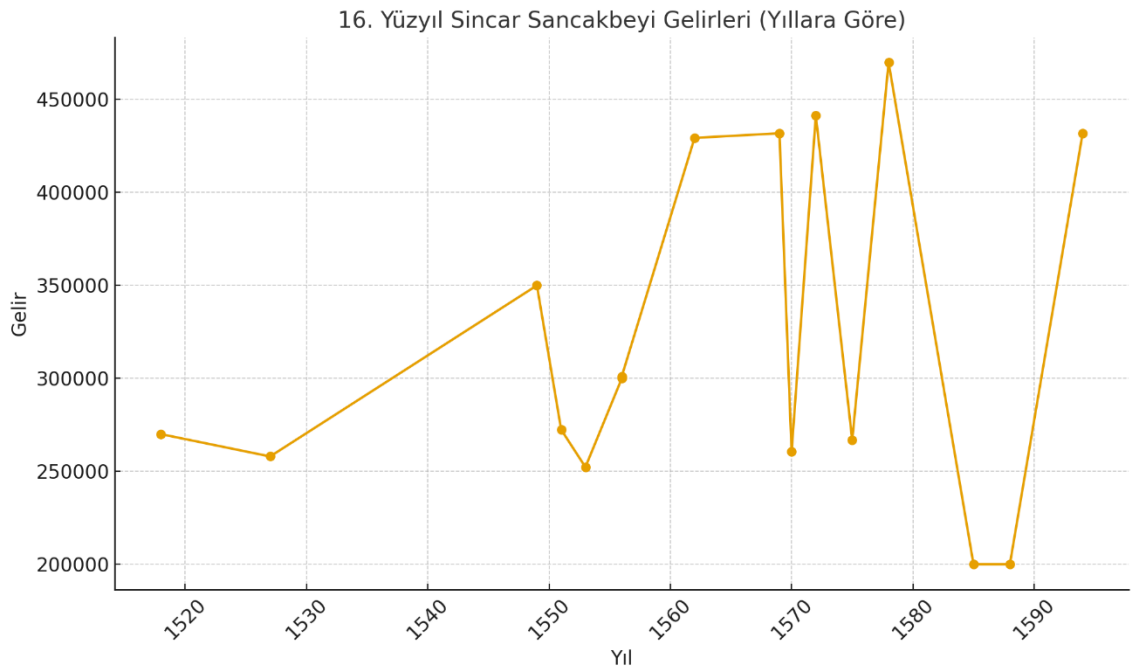
⁴⁵² BOA, TT.d. 998, s.66.

⁴⁵³ BOA, TK.GM TT.d. 60, vr.319a.

doğrultuda ilk adımda %14,26'lık bir artış mevzu bahis iken ikinci basamakta %40,00'lık bir artış söz konusudur.

Mühimme defterleri ve timar-ruznamçe gibi diğer arşiv kaynaklarından elde edilen veriler doğrultusunda tespit edilen yıllara ait sancakbeyi gelirleri aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Genel anlamda, dönem dönem yükselme ve düşüş olsa da XVI. yüzyıl boyunca ilk gelir kaydı olan 1518'deki 270.000 ila tespit edilen en yüksek miktar olan 1588'deki 575.000 akçelik⁴⁵⁴ sancakbeyi hassı arasında yaklaşık iki kat artış söz konusudur. Bu artışın çeşitli nedenleri olmakla birlikte, XVI. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan savaşlar ile krizler ve bu süreçte sancakbeylerinin göstermiş olabilecekleri askeri yararlılıkların yanı sıra akçenin değer kaybının da bu yükselişte etkili olması ihtimal dahilindedir.

Grafik 5: Sincar Sancakbeyinin Yıllara Göre Has Miktarı

Grafikten anlaşıldığı üzere 1518-1600 yılları arasında Sincar sancakbeylerinin has miktarları umumiyetle aynı kalmamıştır. Bu dalgalanmanın büyük ölçüde sancakbeylerinin tecrübeleri, görevleri sırasında gösterdikleri “yararlılık” ve özellikle yüzyılın ikinci yarısında akçenin ifade ettiği kıymet ile bağlantılı olduğu tahmin

⁴⁵⁴ BOA, DFE.RZ.d. 101, s.1023.

edilmektedir. 1572’de 441.356 akçelik has ile Sincar’a sancakbeyi olarak atanan⁴⁵⁵, ardından Musul’a gönderilen ve 1578’de tekrar Sincar’a bu kez 470.000 akçelik has miktarı ile atanan⁴⁵⁶ Mehmed Bey’in uzun süre görev yapmış ve dolayısıyla tecrübeli olduğu anlaşılmaktadır. Buna mukabil olarak 1585’te 200.000 akçelik hasla sancakbeyliğine getirilen İmadiye hakimi oğlu Ebu Said Bey’in ise nispeten daha tecrübesiz olduğu ve muhtemelen bu daha düşük bir gelir ile göreve başlamış olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte sancakbeylerinin umumiyetle 200.000 akça ile ibtidadan başladığı bilinmektedir.⁴⁵⁷ Burada şu ihtimalin de göz ardı edilmemesinde fayda görülmektedir. Şöyle ki, bir sancakbeyinin belirli bir sancaktan aldığı has miktarı onun toplam has miktarını göstermeyebilir. Örneğin bir sancakbeyi Sincar’dan 200.000 akçelik has tasarruf ederken aynı zamanda başka bölgelerden de belirli bir gelir almış olabilir. Yani önemli olan nokta sancakbeyinin toplam ne kadar gelir tasarruf ettiği⁴⁵⁸. Nitekim aşağıda örneklerini göreceğimiz üzere daha önce timar ve zeamet gibi çeşitli dirlik türlerinde de benzer bir uygulamanın mevcut olduğu anlaşılmakta ve timar veya zeamet gibi bir dirlik sahibinin de sancakbeyi örneğinde olduğu gibi farklı bölgelerden gelir tasarruf ettiği görülmektedir.

3.1.3. Sincar Sancağında Diğer Sancakbeylerine Ait Haslar

Osmanlı idari teşkilatının ve ekonomik yapısının temel yönetim birimini oluşturan sancaklardan elde edilen gelirler her zaman için sadece o sancakta görevli sancakbeyi veya ehl-i örf mensuplarına verilmemiştir. Kimi zaman bir sancakbeyi veya başka bir görevlinin noksan kalan has geliri başka bir sancağın gelirlerinden tamamlanabilmiştir. Örneğin 1523’te Sincar sancakbeyinin 39.000 akçelik has miktarı komşu sancağı olan Musul’un çeşitli köy ve mezralardan sağlanan geliri ile tekmil edilmiştir.⁴⁵⁹ Bu oran Musul sancağının toplam gelirinin %3’ünü oluşturmaktaydı.⁴⁶⁰ Benzer şekilde 1572 yılında Sincar sancakbeyi olarak görevlendirilen Mehmed Bey için Amid sancağından 35.551 akçalık bir gelir tahsis edilmiştir.⁴⁶¹ Bir livanın tüm gelirinin sadece kendi sancakbeyine tevcih edilmediğinin bir diğer örneği ise 1586’da dergâh-ı ali müteferrikalarından Abdullah oğlu Faik’in Hasankeyf, Siird ve Sincar’dan toplam

⁴⁵⁵ BOA, MAD.d. 563, s.84; BOA, DFE.RZ.d. 34, s.555; BOA, KK.d. 224, s.36; BOA, KK.d. 226, s.173.

⁴⁵⁶ BOA, KK.d. 262, s.131; BOA, KK.d. 232, s.299.

⁴⁵⁷ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der- Hülsâ-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, s.37

⁴⁵⁸ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s.87.

⁴⁵⁹ BOA, TT.d. 998, s.76.

⁴⁶⁰ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Ankara 2023.

⁴⁶¹ BOA, DFE.RZ.d. 34, s.556.

40.000 akçelik zeamet sahibi olmasıdır. Faik'in bu zeamette Sincar'dan elde ettiği pay ise 17.544 akçedir.⁴⁶² Benzer şekilde yine Amid'de görevli dergâh-ı ali müteferrikalarından Zero (?) isimli bir kişiye Amid merkezli olmak üzere aralarında Sincar'ın da olduğu birkaç sancağın gelirinden zeamet tevcih edilmiştir. Zero'ya Sincar'dan ayrılan pay 4.000 akçedir.⁴⁶³ Bazı durumlarda ise bir sancakbeyinin hemen hemen tüm gelirini başka bir sancaktan sağladığı anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek olarak Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı hükümet sancaklar arasında yer alan Eğil sancakbeylerinin Harput sancağından has geliri sağlamaları verilebilir. 1518'de Eğil sancakbeyi Harput sancağından 127.145 akçelik gelir sağlamıştır.⁴⁶⁴ Sincar sancağından da başka sancakların beylerine ait has gelirleri mevcuttur. Özellikle 1567 tahririnde Görgil, Beni Rebi'a ve Girdikan gibi beylerin hasları yer almaktadır. Bu sancakbeylerinin yanı sıra zaman zaman Zilan, Besyan ve Bucyan bazı aşiret beylerinin de Sincar'dan dirlik sahibi oldukları belirtilmektedir.⁴⁶⁵ Aşiretlere dirlik tevcih edilmesinin çeşitli nedenleri bulunmakla birlikte bunlar arasında öne çıkan hususlardan biri söz konusu grupların ıssız ve harap durumdaki bölgelerin yeniden iskan edilmesi ve şenlendirilmesinde kullanılmasıdır. Bu bağlamda aşiretler Osmanlı Devleti'nin hem iskan politikalarının hem de üretimin sürekliliğini sağlamaya yönelik iktisadi politikalarının önemli aktörleri arasında yer almıştır. Bu konuya dirliklerin kimlere verildiği başlığı altında ayrıca ayrıntılı değinilmektedir.

3.1.3.1. Görgil (Gûrgîl) Sancakbeyi Hasları

1518 ve 1523'te Sincar'da geliri bulunmayan fakat 1567 tahririne göre Sincar gelirleri arasında başka sancakbeylerine tahsis edilen en yüksek pay Görgil Sancakbeyi'ne aittir. Şerefhan'ın aktardığı bilgilere göre Görgil, Cezire (Cizre) bölgesi sınırları içerisinde yer alan hükümet sancaklardan biri olup Cezire bölgesi Süleyman bin Halid'in çocukları arasında paylaştırıldığı vakit Görgil nahiyesi Mîr Hacı Bedir'in payına düştü. Çok sayıda yaylak ve kışlağa sahip olan Görgil, daha sonra Mîr Hacı Bedir'in oğulları tarafından yönetilmeye devam etti.⁴⁶⁶ XVII. yüzyılın ortalarına doğru olan tarihlenen

⁴⁶² BOA, DFE.RZ.d. 86, s.1191.

⁴⁶³ BOA, DFE.RZ.d. 156, s.15-17

⁴⁶⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.178.

⁴⁶⁵ Kumiko Saito, "16 ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'su'nda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak", *Osmanlı Araştırmaları*, C.LI, S.51, 2018, s.72.

⁴⁶⁶ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, s.168-169.

(1632-1647) tevcihat kayıtlarında Ekrad sancakları arasında gösterilmektedir.⁴⁶⁷ Bölgedeki coğrafi özellik açısından Nuh'un Gemisi'nin durduğu yer olarak bilinen Cudi Dağı'nın burada yer aldığı belirtilmekte olup mezkur bölgede bulunan yedi aşiretten üçünün Yezid olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶⁸ Şerefhan'ın verdiği bilgilere göre Görgil beyleri zaman zaman Sincar ve Musul üzerinde de hak talep etmiş ve bu bölgelerin kendilerine verilmesini istemişlerdir. Sultan Süleyman döneminde Musul yönetiminin bir dönem Görgil beylerinden Seyyid Ahmed'e verildiğini ifade etmektedir.⁴⁶⁹ Aşağıdaki tabloda 1567'de Görgil sancakbeyinin Sincar'daki hangi köy, mezra ve cemaatlerden gelir sahibi olduğu görülmektedir.

Tablo 14: 1567'de Görgil Sancakbeyi Gelirleri

Gelir kaynağı (Köy, Mezra vs)	Tutarı (akça)	Varak no
Kuşteran-ı Büzürk Mezrası (diğer adı Harbeği(?))	6.000	338a.
Kuşteran Karyesi	9.165	338b-339a.
Ömer Kethüda Karyesi	5.278	339a-339b.
Ayn Gazal Mezrası	1.000	339b.
Hasan Mendo (?) Karyesi	9.163	339b-340a.
Hasan Dellu Karyesi	8.229	340a-340b.
Ali Şimali Karyesi	9.605 ⁴⁷⁰	340b.
Evlad-ı Kara Yakup Cemaati	1.586	341a.
Kara Ali Karyesi	5.454	341a-341b.

⁴⁶⁷ BOA, KK.d. 266, s.81.

⁴⁶⁸ Şerefhan, *Şerefname*, s.137.

⁴⁶⁹ Şerefhan, *Şerefname*, s.169.

⁴⁷⁰ Tahrir defterinde köyün toplam hasılı olan 11.716 akçe şeklinde yazılmıştır. Ancak defterde belirtilmemesine karşın başka kaynaklar ile karşılaştırıldığında zaman bu köyden Görgil sancakbeyine verilen hissenin 9.162 olduğu anlaşılmaktadır.

Nemre (Temre?) Karyesi	5.212	341b.
Hacı Melas Karyesi	8.322	341b-342a.
Ali Şami Karyesi	9.371	342b.
Kuyucak Mezrası (Telafer)	100	367b.
Keydan (Gebran?) Mezrası (Telafer)	200	367b.
Ulacık Mezrası (Telafer)	300	367b.
Toplam:	78.955	

1567'deki tahrir kayıtlarının yer aldığı defterde Sincar sancağı ile ilgili kısmın başında yer alan bilgilere göre Görgil sancakbeyinin Sincar'daki has miktarı 78.955'tir. Bu sayı 1567'deki kayıtlardan görülen ve Sincar sancağından elde edilen toplam gelir miktarı olan 867.070 sayısının %9,1'ine tekabül etmektedir. Ayrıca üzerinde herhangi bir tarih yazılmamış olmakla birlikte bu tahrir dönemine ait bir timar icmal defterinde Sincar sancakbeyi olarak ikinci defa atanan Melek Mehmed Bey ve onun bu tarihte sahip olduğu has miktarı olan 431.851 akçanın yazılmış olmasından dolayı mezkur tarihe yakın ait olması muhtemel olan bir icmal defterde Görgil sancakbeyi Ahmed Bey'e ait olduğu belirtilen 100.000 akçalık has miktarı yazılmıştır.⁴⁷¹ Ancak hemen hemen aynı tarihlere ait olan ve 1567 tahririnin icmali olduğu düşünülen başka bir icmal defterde ise Görgil sancakbeyinin bu 100.000 akçalık geliri kalem kalem belirtilip bunun 78.955 akçesinin Sincar'dan ve 21.045 akçesinin ise Mardin'den tekml edilmek üzere tahsis edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁷² Dolayısıyla timar icmalde belirtilen yüz bin akça hasıl sadece Sincar'dan değil bu miktarın belli bir kısmı Mardin'in Gökçekaya nahiyesinden tahsil edilmiştir. Görgil Beyi'nin Sincar sancağındaki has miktarı toplamda 78.955 akçedir. 1572'de bu haslardan 40.000'i Sincar sancakbeyi olarak atanan Mehmed Bey'in haslarına eklenmiştir.⁴⁷³ 8 Kasım 1639 tarihli bir şerhte ise Görgil sancakbeyine

⁴⁷¹ BOA, TT.d. 991, s.10; Kumiko Saito, "16 ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda Tımarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak", s.73.

⁴⁷² BOA, TK.GM.d. 330, vr.149b. Bu defterde de 1567 tarihli tahrirde olduğu gibi Görgil Beyi'ne tahsis edilen gelir kalemleri aynı şekilde kaydedilmiş herhangi bir farklılık yoktur.

⁴⁷³ BOA, DFE.RZ.d. 34, s.556.

yazılan ve Kızılbaşlardan alındığı ifade edilen köy, mezra ve diğer kalemlerin gelirlerinin Sincar sancakbeyi olan İsmail Bey'in haslarına ilhak olunduğu ifade edilmektedir.⁴⁷⁴

3.1.3.2. Beni Rebi'a Sancakbeyine ait Gelirler

Sincar sancağı artı ürün hasıllarından pay sahibi olan sancakbeylerinden biri de Beni Rebia sancakbeyidir. Bu sancakbeyine tekml için verilen gelir miktarı yaklaşık olarak Görgil sancakbeyine ayrılan has miktarı ile benzer düzeydedir. Görgil sancakbeyinde olduğu gibi Beni Rebia sancakbeyine ilişkin önceki tahrirlerde herhangi bir gelir kaydına rastlanmamaktadır. Ancak 1567 tarihli son mufassal tahrirde bu sancakbeyine belirli bir gelir tekml üzere ayrılmıştır. Gelir kaynaklarını sancağın tek nahiyesi olan Telafer ve yine Telafer'e bağlı olan bir mezra oluşturmaktadır.

Tablo 15: 1567'de Beni Rebi'a Sancakbeyi Gelirleri

Gelir kaynağı	Tutarı (akça)	Varak no
Telafer	65.000	358b.
Adet-i Ağnam	6.000	363b.
Avlakha Mahsulu	3.500	363b.
Harrara Mezrası (Beni Rebi'a ve Sincar Sancakbeyleri)	11.420	363b.
Toplam:	74.920	

Defterin başında Görgil sancakbeyinin Sincar sancağındaki has miktarı 74.920 olarak kaydedilmiştir. Telafer nahiyesinden elde edilen 65.000 akçenin tümü ve adet-i ağnam ile avlak vergisi Beni Rebia sancakbeyine verilmiştir. Bu gelirlerin toplamı 74.500 akçaya denk gelmektedir. Noksan kalan 420 akça ise Sincar ve Beni Rebia sancakbeyleri arasında paylaştırılan Harrara Mezrası'ndan tamamlanmış olmalıdır. Beni Rebia sancakbeyinin bu gelirinin 1595'te de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim mezkur beylerin gelirinden fazla kalan 20.000 akçelik bir kısım Trablusgarp'ta günlüğü

⁴⁷⁴ BOA, TK.GM.d. 330, vr.149b.

60 akçe ulufe ile görev yapan Ahmed'e hizmet ve yararlılığı karşılığında zeamet olarak verilmiştir.⁴⁷⁵

3.1.3.3. Deyr-Rahbe Sancakbeyi Hasları

Deyr-Rahbe sancakbeyine ait has miktarına tahrir defterlerinde rastlanmamakla birlikte 1556 tarihli bir ruznamçe kaydı bu sancakbeyinin de bir süreliğine Sincar'dan 12.000 akçelik gelir elde ettiğini göstermektedir. Kayda göre 37.500 akçelik bir zeameti tasarruf eden Emir Ahmed isimli kişi elindeki gelirlerin 12.000 akçasının Deyr-Rahbe sancakbeyi Hacı Şah Kulu Bey'e 22.000 akçasının ise Nasuh Bey'e aktarılmış olduğunu bu sebeple mağduriyet yaşadığını ifade ederek söz konusu gelirlerin yeniden kendisine iadesini talep etmiştir. Bunun üzerine Diyarbakir Beylerbeyliği'ne gönderilen hükm-i şerif ile bahsedilen gelirler tekrar Emir Ahmed'e aktarılmış ve onun elinde kalan 3.500 akça ile birleştirilerek yeniden toplamda 37.500 akçelik zeameti sahibi olmasına imkan tanınmıştır.⁴⁷⁶

3.1.3.4. Girdikan Beyleri

Günümüzde Siirt coğrafyasında yer alan bölgede hüküm süren Kürt beylerinden Girdikan beyleri kaynaklarda Zırkân beyleri arasında gösterilmektedir.⁴⁷⁷ Tahrir kayıtları incelendiği vakit Deyr-Rahbe sancakbeyi örneğinde olduğu gibi Girdikan beylerinin de Sincar sancağından herhangi bir hasılat elde ettiklerine dair bir bulguya rastlanmamaktadır. Ancak tahrirlerin uzun aralıklarla yapılmış olması nedeniyle bu kayıtların her zaman ara dönemdeki gelişmeleri yansıtmayabileceğini hatırd tutmak gerekir. İşte bu noktada ruznamçe gibi diğer kaynak türleri öne çıkmakta ve Sincar sancağındaki timar uygulamasında meydana gelen değişim ve gelişmeleri daha yakından takip etmemize imkan tanımaktadır. Bu kayıtlardan 1554 yılına ait bir ruznamçe kaydında Hizan sancakbeyi Sultan Ahmed Bey'den mahlul kalan 20.000 akçelik bir zeametın Girdikan beylerinden Nasır Bey'e terakki olarak verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁸ 1557'de ise Nasır Beğ'in vefat etmesi üzerine kendisinden mahlul kalan 20.000 akçalık arpalık daha sonra 25.000 akça şeklinde terakki yapılarak Gazi Kıran Beğ'in yeğeni olan Nasır Beğ'e tevcih edilmiştir.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ BOA, DFE.RZ.d. 169, s.359.

⁴⁷⁶ BOA, DFE.RZ.d. 7, s.356.

⁴⁷⁷ Şeref Han, *Şerefname*, s.14; Girdikan beyleri hakkında ayrıntılı bilgi için aynı eser s.271-274.

⁴⁷⁸ BOA, MAD.d. 17642, s.309.

⁴⁷⁹ BOA, TT.d. 310, s.11.

3.2. ZEAMET VE TİMARLAR

İmparatorluğun büyük bir kısmında yüzyıllar boyunca uygulanan ve osmanlı eyalet askerisinin bel kemiğini oluşturan Timar sistemi ve bu sistem çerçevesinde gelir sahibi olan tımarlı sipahiler sadece askeri bir unsur olmaktan ziyade aynı zamanda özellikle kırsal alanda vergi tahsilini yapan, köylü üzerinde denetim sağlayarak üretimin sürekliliğini sağlayan ve *ehl-i örf* sınıfı içerisinde yer almaları hasebiyle devleti yerel düzeyde temsil eden bir yapı olup kırsal yaşamın da vazgeçilmez bir unsuru olmuşlardır.⁴⁸⁰ Sincar'da her ne kadar sancak gelirinin yaklaşık yarısını yani en büyük gelir sancak beyine ait olsa da diğer yarısı da büyük oranda timar ve zeamet sahiplerinin tasarrufunda bulunmaktaydı. 1518 yılı tahririnde timar ve zeamet sahiplerinin toplam hasılı sancak gelirinin yaklaşık %48'ini oluşturur iken bu oranın %8'i eşkünü mülk timar sahiplerine aittir. Daha ayrıntılı bakacak olursak 1518 yılına ait ilk tahrirde Sincar sancağının toplam hasılı 543.000 akçedir. Sancak merkezi ve köylerinin 270.500 akçelik geliri sancakbeyine kayıtlıdır. Sancak merkezine bağlı yedi köyden elde edilen toplam 50.000 akçelik bir hasıl ise Arap ümerasından Hüsameddin-i Arap isimli bir kişiye zeamet olarak verilmiştir. Sancağın tek nahiyesi olarak kaydedilen Telaferin merkez ve dokuz köyünün 102.500 akçelik artı geliri biri zeamet ve ikisi timar⁴⁸¹ olmak üzere üç kişi arasında pay edilmiştir.⁴⁸² Ayrıca Telaferdeki nökeran grubu için de 30.000 akçelik bir hasıl kaydedilmiştir.⁴⁸³ Sancağın en büyük köylerinden olan Hatuniye'nin de toplam 60.000 akçelik hasılı Feyyaz-ı Arab isimli bir kişiye verilmiştir.⁴⁸⁴ Ancak bu durumun ele alınan yüzyılın son çeyreğinde değişmiş olduğu görülmekte ve sancağın yaklaşık 84.000 akçelik hasılını 4 zeamet sahibi tasarruf etmektedir.⁴⁸⁵ Bu durum sancaktaki dönüşüm ve dirlik sisteminin de sancaktaki tabiatında zuhur eden değişimi göstermesi bakımından önemlidir. Sancaktaki büyük köyler arasında yer alan köylerden bir diğeri de Hiyal'dir. Bu köyün 30.000 akçalık gelirinin yarısı vakfa diğer yarısı da yine eşkünü olarak kaydedilmiştir.⁴⁸⁶

⁴⁸⁰ Oktay Özel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia, A Case Study of Amasya (1576-1642)*, University of Manchester, Manchester 1993, s.108-109.

⁴⁸¹ Bu gelirden Musa Beğ'in 50.000 akçelik zeameti olduğu ifade edilmiş. Mehmed Beğ ve Bestam Beğ'lerin ise timarları yirmi bin akçeyi geçmesine rağmen zeamet oldukları belirtilmeyip sadece timar şeklinde kaydedilmiştir.

⁴⁸² BOA, TT.d. 64, s.340.

⁴⁸³ BOA, TT.d. 64, s.343.

⁴⁸⁴ BOA, TT.d. 64, s.344.

⁴⁸⁵ BOA, TK.GM.d. 204 (Yeni no 462), vr.39a.

⁴⁸⁶ BOA, TT.d. 64, s.346.

İfade ettiğimiz gibi 1518 yılında sancağın gelir dağılımında en büyük pay sancakbeyine aittir. Onu zeamet, timar, eşkünlü timar ve son olarak geliri vakfa tahsis edilen arazi miktarları izlemektedir. Zaimlerin hasılı genel itibarıyla oldukça yüksek bir seviyededir. Nitekim sancakta dirlik tasarruf eden üç zaimden ikisi 50.000 akçe, bir diğer zaim ise 60.000 akçe gelire sahiptir. Zeamet sahiplerinden ikisinin ifade ettiğimiz üzere Arap ümerasından olması dirlik dağıtımında yerel unsurların öne çıktığının bir göstergesidir. Timar olarak kaydedilmiş olan iki kişinin geliri ise 20.000'i geçtiği için toprak sınıflandırmasında zeamet statüsüne karşılık gelmektedir. Nitekim bunların gelirleri sırasıyla 26.000 ve 26.500 akçedir. Bu durum neden 'timar' olarak adlandırıldıkları konusunda bazı soru işaretlerini gündeme getirmektedir. Muhtemeldir ki burada timar ve zeamet kavramları arasındaki sınırın uygulamada her zaman kesin çizgilerle belirlenmediği ve zaman zaman idari-mali esnekliklerin söz konusu olabileceği üzerindedir. Nitekim 1518 tarihli Ruha sancağı tahririnde zeamet gelirinin 19.564 akçe olarak kaydedilmesi bu alt sınırın uygulamada değişkenlik gösterebildiğini ortaya koymaktadır.⁴⁸⁷ Bir diğer olasılık söz konusu kişilerin muhtemelen fiilen zeamet statüsünde toprak tasarruf ettikleri fakat kayıtlarda bunun zeamet ifadesi yerine timar kullanılmış olmasıdır. Nitekim benzer örneklerle başka sancaklarda rastlanıldığı anlaşılmaktadır. Mesela XV-XVI. yüzyılda Canik sancağında her ne kadar zeamet ifadesi kullanılmamış olsa da bazı beylerin zeamet tasarruf ettiği ifade edilmektedir.⁴⁸⁸ 1567 yılı sancak gelir dağılımına baktığımız zaman ise Sincar sancakbeyinin toplam hasıl içerisindeki oranının yine yaklaşık %50 oranı ile 1518'deki durum ile benzer olduğu anlaşılmaktadır. Sipahi ve zuamanın geliri nispeten azalmış onlardan azalan miktar muhtemelen diğer bazı yerlerin sancakbeylerinin gelirini tekml için ayrılmıştır. Diğer oranlar da hemen hemen aynıdır.

3.2.1. Timar ve Zeametler Kimlere Verildi?

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Osmanlı toprak sisteminin en önemli unsuru olan dirlik sisteminin uygulandığı Sincar'da toplam sancak hasılatından elde edilen artı ürünün yaklaşık yarısına yakın gibi önemli bir bölümü has olarak sancakbeyleri ve benzer üst kademedeki idari görevlilere tevcih edilmişti. Diğer diğer yarısı ise çeşitli idari ve askeri mükellefiyetler karşılığında timar veyahut zeamet statüsünde sipahilere tevcih edilmişti.

⁴⁸⁷ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.134.

⁴⁸⁸ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s.133.

Timar tevcih edilen sipahilere maaşları nakit olarak ödenmekten ziyade yıllık maaşlarına karşılık gelen miktardaki gelir, miri statüdeki bir veya birden fazla köy ve mezranın vergi hasılatını tasarruf etme hakkı şeklinde kendilerine tahsis edilmekteydi.⁴⁸⁹ Ancak burada dikkat çekici hususlardan birisi dirlik sahiplerinin⁴⁹⁰ kimlerden ve hangi sebeple seçilmiş olduğu sorusudur. Nitekim bu sorunun cevabı Osmanlı toprak sistemindeki işleyişi göstermesinin yanı sıra özellikle merkezin yerel unsurlar ile kurduğu ilişkiyi ortaya koyması bakımından ehemmiyet arz etmektedir.

Timar ve zeamet gibi dirlik sahiplerinin kimlik ve menşelerine daha yakından baktığımız zaman ele aldığımız dönem itibarıyla pek çok açıdan farklılıklar ihtiva eden yeni bir bölgenin Osmanlı sistemine dahil edilmeye çalışıldığı bir dönem olması hasebiyle kimlik ve menşelerinin de muhtelif açılardan farklılaşıp değiştiğini görmek mümkün. Mesela isimleri ve bazen kimliklerine dair ipuçlarına da rastlanılan 1518 yılına ait tahrir kayıtlarında üçü zeamet ve ikisi timar statüsünde olmak üzere dirlik tasarruf eden kişilerin büyük oranda yerel aristokrasiden seçildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönem halihazırda Bıyıklı Mehmed Paşa'nın İdris-i Bitlisi'nin tavsiyeleri doğrultusunda bölgedeki birçok timar topraklarını henüz fetih süreci tamamlanmadan ve hatta tahrir işlemleri başlamadan önce mahalli beyler ve eşraf arasında tevzi etmiş bulunduğu bir dönemdi.⁴⁹¹ Ayrıca bu dönemin bir diğer özelliği daha sonraki kayıtlarda pek rastlanmayan toprak tasarruf edenler arasında nökeran ve eşküncü gruplarının mevcudiyetidir. Bunlar bölgedeki askeri-idari yapının henüz klasik Osmanlı sistemine tam anlamıyla entegre olmadığı bir geçiş evresine işaret etmektedir. Nitekim M. Mehdi İlhan'ın değerlendirmesine göre bu gruplar, aşiretlerin vergi yükümlülükleri karşılığında devlete sağladıkları askeri hizmet ve insan gücünü temsil etmektedir.⁴⁹² Daha sonraki süreçte timar tevcihlerine dair kayıtlar ve timar sahipleri hakkında bazı malumatlar ilerleyen dönemlerde timarların dağıtımında bazı değişikliklerin yaşandığını göstermektedir.

Ruznamçe kayıtları kişilerin sosyal veya siyasi arka planı hakkında bilgi verebilecek ve böylece timar sahiplerinin kimlik ve menşesine dair daha fazla ipucu elde etmemize de nispeten imkan vermektedir. Bununla birlikte, ilk tahrir verilerini doğrudan teyit edecek

⁴⁸⁹ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", Çev. Mustafa Öztürk, *Belleten*, C. 54, S. 211, 1990, s.1235.

⁴⁹⁰ Bu bölümde 'dirlik sahipleri' ifadesinden timar ve zeamet sahipleri kastedilmektedir.

⁴⁹¹ M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.87.

⁴⁹² M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s.98.

yakın tarihli ruznamçe gibi kaynakların varlığı mevcut durumda elimizde bulunmadığı için sistemdeki dönüşüm ancak yirmi yıl sonraki kayıtlardan başlayıp ileriye doğru devam etmektedir. Bu kayıtlardan en azından toprak tasarrufu bakımından yeni merkezi devletin sisteminin nispeten biraz daha oturduğu ifade edilebilir. Sipahilerin kimliği hususu ise henüz yerel dinamiklerden bağımsız görünmemektedir. Mesela 1520 veya 1526 yıllarına tarihlendirilen bazı kaynaklarda Sincar sancakbeyi olarak Feyyaz Bey isimli bir kişinin ismi zikredilmektedir.⁴⁹³ Feyyaz Bey'in ise 1518 tahrir kayıtlarında Hatuniye'den 41.000 akçalık zeamet tasarruf eden Feyyaz Bey ile aynı kişi olabileceği tahmin edilmektedir.⁴⁹⁴

1567'de ise bu kez tahrir kayıtlarında sadece timar veya zeamet şeklinde toprağın statüsü belirtilmiş ve bu dirlikleri tasarruf edenlerin kimlikleri hakkında herhangi bir malumat kaydedilmemiştir. Bu nedenle dirlik sahiplerine dair çok fazla malumata rastlanılmamaktadır. Mamafih sayılarının ise ekilebilir tarım arazinin de artırılmasına paralel şekilde ilk döneme göre yükseldiği anlaşılmaktadır. Nitekim hemen hemen aynı tarihlere denk gelen iki timar icmal defterinden Sincar'da altı zeamet ve yirmi bir timar sahibinin olduğu görülmektedir. Bu kayıtlarda ayrıca sipahi isimleri ve sahip oldukları gelir miktarı ile bu geliri nerelerden aldıkları mufassal bir şekilde olmasa da genel itibarıyla kaydedilmiştir.⁴⁹⁵ 1567 tahririnin icmalinde ve 1569 senesine dair bir başka defterde de aynı sayı ve bilgiler kayıtlı olup bu kez timar ve zeamet sahiplerinin nerelerden gelir aldıkları kaydedilmiştir. Ayrıca kaydedilen sipahilerden dokuzunun tezkiresiz ve on ikisinin tezkireli olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹⁶ Dirlik tasarruf eden sipahi sayısının sonraki dönemlerde büyük değişiklik göstermediği ve 6 zeamet ile 24 timar kaydı bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹⁷ Dirlik sahibi sipahi sayısına ilişkin bu verilerin en azından XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde de büyük ölçüde benzerliğini koruduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹⁸ Dolayısıyla sancakta 'sipahi' statüsünde dirlik tasarruf edenlerin sayısının XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonraki nispeten uzun bir dönem aynı veya yakın kaldığı ifade edilebilir. Yüzyılın ilk yarısına kıyasla ikinci yarısında sipahi sayısının arttığı bununla birlikte bunlar arasında muhtelif devlet görevlilerinin de

⁴⁹³ BOA, TSMA.d. 9772, s.4-5.

⁴⁹⁴ BOA, TT.d. 64, s.344.

⁴⁹⁵ BOA, TT.d. 991, s.10-11;

⁴⁹⁶ BOA, TK.GM.d. 330, vr.147a.

⁴⁹⁷ BOA, TK.GM.d. 204, vr.39a-42b.

⁴⁹⁸ Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, Haz. Veysel Gürhan, Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, Diyarbakır 2023, s.136.

sayısının nispeten artmaya başladığını görmek mümkün. Bu görevliler arasında miralay, serasker, çavuş, çeribaşı ve civar bölgelerdeki kalelerde görevli birtakım müteferrikaların olduğu anlaşılmaktadır.

Ele aldığımız dönemin ortalarından itibaren daha fazla artmaya başlayan sipahi sayısına mukabil ilk tahrirlerde 40–50 bin akçeye kadar ulaşabilen zeamet gelirlerinin XVI. yüzyılın ikinci yarısında küçüldüğü görülmektedir. Bu durum bazı zeametlerin farklı kişiler arasında paylaştırılması ve aynı dirliğin birden fazla kişi tarafından tasarruf edilmesiyle açıklanabilir. Dolayısıyla köy gelirlerinin de artık dirlik sahiplerinin artmasına paralel olarak daha fazla parçalandığı ifade edilebilir. Ancak bu durum zaten köylerin hasılının artması ile de ilişkili olabilir.⁴⁹⁹ Mesela Hatuniye Karyesi 1518 de 41.000 akçe ile tek bir zaimin elinde iken 1567 de toplam hasıl 73.427 ye çıkmış ve bu gelir birkaç kişi arasında bölüştürülmüştür. Tabi bu durum sadece köy hasılının artmasıyla da açıklanmayabilir. Mezkur durum merkezi otoritenin taşrada güç birikmesine engellemeye yönelik politikalarıyla da uyumlu görünmektedir. Nitekim yüksek gelirli ve geniş bir coğrafyaya yayılan zeametlerin tek bir kişinin tasarrufunda bulunması yerine daha küçük gelir ve yetki alanlarına bölünerek birden fazla kişiye tevcih edilmesi yerel nüfuz odaklarının oluşmasını engelleyen bir mekanizma olarak değerlendirilebilir.

Timar sahiplerinin kimlikleri ve menşeleri hakkında da bazı ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Osmanlı öncesi döneme ait bazı idari ve mali uygulamaların izlerinin bölgede varlığını sürdürdüğünü, birtakım aile veya aşiretlerin elinde kalıtsal timarların olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı öncesi dönemlerde daha çok belirli hizmetler karşılığında toprak tasarruf hakkının kişi veya zümrelere ömür boyu bırakılmasına dayanan yurtluk-ocaklık sistemine benzer şekilde⁵⁰⁰ yurtluk timar uygulamasının da devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır. Kayıtlarda “yurdu-ocağı” şeklinde zikredilen dirlikler bu durumu teyit etmektedir. Örnek vermek gerekirse, 1566’da tahrir-i cedid sonrasında beratı tashih edilen ve küçük bir miktar eklenerek beratı yeniden düzenlenen kişilerden biri olan Çeribaşı Osman’a ait dirlik kayıdır. Çeribaşı olan Osman daha evvel tasarruf ettiği 7.000 akçalık dirliğini kabil-i ifraz olmayan 300 akçe ziyadesiyle yeni tahrir sonrasında beratını yenilemiştir.⁵⁰¹ Bu arada Osman’a bu dirliğinin 1553’te

⁴⁹⁹ Feridun M. Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazâsı, s.283

⁵⁰⁰ Orhan Kılıç, “Yurtluk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XLIII, İstanbul 2013, s.614.

⁵⁰¹ BOA, DFE.RZ.d. 12, s.978.

verildiği ve Cezayir Seferinde şehit düşen babasının çeribaşılığı görevine binaen hizmet, sadakat ve yararlılıktan dolayı verilmiş olduğunu hatırlamakta fayda vardır.⁵⁰² Osman'ın çeribaşılık görevindeki bu süreklilik, bazı askeri-idari görevlerin herhangi bir kusur söz konusu olmadığı sürece muhtemelen kayd-ı hayat şartına yakın bir istikrarla sürdürüldüğünü düşündürmektedir. Bununla birlikte bu durum hem söz konusu askeri görevin hem de dirlik tasarrufunun ailevi bağlar ile yerel düzeydeki pratikler çerçevesinde nasıl iç içe geçtiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Çünkü Osman daha önce de 5.999 akçalık timar tasarruf ettiği ve bu dirliğin “yurdu-ocağı” olduğunu belirtmesi ayrıca dikkat çekici bir husustur.

Yurtluk tarzı timarlara bir örnek daha verecek olursak, 1555 tarihli bir kayıttaki elindeki timarın haksız yere alındığı ve Pir Ali Çavuş isimli bir kişinin tasarrufunda olduğunu ileri süren Tavar (?) isimli kişi merkeze başvurarak durumunu arz etmiş ve ibraz ettiği beratının sahih ve kendine ait olduğunu dolayısıyla sahih sipahi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰³ Yapılan incelemeler neticesinde Tavar'ın beratının kendisine ait olduğu ve timarının kendisinin “yurdu ve ocağı” olduğu anlaşılmış, timarın tekrar Tavar'a verilmesine karar verilmiştir. Pir Ali Çavuş da timardan kendi isteğiyle feragat etmiştir.⁵⁰⁴ Yaklaşık 13 yıl sonra 2 Eylül 1568 de daha önce kendisine verilen 11.000 akçalık timarından 1.000 akçesi eksik yazılan Tavar son tahrirde bu eksikliği giderilerek tekrar 11.000 akçe hisse ile yazılmış ve beratı yenilenmiştir.⁵⁰⁵ Bu arada kişilerin kimlik ve menşelerine dair bir diğer ayrıntı ise Çavuş olduğu ifade edilen Pir Ali'nin de Kürd olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla bu kişinin de yerel güç unsurlarından olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Tavar isimli kişinin de aşireti olduğu ve aşiretiyle beraber devlet hizmetinde olduğu belirtilmektedir.⁵⁰⁶ Bu örneklerden de yola çıkarak Osmanlı idaresinin Sincar'da yeni bir idari ve askeri grup yaratmadığını, bölgede mevcut olan aşiret liderleri, nüfuzlu aileler ve yerel güç unsurlarını timar sistemi aracılığıyla devlet yapısına eklemlenmeyi tercih ettiğini tekrardan hatırlatmaktadır. Böylece Osmanlı Devleti'nin izlediği politika ile de uyumlu olarak yerel güç odaklarının tasfiye edilmesinden ziyade onları sisteme dahil ederek idari ve askeri düzeninin bir parçası haline getirip bölgedeki hakimiyetini tesis etmeye çalıştığı görülmektedir.

⁵⁰² BOA, DFE.RZ.d 17642, s.279.

⁵⁰³ BOA, KK.d. 212, s.78.

⁵⁰⁴ BOA, DFE.RZ.d, 7,s.320.

⁵⁰⁵ BOA, DFE.RZ.d. 12, s.968.

⁵⁰⁶ BOA, A. DVNSMHM.d. 1, 7/21.

Timar sahipleri arasında umumiyetle aynı vilayet bağlı farklı sancaklardan görevliler veya kişiler de bulunmaktadır. Mesela, Hasankeyf alaybeyi'nin Sincar'dan on bin akçelik timar tasarruf ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁰⁷ Benzer şekilde önceden başka sancakta dirlik tasarruf ederken bir şekilde mazul kalan veya terakki sebebiyle başka sancaklardan gelen timar sahipleri de bulunmaktadır. Ruha, Musul, Ceziret bu sancaklardan bazılarıdır. Ancak özellikle XVI. yüzyılın son dönemlerine ait kayıtlarda Trablusgarp, Basra, Diyarbekir ve Bağdat'ta görevli iken terakki alıp bu vesile ile kendilerine Sincar'dan dirlik verilenler de bulunmaktadır. Mesela 1583'te Diyarbekir'de günlük 27 akça ile görevli iken yararlılık göstermesinden dolayı Sincar'da 20.000 akçelik timar tasarruf etmeye hak kazanan Mehmed Han isimli kişi buna bir örnektir.⁵⁰⁸ Eldeki kayıtlardan bu minvalde pek çok örnek vermek mümkündür. Dolayısıyla tevcihatlardan da anlaşılabileceği üzere sancağın Osmanlı idaresi ile ilişkisinde meydana gelen dönüşümün izlerine rastlamak mümkündür. Her ne kadar kendine ait bazı dinamikler sabit kalsa da merkezi otoritenin idaresi altında tamamen bağımsız kaldığını söylemek güçtür.

Sancak genelinde toprak tasarrufunun klasik sipahi grubu ile sınırlı kalmadığı malumdur. Merkezi otorite yerel aristokrasi veya zapturapt altına alınması güç olan aşiret beylerini de mevcut sisteme dahil etmek amacıyla dirlik sistemi üzerinden bir politika izlemiştir. Bu politika özellikle XVII. yüzyıl iskan politikası ıssız ve harabe bölgelere aşiret ve oymakların yerleştirilmesi ile bu bölgelerin yeniden ziraata açılması şeklinde tezahür etmiştir.⁵⁰⁹ Mezkur politikanın ise XVII. yüzyıl ile sınırlı kalmadığı ve özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında Sincar da yoğun bir şekilde tatbik edildiği ve mezkur unsurlara çeşitli hizmet, görev veya muafiyetler karşılığında dirlik verildiği görülmektedir. Nitekim çeşitli sebeplerle boşalan veya terk edilen köy ve mezra gibi yerleşim alanları, hem merkezi otorite açısından hem de bu bölgelerden gelip geçen yolcu ve kervanların güvenliğinin sağlanması bakımından önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Özellikle merkeze uzak kalan Irak coğrafyası için bu husus önemli bir faktörü teşkil etmekteydi. Nitekim yakın dönemlere kadar dahi bazı aşiretlerin, Bağdat ile Basra arasındaki nehir güzergahında zaman zaman ulaşımı sekteye uğratarak mal ve

⁵⁰⁷ BOA, ADVNSMHM.d. 37, 42/461.

⁵⁰⁸ BOA, DFE.RZ.d. 65, s.821.

⁵⁰⁹ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s.37.

insan trafiğinden haraç topladıkları ifade edilmektedir.⁵¹⁰ Bilhassa XVI. yüzyılın ikinci yarısında şenlendirme amacıyla dirlik olarak tevcih edilen yüzlerce köy ve mezranın da bu güzergaha giden yolda olduğunu tahmin ediyoruz. Bazen de şenlendirme amacıyla erbab-ı timara verilen bazı yerlerin şenlendirilmesine muvafak olunmadığı bu sebeple timarların el değiştirildiği ve aşiret beylerine verildiği anlaşılmaktadır. Mesela Sincar, Eski Musul ve Cezire arasındaki coğrafyada bulunan bazı hali ve harabe mezraların yeniden mamur hale getirilmesinin amaçlandığı ve bu sebeple kendilerine tevcih edilen mevcut timar sahiplerinin bu konuda beklenen muvaffakiyeti yerine getirememeleri sebebiyle mezkur yerlerin daha önce Kulp bölgesinin şenlendirilmesinde başarılı olduğu belirtilen İzzeddin Bey'e tevcih edildiği görülmektedir.⁵¹¹ Fakat yaklaşık iki sene sonraki kayıtlarda İzzedin Bey'in de bu görevde muvaffak olamadığı ve bu sebeple tevcihatların yine el değiştirdiği görülmektedir. Bu sefer de yine *her vecihle yarar ve sahib-i aşiret olup ol diyarın emin-i mevkufu(?)* olduğu belirtilen İbrahim isimli bir aşiret beyine verilmiştir.⁵¹²

Bunun yanı sıra söz konusu yerleşimlerin harap halde kalması tarımsal üretimin sürekliliğini de olumsuz etkileyerek devletin vergi gelirlerinde kayba yol açmaktaydı. Bu nedenle devlet bu tür alanların yeniden iskana açılması ve üretime kazandırılması amacıyla çeşitli tedbirler alma yoluna gitmiştir. Dolayısıyla söz konusu bölgelerin yeniden iskana açılması yani 'şenlendirilmesi' hem reaya için hem de devlet açısından faydalı olan ve imparatorluğun pek çok bölgesinde uygulanan bir politikaydı.⁵¹³ Bu durumun bir benzerini özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında Sincar'da da görmek mümkündür. Özellikle *mahûf* ve *hatarnâk* bölgelerin şenlendirilip abadan edilmesi karşılığında pek çok aşiret beyi ve adamlarına dirlikler verilmiştir. Burada amaç bir yandan bu ıssız ve harap bölgeleri yeniden meskun hale getirerek üretim çarkına dahil etmek öte taraftan ise bölgeden gelip geçen yolcu ve kervanların güvenliğini sağlamaktır. Nitekim bu uygulamalar XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölge genelinde artan hareketliliğin ve ekonomik canlılığın da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Mamafih nüfus bölümünde de ifade edildiği üzere mezkur dönemde pek çok yerde

⁵¹⁰ Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğus'unu Yeniden Düşünmek*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s.80-81.

⁵¹¹ BOA, ADVNSMHM.d. 48, 98/263; BOA, ADVNSMHM.d. 48, 101/270.

⁵¹² BOA, DFE.RZ.d. 73, s.275-276.

⁵¹³ Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı İskân Coğrafyasındaki Harabe Köy ve Mezraları Yeniden Düşünmek: Kaynaklar ve Problemler (16-18.Yüzyıllar)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.XIX, S.37, 2025, s.78-79.

olduğu gibi Sincar'da da nüfusun yaklaşık iki katına çıktığı görülmektedir. Bu büyüme ise yalnızca demografik bir artışı değil aynı zamanda iskan, üretim ve ulaşım ağlarının yeniden canlanmasını beraberinde getirdiği ifade edilebilir.

3.3. Çiftlikler

3.3.1. Reaya Çiftlikleri

Yukarıda ifade edildiği üzere mülkiyeti devlete ait olan ve timar sisteminin uygulandığı bölgelerde reaya hem kendi geçimini sağlamak hem de bağlı bulunduğu sipahiye veya merkezi otoriteye vergisini ödemek karşılığında belirli miktarda toprak tasarruf etmekteydi. Osmanlı terminolojisinde kesin sınırları olan belli bir tanımlamadan söz edilemese de⁵¹⁴ genel anlamda reayanın tasarruf ettiği ve umumiyetle bir çift öküzün işleyebileceği çeşitli büyüklükteki toprak parçalarına *çift* veya *çiftlik* denilmektedir.⁵¹⁵ Bu toprak parçaları ifade edildiği üzere özellikle XVII. yüzyılda büyük malikanelerin yaygınlaşmasından önce köylü reayanın tasarrufunda bulunan ve bir çift öküz ile işlenebilecek büyüklükteki zirai arazileridir.⁵¹⁶ Bu topraklar genellikle tarıma elverişli alanlardan oluşmakta olup büyüklükleri değişmekle beraber 60 ila 150 dönüm arasındadır.⁵¹⁷ Genellikle âlâ (iyi yer) 60-80, orta halli yerler 80-100, kıraç olarak da adlandırılan ve kayıtlarda 'ednâ' şeklinde belirtilen çok verimli olmayan topraklar ise 100-150 dönüm arası olarak ifade edilmektedir.⁵¹⁸ Bölgeye göre değişebilen bu ölçünün Diyarbekir Vilayeti için dönüm ölçüsü "*Yürümek adımıyle eni ve uzunı kırk adım yere bir dönüm derler. Su basar ve her yıl ekilir a'la yerlerden seksen dönüm yere bir çiftlik derler ve evsatu'l-ahval olan yerlerde yüz dönüm yere bir çiftlik derler. Ve edna yerlerden yüz elli dönüm yere bir çiftlik derler. Bu zikr olan ova yerde olduğu takdircedir. Dağlarda çiftlik olmayub dönüm 'ibareti isti'mal olunur*"⁵¹⁹ şeklinde belirtilmiştir. Kiracı konumunda olan köylü tasarruf ettiği toprak miktarı ölçüsünde

⁵¹⁴ Zafer Karademir, "Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük Çiftlikler (18. Yüzyıl)", *Cihannüma-Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.4/2, 2018, s.16.

⁵¹⁵ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011 s.270.

⁵¹⁶ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.223.

⁵¹⁷ Halil İnalıcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rfûsûmu", s.581-582.

⁵¹⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik" *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.III. s.392.

⁵¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Kanunlar*, s.131-136; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 5. Kitap 2. Kısım *Kanuni Devri Eyalet Kanunnameleri*, s.443-451.

resm-i çift olarak isimlendirilen yıllık vergisini vermek ile mükellef idi.⁵²⁰ Zaman ve yerine göre değişmekle beraber bu verginin başka yerlerdeki oranı da 22 ile 60 akçe arasında değişmektedir.⁵²¹ Diyarbekir Vilayeti ve ona bağlı sancaklardan biri olan Sincar'da resm-i çift 50 akçe olarak belirlenmiştir.⁵²² Müslüman olmayan reayadan ise mezkur resmin muadili olan ispence veya başka ismi ile *kulluk* vergisi alınmaktadır ki bunun da miktarı 25 akçe olup⁵²³ topraklı, topraksız evli veya bekar olma durumuna bakılmadan vergi yaşına gelen her gayrimüslim erkekten alınmaktadır.⁵²⁴ Sincar'daki gayrimüslim nüfus için 1518'de 57 neferden 1425⁵²⁵ akçe; 1523'te vergi miktarı yazılmamış olmakla beraber 84 nefer⁵²⁶ dolayısıyla yaklaşık 2.100 akçe ve 1567'de 98 neferden 2.450 akçe⁵²⁷ alınmış olup gayrimüslim nüfusun yoğun olmamasından dolayı toplanan ispence vergisinin toplam sancak hasılı içerisindeki oranı oldukça azdır.

Bilindiği üzere hemen hemen her bölge de ekilebilir toprağın oranına göre çift sayısı değişmekte ve bu durumla paralel bir şekilde kişi başına düşen ekilebilir arazinin oranı değişmektedir. Dolayısıyla toprağın bu sınırlılığından dolayı her köylüye bir tam çift verilmesi her zaman mümkün olmamaktadır. Bu sebepten naşi araziler kişinin evli veya bekar olma durumu ve üretim kapasitesine göre tam çift, nim çift veya daha küçük ölçülere göre tasarruf olunmak üzere taksim edilmiştir. Nim çiftten daha küçük ölçekteki toprak parçaları ise umumiyetle topraksız reayaya tahsis edilirdi. Köylüye bu toprak bir kira sözleşmesi mukabilinde verilir ve köylü sözleşmeye bağlı kaldığı sürece toprağı kendisinde kalır hatta kendisi öldükten sonra soyundan gelen varislere de şartlara uygun olmaları halinde devrediliyordu. Bu durumda sürekli bir kiracı durumunda olan köylü bir nevi toprağın fiilen de sahibi sayılıyordu.⁵²⁸

⁵²⁰ Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", *Osmanlı III-İktisat*, Edt. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.66.

⁵²¹ Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik" s.392-393. Bu verginin bölgelere göre neden farklı oranlarda alındığına dair çalışma için bkz. Osman Gümüşçü, Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XXXI/1, 2016, s.177-217.

⁵²² Sincar sancağında Millilü aşiretinin tasarrufunda olan birkaç mezrada resm-i çift 40 akçe olarak tahsil edilmiştir. BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.151a.

⁵²³ Halil İncalcık, "İspence", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXIII, s.177.

⁵²⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik" s.393.

⁵²⁵ BOA, TT.d. 64, s.330.

⁵²⁶ BOA, TT.d. 998, s.64

⁵²⁷ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.326a.

⁵²⁸ Halil İncalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.17-18.

Genellikle coğrafi koşulların pek elverişli olmadığı ve küçük toprak parçaları şeklinde kalan arazilerde ise tasarruf dönüm hesabı üzerinden belirlenir ve her iki dönüm için bir akçe oranında vergi alınır.⁵²⁹ Bu vergi kayıtlarda *resm-i zemîn*, *resm-i dönüm* veya *dönüm akçası* isimleriyle ifade edilmektedir.⁵³⁰ Zeminler bir çift büyüklüğünde olabildiği gibi kimi zaman *cerib* gibi daha küçük ölçü birimleriyle ifade edilen alanları da kapsayabilmekteydi. Söz konusu araziler genellikle köyde ikamet eden reaya tarafından tasarruf edilmekle birlikte kimi zaman da dışarıdan gelen yani *hâric reâyâ* tarafından ziraat edilmekteydi.⁵³¹ Sincar sancağında bu tür topraklar yaygın olmamakla beraber tahrir kayıtları ve sancak kanunnamelerinde de bunlara dair bilgilere rastlanılmaktadır.⁵³² Mesela Telafer Nahiyesi'nde “*vilâyet-i mezbûrenin toprağı suya muhtâc olub ol yirlerde zirâ'at kalîl olduğu eelden anın gibi ... yirlerde toprak tasarruf idenlerden iki dönüme bir akça resm-i dönüm alınmak üzere kayd olundu*”⁵³³ ifadesi ile resm-i çift alınmaya yetecek kadar toprakların büyük ve verimli olmadığı bunun yerine daha küçük toprak parçalarından dönüme bağlı olarak iki dönüme bir akça alınması uygun görülmüştür.

Köylüler kendilerine tasarruf edilmek üzere verilen topraklar karşılığında her yıl çift resmi ödemek ve bu topraklardan elde ettikleri ürünlere bağlı olarak da oşür vergisi vermekle yükümlüydüler. Tahrir defterlerinde çift, nim çift veya bennak şeklinde kaydolunan bu köylüler aynı zamanda bir nüfus göstergesi olup hane reisine işaret etmektedir.⁵³⁴ Reaya çiftlikleri denilen bu çiftliklerin 1518'de Sincar sancağındaki yoğunluğuna bakıldığında zaman sancağın tarımsal üretim kapasitesi de nispeten ortaya çıkmaktadır.

Tablo 16: 1518'de Tahririnde Reaya Çiftlikleri

Yer	Çift Sayısı	Nim Çift	Toplam Çift	Toplam Hane	Toplam mücerred
-----	-------------	----------	-------------	-------------	-----------------

⁵²⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.88.

⁵³⁰ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, Sermet Matbaası, İstanbul 1964, s.48.

⁵³¹ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.224.

⁵³² 1518 yılına ait Sincar kanunnamesinde bu durum “*ve çifti olmayub bennâk evinde olan kimesnelerün birer mikdar zirâ'atleri olsa, zirâ'atine göre hesâb edüb dahi her iki dönümüne bir akçe-i Osmanî alalar şeklinde ifade edilmiştir.*” Bkz. BOA, TT.d. 64, s.325.

⁵³³ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.358b.

⁵³⁴ Halil İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, s.583.

		Sayısı			
Nefs-i Sincar	9	17	17,5	214	41
Kızılkend	-	5	2.5	5	5
Gabbara-i Süflâ (?) ⁵³⁵	2	18	11	50	3
Gabbara-i Ulyâ(?) ⁵³⁶	-	11	5,5	25	-
Kara Ali ⁵³⁷	3	10	8	36	6
Şihabiye ⁵³⁸	1	1	1,5	22	-
Merc ⁵³⁹	4	8	8	36	9
Kuşteran ⁵⁴⁰	1	3	2.5	13	-
Bahis(?) ⁵⁴¹	6 (iki kişide 2'şer çift var, 2 kişide 1'er çift)	-	6	18	5
Şilegan (?) ⁵⁴²	-	1	0,5	26	3
Zeytun ⁵⁴³	2	2	3	15	3
Mübareki(?) ⁵⁴⁴	1	2	2	13	1
Kapusiye(?) ⁵⁴⁵	-	4	2	10	-

⁵³⁵ BOA, TT.d. 64, s.331

⁵³⁶ BOA, TT.d. 64, s.331

⁵³⁷ BOA, TT.d. 64, s.332

⁵³⁸ BOA, TT.d. 64, s.332

⁵³⁹ BOA, TT.d. 64, s.333.

⁵⁴⁰ BOA, TT.d. 64, s.333.

⁵⁴¹ BOA, TT.d. 64, s.334.

⁵⁴² BOA, TT.d. 64, s.334.

⁵⁴³ BOA, TT.d. 64, s.335.

⁵⁴⁴ BOA, TT.d. 64, s.335.

⁵⁴⁵ BOA, TT.d. 64, s.337.

Karye-i Tel ⁵⁴⁶	-	1	0,5	12	-
Sultanşa-yi Arab (?) ⁵⁴⁷	1	-	1	4	-
Şeyh Bellu ⁵⁴⁸	-	10	5	38	7
Kırsi (?) benâm-ı İbrahim Kethüda ⁵⁴⁹	2	11	7,5	48	2
Muklisiye ⁵⁵⁰	-	2	1	13	3
Telafer ⁵⁵¹	4 (1 kişide 3 çift toprak var)	22	15	196	10
Hatuniye ⁵⁵²	3	24	15	183	20
Hiyâl ⁵⁵³	1	12	7	106	1
TOPLAM	40	164	122	1.083⁵⁵⁴	119

Tablodan görüleceği üzere 1518’de 1.083 haneden teşekkül eden Sincar sancağında 40 tam çift ve 164 nim çift olmak üzere toplam 122 çift ekilebilir arazi tasarruf edilmektedir. Toplam hane sayısının %3,7’si tam çift, %15,1’i ise nim çift toprak tasarruf etmektedir. Toplam çift ve nim çiftlerin toplamı 204 olup bu sayı toplam sayının %20’sine tekabül etmektedir. Geriye kalan büyük çoğunluk ise daha küçük miktarda topraklara sahip köylüleri (bennak) temsil etmektedir. Bu sayılar Sincar’daki çift ve nim çift sayılarının düşük olduğunu göstermektedir. Mezkur tarihte Sincar ve Kığı gibi sancaklar Diyarbekir Vilayeti içerisinde toplam çift sayısının en düşük olduğu

⁵⁴⁶ BOA, TT.d. 64, s.337

⁵⁴⁷ BOA, TT.d. 64, s.338

⁵⁴⁸ BOA, TT.d. 64, s.338.

⁵⁴⁹ BOA, TT.d. 64, s.339.

⁵⁵⁰ BOA, TT.d. 64, s.339

⁵⁵¹ BOA, TT.d. 64, s.340-341.

⁵⁵² BOA, TT.d. 64, s.344-345.

⁵⁵³ BOA, TT.d. 64, s.344-346.

⁵⁵⁴ Bu sayıya Sincar sancak merkezinde bulunan 50 hane ve 7 mücerredlik gayrimüslim grup ve Telafer nahiyesinde bulunan 2’si mücerred olmak üzere toplam 71 isimden oluşan nökeran grubu dahil değildir.

yerler olarak tespit edilmiştir.⁵⁵⁵ Mesela aynı dönemde Çemişgezek sancağındaki tam çift sayısı 480 ve nim çift sayısı ise 836'dır.⁵⁵⁶ Benzer şekilde aynı tarihte Harput sancağında 468 tam çift kaydedilmiş olup nüfusun yaklaşık %65'i tam çift tasarruf etmektedir. Bununla birlikte 112 nim çift sayısı ile nüfusun yaklaşık %16'sının nim çift sahibi olduğu görülmektedir.⁵⁵⁷ Tam ve nim çift sayısının nispeten az olduğu Sincar sancağındaki bu durum sancağın ekilebilir arazisinin sınırlılığine ve sancakta küçük ölçekli tarım alanları şeklinde üretimin yaygın olduğuna işaret edebilir. Bu durum tabii olarak Sincar sancağının içerisinde bulunduğu coğrafi yapı sahip olduğu iklim koşulları ve tüm bunların tarımsal üretim ile toprak yapısı üzerindeki belirleyici etkilerinin yanı sıra nüfusun nispeten az olması ve muhtemel ekilebilir arazilerin tarıma henüz açılmamış olması ile yakından ilişkili olmalıdır. Son ifade edilen ihtimal daha yüksek görünmektedir. Mamafih diğer sancakların nüfusu Sincar'a göre daha fazla olduğu için her bölgenin kendi koşulları içerisinde ele alınması daha uygun görülmektedir. Ayrıca bölgenin ve sancağın Osmanlı Devleti idaresi altındaki ilk kayıtları olması hasebiyle mevcut durumu bütün ve tam bir doğruluk ile yansıtıp yansıtmadığı da hatırd tutulması icap eden bir diğer husustur. Çünkü yaklaşık yarım asır sonrasına ait mufassal tahrirde manzara büyük ölçüde değişmiştir. Şöyle ki sancak genelinde toplam yaklaşık 3.581 hane⁵⁵⁸ tespit edilmiştir. Bunlar arasında 80 tam çift ve 1.170 nim çift olmak üzere toplam 1.250 hane toprak tasarruf etmektedir. Bu sayı toplam hane sayısının %34,9'una tekabül etmektedir. Tam çift sayısında %100'lük bir artış ve nim çift sayısında da ise %613'lük bir artış gözlemlenmektedir. Çift ve nim çift toprak tasarruf eden hanelerin sayısı 1518 tahririnde yaklaşık %20 olan oran %35'e çıkmıştır. Bir diğer husus 1518 ve 1567 arasındaki sürede Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı sancakların bir kısmında nüfus artışına paralel olarak tam çiftlerin sayısında düşüş meydana gelirken Sincar'da hem nüfus hem de tam çift tasarruf edenlerin sayısında artış meydana gelmiştir. Bu durumun yeni zirai alanların açılması ile ilgisi vardır. Yani bu iki tahrir dönemi arasındaki yaklaşık yarım asırlık süreçte (1518-1567) hem ekilen toprak miktarı hem de üretime katılan hane sayısında bir artış meydana gelmiştir. Bu arada bölgede iskanın genişlediğini de göz ardı etmemek gerekir. Nitekim köy ve mezra sayısı ile sancakta

⁵⁵⁵ Volkan Durmuş Karaboğa, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, s.131.

⁵⁵⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.89.

⁵⁵⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.91.

⁵⁵⁸ Bu sayıya, sancak merkezi, köyler bazı cemaat veya gruplar için yazılan hane sayıları da dahildir. 97 nefer olarak kaydedilen gayrimüslim nüfus dahil değildir.

yerleşik bazı cemaat ve grupların sayısında da artış görülmektedir. Genel olarak aradan geçen süreçte sancakta hem ekonomik hem demografik açıdan bir genişlemeden söz edilebilir. Bu durum Osmanlı-Safevi arasındaki mücadelenin nispeten durulduğu bir döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla siyasal ve toplumsal açıdan yaşanan istikrarın yerleşik ve ekonomik durumun genişlemesine imkan sağladığı ifade edilebilir. Bununla birlikte söz konusu verilerin dayandığı arşiv kayıtlarının güvenilirlik düzeyi her zaman hatırdta tutulması gereken bir husustur.

3.3.2. Hassa Çiftlikler

Özellikle XVII. yüzyıla kadarki erken dönem için reayaya verilen klasik çiftlikler dışında ‘çiftlik’ kavramının kesin ve belli bir çerçevesi yoktur. Bu kavram kimi zaman sipahilerin elinde olup şahsi olarak tasarruf ettiği toprak parçalarını ifade ettiği gibi kimi zaman bazı yerel halktan ileri gelenlerin kadimden beri sahip oldukları toprak parçalarını ifade etmektedir. Özellikle XVII. yüzyıla kadar dönemsel ve yöresel olarak farklı anlamlar ifade eden bu kavram XVII. yüzyıldan itibaren yaygınlaşacak olan ve büyük zirai işletme ve malikaneleri ifade etmek için kullanılmıştır.⁵⁵⁹

Devletin elinde tuttuğu ve köylüye kira karşılığı verdiği miri araziler bütün toprakları kapsamaz. Bölgede sipahiler gibi ehl-i örften kimseler veyahut başka diğer mahalli güçlerin eskiden beri sahip oldukları bazı toprak parçaları ve bağ-bahçeler bunun dışında kalır.⁵⁶⁰ Özellikle birtakım sipahilerin elinde bulunan ve kendilerinin doğrudan tasarruf edip ve işlettikleri toprak parçaları kaynaklarda *hassa çiftlik* olarak zikredilmektedir. Çeşitli bölgelerde görülen ve hassa çiftlikler ile mülk çiftlikler olarak anılan toprak parçaları umumiyetle mülk arazi statüsünde de bulunmaz.⁵⁶¹

Bu tür toprak parçalarının Sincar sancağındaki durumu mercek altına alındığı vakit, 1518 yılına ait olan ve sancağın Osmanlı idaresi altındaki ilk kayıtları sayılan tahrirde, zaman zaman bireylere ait özel mülklerin kaydedildiği görülmekle birlikte doğrudan *çiftlik-i ... (isim)* şeklinde tanımlanan ve hassa çiftlik olarak nitelendirilebilecek toprak parçalarına pek rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte bu dönemde çiftlik kavramının daha çok hali (boş) veya farklı özelliklere sahip topraklar için alan (büyüklük) ifade

⁵⁵⁹ Halil İnalıcık, “Çiftlik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1993, s.314. Ayrıca bu tür çiftlikler için bkz. Zafer Karademir, “Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük Çiftlikler (18. Yüzyıl)”, s.15-43.

⁵⁶⁰ Halil İnalıcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat tarihi Kongresi-Tebliğler (İstanbul, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara 1990, s.3.

⁵⁶¹ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.224

etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mesela 1518 tarihli tahrir defterinde, Telafer nahiyesine tabi ve tamamı *zemînhâ-i hâlî* statüsünde bulunan köylerin tevcihi sırasında bu yerleşimlerin tahmini büyüklükleri beş veya on çiftlik üzerinden hesaplanmıştır. Kayıtlarda her bir çiftlik için *der-tahmîn* kaydıyla yaklaşık 200 akçelik gelir hesaplanmış ve buna göre on çiftlik olarak değerlendirilen köyler için 2.000 akçe, beş çiftlik olarak kaydedilenler için ise 1.000 akçelik hasıl kaydedilmiştir. Benzer şekilde Surlak Nehri yakınında bulunan *zemîn* topraklar için de tahmini olarak otuz çiftlik büyüklüğünde bir alan belirtilmiş ve bu bölgenin toplam geliri 8.000 akçe olarak kaydedilmiştir.⁵⁶² Bu zeminlere ilişkin bir diğer örnek 1518 yılı kayıtlarında Sincar sancağındaki üç zaimden biri olan Arap ümerasından Hüsameddin'in gelirleri arasında yer alan Benu' köyüdür. Bu kayıtlarda Hüsameddin'in köydeki yedi çiftlik zemin karşılığında 1.500 akçelik bir gelir kaydedildiği görülmektedir. Bununla birlikte bu dönemde de çiftliklerin yanı sıra hassa bağlar, değirmenler ve avlaklar vardır ki bunlar da özel mülkler arasında yer alabilir. İlk kayıtlardan itibaren görülen ve sonraki kayıtlarda da devam eden bu mülkler yerel gelenek ve adetlere göre uyarlanan bir ortakçılık şeklini almaktadır. Örneğin hassa çiftlik sahibi tohumu ve çift hayvanlarını karşılar iken bunlar ile iştilal eden reaya daha sonra mahsulün belli bir kısmını bu mülk sahibi sipahiye verir.⁵⁶³ Benzer şekilde başka örneklerde bu mülklerin yarısının reaya tarafından işletildiği diğer yarısının ise sipahi tasarrufunda olduğu görülmektedir. Bu tür araziler hukuken miri statüde olmadıkları gibi tam anlamıyla özel mülk de değildir. Yarı-mülk sayılabilecek ve ehli örf veya yerel güç sahiplerinin ekonomik ve toplumsal statülerini yansıtan özel alanlardır. Dolayısıyla tımar sistemi içerisinde devlet mülküymüş gibi görünen çiftliklerin fiiliyatta mülk veya yarı-mülk şeklinde özel kişilerin kullanımına devredildiği ifade edilmektedir.⁵⁶⁴

Bizzat sipahi tarafından işletilen ve 'kılıç yeri' olarak adlandırılan bu çiftliklerin menşeinin Osmanlı öncesi dönemdeki malikane sistemine dayandırılmaktadır. Ayrıca sipahi istediği takdirde bu çiftlikleri istediği kişilere serbest anlaşma usulü ile verebiliyor ve bu durum yerel teamüllere göre ayarlanan bir ortakçılık şeklini alırken bu husus hassa çiftlikleri reaya çiftliklerinden ayıran bir özelliği.⁵⁶⁵ Bu tür çiftlikler

⁵⁶² BOA, TT.d. 64, s.335.

⁵⁶³ Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik" s.394.

⁵⁶⁴ Zafer Karademir, *Osmanlı Yeni Çağ'ında Tarımsal Gelişim, Ziraat, Hasılat, Ticaret*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2023, s.21.

⁵⁶⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.100.

Sincar'da özellikle 1567'de öne çıkmaktadırlar. 1518 tahririnde muhtemelen henüz sistemin tam yerleşmemiş olması ve dolayısıyla tahrir uygulamasındaki eksiklerden kaynaklı olarak noksansız bir tahririn yapıldığını söylemek zordur. Hassa çiftliklerin kaydedilmemiş olması da burum ile ilişkili olabilir. Çünkü böyle bir durumunun ortaya çıkması süreç gerektirmektedir. Bilakis kendine has yerel dinamikler ile kadimden beri belli muafiyetlere sahip imtiyazlı aileler önce timar sistemi içerisine dahil edilip sonra yine bu sistem altında uzun yıllar varlıklarını devam ettirdiler. Örneğin, Sincar merkezinde kethüdalık yapan bir kişi daha sonra vefat edince onun yerine oğlu eski akitlere dayanılarak babasının yerine hem kethüda olmuş hem de babasının çiftliği eski adetler gereği kendisine berat-ı hümayun ile buyurulmuştur.⁵⁶⁶ Benzer şekilde *Çiftlik-i Şah Ali veled-i Şehsuvar* örneğinde olduğu gibi eski defterlerde muaf bir şekilde çiftlik tasarruf eden Şah Ali daha sonra vefat edince bu çiftlik biri kardeşi olmak üzere üç kişi arasında ortaklaşa tasarruf edilmeye başlanmıştır.

Tablo 17: 1567'de Hassa Çiftlikler

Çiftlik	Açıklama	Gelir/Çift Miktarı	Yer
Şah Ali veled-i Şehsüvâr hâliyâ der tasarruf Mehmed bin Şehsüvâr ve Ulu Beğ bin Ahmed ve Ali bin Süleyman ve Şah Ali bin Bayram Beğ ber vech-i iştirâk ⁵⁶⁷	Şah Ali vefat edince çiftlik, muhtemel biri kardeşi olmak üzere üç kişi arasında ortaklaşa tasarruf edilmeye başlandı.	400	Sincar şehri
Şeyh Mahmud bin Şeyh Vahid türbedârı Zincirlu Baba ⁵⁶⁸	Zincirlü Baba türbesinin türbedarı olan kişinin elinde, fakat her kim tasarruf ederse türbe	-	Sincar şehri

⁵⁶⁶ BOA, TK.GM.TT.d. 60, vr.326b.

⁵⁶⁷ BOA, TK.GM.TT.d. 60, vr.326a.

⁵⁶⁸ BOA, TK.GM.TT.d. 60, vr.326a.

	kuyusunun kovası ve zincirini tamir edip, gelip geçenlerin ondan faydalanması sağlayacak		
Benâm-ı Gülce (Gökçe?) der nez-i nehr-i Surlak der tasarruf-ı Hüseyin bin Abdulkadir kethüdâ-i nefs-i Sincar ⁵⁶⁹	Hem çiftlik hem de kethüdâlık görevi eski adetler gereği oğluna berat ile buyurulmuştur.	1 Çift	Surlak Nehri, Sincar yakınlarında
Çiftlik-i Zeynelabidin ‘an erbâb-ı timar der ‘uhde-i hod ⁵⁷⁰	-	1 Çift	Bahis Karyesi /Sincar
Çiftlik-i Seydi Ahmed mütemekkin der Sincar ⁵⁷¹	Resm-i çifte dahil	Nîm	Muklisiyye Karyesi/Sincar
Çiftlik-i Ali bin Yusuf mütemekkin der Sincar ⁵⁷²	Resm-i çifte dahil	Nîm	Muklisiyye Karyesi /Sincar
Çiftlik-i Abd ve Ali ve Derviş ⁵⁷³	Resm-i çifte dahil	1 Çift	Zeytun-i Sagir Karyesi /Sincar
Çiftlik-i Osman Çelebi Çeribaşı ⁵⁷⁴	Resm-i çifte dahil	Nîm	Zeytun-i Büzürk /Sincar
Çiftlik-i Bali Sipahi ⁵⁷⁵	Resm-i çifte dahil	Nîm	Zeytun-i Büzürk

⁵⁶⁹ BOA, TK.GM.TT.d. 60, vr.326b.

⁵⁷⁰ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.330b.

⁵⁷¹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.332b.

⁵⁷² BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.332b.

⁵⁷³ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.335a.

⁵⁷⁴ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.352a.

			Karyesi/Sincar
Çiftlik-i Osman Çelebi Çeribaşı ⁵⁷⁶	Resm-i çifte dahil	1 Çift	Karye-i Habalı (?)
Çiftlik-i Tavar Beğ ⁵⁷⁷	Resm-i çifte dahil (bu kişinin ismi aynı zamanda Telafer'in Tavar Bey mahallesinin kurucusu	1 Çift	Tel'afer Nahiyesi (Tavar Beğ Mahallesi)
Çiftlik-i İmam Said bin ... ⁵⁷⁸		1 Çift	Tel'afer Nahiyesi (Tavar Beğ Mahallesi)
Çiftlik-i Sipâhîyân ⁵⁷⁹		Nîm kıt'a	Tel'afer Nahiyesi (Tavar Beğ Mahallesi)
Çiftlik-i vakf-ı zaviye-i İmam Said der nefs-i Til'afer hâliyâ der tasarruf-ı Şeyh es-Said ... bağ ve bağçe ⁵⁸⁰	Her kim berât-ı pâdişâhî ile mutasarrıf olursa âyende ve revendeye sarf edüp ta'am verir.	1 Çift	Tel'afer
Çiftlik-i Halil Sipâhî ⁵⁸¹	-	Nîm Çift	Mezra'a-i Hararre/Tel'afer
Çiftlik-i Musa bin Halil ⁵⁸²	-	Nîm Çift	Mezra'a-i Hararre/Tel'afer

⁵⁷⁵ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.352a.

⁵⁷⁶ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.352b.

⁵⁷⁷ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.362b.

⁵⁷⁸ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363a.

⁵⁷⁹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363a.

⁵⁸⁰ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b.

⁵⁸¹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b.

Çiftlik-i Hacı Mehmed veled-i Mîralay ⁵⁸³	-	Nîm Çift	Mezra'a-i Hararre/Tel'afer
Yusuf birâder-i mezkûr ⁵⁸⁴	-	Nîm Çift	Mezra'a-i Hararre/Tel'afer
Çiftlik-i Aşihân(?) sipâhî ⁵⁸⁵	-	Nîm Çift	Mezra'a-i Hararre/Tel'afer
Çiftlik-i Emir birâder-i m. ⁵⁸⁶	-	Nîm Çift	Mezra'a-i Hararre/Tel'afer
Çiftlik-i Hasan ve Şahkulu veled-i ... Beği ⁵⁸⁷	-	Nîm Çift	Mezra'a-i Hararre/Tel'afer
Çiftlik-i Kulu ve Pîr Kulu veled-i ... Beği ⁵⁸⁸	-	Nîm Çift	Mezra'a-i Hararre/Tel'afer
Çiftlik-i Turak (durak) bin Tavar(?) Beğ ⁵⁸⁹	Resm-i çifte dahil, köyün toplam nefer sayısına dahil edilmemiş	Nîm Çift	Karye-i Ukuni/Tel'afer
Çiftlik-i Seyyid Merah(?) sipâhî ⁵⁹⁰	Resm-i çifte dahil, köyün toplam nefer sayısına dahil edilmemiş	Nîm Çift	Karye-i Ukuni/Tel'afer
Çiftlik-i Solan(?) ⁵⁹¹	Resm-i çifte dahil, köyün	Nîm Çift	Karye-i

⁵⁸² BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b.

⁵⁸³ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b.

⁵⁸⁴ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b.

⁵⁸⁵ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b.

⁵⁸⁶ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b.

⁵⁸⁷ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b.

⁵⁸⁸ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b.

⁵⁸⁹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.364b.

⁵⁹⁰ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.364b.

	toplam nefer sayısına dahil edilmemiş		Ukuni/Tel'afer
Çiftlik-i Beli(?) kethüda ⁵⁹²	Resm-i çifte dahil	Nîm Çift	Karye-i Karıklu(?)/Tel'afer
Çiftlik-i Kara Şah Tavar Beğ	Resm-i çifte dahil	1 Çift	Karye-i Ağbulak/Tel'afer

Tablodan görüldüğü üzere “çiftlik-i...(isim)” şeklinde kaydedilen 27 hassa çiftlik sahibinin çoğu sipahi, kethüda, çeribaşı, miralay gibi ehl-i örf sınıfından kişiler adına kayıtlıdır. Bunlardan başka yine hayır için vakfedilmiş iki çiftlik bulunmaktadır. Bunları tasarruf edecek kişilerin çiftliğin gelirini yine hayır amacı ile gelip-giden yolcuların faydalanması için kullanmaları istenmiştir. Çiftlikler sancak merkezi (nefs) ve Telafer nahiyesinde yoğunlaşmaktadır. Bazı çiftlikler tek kişi tarafından işletilmekte iken bazısının *ber vech-i iştirâk* yani ortaklaşa tasarruf edildikleri görülmektedir.

Vergiye tabi nüfus kaydedilirken çiftlik sahipleri ya en başta veyahut en sonda kaydedilmişlerdir. Bu tarz kaydedilen çiftlik sahiplerinin bir kısmından normal çift resmi alınmıştır. Fakat hepsi bu şekilde değildir. Mesela Telafer'in Harrara mezrası ve Cabbare karyesini tamamen çiftlik sahipleri tasarruf etmektedir. Burada herhangi bir reaya kaydedilmemiş olup sadece çiftlik sahiplerinin isimleri kaydedilmiştir. Sekiz nim çiftlik şeklinde kayıtlı olan bu çiftlik sahiplerinin de yarısının *sürh-serân* (kızılbaş) olduğu *mahsul-i çiftlik-i sürh serân* ismi ile alınan 700 akçelik vergiden anlaşılmaktadır. Diğer dört kişinin işlediği dört nim (2 çift toprak) için ise *mahsûl-i çiftlik-i hâssa* altında 600 akçe kaydedilmiştir.⁵⁹³ Bu çiftliklerin sahiplerinin veyahut burada çalışan reayanın mezkur yerleşimlerin nefer sayılarına dahil edilmediği düşünülebilir. Çünkü her iki yerleşim yeri için yazılan vergi miktarı toplam 44.600 olup köy veya mezra geliri için oldukça yüksek bir miktardır. Günümüz haritalarından görüldüğü üzere özellikle Cabbare Karyesi bir su kaynağının hemen yanında kuruludur. Mezkur dönemde de bu

⁵⁹¹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.364b.

⁵⁹² BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.366b.

⁵⁹³ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b

köyde sulu tarımın yapıldığı özellikle pirinç, susam, pamuk gibi ürünlerin yetiştirildiği görülmektedir. Bunca tarımın sadece sekiz çiftlik sahibi ile yapılacağını düşünmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu kişilerin çalıştırdıkları *ortakçıları* olduğu fakat onlara dair defterde herhangi bir kaydın bulunmadığı ifade edilebilir. Dolayısıyla daha önce de ifade ettiğimiz gibi nüfus için verilen sayıların belki de en asgari sayı olduğunu belirtmek gerekir. Bu duruma bir başka örnek olarak Telafer'e bağlı Ukuni köyünde 56 hane toplam nefer olarak yazılmış fakat diğer üç nim çift tasarruf eden çiftlik sahipleri *gayrı-ez çiftlikhâ* şerhi ile bu sayıya dahil edilmeden kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu durum da genel nüfus tahmininde bulunurken sadece verilen sayılar üzerinden değil verilmeyen gizli kalan unsurları da göz ardı etmememiz anlamına geldiğini göstermektedir.

4. BÖLÜM

ÜRETİM, VERGİLER VE VAKIF ESERLER

4.1. SABANIN İZİNDE: TARIM VE ÜRETİM

4.1.1. Hububat Üretimi

Osmanlı İmparatorluğu kendisinden önceki pek çok devlette olduğu gibi XIX. yüzyıla kadar gelirinin büyük bir kısmını nüfusunun %80-90'nının tarımsal faaliyetlerden elde edilen üretimden sağlayan bir tarım toplumu idi.⁵⁹⁴ Modern öncesi dönemde tarımda kullanılan temel üretim aracı olan 'saban' ise insanlığın tarımla kurduğu uzun soluklu ilişkinin en eski tanıklarından biridir. Tarımsal üretimin başlangıç zamanından itibaren geliştirilen ilk aletlerden biri olması bakımından da önemli bir yere sahiptir.⁵⁹⁵ Eski dönemlere ait minyatür ve gravür gibi görsellerde sabanla tarla süren çiftçi tasvirlerine sıkça rastlanır. Bu durum sabanın sadece bir üretim aracından ibaret olmadığı aynı zamanda insanın toprağa ve üretime olan bağımlılığının sembolik bir göstergesi olduğunu da gösterir. Özellikle tarım ile uğraşanlar pek çok bölgede yakın bir tarihe kadar ve hatta bazı yerlerde günümüzde dahi bu aletle ilişkisini sürdürüp onunla birçok tarım ürününü ekti ve biçti. Böylece hem kendi sofrasını kurdu hem de her türlü işte emeğinin ortağı olan büyükbaş veya küçükbaş hayvanının bu hububatlardan beslenerek daha fazla gelişip güç kazanmasına katkıda bulundu. Bu basit ama işlevsel tarım aleti ile Osmanlı taşrasının pek çok yerinde reaya temel hububat ve diğer ürünlerini ekip biçti. Dolayısıyla sabanın modern öncesi tarım simgelerinden biri olduğu ifade edilebilir.

Peki, eteklerinde ilk tarım yerleşmelerinin izlerine rastlanan⁵⁹⁶ Cebel-i Sincar ve günümüzde olduğu gibi geçmişte de en büyük geçim kaynağı tarım olan⁵⁹⁷ Sincar'da XVI. yüzyılda en çok hangi ürünler ekildi ve bu ürünlerden ne kadar hasılat elde edildi? Devlet bu istihşalden ne kadarını kendi payı olarak aldı? Yine bu bağlamda özellikle 1518 ve 1567 yılları arasında hububat oranlarında nasıl bir değişimin meydana geldiği, üretimde herhangi bir azalma veya artışın meydana gelip gelmediği ve bu değişim ile

⁵⁹⁴ Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", s.66.

⁵⁹⁵ Enver Akın, Reşat Esgici, "Eski Çağda Tarım Aletleri" *Tarım Makinaları Bilimi Dergisi*, S.11/ 1, 2015, s.33-34.

⁵⁹⁶ 1970-1980'li yıllarda Rus arkeologların gerçekleştirdiği kazılar, Sincar Dağı eteklerinde pek çok erken dönem tarımsal yerleşim yerlerine dair izlerin varlığını ortaya koymuştur. Bkz. Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, s.209-210, 288-289.

⁵⁹⁷ Hasan Shymaysâni, *Madînat Sinjâr: Mine'l-fethi'l 'Arabi el-İslami hattâ'l fethi'l- 'Usmani*, Dar al Afaq al Jadida, Beirut 1983, s.226.

beraber kişi başına düşecek buğday miktarının ne olduğu ele alınacak konular arasındadır. Bununla birlikte 1518 ve 1567 tarihlerinde akçenin değeri üzerinden hububat fiyatlarındaki değişim ve üretim miktarındaki artış da değinilmektedir. Soruların cevabını çalışmanın temel kaynaklarını oluşturan tahrir defterlerinde arayacağız. 1523 yılına ait mufassal defter ise elimizde bulunmadığından dolayı bu döneme ait zirai üretime dair mufassal bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle 1518 ve 1567 yıllarındaki duruma bakılacaktır. Ne var ki tahrir defterlerinin gerçek üretim düzeyini ne ölçüde yansıttığı tartışılabilir ve bu tartışmalı durum alınan öşür miktarları için de geçerlidir. Nitekim kayıtlarda görülen öşür tutarları çoğu zaman yalnızca tek bir yıla ait olmayıp birden fazla yılın ortalaması olarak hesaplandığı için o yılın gerçek üretimini tam anlamıyla temsil etmeyebilir.⁵⁹⁸ Bununla birlikte söz konusu veriler eksikliklerine rağmen üretimin genel seyri, ürün çeşitliliğindeki değişim ve tahmini üretim hacmine ilişkin bir fikir edinmemize imkan sağlayabilir.⁵⁹⁹

Tarihte dün olduğu gibi bugünde hem Sincar'ın hem de yakın coğrafyanın en önemli geçim kaynağı ve dolayısıyla en fazla üretimi yapılan zirai ürünlerini sert iklim şartlarına uyum sağlayabilen buğday, arpa ve darı gibi hububatlar oluşturmaktadır. Bereketli Hilal'in ortasında yer alan Sincar ve çevresi diğer pek çok yer gibi özellikle hububat ekiminde son derece elverişli koşullara sahiptir. Verimli topraklar, uygun iklim koşulları ve su kaynaklarına sahip olduğu bilinen Sincar'da hububat üretiminde verimi ve tarım arazisinin elverişliliğini gösteren 1880 yılı Musul vilayet salnamesinde “*bir kile buğday ve arpa zira' olunduğu halde otuz, kırk kile mahsûlât verdiği emsâliyle sabittir*”⁶⁰⁰ ifadeleri toprağın tahıl üretimine dair uygun koşullarını ve verimliliğini göstermektedir. Diyarbekir Vilayeti'ne tabi sancaklar arasında yapılan hesaplama ve mukayeselerde de özellikle 1518 tahririnde Sincar'ın verim oranı en yüksek sancaklar arasında yer aldığı tespit edilmiştir.⁶⁰¹ Toprağının bereketli olduğu Sincar'ın 1518 yılı Sincar sancak kanunnamesinde hem Müslüman hem de gayr-ı Müslim fark etmeksizin hububatın “hums” yani 1/5 olarak alınması ifade edilmekte olup bu durum ayrıca toprak

⁵⁹⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.II, 1940, s.215

⁵⁹⁹ Mehmet Öz, “XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri”, *Kebikeç*, S.23, 2007 s.114.

⁶⁰⁰ 1.Musul Vilayet Salnamesi H. 1308 Tarihli (Arabi 1308-Rumi 1306-Miladi 1890), s.309.

⁶⁰¹ Volkan Durmuş Karaboğa, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, s.222-225.

verimliliğinin işareti olabilir.⁶⁰² Bununla birlikte bu tarihte Diyarbekir Vilayeti'nin çoğu sancağında olduğu gibi Sincar'da da buğdayın kilesi sekiz akçeden, arpa ve darının kilesi ise altı akçeden hesaplanmıştır. Defterlerde aynı olarak alınan bu miktarların hem kile miktarı yazılmış hem de bunun nakdi olarak karşılıkları yazılmıştır. Kanunnamelerde de belirtilen ve uzun yıllar aynı kaldığı anlaşılan bu fiyatlandırma için Lütü Güçer *tahrir kıymeti* ifadesini kullanmaktadır.⁶⁰³ Kaydedilen bu sayılar üzerinden sancaktaki tahıl üretiminin yaklaşık değerini hesaplamak mümkündür. Örneğin, alınan öşür miktarı 1/5 olduğuna göre verilen rakamlar 5 ile çarpıldığı zaman bölgedeki gerçek üretimin yaklaşık oranını hesaplamak mümkündür. Fakat kile veya müd gibi ölçü-tartı birimlerinin ifade ettiği miktarın karşılığı sancaktan sancağa değişebildiği gibi aynı sancak içerisinde dahi değişebilmektedir. Bu nedenle verilen sayı ve miktarlar için kullanılan ölçü biriminin kesin değerini tespit etmek önemlidir.⁶⁰⁴ Sincar için vilayetin diğer bölgelerinde olduğu gibi hububatların ölçümünde kile ölçü birimi kullanılmıştır. Sincar'da kullanılan kilenin kesin değerini tespit edememekle beraber Orta Çağ'ın sonlarına ait kaynaklarda Diyarbekir, Arapgir ve Çermik gibi bölgelerde bir kilenin İstanbul kilesinin yaklaşık yarısı kadar olduğuna dair malumat bulunmakla birlikte⁶⁰⁵ Diyarbekir Vilayet Kanunnamesi'nde de bir Amid kilesinin yarım Osmani kilesine denk olduğu belirtildiğinden⁶⁰⁶ dolayı mezkur vilayetin bir sancağı olarak Sincar'da da bu miktarın geçerli olmuş olabileceğini göz önünde bulundurularak bu ölçü miktarı esas alınmıştır. Bir İstanbul kilesinin yaklaşık değeri 25,656 kg iken, Amid kilesi 'nısf-ı kile-i Osmanî'dir. Yani Amid kilesi yaklaşık olarak 12,85 kg⁶⁰⁷ olarak kabul edilmiş ve hesaplamalar buna göre yapılmıştır.

1518'de Sincar sancağı genelinde buğdaydan toplanan öşür miktarı 12.320 kile olup nakdi değeri 98.560 akçedir. Arpa ve darıdan tahsil edilen öşür miktarı ise toplam 9.903 kile olup 59.418 akçe nakdi değeri mevcuttur. 1518'deki önde gelen bu her üç hububat

⁶⁰² *Ve zirâatlerinden eger Müslüman ve (e)ger keferedir hums üzere alalar*. Bkz. BOA, TT.d. 64, s.325.

⁶⁰³ Lütü Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s.58.

⁶⁰⁴ Yunus Koç, "Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü-Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müdü Örneği", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999), Bildiriler Kitabı*, Yay. Haz. Alâadin Aköz vd, Konya 2000, s.541-547.

⁶⁰⁵ Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s.51.

⁶⁰⁶ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri, s.221.

⁶⁰⁷ Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s.51; Ayrıca eğer İstanbul kilesi esas alınacak ise verilen miktarların iki katı olduğu dikkate alınabilir.

mahsulünden elde edilen öşür miktarının nakdi karşılığı 157.978 akçe olup bu oran toplam sancak hasılının %29,09'unu oluşturmaktadır. Kayıtlarda yer alan veriler üzerinden gidersek bu tarihte sancakta üretilen tahmini toplam buğday üretimi 61.600 (791.560 kg), arpa ve darı üretimi ise 49.515 kiledir (636.267,75 kg).⁶⁰⁸ Önde gelen üç hububatın en fazla üretildiği alanlar sancak merkezi (*nefs*), Telafer, Hatuniye ve Hiyal köyleri olup bu durum 1567 yılında da devam etmiştir. Bu yerleşim yerleri aynı zamanda sancağın nüfus bakımından da kalabalık yerleşim yerleri olduğu için iktisadi faaliyet yoğunluğunun bu bölgelerde olması tabiidir. Köyler arasında hem 1518 hem de 1567'de toplam hasıl bakımından (yukarıda zikredilen dört yerleşim yeri haricinde) en yüksek hasıla sahip köy Merc'dir. Merc karyesi Sincar'ın köyleri arasında sadece hububat üretiminde değil ayrıca diğer gelirler bakımından öne çıkmaktadır. Bu köyün iktisadi durumu göz önünde bulundurulduğu zaman bir tarihsel süreklilik taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim Orta Çağ kaynaklarında da ismi zikredilen Merc'e dair, İbn-i Havkal'ın *Sûretü'l-Ard* isimli eserinde Musul havzasına yakın, geniş ve düz bir araziye sahip olduğu ayrıca bağ ve bahçeleri açısından da zengin bir yer olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰⁹ Bu bakımdan Merc köyü önemli ve tarihi bir yerleşim yeri olup bu özelliğini XVI. yüzyılda da korumaktaydı. Sancak genelinde buğdayın üretildiği hemen hemen her köyde (birkaçı hariç) arpa da ekilmiştir. Genelde buğdayın üretim miktarı biraz daha fazladır. Sadece iki köyde arpa üretimi buğday üretimini geçmiştir.⁶¹⁰ Fakat buğday üretiminin arpaya olan üstünlüğü 1567'de arpa lehine değişmiştir.

Tablo 18: XVI. Yüzyılda Sincar Sancağında Hububat Miktarları (Buğday, Arpa ve Darı)

Mahsul	1518	1567	Artış
--------	------	------	-------

⁶⁰⁸ Miktar içerisinde Dıhn (darının) miktarı oldukça azdır. Sadece iki bölgede darı üretilmiş olup alınan öşür miktarı 1.100 kiledir. 1.000 kilesi hums üzere (1/5) ve 100 kilesi ise sümün (1/8) üzere alınmıştır. Dolayısı ile toplam üretilen darı miktarı yaklaşık 5.800 kiledir.

⁶⁰⁹ Emine Opçin, *İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2015, s.182.

⁶¹⁰ Karye-i Gabara-i Süflâ (hınta 120 şair 500 kile), Karye-i Sultaşa-i Arab (hınta 100 ve şair 150 kile)

	Öşür Olara k Alınan Mikta r (Kile)	Toplam Üretim ⁶¹¹ (Kile)	Toplam Üretimin Kg Karşılığı	Öşür Olarak Alınan Miktar (Kile)	Toplam Üretim ⁶¹² (Kile)	Toplam Üretimin Kg Karşılığı	
Buğda y	12.320	61.600	791.560	21.424, 5	117.264,5	1.506.84 8	%90,4 2
Arpa ve Darı	9.903	49.515	636.267,7 5	23.219, 5	125.187,5	1.608.65 9	%152, 8

1567 yılına gelindiği zaman ise alınan öşür miktarı ve oranlar sancak içerisinde farklılaşmaktadır. Öşür oranları, 1/5, 1/6, 1/7, 1/8 ve 1/10 şeklinde değişebilmektedir.⁶¹³ Bu durumun nedeni muhtemelen toprağın verimlilik durumu ve buna bağlı olarak üretilen hasılatın miktarı olmalıdır. Bu oranlar üzerinde yapılan hesaplamalara göre 1567’de Sincar’daki toplam buğday üretimi 1518’deki tahrir kayıtlarına oranla neredeyse iki katına (yaklaşık %90 artış) çıkmıştır. Arpa üretiminde ise 1518’e kıyasla yaklaşık %150’lik bir artış meydana gelmiş ve bu dönemde arpa üretimi temel gıda maddesi olan buğdayı az bir farkla geçmiştir. Darı (*dıhn*) üretimi oldukça sınırlı bir alanda yapılır hale gelmiş ve sadece iki bölgede üretim yapıldığı tespit edilmiştir. 1518’de pek çok yerde tarım arazilerinde ekilen darı muhtemelen yerini arpa ekimine

⁶¹¹ Bu miktar hububatın beşte biri oranında (1/5) alınan öşür miktarının beş ile çarpılması suretiyle hesaplanarak elde edilmiştir.

⁶¹² Bu miktar, 1567’de bazı bölgelerde 1/5, 1/6, 1/7, 1/8 ve 1/10 şeklinde farklılaşan öşür miktarına göre hesaplanmıştır.

⁶¹³ Tabloda yer alan toplam kile miktarı her yerleşim yerinde uygulanan vergi oranına göre hesaplanmıştır. Başka bir ifadeyle, öşür miktarı ilgili oranın paydasıyla çarpılarak toplam üretim miktarına ulaşılmıştır. Örneğin, Telafer’de öşür hums (1/5) oranında değil, süds (1/6) oranı üzerinden alınmıştır. Bu nedenle Telafer ve çevresindeki köylerden tahsil edilen 4.949 kilelik öşür, altı ile çarpılarak bölgenin toplam üretim miktarı hesaplanmıştır. Aynı yöntem, diğer bir kısım köy ve mezralarda uygulanan 1/7, 1/8, 1/10 gibi oranlar için de geçerlidir. Fakat umumiyetle sancak merkezi ve köylerinin büyük çoğunluğunda öşür oranı 1/5 olarak uygulanmıştır.

bıraktı. Mesela 1518’de Telafer, Hatuniye ve Hişal gibi nüfus açısından nispeten kalabalık ve büyük yerleşim yerlerinde şair ile birlikte kaydedilen darı üretimine dair herhangi bir kayda bu dönemde rastlanmamıştır. Arpa üretimindeki bu önemli artışın muhtemel başka bir sebebi darının ekim alanlarının yerini arpaya bırakmış olmasıyla birlikte ayrıca yeni ziraat alanlarının açılması ve bazen göçebelerin özellikle hayvan yemi olarak kullandıkları, verim açısından buğdaya oranla daha fazla ürün veren arpa üretimine⁶¹⁴ ağırlık vermiş olmaları gibi nedenler ile açıklanabilir. Fakat bunlar tek başına yine de durumu açıklamak için yeterli olmayabilir. Çünkü arpa ve darı sadece hayvan yemi olarak kullanılmaz ayrıca insanların öğütüp ekmek yapımında kullandıkları hububatlardır. Örnek vermek gerekirse, Orta Çağ seyyahlarından İbn-i Battuta, Sincar’da karşılaştığı Şeyh Abdullah Kürdi isimli bir derviş ile karşılaştığını ve bu dervişin kırk günde bir yemek yediğini, yediği zaman da sadece yarım arpa ekmeği yediğinden söz etmektedir.⁶¹⁵ Bu durum bahsi geçen hadiseden de anlaşılacağı üzere arpanın temel gıda maddesi olarak ekmeğin yapımında kullanıldığını göstermektedir. Benzer şekilde XVII. yüzyılda seyyah Evliya Çelebi Sincar Kalesi’nden söz ederken buradaki bütün halkın darı ekmeği yediğini ifade eder.⁶¹⁶ Ayrıca bu hububatların üretimine dair aynı tarihlerde benzer bir duruma Harput sancağında da rastlanılmış ve 1566’da Sincar’daki oranlara benzer olarak buğdayda %88’lik bir artış meydana gelirken arpada bu oran %138’dir. Sincar’daki duruma yine benzer olarak darı üretiminde büyük bir azalış (-1519 azalış) meydana gelmiştir.⁶¹⁷ Çok sınırlı bir miktarda üretilen darı arpa ile birlikte zikredildiği için tabloda da birlikte verildi. Benzer bir eğilim pek çok diğer bölgede de görülmektedir. Musul’da yıllar içerisinde buğday üretiminde düşüş yaşanır iken arpada ise artış yaşanmıştır. Mesela 1540’ta 12.000 kile buğdaya karşılık 6.000 kile arpa üretilmiş iken bu sayı 1575’te 6.000 kile buğday ve 16.032 kile arpa üretimi şeklinde gerçekleşmiştir.⁶¹⁸ Bir başka örnek vermek gerekirse, aynı bölgede yer almamasına rağmen Canık’te de benzer bir durum meydana gelmiş ve 1555-1575 tarihleri arasında buğdayda %62’lik bir artış meydana gelmiş iken bu oran

⁶¹⁴ Mehmet Öz, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, *Osmanlı III-İktisat*, Edt. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.70

⁶¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s.338.

⁶¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (C.III-IV)*, İndeksli Tıpkıbasım, C.II, Haz. Seyit Ali Kahraman, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, vr.213b; Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.90.

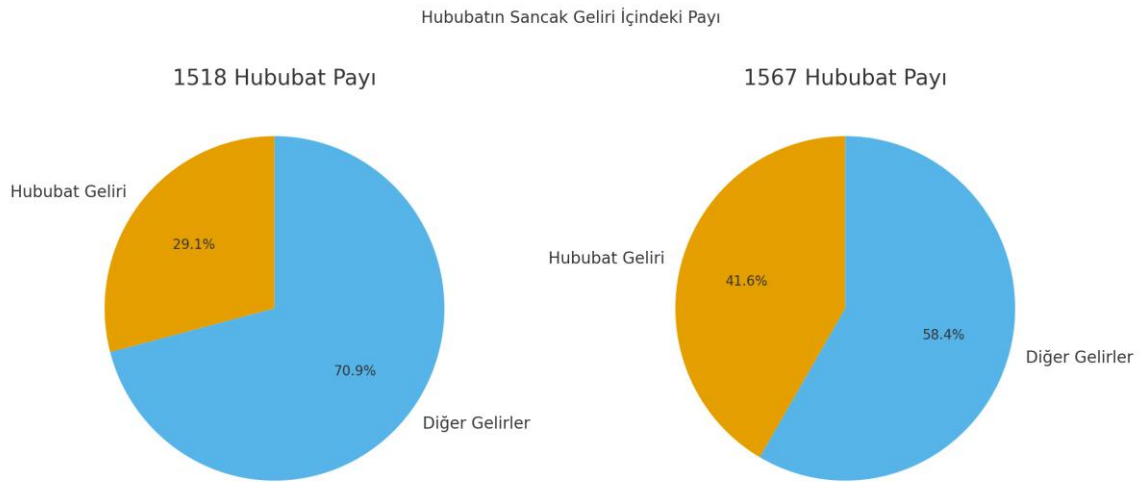
⁶¹⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.116.

⁶¹⁸ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.103.

arpada %82'dir.⁶¹⁹ Bu durumda muhtemelen nüfus artışına paralel olarak hemen hemen aynı tarihlerde hububat istihsaline bağlı olarak bölgesel çapta benzer bir genel eğilimden bahsetmek mümkündür.

1567 yılında her üç temel hububat çeşidi üretiminden elde edilen öşrün nakdi karşılığı buğday için 216.645, arpa ve darı için ise 144.258 olmak üzere toplamda 360.903 akçedir.⁶²⁰ Bu sayı toplam sancak hasılatının (867.070) yaklaşık %41,61'e tekabül etmektedir. Oranlarda meydana gelen değişme sancağın iktisadi yapısında hububatın payı ve özellikle zirai üretiminde kayda değer bir genişleme olduğuna işaret etmektedir. Bu durum özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında artan nüfus ile birlikte devletin konargöçer aşiretleri yerleşikliğe geçirme politikası neticesinde yeni yerleşim yerleri açılması ve dolayısıyla pek çok yeni zirai alanda ekim yapılması ile ilişkili olmalıdır. Zira yerleşik hayata geçerek hayvancılığın yanı sıra tarım ile uğraşmaya başlayan konargöçer aşiretler de tarımsal üretim alanında uzmanlaşmaya başladılar.⁶²¹

Grafik 6: Hububattan Elde Edilen Öşrün (nakdi değeri) Sancak Geliri İçerisindeki Payı

⁶¹⁹ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s.89.

⁶²⁰ Kayıtlarda da yer aldığı şekli ile hesaplamalar yapılırken buğdayın kilesi 10, arpa ve darının kilesi 6 akçe üzerinden hesaplanmıştır. Bununla beraber Telafer'in Cabbare isimli köyünde 1.200 kilelik buğday 12 akçe üzerinden hesaplanmıştır. Arpa ve darıdan ise 5 farklı köyde toplam 2470,5 kilelik üretim 8 akçe üzerinden hesaplanmıştır. Söz konusu miktarların nakdi karşılığı da bu farklı narh oranları dikkate alınarak kaydedilmiştir.

⁶²¹ Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870*, Türkçesi: Nurettin Elhüseyni, Telemak Yayınları, İstanbul 2021, s.171-172.

Tahrir defterlerinin başında kanunnamelerde belirtilen ve tahrirler esnasında tespit edilip uzun yıllar sabit kaldığı bilinen Güçer'in *tahrir kıymeti* olarak ifade ettiği⁶²² ve bir mal veya hizmete dair yetkili merciler tarafından belirlenen⁶²³ narh fiyatlarına baktığımız zaman özellikle hububatta yaklaşık yarım asırlık sürede fiyatlarda çok büyük değişimlerin meydana gelmediği görülmektedir. Bu bağlamda 1518'de buğdayın narh fiyatı kile başına sekiz akçe iken 1567'de %25'lik bir artış ile 10 akçeye yükselmiştir. Arpa ve darının fiyatı her iki dönemde de aynı narh üzerinden belirlenmiş olup her ikisinin de kilesi altı akçe olarak belirlenmiştir. Fakat 1567'de sadece birkaç köyde (4 köy) istisnai olarak arpa ve darının kile fiyatı sekiz akçe olarak belirlenmiştir. Geriye kalan tüm yerlerde her iki hububatın fiyatı altı akçe olarak sabit kalmıştır. 1518'de kilesi sekiz akçe olan buğday ve kilesi altı akçe olan arpa ve darının fiyatı Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı sancakların çoğunda aynıdır. Dolayısıyla buğdayın tüketim açısından daha stratejik ürün olarak ön plana çıktığı fakat arpa üretiminde daha büyük bir artış olduğu görülmektedir. Sadece 1523 ve 1567 kayıtlarında rastladığımız çeltik (pirinç) için 1523'e narh fiyatı belirlenemese de 1567'de narh kile başına 12 akçedir. Sincar'daki fiyatları özetleyecek olursak buğday sekiz akçeden on akçeye çıkmış arpa ve darı ise birkaç köy hariç olmak üzere altı akçede sabit kalmıştır. Aynı dönemlerde Diyarbekir Vilayeti'nin diğer bazı sancaklarında da durum değişmektedir. Mesela Ruha'da 1518'de buğday sekiz akçe iken 1567'de altı akçeye ve arpa ise üç akçeye düşmüştür.⁶²⁴ 1540'ta Musul'da buğday narhı 11 akçe iken 1567'de 10 akçe ve arpanın kilesi de yediden altı akçeye düşmüştür.⁶²⁵ Yine 1518'de Harput'ta bütün sancak genelinde buğdayın narhı sekiz akçe iken 1566'da narh 10 akçe olarak belirlenmiş iken buranın bazı ilçelerinde buğday narhı 12 akçe olarak tahsil edilmiştir.⁶²⁶ Görüldüğü üzere dönemsel ve bölgesel olarak muhtemelen üretim ve toprağın durumuna bağlı olarak hububat fiyatları değişme göstermiştir. Bu narh fiyatlarına göre 1518'de Sincar'da bir müd buğday 160 akçe; bir müd arpa ve darı ise 120 akçedir. 1567'de buğdayın arpaya göre üretimi azalır iken fiyatı artmış ve bir müd buğday 200 akçeye çıkmıştır. Arpada üretimin artmasına paralel bir şekilde fiyatı aynı kalmış ve bir müd

⁶²² Lütü Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s.58.

⁶²³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, s.3.

⁶²⁴ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.79.

⁶²⁵ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.296.

⁶²⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.120-121.

arpa 120 akçe olarak kalmaya devam etmiştir. Orta Anadolu ve diğer pek çok yerde görülen bu durum buğday üretiminin nüfus artışına yetişememesi olarak açıklanmaktadır.⁶²⁷

Üretim yoğunluğunun da fiyat belirlemede etkili bir unsur olabileceği göz önünde bulundurulmakla birlikte fiyatın belirlenmesinde çeşitli sebeplere bağlı olarak meydana gelmesi muhtemel olan ürün kıtlığı veya bolluğu gibi olağanüstü durumların etkisini minimuma indirmek amacıyla üç yıllık bir dönemin ortalamasının esas alındığı ifade edilmektedir.⁶²⁸ Ayrıca belirlenen bu hububat fiyatlarının aynı olarak alınması kanun gereğidir. Fakat bazı yerlerde bu kanuna uyulmayarak hububattan alınması belirlenen öşrün aynı değil nakdi karşılığının alındığı ve üstelik gereğinden fazla fiyat tayin edilmesi nedeniyle halkın zor duruma düştüğü anlaşılmaktadır. Bunun bir örneği Sincar sancağının hemen yanı başında yer alan Musul'un köylerinde zuhur etmiştir. 1523 sonrasında köylerden alınan hububat vergisi fazlasıyla alınmış ve bu nedenle zor duruma düşen halk köyleri terk etmiş olmalı ki 1540'ta meskun olan köy sayısında düşüş meydana gelmiştir.⁶²⁹ Bu durum aynı zamanda 1540 tarihli Diyarbekir Vilayet Kanunu'nda da ifade edilmiştir.⁶³⁰ Tarımsal verimlik meselesi için bu hususta yapılacak hesaplama ve değerlendirmeler tahrir defterlerinde yer alan verilerin gerçek üretim miktarının ne kadarını yansıttığının kesin olarak tespit edilememesi ve kullanılan ölçü/tartı birimlerinin kesin değerlerinin yani ifade ettikleri miktarın kesin ölçüde bilinmemesi genel olarak temel problemlerden birini oluşturmaktadır. Bu tür hesaplamaların yapılabilmesi için ekilebilir toprak miktarı ve öşrün ölçümünde kullanılan ölçü/tartı gibi ağırlık birimlerinin kilogram cinsinden karşılıklarının tespiti önemli bir husus olarak görülmektedir.⁶³¹

⁶²⁷ Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870*, s.183.

⁶²⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II", s.215.

⁶²⁹ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.368. Bu durum aynı zamanda 1540 tarihli Diyarbekir Vilayet Kanununda da ifade edilmiştir.

⁶³⁰ "Bundan evvel re'ayanın galleşi kasm olundukda -ayniyle tereke alınmayub narh-ı rüziden nakid akçe alinub re'âyaya fevka'l-had zulüm ve te'addi olub bu sebeb ile nicesi terk-i diyar edüb ve ba'zı müflis ve muhtac-ı halk olmağın zira'at etmezler olub haliya bu mezalim ve mehâyif paye-i sedr-i a'laya arz olundukda nakid akçe alınmak ref' olunub buğdaydan buğday ve arpadan arpa ve sair hububatdan her ne ise 'ayniyle tereke alınması ferman olunmağın defter-i cedide kayd olundu" Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Kanunlar*, C.I, s.131-136; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 5. Kitap 2. Kısım Kanuni Devri Eyalet Kanunnameleri, s.443-451.

⁶³¹ Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi (1999) (Kongreye Sunulan Bildiriler)* C.III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s.1644.

4.1.2. Diğer Zirai Ürünlerin Üretimi

Önceki başlıkta sancakta en fazla üretilen hububatlar ile bunların üretim miktarları, nakdi karşılıkları ve toplam sancak hasılatı içerisindeki oranına değindik. Fakat sancakta sadece bu mahsullerin üretilmediği aşıkardır. Hububat kadar olmasa da ekonomik değer taşıyacak miktarda üretildiği için tahrir kayıtlarında kendilerine yer verilen ve vergi miktarları yazılan bazı diğer tarımsal ürünler de vardır. Mesela çeltik (pirinç) üretimi az da olsa yapılmaktadır. 1523'te Telafer nahiyesine bağlı Cabbare köyünde üretilen pirinç 1567'de de aynı köyde üretilmeye devam edilmiş ve yine Telafer'e bağlı başka bir köyde daha üretim görülmeye başlanmıştır. 1523'tarihli defter icmal olduğu için sadece toplam hasıl içerisinde çeltik zikredildiği için ne kadar üretildiğini bilememekteyiz.⁶³² Benzer şekilde 1539 yılında da aynı köy ve çeltik miktarının, bir ruznamçe kaydında değişmeksizin aynı düzeyde tespit edilmiştir.⁶³³ Fakat 1567'de çeltik ekimi yapılan iki köyden kilesi 12 akçeden toplam 450 kile çeltik öşür olarak alınmıştır.⁶³⁴ Çeltik ekiminin yalnızca Telafer nahiyesinde yapıldığı anlaşılmaktadır; nitekim kanunnamede de Telafer'e mahsus bu durum *Der- Beyân-ı çeltuk-i nâhiye-i Til'afer* şeklindeki kayıtlarla belirtilmiştir.⁶³⁵ Ayrıca aynı kanunnamede de belirtildiği üzere çeltik için ekilecek tohumun devlet tarafından verileceği “*çeltük mahsûlü dahi re'âyâ ile şöyle kavlı olundu ki; takdir olan mikdâr-ı tohum ki her kimesne zirâ'at edüp iki re'âyâ bir sahib-i timar alıb bağlanan tohumdan ziyâde zirâ'at olunmaya*”⁶³⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Çünkü çeltik ekimi genel itibarıyla diğer hububatlara göre zahmetli ve çaba gerektiren bir uğraştır. Ayrıca bol isteyen bu ürünün yetişmesi suyun az olduğu bölgeler için neredeyse imkansızdır. Bu yüzden sadece yakınından Dicle Nehri gibi büyük bir su kaynağı geçen Telafer'e bağlı sınırlı sayıda köyde üretim gerçekleştirilmiştir. Hatta çeltik eken reaya yukarıda zikredildiği gibi hem tohumluk desteği almış hem de kimi zaman çeşitli vergilerden muaf tutulmuştur.⁶³⁷ Bununla birlikte devlet çeltik üretiminde kontrollü üretimi teşvik etmektedir. Tabi günümüzde dahi nispeten lüks bir mahsul sayılabilen çeltiğin mezkur dönemlerde

⁶³² BOA, TT.d. 998, s.68.

⁶³³ BOA, DFE.RZ.d. 4, s.5.

⁶³⁴ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b ve vr.366b.

⁶³⁵ BOA, TT.d. 998, s.60.

⁶³⁶ BOA, TT.d. 998, s.60.

⁶³⁷ Örneğin, 1528 tarihli Malatya livası kanununda “*Anlar dahi çeltük eküp resim virmezler imiş kemakân olıgeldüğü üzere ideler yer sahiplerine zulüm olunmaya*” Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Kanunlar*, C.I, s.112; Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.83.

talebin tümünü karşılamadığından emin olabiliriz ancak üretimin talebin ne kadarına karşılık geldiğini tespit etmek güçtür. Doğrusu halkın da çeltik alımına yönelik böyle bir talebi olduğunu düşünmek zordur. Dönemin mevcut koşulları göz önünde bulundurulduğu zaman halkın ancak arpa ve buğday ile karnını doyurma yani temel ihtiyacını giderme (tabi yeterince bulabilirse) ve hayatta kalma peşinde olduğunu söylemek yanlış olmaz.

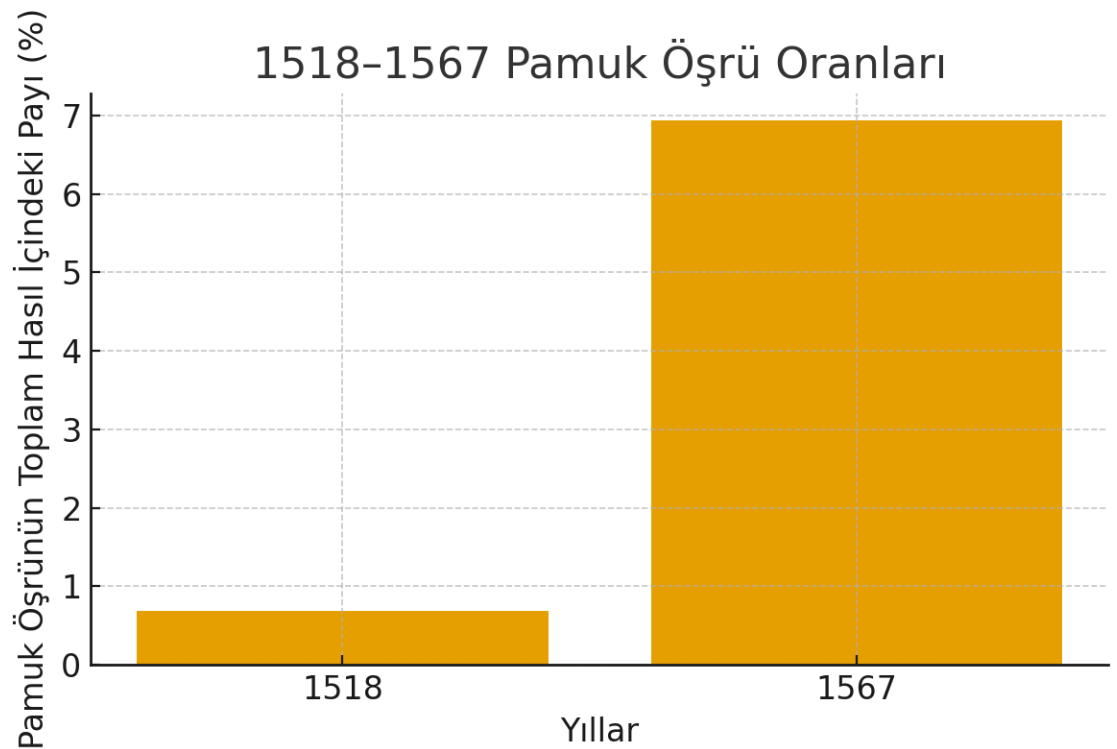
Tahıl vergilerinden sonra hem ekonomik değeri hem de dokuma ürünlerin ham maddesini oluşturmamasından dolayı son derece kıymetli bir bitki olan pamuk (penbe) üretimi gelmektedir. İlk tahrirde Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı sancaklar arasında pamuk üretimi açısından neredeyse son sırada yer alan Sincar'da⁶³⁸ üretim 1567'de hemen hemen her köye yayılmış ve oldukça geniş bir alanda büyük ölçüde üretim yapılmıştır. 1518'de öşrü 1/7 oranında alınan Sincar'da sadece iki bölgede 63 menn (batman)⁶³⁹ pamuk öşür olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla toplam üretimin yaklaşık 441 men olduğu ifade edilebilir. Bu dönemde bir menn pamuğun değeri 60 akçe olarak belirlenmiştir. Bu dönemde öşür olarak belirlenen pamuğun nakdi değeri 3.780 akçedir. Yaklaşık 50 yıllık aradan sonra 1567'de ise pamuk üretimi ise çok daha fazla yaygınlaşmıştır. Bu tarihte 1/6 oranında alınan öşür için belirlenen narh menn başına 60 akçeden 12 akçeye düşmüş görünmektedir. 1567'de Sincar'da pek çok köyde hasadı yapılan pamuk için tahsil edilen öşür miktarı 5.016,5 menn olup öşür oranı 1/6 olması hasebiyle bu sayı altı ile çarpıldığı zaman dönemim tahmini gerçek üretim miktarı olan 30.099 menn'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 1518 de bir menn için 60 akça olan fiyat 1567'de 12 akça olmasına rağmen toplam hasıl yine de yükselmiştir. Buna göre 1518'de tahsil edilmesi öngörülen öşrünün nakdi karşılığı 3.780 akçe olan pamuk üretimi sancak hasılatının %1'ini dahi oluşturmuyor iken (%0,69), 1567'de bu oran 60.198 akçe ile toplam sancak hasılatı içerisinde %6,94'ünü oluşturmuştur. Bu bağlamda her iki dönem arasında pamuk üretiminde bölgesel çapta büyük bir gelişme olduğunu ve pamuğun ekonomik anlamda kıymetli bir ürün olarak öne çıkmaya başladığını göstermektedir. Nitekim pamuğun sancak geliri içerisindeki oranındaki yükseliş de bu durumu teyit etmektedir. Sancağın tabi olduğu vilayet içerisindeki konumuna

⁶³⁸ Behset Karaca, Durmuş Volkan Karaboğa, "XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde Sınâi Bitkileri Üretimi", *Alinteri*, C.I, S.1, 2017, s.20.

⁶³⁹ Eski devirlerden beri kullanılan bir ağırlık ölçüsü, ayrıntılı bilgi için bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s.19-28.

baktığımız Sincar'ın pamuk üretimindeki seyri dikkate değer bir gelişmeye sahne olmuştur. 1518 yılında Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı 11 sancak arasında pamuk üretimi bakımından son sırada yer alan Sincar, 1567 yılına gelindiğinde durumunu önemli ölçüde değiştirmiş ve bu kez vilayete bağlı 22 sancak arasından altıncı sıraya yükselmiştir.⁶⁴⁰

Grafik 7: 1518 ve 1567'de Pamuk Öşrünün Nakdi Karşılığının Sancak Hasılı İçerisindeki Yeri

Sancak genelinde en fazla pamuk üretilen yerler ise sulama imkanı bulunan ve dolayısı ile su kaynaklarına yakın olan bölgelerdir. Bu bağlamda sancak merkezi (420 menn)⁶⁴¹, Hatuniye Karyesi (1700 menn)⁶⁴² Merc Karyesi (558 menn)⁶⁴³, Kuşteran (?) Karyesi (306 menn)⁶⁴⁴ ve Telafer'in Harrara Mezrası (335 menn), en fazla üretimin yapıldığı ve

⁶⁴⁰ Diyarbekir Vilayetine bağlı diğer sancaklardaki pamuk üretimi ve üretimdeki değişimler için bkz. Behset Karaca, Durmuş Volkan Karaboğa, "XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde Sınâi Bitkileri Üretimi", s.17-33.

⁶⁴¹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.326a.

⁶⁴² BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.347a

⁶⁴³ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.337b.

⁶⁴⁴ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.339a.

dolayısıyla su kaynağına sahip olduğu malum olan yerleşimlerdir.⁶⁴⁵ Fakat her şey gibi su kaynağının da sınırlı olabileceği ve bunun tasarrufunda dikkat edilmesi gerektiği göz önünde bulundurulması gereken hususlardandır. Mesela Kuşteran Karyesi'nde verimli araziler olup bu arazilerden yüksek hasıl elde edilince bazı kişiler kendi sahip oldukları toprak parçasından bir kısmını kardeşi veya akrabasına kaydettirmiştir. Fakat köyde pamuk gibi suya ihtiyaç duyan mahsullerin çoğunlukla yetiştirilmesi ve su kaynağının sınırlı olması sebebiyle yeni açılan arazilere su verilememesi sonucunda daha önce sulanan bölgelerdeki ürün veriminin düşmemesi için özellikle bir şerh düşülmüştür.⁶⁴⁶ Bu durum özellikle yoğun sulama gerektiren mahsullerin yetiştirilmesinde kimi zaman sorunların ortaya çıktığı ve devletin buna karşı çözüm yolları sunduğunu ve ürün veriminin düşmemesi için gerektiği zaman müdahale ettiğini ortaya koyması bakımından mühimdir. Duruma bir başka örnek vermek gerekirse aynı dönemde Hasan Mendo(?) isimli köyün Surlak isimli su kaynağından kullanım hakları olduğu ve köy halkının pamuk üretimi için gerekli suyu temin edebilmesi maksadı ile söz konusu su kullanımına engel olunmaması yönünde emr-i şerifle teftiş yapıldığı ve bu yönde hüküm verildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴⁷ Nitekim kurak bir iklime sahip bölgelerde her ne kadar su kaynaklarına sahip olunsu da bu suyun tasarruf açısından son derece kıymetli olduğu bilinen bir gerçektir. Bu nedenle su kaynaklarından genelde kişilerin günlük kaç saat veya bir günde kimin ne zaman faydalanacağı bellidir. Hatta kimi yerler sulama işinden sorumlu 'sulama subaşları' dahi teşkil edildiği belirtilmektedir.⁶⁴⁸ Dolayısıyla böylesi kurak iklimlere sahip bölgelerde devlet hem kendi menfaatini gözetecek hem de köylünün hakkını korumak ve herhangi bir çatışmanın önün geçmek için birçok kanun ve adetler teşkil etmiştir.⁶⁴⁹ Bu sebeple geçmiş tecrübelerle istinaden herhangi bir sorunun meydana gelmemesi için veya daha evvel meydana gelmiş su sorununa dayanarak kayıtlara bu şekilde notlar düşülmüştür.

⁶⁴⁵ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363b.

⁶⁴⁶ *Karye-i mezbûrenin akârı ziyade olmak ile bazı kimesnenin nim çiftlik yerinden karındaşına ve akrabasına nim çiftlik yer dahi kayd etdirmiştir. Sularında killet olmağın kadîmden sulana gelen yerden gayrı ziyâde yazılan yerlere su verilmeye ki asıl zira 'at olagelen yerlerine killet gelmeye* BOA, TT.d. 60, vr.338b.

⁶⁴⁷ *"Karye-i mezbûrenin Surlak suyundan hakk-ı şerileri olmakla kadîmden olageldüğü üzere hakk-ı şerilerine mâni' olmağa ki bundan akdem emr-i şerifle teftiş olunub penbelerine kifâyet edecek suları hüküm olunub hüccet verilmaiş"* BOA, TT.d. 60, vr.339b.

⁶⁴⁸ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, s.218-219; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, s.205.

⁶⁴⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, s.205.

Sancakta verimli ve sulak alanlar arasında yer alan ve Nehr-i Surlak ismi ile anılan bölgede yetiştirilen pamuk, susam, bostan, darı gibi mahsullerin yanı sıra nispeten yüksek miktarda üretilen zirai mahsullerden biri mısırdır. Sadece mezkur bölgede yetiştirilen mısır mahsulünden 1523'te 15.148 akçe⁶⁵⁰ vergi tahsili öngörülmüştür ki bu yüksek bir orandır. Bu oran 1554'te 5.910 akçe⁶⁵¹ ve yine 1558'de de 15.910 akçe⁶⁵² olarak kaydedilmiştir ki muhtemelen bu mahsul Surlak nehrinden üretilen başka ürünlerle birlikte kaydedilmiş olmalı ki 1523'te olduğu gibi *mahsul-i mısır der nehr-i surlak* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle büyüme döneminde suya ihtiyaç duyan bu mahsulün bir nehir kenarında az olmayan bir miktarda yetiştirildiği ve bunun bir su kaynağı kenarında olmanın sağladığı imkanlar sayesinde olduğu ifade edilebilir. Susam (küncid, simsim) bitkisi de Sincar'da nispeten sınırlı bir miktarda olmakla birlikte üretilen tarım mahsulleri arasında yer almaktadır. Özellikle ilk ekildiği dönemlerde su isteyen bu bitkinin üretimi Sincar'da çok fazla rağbet görmemiştir. Nitekim 1518'de hem Sincar hem de Diyarbakir Vilayeti'nde hiç susam kaydına rastlanılmaz iken 1567'de Sincar'da sadece iki bölgede susam üretim kaydı vardır. Daha sonraki dönemlerde Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı olan Ruha, Musul, Nusaybin ve Berriyecik kazaları susamın en fazla üretildiği bölgeler olarak ön plana çıkmıştır.⁶⁵³ Sincar'da üç bölgeden üretilen susamdan öşür olarak nakdi değeri 5.400 akçe olan 230 kile mahsul ve tahsil edildiği kayıtlıdır. Bu bölgelerin ikisinde susamın (küncüd) kilesi 24 akçeden ve bir bölgede 12 akçeden hesap edilmiştir. Susam üretiminin de çeltikte olduğu gibi suya ihtiyaç duyması nedeniyle üretimin yapıldığı yerlerde tohum ve su teminin sipahi tarafından karşılandığı ve hasılatın da münasafa (yarı yarıya bölüşme) üzere alındığı 1528 tarihli Kütahya kanununda belirtilmiştir.⁶⁵⁴ Susam üretiminin yaygın olmaması muhtemelen ürünün kullanım alanının sınırlılığı ve çeltikte olduğu gibi zahmetli, uğraş gerektiren bir durumda olması ile alakalı olmalıdır.

Sipahilerin topladığı vergilerden biri de sumak ile ilgilidir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi daha eski zamanlardan beri Sincar'da yetiştiği ve hatta Sincar'a mahsus mahsuller

⁶⁵⁰ BOA, TT.d. 998, s.65.

⁶⁵¹ BOA, MAD.d. 17642, s.312.

⁶⁵² BOA, TT.d. 310, s.68.

⁶⁵³ Diyarbakir Vilayetine bağlı diğer sancaklardaki pamuk üretimi ve üretimdeki değişimler için bkz. Behset Karaca, Durmuş Volkan Karaboğa, "XVI. Yüzyılda Diyarbakir Eyaleti'nde Sınâi Bitkileri Üretimi", s.24-25.

⁶⁵⁴ "Ziraat olman çeltük ve susam ki suyla hasıl olur tohum ve su sipahi canibinden olub mâtekaddemden münasafa üzere (zabt) olınu gelüb" Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Kanunlar*, C.I, s.28.

arasında zikredildiğini gördük. Her ne kadar 1518'e ait kayıtlarda ismine rastlanılmasa da toprağa köklerini salan bu bitkinin XVI. yüzyılda ve hatta günümüzde dahi üretimdeki yerini koruduğunu söylemek mümkündür. Genellikle yemeklerde ekşi tat veren baharat olarak kullanılan ve oldukça faydalı olan bu bitki⁶⁵⁵ sıcak ve kurak iklimlerde yetişir ve özellikle Akdeniz Havzası ile Ortadoğu'da eski zamanlardan beri kullanılagelmiştir.⁶⁵⁶ Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygın olarak görülen sumak üretimi, Diyarbekir Vilayeti sancakları arasında en fazla Mardin Sancağı'nda üretilmiştir.⁶⁵⁷ Ortadoğu coğrafyasının kurak ikliminin ortasında yer alan Sincar'da 1523'te 756 akçe⁶⁵⁸, 1553'te 800 akçe⁶⁵⁹ ve 1567'de sancak merkezinden 800 akçe⁶⁶⁰ ile diğer üç köyden toplam nakdi değer olarak 131 akçe⁶⁶¹ tahsil edilmiştir. 1567'de sumak öşrü alınan köylerden birinin ismi ise Sumaklı'dır. Bu köyde hem pamuk yetiştirilmekte hem de sumak yetişmektedir. Pamuk sulanmayı isteyen bir bitkidir. Sumak ise bol güneş ister. Pamuğun sulandıktan sonra bol güneşe ihtiyacı vardır. Bu köyün de hem su kaynağının olduğu hem de sıcak bir güneşin altında kavrulduğunun işaretlerini verir ve bunlar Sincar'ın yarı kurak ikliminin işaretleri olarak tezahür edebilir. Sumak bitkisinin ilginç kullanım alanlarından biri de deri işlemede kullanılmasıdır. Bitkinin yaprak ve dalları deriye doğal bir renk ve dayanıklılık vermektedir. Sincar'da tabakhanelerin varlığı ve özellikle ilk tahrir defterindeki kayıtlardan da anlaşıldığı üzere bu tesislerin sancak ekonomisinde önemli bir yerde oldukları anlaşılmaktadır. Bu işletmelerde deri işleme sürecinde özellikle boyama faaliyeti yapılacak ise sumak, palamud gibi hammaddelerine ihtiyaç duyulduğu göz önünde bulundurulduğu zaman bu malzemenin bizzat Sincar'dan temin edilecek olması tabakhane ve deri işlemeciliğinde bir avantaj sağlamış olmalıdır.

Ortaçağ kaynaklarına da yansıyan ve Sincar'da yetiştiği bilinen mahsullerden biri de cevizdir. Her ne kadar 1518 ve 1567'deki kayıtlarda doğrudan ceviz adı üzerinden herhangi bir vergi tahsil edilmemiş olsa da bu durum 1523'te farklılık göstermektedir. Nitekim 1523 kayıtlarında *mahsûl-i ceviz* başlığı altında 2.500 akça vergi tahsil edildiği

⁶⁵⁵ Duygu Ünder, Fatma Zerrin Saltan, "Sumak ve Önemli Biyolojik Etkileri" *Çukurova Tarım Gıda Bilimleri Dergisi*, S. 34/1, 2019, s.51-59.

⁶⁵⁶ Muhammet Ali Gündeşli, *Sumak Doğanın Ekşi Altını*, İksad Yayınevi, Ankara 2024, s.2.

⁶⁵⁷ Behset Karaca, Durmuş Volkan Karaboğa, "XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde Sınâi Bitkileri Üretimi", s.24-25.

⁶⁵⁸ BOA, TT.d. 998, s.65

⁶⁵⁹ BOA, MAD.d. 17642, s.329.

⁶⁶⁰ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.326b.

⁶⁶¹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.343b;354b;355a.

kaydedilmiştir. Bu sayının 1.000 akçesi mirliya hassına kayıtlı mahsulden olup *ber vech-i münasâfa* yani yarı yarıya şeklinde tahsil edilmiştir. Diğer 1.500 akçelik kısmı ise reayadan hums üzere (1/5) oranında tahsil edilmesi öngörülmüştür.⁶⁶²

Kayıtlara yansımayan ve Ortaçağ müelliflerinin de sıkça dile getirdiği narenciye, ceviz, badem, hurma ve zeytin de ayrıca Sincar'da yetişen ürünlerdir. Hatta İbn Havkal özellikle hurma için “zamanımızda hurmalıkları Sincar'dan daha fazla olan bir şehir yoktur”⁶⁶³ ifadeleri ile burada bolca hurma üretildiğine işaret etmektedir. Ayrıca İbn-i Battuta da Sincar'ı meyve ağaçları ve akarsuları bol bir şehir olarak tanımlar iken bunların bolluğu bakımından Dimaşk (Şam)'a benzetmektedir.⁶⁶⁴ Fakat bu mahsuller muhtemelen vergi alınacak kadar büyük ölçüde üretilmediği için vergi kayıtlarına yansımamış olabilir. Bununla birlikte ifade ettiğimiz gibi çeşitli bahçe bitkileri yetiştiriliyordu ki muhtemelen burada yetiştirilen çeşitli sebze ve meyveler öşr-i bostan ismi altında toplanmış olmalıdır. 1518'de bahçe ve bostanlardan 1/7 oranında öşür alınması mukarrer iken bu tarihe ait bahçe ve bostan vergisi dercedilmiştir. 1567'de ise öşür 1/10'dur ve öşr-i bostan olarak 1.834 akçe gibi mahdut bir sayı kaydedilmiştir. Ayrıca iki bölgede nar ve bostan birlikte kaydedilmiş ve toplam 210 akçe vergi yazılmıştır. Fakat bu sayının ne kadarının nar ne kadarının diğer bostan mahsullüne ait olduğunu ayırt etmek mümkün görünmemektedir. Ele aldığımız dönem içerisinde kayıtlarda doğrudan kendi ismi ile yer almayan fakat bostan gelirleri içerisinde yer aldığını tahmin ettiğimiz ve bahçe bitkilerinden sayılan soğan (piyaz), eski dönemlerden beri Sincar'da çokça üretilen bir mahsuldür. Ayrıca Sincar'da yaşayan Yezidiler için soğanın oldukça kıymetli bir mahsul olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin ifadesi ile “soğanı ve cacıhlı peyniri bu kavim daima koynunda gezdirirler.”⁶⁶⁵ Çelebi'nin aktardıklarına göre öldüklerinde dahi eğer adam zengin ise adamı soğan suyu ile yıkayıp mezarına da birkaç baş soğan koyarlar imiş. Ayrıca sadece insanı değil onlar için kutsal sayılan siyah köpek dahi ölse onu da soğan suyuyla yıkayıp kefenleyip ağıtlar ile köpek mezarlığına gömerler imiş.⁶⁶⁶ Çelebi'nin aktardıklarının ne kadarının doğru olduğu

⁶⁶² BOA, TT.d. 998, s.65.

⁶⁶³ Emine Opçin, *İbn Havkal'ın Süretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi*, s.185.

⁶⁶⁴ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s.37.

⁶⁶⁵ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (C.III-IV)*, İndeksli Tıpkıbasım, C.II, vr.216a; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap 1.Cilt, s.99.

⁶⁶⁶ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (C.III-IV)*, İndeksli Tıpkıbasım, C.II, vr.216a; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap 1.Cilt, s.99; Yezidilerin neden siyah köpekleri kutsal saydığına dair kesin olmamakla beraber bir rivayete göre Yezidilerin siyah rengi iblisin rengi olarak kabul etmeleri nedeniyle

tartışmaya açık olsa da soğanın en azından toplumsal hayatın önemli bir parçası olduğunu ve hatta dini bakımdan da bir anlam taşıdığını söylemek mümkündür.

Sincar'da yetişen kayıtlarda yer alan ve almayan tarımsal ürünlere dair dönemin kaynakları dışındaki eserlere baktığımız zaman İbn-i Havkal'ın eserinde “yazlık ve kışlık meyveler Sunut diyarında olduğu gibi Sincar'a has şeyleri vardır. Sumak, ceviz, badem, zeytin, narenciye, susam, büyük habbeli narlar Irak ve çevreye daima bunlar taşınır”⁶⁶⁷ ifadeleri yer almaktadır. Musul vilayet salnamelerinde Sincar'da yetişen mahsuller arasında buğday, arpa, mercimek, pirinç, nohut, mısır, pamuk, üzüm, dut, elma, incir, nar, ceviz, sumak ve zeytin yer almaktadır.⁶⁶⁸ Dolayısıyla ortaya şöyle bir soru çıkmaktadır. Acaba arada geçen sürede mezkur bazı mahsuller üretilmiyor muydu? Bu sorunun cevabı hususunda tahminimiz bu mahsullerin yetiştirilmeye devam ettiği ancak ekonomik değer taşıyacak kadar üretilmediği yönündedir. Başka bir ifade ile bu mahsullerde üretim devam etmiş olsa da tahrir kayıtlarında yer alacak kadar büyük ölçüde üretilmemiş olabilir. Çünkü 1518 yılı Sincar kanunnamesinde “*Ve üzüm ve bekmez ve narenc ve turunc ve incir ve bunlara nisbet ne kim vardır, her yükünden üç Osmani akçesi alınur imiş ve satılsa yüzde beş alınur imiş*” ifadeleri ile çeşitli ürünlerin aslında üretildiğini göstermektedir. Dolayısıyla her ne kadar kayıtlarda yer almasa da eski tarihlerden beri zeytin, ceviz, badem ve narenciye gibi ürünler bu topraklarda tohum salmış ve filizlenmiştir. Mamafih bu yüzden tahrir defterlerinde her yetiştirilen mahsulün kaydı olmadığı gibi var olanların üretim miktarları son üç yılın ortalamasını göstermektedir. Bununla birlikte Orta Çağ seyyahlarının Sincar'da bolca bulunduğunu ifade ettikleri hurma ağaçlarına ne XVI. yüzyıl kaynaklarında ne de günümüzde herhangi bir kalıntıya rastlanmamaktadır. Bu durum söz konusu ağaçların iklimde meydana gelen uzun vadeli değişimlere bağlı olarak zamanla ortadan kalkıp kalkmadığı veya seyyahların aktardıkları kadar geniş bir yayılıma gerçekte sahip olup olmadıklarına dair bir tereddüt yaratmaktadır. Tabi burada her iki hususta göz önünde

siyah köpeklere ve diğer siyah nesnelere saygı gösterdikleri ileri sürülmektedir. Bkz. James P. Fletcher, *Notes From Ninoveh And Travels in Mesopotamia, Assyria And Syria*, Henry Colburn Publisher, London 1850, s.223-224.

⁶⁶⁷ Emine Opçin, *İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi*, s.185.

⁶⁶⁸ Falah Khairi Mirzo, *Osmanlı'nın Son Döneminde Sincar Kazası'nın İdari, Sosyal ve İktisadi Durumu*, s.63-64.

bulundurulabilir. Nitekim tekrar hatırlanacak olursa Braudel'in dediği gibi *her şey değişmektedir, iklim bile*.⁶⁶⁹

4.2. ÜRETİMİ ETKİLEYEN BİR FAKTÖR OLARAK İKLİM

Her şeyde olduğu gibi -şayet olağan dışı herhangi bir şey meydana gelmez ise- tarımsal üretimde de bir ritim ve döngü vardır. Kuraklık, don, aşırı yağış gibi iklimsel herhangi bir anormal durumun meydana gelmediği veya çekirge istilası gibi çevre felaketinin yaşanmadığı bir durumda⁶⁷⁰ genellikle bir tarlanın veya bir meyve ağacının her sene vereceği yaklaşık olarak ne kadar ürün vereceği öngörülebilir. Fakat saydığımız türden gibi herhangi bir olayın vuku bulması halinde işte o zaman ritim bozulur ve ilgili yılın ürün miktarında büyük bir dalgalanma meydana gelir ki bu durumlar tarih boyunca yaşanmıştır. Böyle durumlarda eğer normal ritim bilinmiyor ise meydana gelen herhangi bir ritim bozukluğu fark edilemez. Özlem Sert'in ifade ettiği gibi ritim dışında ifade edilen sebeplerden birinden ötürü ürün ekilemez veya ekilen ürün hasat edilemezse bu durum bütün toplumsal hayatı etkileyecek, insanlar ve hayvanlar yeterli besini bulamayacak ve belki hasta düşecek ve bu durum bütün sosyal hayatı etkileyecektir. Ayrıca yağhanelerde daha az yağ üretilecek, yeni erzakların peşine düşülecek ve buğday bulamadığı için matbahtan sofraya belki darıdan, arpadan veya belki o güne kadar hiç yenilmemiş bir üründen yeni bir yemek düşecektir.⁶⁷¹

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli siyasi, toplumsal ve ekonomik çalkantılar ile uğraştığı bir dönem olup bu olayların arka planında ise özellikle nüfus artışı ve iklim krizleri gibi faktörlerin temel rol oynadığı ifade edilmektedir.⁶⁷² Bu gelişmeler ise üretim ve yerleşik düzeni sarsmakta dolayısıyla yaşamın ritmini bozmaktaydı. Bu gelişmelerin gölgesinde Sincar sancağının ritmine ve bu ritmi etkileyen iklim faktörüne döndüğümüz zaman ele aldığımız dönem itibarıyla Sincar'ın

⁶⁶⁹ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, s.174.

⁶⁷⁰ Bu tarz ekstrem olaylar ve birtakım çevresel krizlerin toplum, ekonomi ve siyaset üzerindeki yansımalarını ortaya koyan bir örnek için bkz. Zozan Pehlivan, *Beyond "The Desert and the Sown": Peasants, Pastoralists, and Climate Crises in Ottoman Diyarbekir, 1840–1890*. Doktora Tezi, Queen's University, 2016. Pehlivan bu çalışmada mezkur olayların 19. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir Vilayeti genelinde toplumsal, siyasal ve ekonomik hayata yansımaları ortaya koymaktadır.

⁶⁷¹ Özlem Sert, *1549 Rodosçuk'ta Bir Yıl*, Süleymanpaşa Belediyesi Yayınları, Tekirdağ 2018, s.16-18

⁶⁷² 16. yüzyıl Anadolu'sunda yaşanan ekonomik ve toplumsal dönüşümleri (üretim-çevre) çevresel ve demografik faktörlerle birlikte ele alan örnek bir çalışma için bkz. Mehmet Kuru, "“Muhteşem” Bir İklim: 16. Yüzyıl Anadolu'sunda Demografi, Toprak ve Emek", *İktidar Tohumları, İktidar Tohumları-Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, Der. Onur İnal, Yavuz Köse, Çev. Ercan Akyol, İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s.57.

yıllık üretim ritmini kesin olarak yakalamak mümkün görünmemektedir. Nitekim dönemin temel kaynakları olan tahrirler sık ve düzenli aralıklardan ziyade nispeten uzun aralar ile yapılmış, bazı dönemler ise hiç yapılmamıştır. Ancak Sincar'ın 1518 ve 1567 yıllarına ait mufassal kayıtları bulunduğundan bu yıllara ait üretim verisine sahibiz. Bu bölümde üretim verileri hakkında mufassal kaynaklara sahip olduğumuz yılların iklim verilerine bakarak iklimde herhangi bir olağan dışı durumun olup olmadığını ve sahip olduğumuz üretim verilerinin normal ritme uygunluğunu imkanlar dahilinde teyit etmeye çalışacağız. Nitekim bu yüzyıl özellikle 1500-1560 arasında geçen nispeten normal hava koşullarıyla birlikte 1560'tan sonra görülmeye başlayan ve 1590'dan sonra da şiddetini artırarak devam eden Küçük Buzul Çağı'nın (petit âge glaciaire)⁶⁷³ başladığı ve çeşitli bölgelerde meydana gelen aşırı hava olayları nedeni ile kıtlık, isyan gibi sosyal meselelerin vuku bulduğu dönemin bir parçası durumundadır. Osmanlı İmparatorluğu da bu gelişmelerden münezzeh kalmamış ve yapılan çalışmalar havada meydana gelen bu değişimlerin imparatorluğun tarım ve ürün çeşitliliğini etkilediği göstermektedir.⁶⁷⁴ Örneğin, Lütfi Güçer'in ortaya koyduğu çalışmasında 1578'den 1637'ye kadarki yaklaşık yarım asırlık dönemde imparatorluğun çeşitli bölgelerinde kıtlıklar yaşandığı ortaya konulmuştur. Güçer'in çalışmasından anlaşılan bu kıtlıkların bir kısmında doğrudan veya dolaylı olarak iklime bağlı hava olayları etkili olmuş hububat miktarında azalma zuhur etmiş ve bu sebeple de kıtlıklar meydana gelmiştir.⁶⁷⁵ Ayrıca belli örnekler üzerinde ortaya koyduğu bu sonuçlar, imparatorluk genelinde vuku bulan ve gerek aşırı yağış, kuraklık gibi hava olayları ile iklimsel krizler gerekse aşırı nüfus artışı beraberinde doğan huzursuzluk, kargaşa ve ekonomik çalkantı dönemine⁶⁷⁶ denk düşmektedir.

Geçmişte meydana gelen kuraklık veya aşırı yağışların tespit edilebilmesi günümüz teknolojisi ve bilimsel yöntemleri sayesinde bir dereceye kadar mümkün olmuştur. Bunun çeşitli yöntemleri olmakla birlikte özellikle ağaç halkalarına (dendrokronoloji)

⁶⁷³ Emanuel Le Roy Ladurie, *Kısa İklim Tarihi*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2021, s.28.

⁶⁷⁴ Alan Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında*, Çev. Seda Özgül, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul 2017, s.10-11; Ayrıca iklimsel değişimlerin Osmanlı'nın çeltik (pirinç) çiftlikleri üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışma için bkz. Özlem Sert, "Environmental History of Rice Plantations In The Early Modern Ottoman Empire Between The 15th And 19th Centuries And Its Potential For Climate Research", *Journal of Environmental Geography*, S.14 (1-2), 2021, s.1-14.

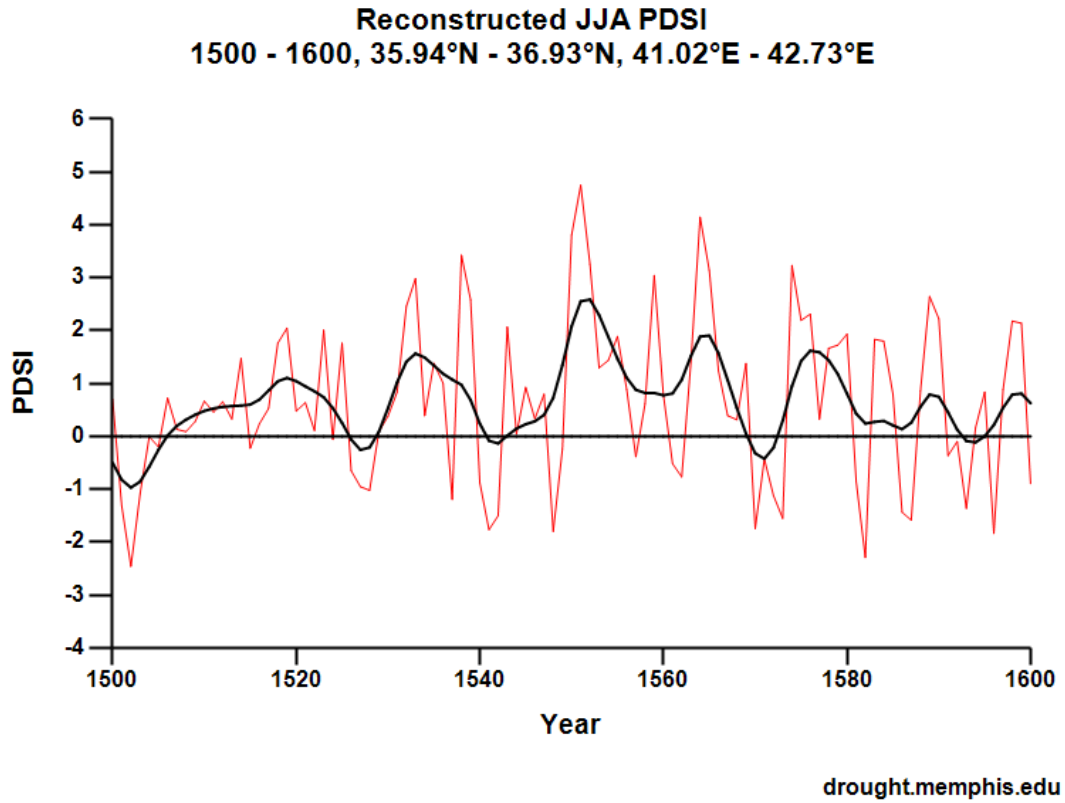
⁶⁷⁵ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s.7-9.

⁶⁷⁶ Mehmet Kuru, "“Muhteşem” Bir İklim: Demografi, Toprak ve Emek", s.57-58.

dayanan araştırmalar geçmiş dönemlerdeki yağış miktarları, sıcaklık değişimleri ve kuraklık dönemleri hakkında bazı veriler sunmaktadır. Bu verilere dayanarak çeşitli yöntemler geliştirilmiş olup, *Old World Drought Atlas (OWDA)* bunlardan biridir. *Old World Drought Atlas (OWDA)* içindeki *June-July-August Palmer Drought Severity Index (JJA PDSI)* nemlilik oranları ve buna bağlı olarak yağışları gösteren verilerden istifade ederek uyarlanmıştır. Yöntemde kullanılan ağaç halkalarından, tarihi ve arkeolojik bulgulardan hazırlanan bu rekonstrüksiyonların her bölge için 1000 km'lik Proxy arama yarıçapı kullanmasından dolayı hata payı da bulunmaktadır. Mamafih yanılma payı olsa da tarihçiler için yeni bir veri grubu sağlaması⁶⁷⁷ ve iklimin etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Fakat yine bu veriler tüm yıla ait yağış ve kuraklıktan ziyade yaz mevsimine ait kuraklık veya nemliliği gösteren veriler olduğu için sınırlı bir bilgi kapasitesi sunmaktadır. Bununla birlikte yaz verilerinden yola çıkarak pek çok bilgiye ulaşmamızı sağlayabilir. Nitekim yazın meydana gelecek bir yağış hasada büyük zarar verebileceği gibi özellikle pamuk, mısır üretimi ve bağcılık gibi alanlarda üretimi etkileyebilir. Bu yüzden incelediğimiz dönemin iklim verilerini inceleyerek bunların üretim miktarları üzerinde doğrudan veya dolaylı bir etkisinin olup olmadığı hakkında fikir sahibi olabiliriz. Bu bağlamda öncelikle Sincar çevresi ve Musul'a kadar olan bölge odak noktası olacaktır. Bununla birlikte grafikte verilecek verilerin kesin reel değerleri göstermediğini hata veya yanılma payı olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir.

Grafik 8: 1500-1600 Sincar ve Çevresine Denk Gelen Bölge İçin Oluşturulan Haziran-Temmuz-Ağustos Palmer Kuraklık Şiddeti Endeksleri [June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI)]

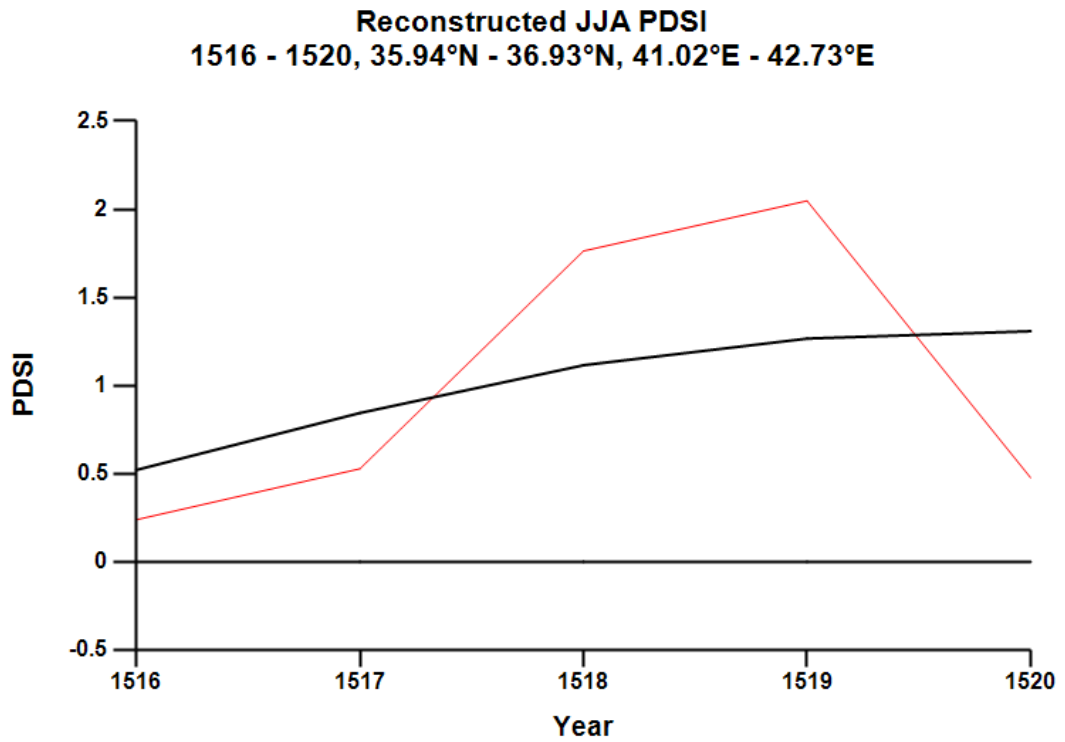
⁶⁷⁷ Özlem Sert, "Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th And 19th Centuries and Its Potential for Climate Research", s.5.

Bu grafik 1500 ile 1600 arasındaki zaman diliminde genel anlamı ile yaz aylarının nasıl geçtiğini görmeyi yani mezkur yüzyılın genel yaz iklim verisini göstermeyi amaçlamaktadır. Grafikte gösterilen kırmızı dalgalar o yazın nemlilik oranını göstermektedir. Yukarı doğru sivrilenler o yazın daha nemli olduğunu, aşağı yönlü inenler ise nemliliğin düşük olduğunu ve dolayısıyla o yılın daha kurak geçtiğini göstermektedir. Siyah çizgiler ise birkaç yılın ortalamasıyla yumuşatılmış dönemsel iklim eğrilerini göstermektedir. Bu çizgi ile uzun süreli kurak veya nemli dönemlerin görülmesi hakkında fikir edinilebilir.

Şimdi ise tahrir kayıtlarının ait olduğu dönemleri ayrıntılı mercek altına alabiliriz. Verilerini ele aldığımız tahrir kayıtlarının olduğu 1518 ve 1567 yılını mercek altına almak daha iyi fikir verebilir.

Grafik 9: 1516-1520 Yılları Arasında Sincar ve Çevresine Denk Gelen Bölge İçin Oluşturulan Haziran-Temmuz-Ağustos Palmer Kuraklık Şiddeti Endeksleri [June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI)]

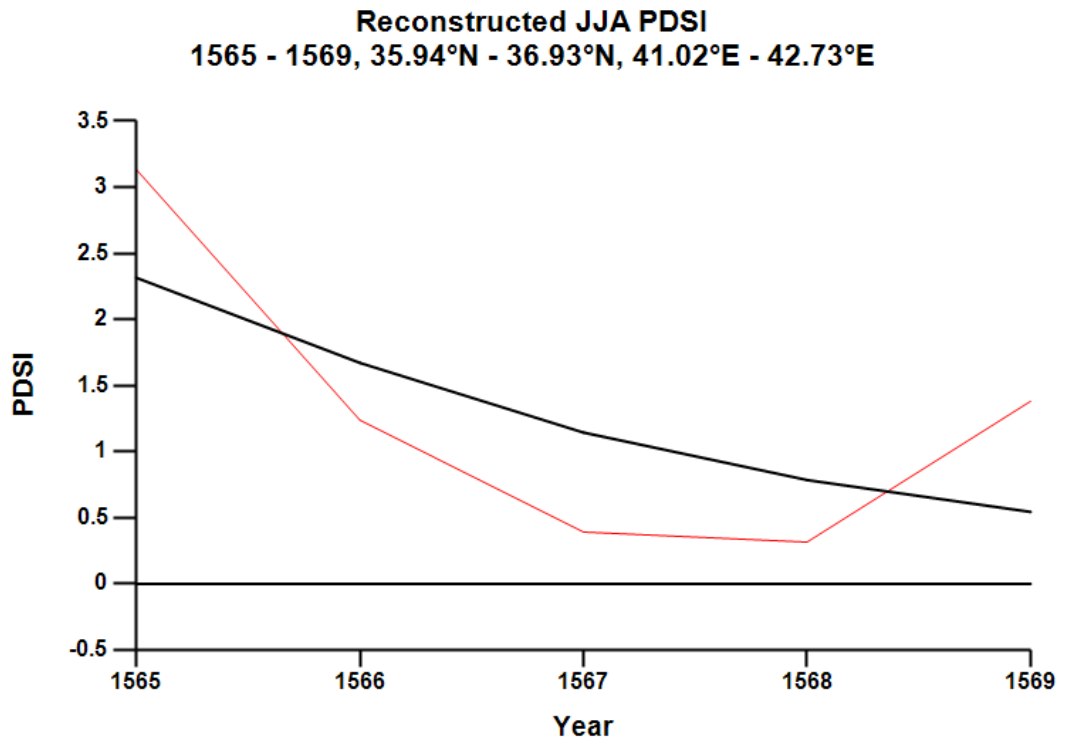

drought.memphis.edu

Osmanlı tahrir kayıtları birkaç yılın ortalamasına göre düzenlendiği için grafik sadece 1518 yılı yani tahririn ait olduğu yılı değil Osmanlı'nın kayıt tutma geleneği ile de uyumlu olduğu düşünülerek iki yıl gerisi ve iki yıl sonrası olmak üzere ortalama 5 yıllık iklim verisi oluşturulmuştur. Böylece zirai üretime ilişkin tahrirlerde verilen miktarların değerlendirilmesinin daha sağlıklı bir zeminde oluşturulacağı düşünülmüştür. Bu husus göz önünde bulundurularak hazırlanan iklimsel veri grafiğine göre 1518 yılı da dahil olmak üzere 5 yıllık süre içerisinde yaz aylarının nemlilik oranlarının oldukça normal olduğu ve belirgin bir kuraklık yaşanmadığı görülmektedir. Dolayısı ile en azından yaz mevsiminde üretim miktarında düşüşe yol açacak herhangi bir olağan dışı bir duruma rastlanılmamaktadır. Fakat üretimi etkileyen tek faktörün iklim olmadığı da aşıkardır. Tahririn yapıldığı dönemin siyasi, askeri ve toplumsal hayata dair gelişmeleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu dönemde meydana gelen siyasi, toplumsal ve askeri gelişmelere baktığımız zaman tahririn ait olduğu dönemden kısa bir süre öncesinde Sincar ve Musul bölgesinin Osmanlı topraklarına dahil olduğunu ve 1514 Çaldıran Savaşı'nı müteakip Osmanlı ile Safevi Devleti arasındaki nüfuz mücadelesinin bu dönemde de bir şekilde devam ettiğini biliyoruz. Bununla birlikte Osmanlı'nın Mısır ve Suriye toprakları üzerine askeri seferleri devam etmekteydi. Bu askeri seferlerin yanı

sıra özellikle Osmanlı ile Safeviler arasındaki mücadele bölgedeki demografik yapı ve sosyal hayatı etkilemiş ve dolayısıyla tarımsal faaliyetler ile üretim de dahil olmak üzere hayatın diğer alanlarını da etkilemiştir. Örneğin 1518’de Telafer’e bağlı dokuz köyün tamamı hali yani büyük ölçüde terkedilmiş durumdadır.⁶⁷⁸ 1567 yılına gelindiği zaman bölgede daha istikrarlı bir yapının oluştuğu ve yerleşim durumunun genişleyerek hem mezkur hali köylerin myerleşik duruma geçtiği hem de pek çok yeni mezralarda ekonomik faaliyetin yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.⁶⁷⁹

Grafik 10: 1565-1569 Yılları Arasında Sincar ve Çevresine Denk Gelen Bölge İçin Oluşturulan Haziran-Temmuz-Ağustos Palmer Kuraklık Şiddeti Endeksleri
[June-July-August Palmer Drought Severity Index (PDSI)]

drought.memphis.edu

1567 yılının yaz mevsimine ait iklim verilerine bakıldığında 1518’e kıyasla nemlilik oranlarının bir miktar daha düşük olduğu bundan dolayı yazın muhtemelen daha sıcak geçtiği anlaşılmaktadır. Ancak kırmızı çizgilerin sıfırın altına düşmemesinden de anlaşıldığı üzere bu düşüş aşırı bir kuraklığa yol açacak düzeyde değildir. Dolayısıyla

⁶⁷⁸ BOA, TT.d. 64, s.42

⁶⁷⁹ BOA, TK.GM. TT.d. 60.

1518'de olduğu gibi üretimi etkileyecek herhangi bir kuraklık veya aşırı bir yağış dönemi şeklinde görülebilecek bir iklim krizinin yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sadece 1518 değil her iki tahrir dönemine ait yaz iklim verileri incelendiği vakit üretimi olumsuz etkileyecek ölçekte büyük bir iklim krizinin yaşanmadığı görülmektedir. Bu durumda 1518 ile 1567 yılları arasında bazı ürünlerde üretimin yaklaşık iki katına hatta daha fazlasına çıkması nasıl yorumlanabilir? Bu sorunun cevabında birden fazla faktör etkili olmuş olabilir. Öncelikle bu verilerin yaz mevsiminin nemlilik oranlarını temsil ettiğini hatırla tutmakta fayda vardır. Bu durum sistemin eksiklerinden birini oluşturur. Nitekim Akdeniz iklimlerinde olduğu gibi Sincar'ın karasal ikliminde de yağmurlar genellikle ilkbahar ve sonbahar mevsiminde yağar ve kış aylarında da genellikle kar yağar.⁶⁸⁰ Bu mevsimlerde meydana gelecek bir yağışsızlık veya kış ve bahar mevsiminde meydana gelen bir aşırı soğuk-don olayı o senenin bütün hasılatını etkilemiş olabilir. Bununla birlikte tahrirlerin tutuluş tarzı ile ilgili eksik ve problemlerin de olduğunu yine hatırlamak gerekir. Örneğin 1518'deki tahririn henüz yerleşik bir sistem olmadığından dolayı daha pek çok yerleşim yeri veya demografik yapının *hâric ez-defter* kaldığı bilinmektedir. Ayrıca bu tarihte bölge Osmanlı hakimiyetinin yeni tesis edilmiş olması ve Sincar ile Musul arasındaki bölge bir süre daha fiili bir mücadele sahası olarak kalmış ve bu durum hem toplumsal yapıyı hem de yerleşim düzenini ve üretimi doğrudan etkilemiştir. 1567 yılına gelindiği zaman bölgede durum nispeten daha istikrarlı bir hal almış, konargöçer aşiret gruplarının bir kısmı yerleşikliğe geçirilmiş ve yeni yerleşim yerleri iskana açılarak zirai faaliyetlerin de genişlemesine olanak sağlanmıştır. Dolayısıyla her iki tahrir dönemi arasında üretimi doğrudan etkileyecek ölçekte belirgin bir iklimsel farklılığı veyahut iklimsel kriz denilebilecek bir aşırı hava olayı tespit edilmemektedir. Bununla birlikte üretim süreci üzerindeki tek faktörün iklim olmadığı iklim faktörünün yanı sıra hasılat üzerinde üzerinde demografik artış, iktisadi yapılanma ve toplumsal dönüşümler gibi unsurların da belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda üretimde ve buna bağlı diğer alanlarda gözlemlenen artış ve büyüme söz konusu yapısal değişimlerin tabii bir sonucu olarak ta değerlendirilebilir.

⁶⁸⁰ Lütü Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, s.7.

4.3. BİRAZ EKŞİ BİRAZ TATLI: MEYVELER VE BAĞCILIK

Sincar'da pek çok çeşit meyve ve sebzeler yetiştirilse de en meşhur meyvelerini muhtemelen Evliya Çelebi'nin *“bağlarında olan türlü türlü üzümleri Allah bilir ki 41 senelik seyahatimde bu hakir kul, fakir Evliyâ görmemiştir”*⁶⁸¹ sözleri ve diğer bazı kaynakların tadı ile bolluğu açısından övgülerine konu olan üzüm, incir ve nar gibi meyveler idi. Bu meyveler, geçmişte olduğu gibi bugün de hem taze hem de kuru halleriyle yaz akşamlarına serinlik, uzun kış gecelerine ise eşlik eden bir tatlılık katar. Ancak eski zamanların imkanlarının günümüze kıyasla oldukça sınırlı olduğu hayal edildiğinde bu meyvelerin o dönem insanı için çok daha kıymetli ve lezzetlerinin de bugünkünden daha yoğun veya tatlı hissedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar bu meyvelerin tadına ilişkin kaynakların aktardığı övgüleri birebir doğrulama imkanına sahip olamasak da en azından üretim miktarlarına dair bazı somut kayıtlara sahip olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu başlık altında gerek Sincar'da gerekse diğer bölgelerde yetiştirme koşulları bakımından oldukça yaygın olan ve Anadolu'da da hemen hemen her yerde üretimi yapılan⁶⁸² ve üretim yaygınlığına bağlı olarak halkın nispeten daha kolay ulaşabildiği meyveler arasında yer alan üzüm, incir ve narın XVI. yüzyıldaki üretimi hususuna değineceğiz.

Sincar'da üzümün hem yaş ve kuru hali hem de işlenmiş halinin (şıra) oldukça bol üretildiğini ifade edebiliriz. Kaynaklar da bu hususu yeterince desteklemektedir. XVII. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi üzümlerinin lezzetli olduğunu ve kuru üzümleri ile Bağdat, Basra gibi şehirlerin Sincar'dan giden tüccarlar vasıtası ile gittiğini ifade eder.⁶⁸³ Dolayısıyla bölgede ticareti yapılacak ölçüde bol yetiştirilen bu mahsuller ile Sincar'daki üzüm ve bağcılığın gelişmiş olduğuna işaret etmektedir. Arşiv kayıtlarına dayanarak 1518 ve 1567'de Sincar'daki üzüm, incir ve bağcılığın durumuna bakacak olursak, 1518'de üzüm, incir, şıra ve kuru üzüm (meviz-i huşk) şeklinde kimi zaman ayrı ayrı kimi zaman da üzüm-incir, şıra-incir, meviz-i huşk-şıra veya meviz-i huşk-incir şeklinde birlikte kaydedilmiştir. Çoğunlukla bir bölgede iki mahsulden de istihsal yapıldı ise genellikle her ikisi öşürleri aynı olduğu için tek kalem şeklinde kaydedilmiştir. Kanunnamede belirtilen *“ve üzüm ve bekmez ve narenc ve turunc ve*

⁶⁸¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, İstanbul 2010, s.94.

⁶⁸² İbrahim Solak, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.24, 2008, s.221.

⁶⁸³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.99.

incir ve bunlara nisbet ne kim vardır, her yükünden üç Osmani akçesi alınur imiş ve satılsa yüzde beş alınur imiş”⁶⁸⁴ şeklinde ifade ile satılan üzüm ve incirde 1/5 oranında alınması mukarrer olmuştur.” Dolayısıyla öşür miktarları aynı olduğu için tek kalem olarak yazılmasında mahsur görülmemiştir. Bu tarihte Sincar ve Telafer nahiyeleri ile köylerde toplam 13.890 menn üzüm, incir ve şıra öşrü kaydedilmiştir. Bu öşrün nakdi karşılığı 69.450 akçedir. Ayrıca hemen hemen tamamı kadimi hassa veya mülk olan 148 bağ ve bağ sahibinden maktu olarak tahsil edilen miktar 18.500 akçelik miktar mevcuttur. Böylece 1518’de Sincar sancağından bağ ve bunların mahsullünden elde edilen toplam hasıl 87.950 akçe olup bu miktar toplam sancak hasılatının %16,2’sini oluşturmaktadır. Bu oran incelenen dönem için hububattan sonra en fazla üretimin bağ, bostan ile meyve olduğunu ve dolayısıyla Sincar ekonomisinde önemli bir noktada olduğunu göstermektedir. Üzüm ve şıra üretiminin sancakta bu denli yaygın olması muhtemelen sancağın iklim ve coğrafi koşullarının elverişli olmasının yanı sıra muhtemelen inanç yapısı ile de alakalı idi. Şöyle ki Sincar dağı eteklerine kurulu pek çok köyün nüfusu büyük oranda Yezidi nüfustan oluşmaktaydı. Evliya Çelebi, Sincar ve Yezidiler ile ilgili olarak “*bağlarında sulu üzümleri olduğundan hepsi içki içerler*”⁶⁸⁵ ifadesini kullanmaktadır. Tabi burada Yezidilerin içki içmeleri bağlarının çok olmasına bağlı olmayabilir fakat yaşam tarzı ve inançlarının da etkisi ile içki içmelerinin bağları ve şıra üretiminin çok olmasını etkilemiş olabilir. Ayrıca şıra ve içkilerin satıldığı mekanlar olarak 1523’te bir hammare ve yine 1567’de sancaktaki meyhanelerin varlığını hatırlayabiliriz.

1518’de yukarıda ifade ettiğimiz gibi bağcılığa dayalı mahsullerin üzüm⁶⁸⁶ ve incir veya farklı kombinasyonlar halinde kaydedildiğini ifade ettik. Bununla birlikte bazı yerlerde incir ve üzüm müstakil kalemler halinde kaydedilmiştir. Bu durum söz konusu yerlerde mezkur mahsullerin üretiminin fazla olduğuna işaret edebilir. Bu husus göz önünde bulundurulduğu zaman 1518’de üzüm üretiminin en fazla öne çıktığı yerler Telafer nahiyesi ve köyler arasında ise Gabara-i Süfla olduğu görülmektedir. Sadece Telafer’de üretilen şıra miktarı yaklaşık olarak sancağın diğer tüm köy ve bölgelerinde üretilen şıra

⁶⁸⁴ BOA, TT.d. 64, s.325.

⁶⁸⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.97.

⁶⁸⁶ “Üzüm” ifadesi ile genellikle meviz-i huşk şeklinde kuru üzüm veya şırayı kastetmekteyiz. Üzüm sadece bir kayıttta ‘üzüm’ şeklinde kaydedilmiştir. Genellikle şıra veya meviz-i huşk olarak kayıtlıdır. Mamafih üzüm veya incirin yaş hali genellikle çabuk bozulmaya müsait olması hasebiyle hem tüketim için hem de ticarete bu ürünlerin kurutulmuş veya şırada olduğu gibi işlenmiş hali daha yaygın rastlanılmaktadır.

miktarına yakındır. Bununla birlikte Telafer'deki bağların çoğunu burada bulunan nökeran grubu tasarruf etmektedir. Bunların tasarruf ettiği 94 parça bağdan 4.000 menn sıra öşür olarak alınmıştır. Sancakta üzümünden sonra yoğun olarak üretilen ve oldukça iri olduğu için iplere dizilerek kurutulup satılan⁶⁸⁷ incir ise yine en fazla Telafer ve Kursi köyünde üretilmiştir.

1567 yılına gelindiğinde üzüm ve incir gibi mahsullerin vergilendirilme biçimlerinde bazı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde söz konusu ürünler 1518'de olduğu gibi sıra veya meviz-i huşk şeklinde işlenmiş ürün adlarıyla kaydedilmek yerine daha genel bir ifade ile bağlar temel alınarak resm-i bağat yani üzümün asmaları olan kürümden vergi tahsili yapılmıştır. Bu durum hem bağcılık ve buna bağlı mahsullerin vergilendirilmesinde bir farklılık meydana geldiğini göstermektedir. Bununla birlikte incirin coğrafi yayılımının yerleşim birimlerinin sayısının artmasına rağmen önceki döneme kıyasla biraz daraldığı anlaşılmaktadır. Bu durum bölgedeki ürün çeşitliliğinde yaşanan dönüşümle ilişkilendirilebilir. Nitekim 1567'de birçok köyde incirin yanı sıra nar üretimi ön plana çıkmış. İncir genellikle bağ resmi ile birlikte zikredilmiştir. Bu meyvelerin üretiminin sonraki dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. XIX. yüzyıl kaynaklarında Sincar'daki incirin ihracatı yapılacak ölçüde bol miktarda üretildiği ve incirden bir çeşit pekmez yapıldığı bu pekmezin bölgede makbul ve yaygın olduğu ifade edilmektedir.⁶⁸⁸ Bu ifadeler Sincar'ın tarımsal üretiminde üzümün yanı sıra incirin önemli bir yer tuttuğunu ve bu ürünün uzun yıllar ticari değer taşıyacak kadar fazla olduğunu göstermektedir.

1567'de ifade ettiğimiz gibi hem vergilendirme yöntemi hem de vergilendirme oranları nispeten farklılık göstermiştir. Şöyle ki bu dönemde 1518'de olduğunun aksine üründen değil *resm-i bağât* adı altında kürüm veya tevek diye adlandırılan üzüm asmasından ve yine 1518'de olduğu gibi hassa bağ sahiplerinden maktu üzere vergi alınmıştır. Resm-i bağat için "*kürümden yüzde beş akça ve incirden yedide bir alına lâkin alâ ve evsât ve edna itibariyle alınub harabeden nesne alınmayub*"⁶⁸⁹ kanun şerhi ile verim ve bakım durumuna göre her 100 kökten beş akça alınması ve incirde 1/7 oranında öşür alınması

⁶⁸⁷ Ali Tefvik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, C.III, İstanbul 1318 / 1900, s.352.

⁶⁸⁸ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM), Ankara 2012, s.125, 160; 1308 tarihli Musul Vilayet Salnamesinde Sincar inciri için "en âlâ başlıca mahsulü incir gayet hafif ve vücuda nafidir" ifadeleri ile övülmektedir. Bkz. *1308 Tarihli Musul Vilayet Salnamesi*, s.121.

⁶⁸⁹ BOA, TK.GM. TT.d 60, vr.326a.

mukarrer olunmuştur. Bu tarihte bağlar zaman zaman incir ve bazen bostan ile birlikte kaydedilmiştir. Bağlar ayrıca hem reayanın elindekiler hem de sipahilerin elindekiler olmak üzere *hassa* ve *reâyâ* şeklinde kaydedilmiştir.

1567’de de bağ ve bağcılığa bağlı üretim artan köy sayısı ile paralel bir şekilde hemen hemen her köyde devam etmiştir. 1518’de olduğu gibi incir ve bağat çoğu zaman birlikte kaydedildiğinden dolayı miktarlarını ayrı ayrı tespit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte 1567’de bağat, incir, nar ve daha az da olsa diğer meyve ağaçları (eşcar) ile birlikte toplanılan hasıl 64.058 akçedir. Ayrıca *hassa* bağlardan elde edilen miktar da 27.375 akçedir. Dolayısıyla bu tarihte Sincar’daki bağlar, incir ve nar gibi meyveler için toplam kaydedilen miktar 91.433 akçe olup bu sayı toplam sancak hasılatının %10,54’üne tekabül etmektedir. 1567’deki bu toplam hasıl 1518’deki toplam hasıl olan 87.950’ye kıyasla çok az bir fark ile artmış göstermiş olmasına rağmen 1567’de bağcılığın toplam sancak hasılatı içerisindeki oranı düşmüştür. Bu durumun genişleyen yerleşim yerlerine rağmen bağcılıkta hasılatın neredeyse sabit kaldığını göstermektedir. Hatta diğer tarımsal çeşitlilik ve gelir kalemlerindeki artışa rağmen bağcılık alanında nispeten küçük bir gerilemeden de söz edilebilir. Bu durumun nedenlerine dair bazı ipuçları kayıtlarda da kendine yer etmiş ve kimi reayanın bağlarını da ihmal ettiğini göstermektedir. Mesela gerek 1518’de ve gerekse 1567’de bağcılık açısından önemli bir gelir kaynağına sahip olan ve 1567’de Mübarek köyünde 9.000 akçalık maktu gelire kaydedilen bazı bağların mahsulünün yarısı reaya ve yarısı sipahilere kayıtlı iken reayanın tasarrufunda bulunan bağların çoğu bakımsızlıktan harap olmuş ve verim düştüğü için bu bağların da ehl-i seyfe bırakılması mukarrer olmuştur.⁶⁹⁰ Bir başka örnekte Zeytun-i Sagir köyündeki bir *hassa* bağ harap olduğu için burada ziraat yapılmaya başlanmış ve daha sonra tekrar ihya edilerek münasafa usulü ile mahsulün yarısı alınmaya başlanmıştır.⁶⁹¹ Ayrıca bazı bağların vakfedildiği de bilinmektedir. Sincar’da az da olsa bu tür vakıf bağ örnekleri mevcuttur. Fakat bu bağların da bir kısmının zamanla harap olduğu ifade edilmektedir ki mesela Şeyh Burhan zaviyesine vakfedilen bağın bazı yerleri harap olduğu için burada da ziraat

⁶⁹⁰ *Zikr olunan cümle bağların nisf mahsulü reayaya ve nisf mahsulü 4000 akça ile sahib-i seyfe defter-i ‘atik-i hakanide mukayyed olub bazı reaya tasarrufunda olan bağların tamirine mukayyed olmamağın mahsul noksan mezid olmağın harâb olan bağlar sahib-i arza kayd olunduğı sahibleri tamir eyleyüb mahsul-ı noksanı virmezler ise sahiblerine verile noksan verirler ise ne halet ederlerse sahib-i seyfe mutasarrıf ola.* Bkz. BOA, TK.GM. TT.d 60, vr.331b.

⁶⁹¹ BOA, TK.GM. TT.d 60, vr.335a; *Hassa bağ, bahçe ve bostanlarda sipahinin hissesi 1/3 veya 1/4’dir.* Bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Çiftlik”, s.394.

yapılmaya başlanmıştır. Elde edilen hasılın da ayende ve revendeye sarf olunması buyurulmuştur.⁶⁹² Görüldüğü üzere günümüzde sıkça kullanılan “bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur” atasözü örneğinde görüldüğü gibi bazı bağların zamanla bakımsızlıktan harap olduğu devletin bu durumu önlemeye yönelik girişimlerde bulunduğu, kimi durumlarda ise harap olan yerlerde üretimde sürekliliğin farklı şekillerde sağlandığı ve harap olan bağın yerine ziraat yapıldığı için farklı açıdan mahsul üretilmeye devam ettiği görülmektedir. Ayrıca Osmanlı kanunnamelerinde tarlaların bağ, bahçe haline getirilemeyeceğine dair açık ve kesin bir şekilde belirtilen maddenin⁶⁹³ tersi bir durum ile karşılaşmaktayız. Mevcut kayıtların birden fazlasında bazı bağ ve bahçelerin harap olduktan sonra tarla olarak işletildiği görülmektedir.

Yine kış meyvelerinden olan ve hem yaş hali hem de tanelerinin kurutulması ile kış gecelerini tatlandıran meyvelerden biri olan nar, muhtemelen 1518’de de üretilmesine rağmen ticari menfaat elde edilecek kadar üretilmediği için kayıtlara yansımamış fakat 1567 yılına gelindiğinde hem yetiştirildiği alanlar hem de üretimi miktarı artan meyvelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplam hasıl içerisinde verdiğimiz miktardan nar için müstakil olarak kaydedilen öşür miktarı 5.345’tir. Bununla birlikte Sincar merkez ve Telafer nahiyesinde nar öşrü, bağ ve incir gibi mahsuller ile birlikte kaydedildiği için narın miktarını ayırt edememekteyiz. Müstakil olarak yazılan kayıtlardan narın en çok üretildiği yerin Merc karyesi olduğu görülmektedir. Bu köyden kilesi iki akçe üzerinden 760 menn ve nakdi olarak 1520 akçe alınması öngörülmüştür. Bu üretimin sonraki dönemlerde de devam ettiğini kaynaklar aktarır. Mesela Şemsettin Sami, Sincar’da Yezidilerin üzüm, incir, dut ve nar gibi meyveler yetiştirdiğinden bahsederken⁶⁹⁴ Musul vilayet salnamelerinde de Sincar’ın başlıca mahsulatları arasında üzüm, incir ve narın yer aldığı kaydedilmiştir.⁶⁹⁵ Özetlemek gerekirse bağcılık ve bundan üretilen her türlü mahsulat (kuru üzüm, şıra, pekmez) ile birlikte Sincar’a has olmamakla beraber burada da üretilen incir, nar gibi meyveler tarihsel süreçte üretimde devamlılık göstermiştir. Sincar’ın bu mahsullerine dair Ortaçağ seyyahlarının açıklamaları, XVI. yüzyıl arşiv kayıtları ve XIX. yüzyıla ait çeşitli seyahatname ve salname gibi metinlerin yazdıkları ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Ayrıca bu ürünler

⁶⁹² BOA, TK.GM. TT.d 60, vr.336b.

⁶⁹³ Halil İnalçık, “Köy Köylü ve İmparatorluk”, s.2.

⁶⁹⁴ Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, s.2653

⁶⁹⁵ Musul Vilayet Salnamesi h. 1308-1890-1891 tarihli (Arabi 1308- Rumi 1306 efrenkiye 1890), s.121, 309.

ticari boyuta ulaşacak dereceye ulaşmış ve yakın bölgedeki bazı yerlere bu meyvelerin ihracı yapılacak ölçüde istihsali yapılmıştır. Bağcılık ve meyve üretiminde Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı sancaklar arasında Sincar'ın durumunun 1518'de ve 1567'de orta seviyede olduğunu görmekteyiz.⁶⁹⁶ Fakat bu alanlarda sancağın kendi ekonomisi içerisindeki yeri daha önemlidir. Nitekim her sancağın nüfus yoğunluğu farklı olduğu için üretim düzeyi de buna göre değişmektedir. Bu bağlamda bakıldığında zaman Sincar'da nüfus ve genişleyen yerleşmeye paralel olarak sancağın kendi ekonomisindeki yeri 1518'e kıyasla biraz gerilemiş görünmektedir. Bunun sebebinin de sancakta hem zirai ürünler hem de diğer gelir kalemlerinde meydana gelen çeşitlilik ile birlikte birtakım bağların harap hale gelmesi durumu ile açıklanabilir. Fakat muhtemelen yine de iç talebi karşılayacak ölçüde istihsal yapılmıştır.

4.4. SÜRÜ ARDINDA KUŞ PEŞİNDE: HAYVANCILIK VE AVCILIK

Osmanlı literatüründe 'sürü' genellikle 300 koyunu ifade etmek için kullanılmıştır.⁶⁹⁷ Ancak kanaatimce (her ne kadar devletin resmi kayıtlarında durum farklı görüle de) günümüzde olduğu gibi XVI. yüzyılda da bu sayı net bir ölçüyü ifade etmektense göreceli bir anlam taşımaktaydı. Yani 50 koyunu olan da 2.000 koyunu olan da kendi hayvan grubunu bir 'sürü' olarak adlandırmış olabilirdi. Bununla birlikte XVI. yüzyıl gibi erken bir tarihte Anadolu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi imparatorluğun Ortadoğu coğrafyası da konargöçer aşiretlerin varlığıyla şekillenen bir sürü coğrafyası görünümü sergilemektedir. Bu çerçevede Sincar sancağında bu coğrafyanın bir parçası olarak çevresindeki kırsal alanla birlikte bir sürü ekonomisinin merkezlerinden birini oluşturmuştur. Döneme ait tahrir kayıtları sayesinde sancaktaki koyun sayısını devletin belirlediği *iki koyuna bir akçe* vergi oranı üzerinden hesaplamak ve böylece ortalama bir koyun-keçi varlığına dair tahmin yürütmek mümkündür. Sancaktaki küçükbaş hayvancılık ve tahrir kayıtlarında yer alan sayılar üzerinden elde edilen vergi miktarlarına yakından bakalım.

Coğrafi yapısı ve iklimsel özellikleri bakımından karasal bir iklime sahip olmakla birlikte geniş tarım ve otlak alanları ile bir dağın eteğinde kurulu olup su kaynaklarına

⁶⁹⁶ Vilayete bağlı sancaklardaki bağcılık ve meyve durumuna ilişkin veriler için bkz. Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, s.202-216.

⁶⁹⁷ 1540 tarihli Diyarbekir Vilayet Kanunu: *bir sürü koyun, üç yüz re's olur*. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Zirai Kanunlar*, s.131-136; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri*, 5. Kitap 2. Kısım Kanuni Devri Eyalet Kanunnameleri, s.443-451.

sahip bir vadiye yakın olması⁶⁹⁸ Sincar'da İslam öncesi tarihlerden beri hem tarımsal faaliyetleri hem de büyük hayvan sayılarına ev sahipliği yapmasında büyük etkilere sahip olmuştur. Bu özellikleri bakımından Sincar tarımsal faaliyetler ile birlikte özellikle küçükbaş hayvancılıkta Ortadoğu coğrafyasının büyük bir kısmında olduğu gibi önemli bir yer iştilal etmiştir. İklim ve coğrafi özellikleri açısından büyükbaş hayvancılık için elverişli bir yapı olmasa da özellikle Sincar Dağı ve eteklerinde bulunan hemen hemen her köy ve mezrada az veya çok koyun yetiştirildiğini kayıtlarda yer alan *âdet-i ağnâm* yani koyun vergisinin varlığından tespit etmek mümkündür.⁶⁹⁹ Osmanlı öncesi İslam devletlerinde de uygulanan ve Osmanlı kayıtlarında *resm-i ğanem* veya *âdet-i ağnâm* ismi ile kayıtlarda yer alan bu vergi için imparatorluğun çeşitli bölge ve dönemlerinde genellikle bir ila üç koyuna bir akçe şeklinde vergi tahsil edilmiştir.⁷⁰⁰ Bu oran XVI. yüzyıl Diyarbekir ve Sincar kanunnamesinde de her iki koyuna bir akçe şeklinde alınmıştır.⁷⁰¹ Diğer alanlarda olduğu gibi her ne kadar kesin sayıları tespit etmek mümkün olmasa da kaydedilen koyun vergi oranı göz önünde bulundurularak ve kayıt dışı olabileceği tahmin edilen sürüleri hariç tutmak koşuluyla resmi kayıtlara yansıyan koyun sayısını tespit etmek mümkün olmaktadır. Mesela 1518'de sancak merkezi ve köylerinden 4.000 akçe⁷⁰² Telafer'den 2.000⁷⁰³, Hatuniye'den 3.000 ve Hiyal karyesinden 2.500⁷⁰⁴ olmak üzere toplam 11.500 akçe gelir ihdas edilmiştir. Her iki koyuna bir akçe tahsil edildiği temel alınır ise bu tarihte sancaktaki belirlenen koyun sayısı yaklaşık 23.000'dir.

1523'te ise sancaktaki vergi oranı yazıldıysa da kimi zaman özellikle padişah hassı arasında yer alan "*Resm-i ...-i ekrâd ve 'arab ki 'an cürm (ü) cinayet ve âdet-i ağnâm vesâ'ir rusûm ve cerîme ve ârusiyye-i mu'afân ve âdet-i ağnâm-ı aşîyân ve sipâhîyan ki*

⁶⁹⁸ Hasan Shymaysâni, *Madînat Sinjâr: Mine'l-fethi'l 'Arabi el-İslami hattâ'l fethi'l-'Usmani*, s.219.

⁶⁹⁹ Kaynaklarda çoğunlukla koyun üzerinden tahsil edildiği belirtilen bu vergi kimi zaman hem koyun hem de keçileri kapsamaktaydı. Bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCF Dergisi*, C.V, S.5, 1947, s.485-486. Ancak çoğu yerin kanunnamesinde olduğu gibi Diyarbekir ve Sincar kanunnamelerinde 'koyun' ifadesi kullanıldığı için biz de âdet-i ağnâm vergisi üzerinden yaptığımız hesaplamaları sadece koyun sayısı olarak belirtip keçileri kapsam dışında tuttuk. Fakat aralarında keçi olması da ihtimal dahilindedir.

⁷⁰⁰ Feridun M. Emecen, "Ağnam Resmi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1988, s.478.

⁷⁰¹ 1518 tarihli Sincar Kanunnamesi "Ve âdet-i ağnâm her iki koyuna bir akçe alalar." Bkz. BOA, TT.d. 64, s.325; 1540 tarihli Diyarbekir vilâyet kanunnamesi "Reaya taifesine iki koyuna bir akçe resm-i ağnâm alınmak üzere kaydolunmuşdur." Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Kanunlar*, s.133.

⁷⁰² BOA, TT.d. 64, s.327

⁷⁰³ BOA, TT.d. 64, s.342.

⁷⁰⁴ BOA, TT.d. 64, s.346.

...” şeklinde ifade edilen toplam 2.500 akçe kıymetinde bazı gelirler birlikte verilmiş ve adet-i ağnam da bunlar arasında sayılmıştır. Fakat bunlar arasından adet-i ağnam vergisinin oranını tespit mümkün olmadığı için tahmini koyun sayısını da tespit etmek mümkün olmamaktadır. Fakat sancakbeyi gelirleri arasında yer alan ve sancak merkezi ile köylerine ait adet-i ağnamın müstakil olarak yazılmasından dolayı koyun sayısını tespit etmek daha kolay görünmektedir. Buna göre 1523’te sancak merkezi ve köylerinde 22.000 akçe⁷⁰⁵, Telafer ve Hatuniye’den 6.000 akçe⁷⁰⁶ ve Hiyal karyesinden 3.750 akçe⁷⁰⁷ olmak üzere toplam 31.750 akçe tahsil edilmiştir ki bu da yaklaşık 63.500 koyun olduğu anlamına gelmektedir.

1567 yılına gelindiği zaman sancaktan toplanan adet-i ağnam vergisi daha evvelki tahrirlere nazaran nispeten teferruatlı bir şekilde köy veya mezra halinde daha açık kaydedilmiştir. Mesela sancak merkezinden sadece 400 akçe koyun vergisi alınmış olup bu sayı yaklaşık olarak 800 koyuna tekabül etmektedir. Buna karşılık ise hububattan (buğday, arpa) toplam 31.455 akçelik hasılat kaydedilmiştir. Bu durum sancak merkezinde hayvancılığın nispeten az olduğunu ve daha çok tarımsal faaliyetlerin ön planda olduğunu göstermektedir. Fakat yine *emvâl-i müteferrika* başlığı altında hayvan ticaretinden alınan tamga-i ağnam, noktabaşı, tamga-i himl ve ihtisab vergisi ile birlikte kaydedildiği için ne kadarının koyun ticaretinden alındığını etmek mümkün görünmemektedir.⁷⁰⁸ Yani sancak merkezinde az da olsa hayvancılığın yanı sıra şehre getirilen veya şehirden dışarıya satılan hayvanlardan alınan tamga vergisinden dolayı hayvan ticaretinden bahsetmek mümkündür. Nitekim şehirde meskun reayanın et talebi göz önünde bulundurulduğu zaman bu verginin olağan olduğu anlaşılabilir. Köy ve nahiyelerden toplanan koyun vergisi ise 28.653 akçe yani 57.306 koyun miktarına denk gelmektedir. Dolayısıyla bu tarihte sancakta toplam 58.106 koyun için vergi tahsili yapılmıştır. Bu oran 1523’teki sayı ile oldukça yakın olmakla birlikte bu veriler çoğu zaman düşündürücüdür. Çünkü örneğin hem 1523 hem de 1567’de Telafer’den alınan resm-i ağnam vergisi 6.000 akçadır. Aradan yaklaşık olarak yarım asır geçmesine rağmen bu sayının değişmemiş olmasına şüpheyile yaklaşmak lazım gelir. Bununla

⁷⁰⁵ BOA, TT.d. 998, s.65

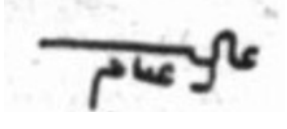
⁷⁰⁶ BOA, TT.d. 998, s.65

⁷⁰⁷ BOA, TT.d. 998, s.67.

⁷⁰⁸ Kaydedilen vergi miktarı 28.000 akçe olup sancakbeyi gelirleri arasında yer almaktadır. Bkz. BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.326a.

birlikte 1567’de Telafer’in koyun sayısı üzerinden alınan bu 6.000 akça Sincar sancakbeyinden ziyade Beni Rebia sancakbeyi gelirleri arasında yer almaktadır.

Tablo 19: 1518, 1523 ve 1567 Dönemlerine Ait Ağnam Vergisi ve Yüzdelik Oranları

	1518		1523		1567	
	Vergi	Koyun Sayısı	Vergi	Koyun Sayısı	Vergi	Koyun Sayısı
	11.500	23.000	31.750	63.500	29.053	58.106
Toplam Sancak Geliri İçerisindeki Yüzdelik Oranı	%2,118		%5,78		%3,35	
Yüzdelik Artış	-	-		+%176	-	-%8,5

Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık üzerine inşa edilen Sincar’da koyun vergisinden tahsil edilen gelir miktarı 1518’de %2,118; 1523’te %5,78 ve 1567’de %3,35’tir. Komşu sancağı olan Musul’da ise koyun çok daha fazla olmasına rağmen toplam sancak gelirine paralel olarak koyun vergisinin sancak gelirleri içerisindeki oranı 1540’ta %2; 1558’de %4 ve 1575’te de yine %2 şeklinde görülmektedir.⁷⁰⁹ Benzer şekilde Harput sancağındaki koyun sayısı da 1518’de 51.500, 1523’te 144.484 ve 1566’da ise 260.000 koyun olarak tespit edilmiştir. Bu koyunlardan elde edilen gelirin toplam sancak hasılatı içerisindeki oranı ise 1518’de %1,7, 1523’te %4,1 ve 1566’da %3,6 şeklinde görülmektedir.⁷¹⁰ Aslında her ne kadar Sincar sancağındaki koyun adedi diğer sancaklara nazaran daha az görülse de bu sayının sancak geliri içerisindeki oranının yüksek olması sancaktaki hayvancılık faaliyetlerinin daha yüksek olduğuna işaret etmektedir. Musul vilayet salnamelerinde Sincar ve çevresinde yetiştirilen başlıca hayvanın koyun olduğu ayrıca Sincar’ın bazı bölgelerinde bir koyunun yılda iki defa

⁷⁰⁹ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.170-171.

⁷¹⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.137.

doğurduğu ifade edilmektedir.⁷¹¹ Bu ifade her ne kadar doğal döngüye nispeten aykırı gibi görünse de yine de daha erken tarihli olan kayıtlarda Sincar için verilen koyun sürülerinin gerçek oranın altında olduğu ihtimalini destekleyebilir. Nitekim tahrir defterlerine kaydedilen koyun adedi üzerinden alınan vergi miktarına göre bu sayının tespit edildiğini hatırlayabiliriz. Bununla birlikte bazı mühimme kayıtlarından da anlaşılacağı üzere bazı konargöçer veya yerleşiklerin kimi zaman bu vergiyi vermemek için kaçtığı veya kimi zaman da vergiyi toplamaya gelen devlet görevlilerine karşı koyarak vergi vermemek için direndiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1568 tarihli bir mühimme kaydına göre koyunları ile birlikte Sincar Dağı'na çıkan Ulus taifesinin her sene resm-i ağnamlarını toplamaya gelen devlet görevlilerine zorluk çıkardıkları ve *âlet-i harb ile muhâlefet ü mümâna'at idüp resm-i çobâniyyelerin virmekde inâd itdükleri* bildirilip bu şekilde davrananların üzerine gidilmesi ve vergilerini vermemekte ısrar edenlerin tedip edilmesini vergilerini verenlerin de isimleri ile yazılması buyurulmuştur.⁷¹² Ayrıca sancakta konargöçer aşiret ekonomisinin sanıldığından daha güçlü bir biçimde varlık gösterdiğini ortaya koyan bir diğer nokta bazı bölgelerde adet-i ağnam vergisinin doğrudan Kürdistan kethüdalarına tahsis edildiğine dair kayıtlardır.⁷¹³ Bununla birlikte bölgede bulunan Türkmen, Arap ve Yezidi Kürt aşiretlerinden adet-i ağnam ve otlak gibi rüsumların tamamının alınması Evliya Çelebi'nin deyimi ile 'yiğit paşa kârı' değildir.⁷¹⁴ Bununla birlikte kimi zaman mezkur konargöçer grupların muhtelif sebeplerden vergileri alınamadığı ve kimi zaman perakende oldukları görülmektedir. Mesela Sincar sancağında kışlayan Ulus taifesinin köprüden geçerken vergileri alınacakken Abdi Kethüda isimli bir kişinin köprülere zarar vermesinden dolayı mezkur grubun dağıldığı bir kısmının Şam taraflarına gittiği bu nedenle köprülere zarar veren Abdi Kethüda isimli kişinin bulunup şer ile cezalandırılmasına karar verildiği anlaşılmaktadır.⁷¹⁵ Dolayısıyla kayıtlarda bulunan koyun vergisinin gerçek koyun sayılarını temsil etmekten uzak olduğu hususunda emin olabiliriz.

⁷¹¹ 1.Musul Vilayet Salnamesi H. 1308-1890-1891 tarihli (Arabi 1308- Rumi 1306 efrenciye 1890), s.309.

⁷¹² BOA, A.DVNSMHM.d, 7, 559/1579; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon-İndeks II, Ankara 1999, s.203.

⁷¹³ "Adet-i 'ağnamlarını Hassa-i Hümayuna virmeyüb Kürdistan kethüdalarına virüb Ekrad ta'ifesi ki zemherîde mezbûr sinorda kışlaya üç yüz koyuna bir koyun resm-i kışlak alınur" Bkz. BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr. 326b.

⁷¹⁴ Evliya Çelebi, Seyahatname, 4. Kitap, C.I, s.80-81.

⁷¹⁵ BOA, A.DVNSMHM.d, 39, 13/36.

Sancağın hayvancılığa dayalı ekonomik yapısının güçlü yönünü ortaya koyan bir diğer vergi kalemi ise yerleşik reayadan alınmayıp dışardan gelen ve mevsimlik olarak konaklayan koyun sürülerinden alınan resm-i kışlak ve resm-i yaylak vergileridir.⁷¹⁶ Fakat muhtemeldir ki yine sancağın coğrafi ve iklimsel faktörlerinin etkisi ile yazın sıcak ve kurak geçen Sincar'dan ziyade, konargöçer aşiretler daha yüksek ve serin yerleri tercih etmiş olmalı ki sancakta resm-i yaylak vergisine rastlanılmamaktadır. Bununla beraber bu konargöçer topluluklar kış mevsimini geçirmek için Sincar sancağı ve çevresini tercih etmişlerdir.⁷¹⁷ Sincar'ın kışlamak için kullanılması çok eski tarihlere kadar uzanmaktadır. Daha VI. yüzyılda Sasani döneminin sonlarında konargöçer Arap aşiretlerin kuzeyde Tur Abdin ve Cebel-i Sincar arasındaki bölgede yazladığı ve Sincar Dağı'nın güneyinde ise kışladığı bilinmektedir.⁷¹⁸ Bu durum tarihsel bir süreklilik göstermiştir. XVI. yüzyılda da aynı şekilde pek çok konargöçer aşiretin bölgeyi özellikle kışlamak için kullandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda belli bir süre konaklamak için gelen bu sürülerden *resm-i kışlak* veya ele aldığımız coğrafya için yaygın olarak kullanılan adı ile *resm-i kışlakçıyân* vergisi tahsil edilmiştir.⁷¹⁹ Bu vergi aynı zamanda resm-i duhan, resm-i tütün veya tütüncük olarakta zikredilmekte olup bir sipahinin arzisine kışlamak üzere gelen ve ziraatle uğraşmayan hariç raiyetten alınırdı.⁷²⁰ Resm-i kışlak için 1540 yılına ait Diyarbekir Vilayet Kanunnamesinde, bir kişi sipahinin arazisinde kışlarsa bundan altı akçe resm-i kışlak alınacağı ve eğer bu kışladığı yerde ziraat ile uğraşır ise *resm-i zemîn* vereceği eğer burada uç yıldan fazla kalırsa da reaya gibi resm-i bennak alınacağı ifade edilmiştir.⁷²¹ Bununla birlikte Anadolu'da da pek çok yerden alınan resm-i kışlak bazı sancakların kanunnamesinde Ekrad adeti olarak kaydedilmiştir.⁷²² Mezkur verginin Sincar'da da bu usul üzere

⁷¹⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.137.

⁷¹⁷ Önceleri sadece kışlamak için gelen bu konargöçer toplulukların daha sonra bu kışlak alanlarında yerleşikliğe geçerek geçici köyler kurdukları ifade edilmektedir. Bkz. Oktay Özel, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Haz. Mehmet Öz, Fatih Yeşil, Ankara 2015, s.558

⁷¹⁸ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s.102.

⁷¹⁹ Bu iki vergi de birbirinin hemen hemen aynı olup resm-i kışlakta kimi zaman topluluklar ziraatle uğraşır fakat resm-i kışlakçıyân'da ise bu gruplar belli bir süreliğine gelip ziraat ile uğraşmazlar. Bkz. Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.272.

⁷²⁰ Ünal Taşkın, "1540 (h.947) Tarihli Kanunnamelere Göre Musul, Amid ve Erzurum Sancaklarında Ziraî Gelirlerin Mukayeseli Tahlili", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, S.2, 2007, s.640.

⁷²¹ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Kanunlar*, C.I., s.134.

⁷²² Ahmet Özcan, "Uzun Hasan Kanunları ve Osmanlı Dönemine yansımaları" s.184.

alındığı sancak kanunnamesinden anlaşılmaktadır.⁷²³ Bu hususa dair kanunnamede *âdet-i 'ağnâmlarını hassa-i hümâyûna virmeyüb Kûrdistan kethüdâlarına virüb ekrâd ta'îfesi ki zemherîde mezbûr sinorda kışlaya üç yüz koyuna bir koyun resm-i kışlak alınur*⁷²⁴ ifadesiyle bu verginin her bir sürü yani 300 koyun için bir koyun üzerinden hesaplandığı belirtilmiştir. İlk tahrirlerde resm-i kışlak olarak kaydedilen ve oldukça önemli bir yekûn tutan vergi son tahrirde resm-i kışlakçıyan vergisi ile birlikte kaydedilmiş ve oranı nispeten daha düşüktür. 1523'te resm-i kışlak vergisi 15.000'i padişah hassına olmak üzere toplam 72.000 akçe gelir kaydedilmiştir.⁷²⁵ Bu sayı mezkur tarihte toplam sancak geliri olan 549.473'ün %13,11'ine tekabül etmektedir ki bu oldukça önemli bir miktardır. Bu durum sancak geneli ve çevresinde konargöçer aşiret yapılanmasının ne denli yoğun bir şekilde varlık gösterdiğini ve sancakta bir aşiret ekonomisinin varlığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu sayı 1567'de ise azalmış ve 7.000 akçe olarak tahsil edilmiştir.⁷²⁶ Bu durumun tahririn yapıldığı zamandan mı yoksa aşiretlerin farklı bir bölgeyi tercih ettiklerinden mi kaynaklandığı hususunda kesin bir yargıya varmak güçtür. Bununla birlikte sürüler muhtemelen sadece belli bir süreliğine Sincar'ı kışlak olarak kullanmış olmaları ki bu dönemde ziraat yapmadan belli bir süre kalanlardan alınan resm-i kışlakçıyan vergisi oldukça yaygın olmakla beraber tahsil edilen resm-i kışlakçıyan vergisi 1.677 akçe olup toplam sancak geliri içerisinde önemli bir yer tutmamaktadır (%0,19). Vergi miktarının bu denli düşmüş olmasının bazı nedenleri olabilir. Kimi zaman kışlamak için Sincar sancağına gitmekte olan bazı konargöçer gruplar yolda karşılaştıkları birtakım sıkıntılardan dolayı gidememiş ve tahsil edilecek gelir miktarı da bu yüzden alınamamıştır. Mesela 1578'de kışlamak üzere Sincar sancağına doğru giden Ulus taifesi bazı kişiler tarafından yollardaki köprülerin yıkılmasından dolayı geçememiş ve Ulus taifesi perakende olup Şam taraflarına geçmiştir. Dolayısıyla tahsil edilmesi gereken vergilerde alınamadığından dolayı buna sebep olan kişilerin cezalandırılmasına ilişkin Diyarbekir, Ruha ve Bozulus kadılarına hüküm gönderilmiştir.⁷²⁷ Mamafih tersi bir durum tezahür

⁷²³ *Resm-i Kışlak-ı livâ-i m. 'an tâîfeyi Ekrâd-ı Deyr ve Hısn-ı keyf vesâir ekrâd-ı Kûrdistan der vakt-i zemherî 'an râh-ı Demür-kapu ve Dağılgan ve Hiyâl Gedüğü ... Sena-i 'Arabi ve Uzun-şehir ve Hurumî(?) ve sinorî Mezra'a-ı Kıymet(?) ve Dayıkendi(?) râh-ı Demür-kapu ve ekrâd-ı 'aşair-i Âmid ve Mardin ki hassa-i humâyûn-ı padişah der bâlâ bkz.BOA, TT.d.998, s.65.*

⁷²⁴ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.326b.

⁷²⁵ BOA, TT.d. 998, s.65.

⁷²⁶ *Resm-i kışlak-ı hanehâ-i Ekrâd*, BOA,TT.d. vr.326a.

⁷²⁷ BOA, A.DVNMHM.d. 39, 13/ 36.

etmiş ve hemen hemen her köyde rastlanan resm-i kışlakçıyan vergisi alındığı Ekrad ve Türkmen bazı konargöçer toplulukların kışlağa gittikleri zaman mamur yerleşim yerlerinin yakınlarına kondukları ve reayanın ekinlerinin bu göçebelerin hayvanları tarafından zarar gördüğü bu yüzden de halkın şikayetleri olduğu anlaşılmaktadır ki söz konusu meselenin önüne geçilmesi amacıyla Sincar sancak kanunnamesinde özellikle bu konuya da yer verilmiştir.⁷²⁸ Ayrıca hayvancılık faaliyetlerinde yaşanan aksaklıkların yalnızca konargöçer taifelerin çıkardığı huzursuzluklardan kaynaklandığını söylemek eksik bir değerlendirme olabilir. Nitekim kimi zaman çeşitli devlet görevlilerinin de bazı taifelere zulmettiği anlaşılmaktadır. Mesela XVII. yüzyılın ilk çeyreğine ait bir mühimme kaydında muhtemelen belirli bir dönem Sincar'da konakladığı anlaşılan Bozulus taifesinden bir gruba Sincar müselliminin zulmettiği ve bu nedenle kişi hakkında teftiş başlatıldığı anlaşılmaktadır.⁷²⁹

Yukarıda değinilen temel hayvancılık faaliyetlerinin yanı sıra Sincar'da şahin ve balaban gibi avcı kuşların yetiştirilmesine veyahut bu kuşlar aracılığıyla avcılık faaliyetlerinin yürütüldüğü avlak sahalarının varlığını gösteren kayıtlar mevcuttur. 1518 ve 1523 tahrirlerinde *mahsûl-i âşiyân* adı altında kaydedilen önemli gelir kalemi bu tür faaliyetlerin bölgede yaygın bir şekilde yürütüldüğünü göstermektedir. Bu gelir kaleminden 1518'de Sincar merkezinden 20.000⁷³⁰, Telafer'den 500⁷³¹ ve Hatuniye'den 3.000⁷³² akçe olmak hasıl üzere toplam 23.500 akçelik bir tahsil edilmiştir. Buna karşılık 1523'te yalnızca Sincar merkezinde 3.000 akçelik bir gelir kaydedilmiş⁷³³, 1567 yılına ait kayıtlarda ise Sincar ve Hiyal köyünde bulunan aşîyanların yerleri ve bu faaliyetler ile ilgilenen kişilerin isimleri yazılmış olup bunların her türlü vergiden muaf

⁷²⁸ *Sincar sancağında kadîmde Ekrâd ve Turkmân tâ'îfesi kışlaka gittikleri zamanda hâli olan beriyyeye konagelub bir nice yıldan berü beriyye'ye inmeyüp ma'mûr olan karyelerin etrafına konub ve re'âyânın zirâ'atlerini yedirüb külli zarar ve ziyân eylerler deyü re'âyâyı vilâyeti şekvâ ve tezallum eyledikleri ecluden bu vechle şerh virüldi. min ba'ad Ekrâd ve Turkmân tâ'îfesinden gelen kimesneler kadîmden konageldikleri hâli yerlere konub re'âyânın zira'ât ve harâsetlerine karîb olan yerlere konmayalar konmak isterlerse mirlivâ olanlar ve kadılar men' ve def' eyleyüb re'aya zira'atlerine zarar ve ziyankâr iş ettirmeyeler ve bağlar hususunda nefs-i şehrin hâsılları yazıldığı mahalde şerh virilmiştir. Hîn-i talebden ana müraca'at oluna.* BOA, TT.d. 60, vr.319; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri, VII. Kitap/I Kanunî Sultân Süleyman Devri Kannunnâmeleri, II. Kısım Kanunî Devri Eyâlet Kanunnameleri (III)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s.556-557.

⁷²⁹ BOA, A.DVNSMHM.d 80, 136/351 ve 352.

⁷³⁰ BOA, TT.d. 64, s.330.

⁷³¹ BOA, TT.d. 64, s.342.

⁷³² BOA, TT.d. 64, s.345

⁷³³ BOA, TT.d. 998, s.65.

oldukları kaydedilmiştir.⁷³⁴ Ayrıca, resm-i avlak ve mahsul-i avlakha şeklinde avcılık ile ilgili olduğunu düşündüğümüz gelir kalemleri mevcuttur. Bununla birlikte resm-i avlak veya mahsul-ı avlakha şeklinde kaydedilen ve hem reaya hem de hassa şeklinde kaydedilen bir gelir kalemi var ki hem tarımsal üretim hem de sancakta yetiştirilen avcı kuşların var olmasından dolayı bu verginin tarımsal üretimin yanı sıra av sahalarından alınma ihtimali tahmin etmekteyiz. Nitekim ‘avlak’ ifadesinin iki anlamı vardır ki bunlardan biri suyun geçtiği yer, kanal ve diğeri de av sahası anlamına gelmektedir.⁷³⁵ Eğer bu vergi Karaboğa’nın da ifade ettiği gibi dere, vadi ve su kenarlarında yapılan tarımdan⁷³⁶ kasıt değil ise bu bölgelerin av sahaları olması ihtimalini öne çıkarmaktadır ki bu durumda Sincar büyük bir avlak sahası olabilir. Böyle bir durumda 1518’de sadece şehir merkezinden 16.000 hassa ve 16.000 reaya avlağı olmak üzere 32.000 akçe vergi kaydedilmiştir. Diğer bir kısmında ise reaya veya hassa durumu belirtilmeyip adet olarak yazılmıştır. Fakat adet olarak belli bir fiyatın olmadığı anlaşılmaktadır ki mesela iki adet avlak için 2.000 hesaplanmış iken başka yerde on adet avlak için 2.000 kaydedilmiştir. Toplam avlak için kaydedilen miktar 64.100 akçedir ki bu oldukça yüksek bir sayı olup sancağın toplam geliri içerisinde %11,82’sini oluşturmaktadır. Bu oranın sonraki kayıtlarda biraz düştüğü görülmektedir. 1523’te 10.500 akçe ve 1567’de de bu sayı da aynı kalarak yine 10.525 olarak kaydedilmiştir. Bir ruznamçe kaydında geçen “mahsûl-i daş avlak”⁷³⁷ veya “mahsûl-i öşr-i avlakhâ” gibi ifadeler miktarları ve sayıları değişkenlik gösteren bu sahaların su kenarındaki tarımsal üretim alanlarını ifade ediyor olabilir. Nitekim söz konusu ifade sahip olduğu coğrafyanın fiziki bir unsuruna işaret etmekte ve arazinin taşlık niteliğini yansıtmaktadır. Büyük olasılıkla tarımsal üretim alanını ifade eden bu vergi türü zikredilen yüzyılın son yıllarına ait kayıtlarda dahi zikredilmektedir. Mesela 1596 senesine ait birçok ruznamçe kaydında tevcih edilen dirlik gelirleri arasında bu vergi türü de zikredilmektedir.⁷³⁸

Bununla birlikte coğrafi olarak avcılık için uygun şartlar gösteren Sincar’da bu tarz faaliyetlerin daha sonraki dönemlerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 19.

⁷³⁴ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.367b.

⁷³⁵ Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Beirut 1987, s.265; Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî (Latin Harfleriyle)*, Haz. Raşit Gündoğdu vd., İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul 2012, s.54.

⁷³⁶ Durmuş Volkan Karaboğa, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı’nın Demografik ve Ekonomik Durumu”, s.24.

⁷³⁷ BOA, DFE.RZ.d. 4, s.5,6.

⁷³⁸ BOA, DFE.RZ.d. 195, s.404.

yüzyıl kayıtlarında da bahar ve yaz aylarında gelen göçmen kuş avcılığı ve bazı seyyahların aktardığı bilgilerden Pelikan ve Irak kazı gibi kuş türlerine yönelik avcılığın devam ettiği anlaşılmaktadır.⁷³⁹ Benzer şekilde 1838'de Irak çöllerinde kervanla devam eden bir seyyah çölde sayısız ceylan, sülün ve keklik gibi kuşların varlığından haber verip burada avlanmanın cazibesine değiniyor.⁷⁴⁰

Özetle sadece Sincar sancağında değil ayrıca Musul'u da kapsayan daha geniş bir coğrafyada koyunun ön plana çıktığı bir küçükbaş hayvancılık ve buna dayalı sürüleri olan aşiret ekonomisi görülmektedir. Sincar'da koyuna dayalı hayvancılığın oldukça yaygın bir ekonomik faaliyet alanı olduğu anlaşılmakla beraber bazı durumlarda resm-i ağnam vergisinin diğer vergi kalemleriyle birlikte kaydedilmiş olması dolayısıyla bir kısmının hesaplamalara dahil edilememesi ve ayrıca kayıtlarda yer alan vergi miktarının sancağın tüm koyun varlığını tam olarak yansıtmama ihtimali göz önünde bulundurulduğu zaman Sincar'daki gerçek koyun-keçi sayısının tahrir defterlerinde görülen ve bizim de ifade ettiğimiz rakamların bir miktar üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bu vergi Sincar sancağında olduğu gibi özellikle tarım ve hayvancılık ile hayatını idame ettiren topluluklar için devletin önemli gelir kaynaklarından biri olmakla beraber özellikle konargöçer gruplardan önemli miktarda tahsil edilmiştir. Ancak bu tamamen göçebe olan veya konargöçer durumda olan gruplara ulaşmak her zaman kolay olmamıştır. Nitekim çoğu dağlık bölgelerde yaşamakta ve hareketli yaşam biçimleri nedeniyle devletin kontrol alanının dışında kalmaktaydı. Bu durum özellikle vergi toplamada sürekliliği ve etkinliği sınırlayan bir etken haline gelebilmekteydi. Ayrıca bir kısmı bölgedeki yerel aşiret ve beylere adet-i ağnamlarını verdikleri için hayvancılık kaynaklara yansıdığından çok daha yaygındır.

Sancak reayasının beslediği ve tarım ile birlikte geçimini sağladığı özellikle koyun keçi gibi küçükbaş hayvancılık faaliyetleri ve bunlardan alınan vergilerin yanı sıra bölgeye dışarıdan gelen özellikle konargöçer topluluklardan da resm-i kışlak vergisi tahsil edilmiştir. Mezkur vergi miktarının yüksekliği, sancakta konargöçer aşiretlerin yoğun varlığına işaret etmekte olup aynı zamanda bölgesel ölçekte aşiret ekonomisine dayalı bir toplumsal ve iktisadi yapının izlerini sürmek açısından da önem arz etmektedir.

⁷³⁹ Falah Khairi Mirzo, *Osmanlı'nın Son Döneminde Sincar Kazası'nın İdari, Sosyal ve İktisadi Durumu*, s.66.

⁷⁴⁰ Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, s.230.

4.5. ÜRETTİĞİNİ İŞLEME: SİNAİ FAALİYETLER

XVI. yüzyılın ekonomik ve teknolojik koşulları göz önüne alındığı zaman her ne kadar modern anlamda bir sanayi anlayışından bahsetmek mümkün olmasa da insanların kimi temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bazı tesisler mevcut olmuştur. İnsanlar her dönemde kendi ihtiyaçlarını karşılayacak çareler bulmaya yönelmiştir. Bazen bunu kendi başına halledebilmiş bazen de bu ihtiyaçları toplu şekilde karşılamaya yönelik üretim ve hizmet işlevi gören tesisler ve bu tesislerde çalışan o işin uzmanları ortaya çıkmıştır. İşte değirmen, boyahane, tabakhane, bezirhane, meyhane gibi tesisler bunlardan bazılarıdır. Bu yapılar bireysel çaba ile yapılması zor olan ve belirli aşamalardan geçmesi gereken nispeten teknik bilgi ve donanım gerektiren zanaat kollarıdır. Bu yapılar bulundukları bölgenin ihtiyacına karşılık olarak ortaya çıkmış olsa da aynı zamanda çevresinin iktisadi yapısı hakkında da bilgi vermektedir. Bu nevi ticari ve sınai yapılar umumiyetle şehirlerde bulunduğundan bunlardan elde edilen vergiler de genelde kent yerleşimlere aitti. Fakat özellikle pazar ve boyahane gibi yapılara ait vergilere Sincar örneğinde de görüldüğü üzere nahiye ve diğer bazı kırsal yerleşimlerde de rastlanabilmektedir.⁷⁴¹ Bu yapılar genellikle mukataa vergi kaynaklarından olup senelik bir defa sabit bir fiyat üzerinden vergileri tahsil edilir.⁷⁴² Tahrirlerde gösterilen ve mezkur sınai faaliyetlerden tahsil edilen vergi miktarlarının mezkur yapıların gerçek üretim hacmi ifade etmekten nispeten uzak olduğu fakat yine de herhangi bir faaliyetin diğeri ile kıyaslamada birbirlerine göre önem ve hacmi hakkında fikir verebildiği ifade edilmektedir. Nitekim bu mukataalardan tahsil edilmesi öngörülen vergi miktarlarının normal şartlarda yaklaşık her üç yılda bir yeniden belirlenmesi beklenirken söz konusu rakamların yüzyıl boyunca büyük ölçüde değişmeden kalmış olması bu kayıtların gerçek oranları yansıtmadığı belirtilmektedir.⁷⁴³

Sincar gibi nispeten küçük bir Osmanlı sancağında bu işletmelerden en yaygın olanı reayanın temel besin maddesi olan buğdayın öğütülmesi için kurulan asiyaclar değirmen, deri ve kumaş üretimi ve boyanması gibi işlemler yapan yapılar için de tabakhane ve boyahaneler meydana getirilmiştir. Değirmenler biraz daha farklılık gösterse de özellikle boyahane ve tabakhaneler sancak merkezi, Telafer nahiyesi ve Hatuniye ile Hiyal köylerinde görülmektedir. Bu yerleşim yerlerinin sancağın nispeten

⁷⁴¹ Huricihan İslamoğlu, *Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2018, s.130.

⁷⁴² Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.108.

⁷⁴³ İslamoğlu, *Devlet ve Köylü*, s.132-133.

büyük ve kalabalık yerleşim yerleri olması bu tesislerin nüfus yoğunluğuna bağlı ihtiyaçlardan ve bölgenin ekonomik durumu ile ilişkili olduğu ifade edilebilir.

Sancakta nispeten en yaygın sınai faaliyet denilebilecek unsurların başında asiyab yani değirmenler gelmektedir. Özellikle halkın temel ihtiyaç maddesi olan buğdayın öğütülüp un haline getirilmesi için toplum için hem ekonomik hem de sosyal bir işleve sahip olan değirmenler, imparatorluğun hemen her bölgesinde var olduğu gibi Sincar'da önemli bir yer tutmaktadır. Tahrir kayıtlarında tam sene (12 ay) veya nim sene (6 ay) çalışmasına bağlı olarak sınıflandırılan bu değirmenlerden aylık 5 akçe olmak üzere yarım yıl çalışanlardan 30 ve tüm yıl çalışanlardan ise yıllık 60 akçe alınmıştır.⁷⁴⁴ Bu vergi *resm-i asiyâb* adıyla kayıtlarda yer almaktadır.⁷⁴⁵ Bununla birlikte bu verginin kimi zaman buğday üzerinden aynı olarak alındığı bilinse de⁷⁴⁶ Sincar'da buna dair bir kayda rastlanılmamıştır.

Kurak bir iklime sahip olan fakat aynı zamanda su kaynaklarına da sahip olan Sincar'daki bu değirmenlerin muhtemelen tümü su ile çalışmaktaydı. Dolayısıyla altı ay çalışanların sıcak havaların başlaması dolayısıyla su kaynaklarının azalmasına bağlı olduğu söylenebilir. Bu tür değirmenlere bazı bölgelerde sel değirmeni denildiği ve değirmenin sadece su yatağına su geldiği zamanlar faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.⁷⁴⁷ Musul'un eski değirmenleri üzerine yürütülen bir çalışma, bölgede bulunan hemen hemen bütün değirmenlerin yatay çarklı su değirmenleri olduğunu ortaya koymaktadır. Ortadoğu coğrafyası ve iklimi ile uyumlu olan bu tarz

⁷⁴⁴ 1518 tarihli Sincar Sancak Kanunnamesi, s.325-326 ve 1540 yılı Diyarbekir Vilayet Kanunnamesi bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 5. Kitap 2. Kısım Kanuni Devri Eyalet Kanunnameleri, s.447.

⁷⁴⁵ 1518 Tarihli Sincar Sancak Kanunnamesi: *resm-i asiyâb her asiyâbdan ayda beşer akçe alalar ki, yıllığı altmış akçe olur*. Bkz. BOA, TT.d. 64, s.325.

⁷⁴⁶ Mesela Ergani civarındaki değirmenlerden yılda 16 Amid kilesi buğday ve Arapgir livasında da yılda 16 Arapgir kilesi arpa ve buğday olmak üzere hububat alındığı belirtilmektedir. Bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", s.503; Benzer şekilde 1455'te Ordu yöresindeki değirmenlerden de değirmen başına bir müd buğday veya onun karşılığı olan 50 akçe alınmıştır ancak 15. yüzyılın sonlarından itibaren burada da sistem değişmiş ve çoğu yerde geçerli olan aylık 5 akçe üzerinden hesaplanması uygulaması burada da geçerli olmaya başlamıştır. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s.128; 1518 tarihli Ergani livası kanunnamesinde "Ve resmi âsiyâb her âsiyâbdan yılda on altı Âmid kilesi galle alınır imiş nısfı buğday ve nısfı arpa ki yıllığı elli altı Osmanî akçe olur" Bkz. Ömer Lütfi, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, *Kanunlar*, C.I, s.150.

⁷⁴⁷ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.259.

değirmenlerin Ürdün, Lübnan ve İran gibi bölgelerde de bulunması⁷⁴⁸, Sincar'da işleyen değirmenlerin de bunlar gibi olduğunu gösterebilir.

Sincar'daki değirmenlere dair 1518 ve 1523 yılı kayıtlarında pek fazla malumata rastlanılmamaktadır. 1518'de sadece Sincar merkezinde yılın altı ayı faaliyet gösteren beş değirmenin varlığı kaydedilmiştir. Ayrıca Telafer nahiyesinde dört mülk değirmen ve iki köyde de birer mülk değirmen olmak üzere toplam 11 değirmen kaydı mevcuttur. 1523'te ise hemen hemen hiç asiyab kaydı yoktur. Sadece vakıflar için kiraya verilen iki değirmen ve sancak merkezinde bulunan bir değirmene ait kayıt mevcuttur. Ancak bu yapıların bir anda ortadan kalmayacağı göz önünde bulundurulduğu vakit mezkur kayıtların sancak genelindeki bütün değirmenleri yansıtmadığı düşünülmektedir. Nitekim aynı dönemde benzer bir durum Ruha sancağında da görülmüş ve burada da değirmenlerin ya çok azı veya hiç geçirilmediği ifade edilmektedir. 1567'de sancak genelinde 49 değirmen tespit edilmiştir. Bunların 24 tanesi tüm yıl faaliyet gösterir iken 25 tanesi de yılın sadece altı ayında faaliyet göstermiştir. Değirmenlerin sancakta çoğunlukla bulunduğu yerler Sincar merkez (6 nim), Surlak (?) nehri (14 tam), Telafer (7; 4 tam, 3 nim) ve Hasan Dello (?) (4 tam) köyüdür. Kalan değirmenler ise diğer köylere dağılmıştır. Sancak merkezi ve Telafer hariç olmak üzere köylerde bulunan değirmenlerin nüfus yoğunluğu ile arasındaki ilişkiye baktığımız zaman doğrudan bir bağlantı olmadığı anlaşılmaktadır. Örnek vermek gerekirse 1567'de 31 hane ve 28 mücerred kaydı olan Hasan Dello(?) isimli köyde tüm yıl faaliyet gösteren 4 değirmen bulunur iken aynı tarihte 349 hane ve 159 mücerred kaydı olan aynı zamanda sancağa bağlı en kalabalık köy olan Hatuniye'de herhangi bir değirmen kaydı bulunmamaktadır. Muhtemelen çoğu yer birbirine yakındı ve halk yakın olan bölgedeki değirmene buğdayını götürüp un haline getiriyordu. Bu değirmenlerin de bir kısmı bağ, bahçe gibi özel mülk olduğu için⁷⁴⁹ ekonomik durumu olan bir kişi kendine bir değirmen inşa edip işletmiş olabilir. Ayrıca değirmen çarklarının su gücüyle çalıştığı göz önünde bulundurulduğu vakit bu tesislerin su kaynaklarına yakın alanlarda kurulmuş olması önemli bir husus olarak hatırdta tutulmalıdır. Dolayısıyla değirmen sayısının nüfus yoğunluğu ile doğrudan bir ilişkisi bulunmasa da bu köylerin hem konargöçer

⁷⁴⁸ Cristina Tonghini, Onur Usta, "Mesopotamian Waterscapes: Watermills in the 'Land Behind Mosul'", *Mesopotamia*, V.LVI, Apice Libri, 2021, s.93.

⁷⁴⁹ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", s.503.

topluluklar hem de diğer köylerden gelip gidenlerden dolayı sosyal ve ekonomik anlamda canlı bölgeler olduğunu ifade etmek mümkündür.⁷⁵⁰

Boyahaneler ise değirmenlerin ardından yaygınlık bakımından öne çıkan ikinci önemli sınai yapıları teşkil etmektedir. Bu yapılardan alınan vergilerin iltizama verilen mukataalar arasında yer aldığı belirtilmektedir.⁷⁵¹ Yani bu faaliyetler bir bakıma devlet açısından bir nakdi gelir kaynağı olarak da kullanılmıştır. On altıncı yüzyılın şartları göz önünde bulundurulduğu zaman, boyahane gibi üretim tesislerinin varlığı dikkate değer bir husus olarak durmaktadır. Bu tür endüstriyel tesisler yalnızca iplik ve kumaş gibi temel tüketim mallarının işlenmesiyle doğrudan ekonomik faaliyetlere katkı sağlamakla kalmamış aynı zamanda bölge ekonomisi ve ticaretine de katkı sağlamıştır. Bu bağlamda boyahane gibi tesisler hem Sincar sancağı özelinde hem de nispeten daha geniş bölgesel ölçekte ekonomik yapının şekillenmesinde bir rol oynadığı söylenebilir.

Erken modern dönemde Anadolu coğrafyasında rastlanılan ve her türlü pamuklu, yünlü ip ve ipliklerden elde edilen kumaşların boyandığı yerler olan boyahanelerin fiziki özellikleri ve kullanımı hakkında tafsilatlı malumata rastlanılamasa da⁷⁵² bu tesislerden elde edilen vergi oranı tesisin işletim ve üretim büyüklüğü hakkında az da olsa fikir vermektedir. XVI. yüzyıl için ortaya konulan veriler dokuma merkezlerinin Anadolu'nun batısında yoğunluk kazanmasına karşın boyahane gelirlerinin Anadolu'nun doğusunda daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁵³ Diyarbakir Vilayeti ve bağlı sancaklarda görülen boyahaneler bu durumu destekler durumdadır. Sadece Sincar'da dahi en az üç boyahanenin varlığını arşiv kayıtları göstermektedir ki bu durum dokuma ve sof üretiminin nispeten iyi durumda olduğuna işaret edebilir. Evliya Çelebi'nin Sincar için kullandığı *“dut ağaçları çok olduğundan ipeği cihanı kaplamıştır. Hatta Mardin Kalesi'nde işlenen değerli şeyler bu Sincar ipeğinden yapılır. Zira bu Sincar Dağı'nın havası ve suyu hoştur”*⁷⁵⁴ ifadeleri ve devamında ise Sincar'da yaşayan Yezidi halktan bahsederken onların *“giysileri tamamen alaca softan şal u şapikdir ve kuşakları ipek renkli cariktir (kuşak). Sarıkları alaca ipek sarıktır”*⁷⁵⁵

⁷⁵⁰ Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, s.329.

⁷⁵¹ Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, s.65.

⁷⁵² Ümit Koç, *XVI. Yüzyılda Sanayi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ 2003, s.139.

⁷⁵³ Ümit Koç, *XVI. Yüzyılda Sanayi*, s.146.

⁷⁵⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.99-100.

⁷⁵⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.98.

ifadeleri boyahanelerin işletim ve ipek gibi hammaddeleri hakkında bilgi vermekte ayrıca bahsettiğimiz durumu destekler niteliktedir. Ayrıca 1523'te⁷⁵⁶ ve 1539'da⁷⁵⁷ 1.000 akçe ve 1567'de⁷⁵⁸ 100 akçelik harir (ipek) mahsulünden verginin kaydedilmiş olması yine boyahanelerin hammaddesinin üretimine işaret etmektedir. Sincar'daki boyahanelerin gelirleri şu şekildedir.

Tablo 20: 1518, 1523 ve 1567 Yıllarına Ait Sincar Sancağı Boyahane Gelirleri

Yer	1518	1523	1567
Nefs-i Sincar	12.000 ⁷⁵⁹	19.440 ⁷⁶⁰	26.000 ⁷⁶¹
Karye-i Tel'afer	5.000 ⁷⁶²	3.600 ⁷⁶³	7.500
Karye-i Hatuniye	1.500 ⁷⁶⁴	-	9.000
Toplam:	18.500	23.040	42.500

Sincar sancağında elde edilen boyahane gelirine baktığımız zaman 1518'de toplam sancak gelirinin (543.000) yüzde %3,41'ne tekabül eden boyahane geliri 1523'te de çok fazla değişmemiş ve toplam sancak geliri (549.473) içerisinde ufak bir artış ile yüzde %4,91'e yükselmiştir. Bu sayıya Hatuniye karyesindeki boyahanenin geliri dahil değildir. Nitekim Hatuniye karyesindeki boyahane geliri tamga-i ağnam, tamga-i himl ve noktabaşı gibi vergiler tek kalem halinde toplam 12.240 akçe kaydedilmiş olup bu sayıdan ne kadarının boyahaneye ait olduğu tespit edilememektedir. Bu sayı 1523'teki tahrirde olduğu gibi sonraki yıllara ait ruznamçe defterlerinde de aynı şekilde geçmektedir.⁷⁶⁵ Hem sancak geliri hem de boyahane gelirinin arttığı 1567'de ise toplam

⁷⁵⁶ BOA,TT.d. 998, s.67.

⁷⁵⁷ BOA, DFE.RZ.d. 4, s.5.

⁷⁵⁸ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr. 363a.

⁷⁵⁹ BOA, TT.d. 64, s.327.

⁷⁶⁰ BOA,TT.d. 998, s.65.

⁷⁶¹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.326b.

⁷⁶² BOA, TT.d. 64, s.342.

⁷⁶³ BOA,TT.d. 998, s.67

⁷⁶⁴ BOA, TT.d. 64, s.345.

⁷⁶⁵ BOA,TT.d. 998, s.67; BOA, DFE. RZ.d. 2, s.735; 1539 yılında da Telafer'in boyahane gelirinin, 1523'te kaydedilen miktarla aynı kalarak 3.600 olarak kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu durum boyahane gelirinin uzun yıllar aynı miktarla olacak şekilde süreklilik arz ettiğini gösterir. Bkz. BOA, DFE.RZ.d. 4, s.5.

sancak geliri (867.70) içerisinde %4,90 ile hemen hemen aynı yüzdelik orana tekabül etmektedir.

Sincar'daki boyahane gelirinin Sincar'ın ekonomisi içerisindeki yerini anlamak için çevre sancaklardaki boyahane gelirleri ile karşılaştırmalı bir değerlendirme yapmak daha açıklayıcı olacaktır. Örnek vermek gerekirse 1518'de Sincar sancağının boyahane geliri 18.500 akçe iken, Mardin sancağının boyahane geliri 85.000⁷⁶⁶; Harput'un 44.000⁷⁶⁷ ve Ruha'nın 90.000'dir.⁷⁶⁸ 1523'te ise Sincar'ın boyahane geliri 23.040, Harput'un 62.028⁷⁶⁹, Ruha'nın 30.000⁷⁷⁰, Musul'un 51.780⁷⁷¹ ve 1526'da Mardin'in 60.000 akçedir.⁷⁷² 1567'de Sincar Boyahanelerinin toplam geliri yaklaşık iki katına çıkarak 42.500 olmuştur. Bu dönemde Harput'un 122.600⁷⁷³ ile hayli yüksek bir sayıya ulaşmış iken, Ruha'nın da artarak 100.000 akçe olmuştur.⁷⁷⁴ Musul sancağındaki boyahane geliri de oldukça yüksektir. 1558'de 164.840 akçe ve 1575'te ise 194.299 akçe hasıl elde edilmiştir.⁷⁷⁵ Tahrirler dışında bu gelirlerin yıllara göre değişimini her zaman takip etmek mümkün olmasa da genellikle uzun yıllar aynı gelir miktarı ile kaydedildikleri anlaşılmaktadır. Mesela 1567'de 7.500 akçe gelir ile kaydedilen Telaferdeki boyahanenin geliri 1588'de de aynı gelir üzerinden kaydedilmiştir.⁷⁷⁶ Bu durum ise H. İslamoğlu'nun da ifade ettiği üzere muhtemelen bu oranlar gerçek üretim hacmini göstermekten uzaktı ve bunlar alınması öngörülen tahmini sayılardı.⁷⁷⁷

Verilen bilgiler göz önünde bulundurulduğu zaman Sincar'daki boyahaneler her ne kadar yerel ölçekte zanaat üretiminin varlığı ve ekonomik faaliyetin belirli bir düzeye ulaştığını gösterse de bölgesel ölçekte diğer sancaklara göre daha sınırlı bir kapasiteye sahiptir. Yani kısacası kendi ölçeğinde önemli bir konumda olsa da bölgesel ölçekte daha küçük bir gelir kaynağına sahiptir.

Peki, Sincar boyahanelerinde kullanılan ham maddeler nelerden ve nerelerden temin edilmekteydi? Bu sorunun cevabı her ne kadar tamamen açık olmasa da hammadde

⁷⁶⁶ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.139.

⁷⁶⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.143.

⁷⁶⁸ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.110.

⁷⁶⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.143

⁷⁷⁰ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.110.

⁷⁷¹ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.283.

⁷⁷² Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.139

⁷⁷³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.143

⁷⁷⁴ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.111.

⁷⁷⁵ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.283.

⁷⁷⁶ BOA, DFE. RZ.d. 101, s.1022.

⁷⁷⁷ Huricihan İslamoğlu, *Devlet ve Köylü*, s.249.

kaynağı olan pamuğun (penbe) sancağın üretimindeki yerine bakmak bu soruyu kısmen cevaplandırabilir. Boyahanelerin çeşitli ipek kumaş gibi çeşitli dokuma ürünlerini işleme ve renklendirme gibi amaçlar ile kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar için gerekli olan sof ve diğer dokuma ürünlerinin ham maddesi sayılan pamuk üretiminin sancaktaki üretim yoğunluğu önem taşımaktadır. Bu bağlamda özellikle 1567 kayıtlarında hububat üretiminden sonra üretimi yapılan en yaygın ürünler arasında pamuk gelmektedir. Bu durum Sincar'daki boyahanelerde kullanılan kumaş ve ipliklerin büyük oranda yerel kaynaklardan sağlandığını gösterebilir. Ayrıca pamuk yetiştiriciliğindeki bu durum XIX. yüzyılda da devam etmiş Sincar ve çevresindeki üretim özellikle arpa, buğday mercimek ve pamuktan meydana gelmiştir.⁷⁷⁸ Bununla birlikte Evliya Çelebi'nin Sincar ile ilgili anlatımları da bu konuyu destekler niteliktedir. Çelebi, Sincar'ın suyu ve havasının elverişli olmasından dolayı dut ağaçlarının bolluğu ve buna bağlı olarak ipeğinin hayli meşhur ve yaygın olduğunu ifade etmektedir. Öyle ki Mardin kalesinde işlenen pek çok şeyin bu Sincar ipeğinden yapıldığından bahsetmektedir.⁷⁷⁹ Ayrıca sancakta ipek üretimi önemli bir derecede olmalı ki hem halkın giyim kuşamında ipek kıyafetlerin yaygın olması hem de Sincar Yezidileri üzerine giden Osmanlı kuvvetlerine on katır yükü ile ipek gönderilmesi de bunu destekler niteliktedir.⁷⁸⁰

Değirmen, boyahane gibi işletmelerin yanı sıra tabakhaneler de Sincar'da önemli bir yer tutmaktadır. Bölgeden tahsil edilmiş olan vergi oranları bunu doğrulamaktadır. Başta keçi, koyun ve sığır olmak üzere çeşitli hayvanların derisinin tabaklanarak sağlam bir hal aldıktan sonra giyim, ayakkabı ve hayvan koşumları gibi alanlarda kullanılmak üzere hazırlanıp ve renklendirildiği atölyeler olan Tabakhaneler⁷⁸¹ sancağın ekonomisi ve hayvancılıktaki durumu hakkında da bilgi vermektedir. Nitekim tabakhanelerin yoğun olarak bulunması veya bu işletmelerden fazla vergi tahsil edilmiş olması o bölgenin hayvancılıkta da ileri olduğunu göstermesi açısından önemlidir. 1518'de Sincar merkezi, Telafer nahiyesi ve Hatuniye karyesinden elde edilen toplam tabakhane geliri 9.500 akçedir. Bu miktar aynı bölgede yer alan diğer bazı sancakların tabakhane geliri ile mukayese edildiği zaman Sincar'ın deri işlemede son derece önemli bir konumda olduğu ortaya çıkacaktır. Örnek vermek gerekirse, yine Diyarbekir Vilayeti'ne

⁷⁷⁸ 1. Musul Vilayet Salnamesi h. 1308-1890-1891 tarihli, s.121.

⁷⁷⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.100.

⁷⁸⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I, s.98.

⁷⁸¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.145.

bağlı bir sancak olan Harput'ta 1518'deki tabakhane geliri 1.000 akça ve 1566'da ise sadece 2.166 akçedir.⁷⁸² Ayrıca hemen yanı başında bulunan Musul sancak merkezinde herhangi bir tabakhane bulunmamakta ve sancağa bağlı sadece bir tabakhane bulunduğu bunun da gelirinin 1523 ve 1540'ta sadece 600 akçe olduğu ayrıca 1558 ve 1575'te ise sadece 800 akçe olduğu⁷⁸³ göz önünde bulundurulduğu zaman Sincar'ın Mardin ile birlikte tabakhaneler açısından nispeten iyi bir konumda olduğunu söylemek mümkün olabilir. Bununla birlikte Diyarbekir Vilayeti'nin paşa sancağı Amid ise bu iş kolunun merkezi konumundadır. Öyle ki bütün eyaletten toplanan tabakhanenin yarısını sadece Amid sancağına aittir. Fakat sancaklardan elde edilen bu gelir miktarı sonraki tarihlerde değişmiştir. Bazı yerler daha fazla ön plana çıkarken bazı yerlerde de az veya herhangi bir gelir kaydına rastlanılmamaktadır.⁷⁸⁴ Sincar sancağı da daha sonraki kayıtlarda tabakhane gelirine rastlanılmayan sancaklardan biridir.

Tablo 21: 1518'de Sincar Sancağındaki Tabakhane Geliri

Yer	Gelir
Sincar Şehri ⁷⁸⁵	5.000
Telafer Nahiyesi ⁷⁸⁶	3.000
Hatuniye Karyesi ⁷⁸⁷	1.500
Toplam	9.500

1518'de sancağın gelirleri arasında 9.500 akçe vergi hasılı olan tabakhane gelir kaydına daha sonraki kayıtlarda rastlanılmamaktadır. Sadece 1523'te sancakbeyi gelirleri arasında 500 akçelik bir sahtiyan ve gön vergisi bulunmaktadır. Halbuki yaklaşık 5 yıl gibi kısa bir süre öncesine ait kayıtlarda nispeten yüksek bir gelirler kaydedilen ve sancak merkezi ile beraber Telafer nahiyesi ve Hatuniye karyesinde de en azından birer tabakhane olduğunu düşündüğümüzde 1523'te bu tesislere ait kayıt olmaması düşündürücüdür. Bu durumun bir benzeri Ruha sancağında da yaşanmıştır. 1518'de

⁷⁸² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.145.

⁷⁸³ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.284-285.

⁷⁸⁴ Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, s.349-351.

⁷⁸⁵ BOA, TT.d. 64, 327.

⁷⁸⁶ BOA, TT.d. 64, 342.

⁷⁸⁷ BOA, TT.d. 64, 345.

Ruha'da 5.000 akçelik bir tabakhane geliri bulunur iken diğer yıllarda buna dair bir kayda rastlanılmamaktadır.⁷⁸⁸ Özellikle XVI. yüzyılda tabakhane ve dolayısıyla deri işlemeciliğinde kullanılan mazıya (palamud)⁷⁸⁹ dair ise defterlerde herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır. Bölgenin nispeten bazı bölgelerinin dağlık ve ağaçlık olduğu göz önünde bulundurulduğu zaman mazının ya buralardan veya başka yerden temin edildiği tahmin edilmektedir. Nitekim XVII. yüzyılda bölgeden geçen bir seyyah Sincar'a çok yakın bir bölgede bulunan Musul'da yüksek miktarda mazı üretimi ve ticaretinin yapıldığı büyük bir Pazar olduğunu aktarmaktadır.⁷⁹⁰ Ancak kayıtlarımız bu mahsule dair herhangi bir kaydın olmaması ise düşündürücüdür. Deri işlemede kullanılan bir diğer maddelerden biri olan sumak yaprağına dair de herhangi bir kayıt olmamakla beraber sancağın iki köyünde sumak üretimi yapıldığı tahsil edilen vergilerden anlaşılmaktadır.

Bezirhaneler ise farklı işlevler için kullanılabilmekle beraber çoğunlukla bulgur değirmeni olarak kullanılmaktadır. Fakat Sincar'da bu tesislere 1567 yılı öncesine ait kayıtlarda rastlanmamaktadır. Bu durum muhtemelen söz konusu tarihten önce bezirhanelerin vergiye konu olacak ölçüde yaygın olmaması ve dolayısıyla bu işletmelerden vergi tahsil edilememesiyle açıklanabilir.⁷⁹¹ Bununla birlikte 1567'de Sincar merkezde (nefs) iki adet bezirhaneden senelik 120 akçe vergi yazılmıştır.⁷⁹² Anlaşılan normal un değirmenlerine kıyasla oldukça az sayıda olan bezirhanelere Diyarbekir vilayet genelinde sadece Sincar, Bitlis, Çemişgezek ve Harput sancaklarında varlığına dair kayıtlar mevcuttur. Sincar'da olduğu gibi diğer bölgelerde de 1550-1568 tarihinden önceki kayıtlarda bu tesislerin varlığına dair herhangi bir kayıt tespit edilememiştir.⁷⁹³ İfade ettiğimiz gibi ya bu tesislerden daha önce vergi alınmıyordu veyahut halk zaten çoğunlukla kaynatıp haşladığı buğdayını kuruttuktan sonra kendi evinde bulunan ortası delik yassı taşlar ile öğüttüğünden dolayı⁷⁹⁴ bunlara fazla ihtiyaç duymamış ve dolayısıyla etkileri ve sayıları yok denecek kadar az kalmış olabilir.

⁷⁸⁸ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.111.

⁷⁸⁹ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.257.

⁷⁹⁰ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Edt. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s.205.

⁷⁹¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.141.

⁷⁹² BOA, TK.GM.d. 330, vr.147a.

⁷⁹³ Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, s.337.

⁷⁹⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.141.

Sinai tesis kategorisinde değerlendirilebilecek bir diğer ilginç işletme ise günümüzde daha çok alkollü ürünlerin tüketildiği mekanlar olan meyhanelerdir. XVI. yüzyıl için ise bu işletmelerin ifade ettiği anlam bir bakıma farklılık göstermektedir. Bu dönemde meyhaneler, köylülerin hazırladıkları şıraları getirip sattıkları işletmelerdir. Meyhane tarafından satın alınan şıranın daha sonra iki katı fiyatına satıldığı ifade edilmektedir.⁷⁹⁵ Sincar'daki meyhaneler hususunda 1518'e ait kayıtlarda herhangi bir kayıt bulunmamakla beraber 1523'te hammare (meyhane) mukataası için 400 akçe⁷⁹⁶, 1551⁷⁹⁷ ve 1567'de⁷⁹⁸ de ayrıca kaç tane olduğu hakkında herhangi bir malumat belirtilmemekle beraber maktu' gelirler arasında yer alan meyhane geliri için senelik 7.000 akçalık bir hasıl kaydedilmiştir.

4.6. ALIŞVERİŞ: TİCARİ FAALİYETLER VE BUNLARA DAİR VERGİLER

Sincar'ın Halep, Musul, Diyarbakir ve hatta Basra, Bağdat gibi büyük şehirler arasındaki ticaret ve kervan yolu güzergahında bulunması sancağın stratejik önemini artırmıştır. Bu güzergah üzerinden mezkur şehirler arasında gidip gelen kervanların buradan geçmesi hem sosyal bir hareketlilik kazandırmış hem de bu kervanlardan alınan tamga vergileri sayesinde sancakta nispeten bir ekonomik hareketlilik meydana gelmiştir.

Sincar'da tahsil edilen bac ve tamga vergilerinin alındığı ürünler arasında harir (ipek), akmişe (kumaşlar), sabun, sükker (şeker), çivit (boya maddesi) ve hınna (kına) gibi ürünler bulunmaktadır ki bu durum mezkur ürünlerin sancağın kendi ihtiyacının biraz fazlasını ürettiğini ve bu artı ürünün bir pazar alanına sahi olduğunu göstermektedir. Mesela daha evvel pamuk üretimin sancak ekonomisindeki yerinin öne plana çıktığını ve özellikle son tahrirden de anlaşıldığı üzere pek çok köy ve bölgede pamuk üretimin yapıldığını ifade etmiştik. 1566 tarihli Harput kanunnamesinde Harput'ta ticari mallardan alınan vergiler arasında *Yezidi kumaş ve Burusa kumaşı* için tamga alındığı ifade edilmektedir.⁷⁹⁹ Benzer şekilde yine Mardin sancağında da çeşitli *Yezdi, Frengi ve*

⁷⁹⁵ “şîrenin batmanı dörde alındıkda sekizer üzere satıla, ve beşe alındıkda ona satıla” Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 5. Kitap 2. Kısım Kanunî Devri Eyâlet Kanunnameleri, s.468; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, s.222.

⁷⁹⁶ BOA, TT.d. 998, s.65.

⁷⁹⁷ BOA, MAD.d. 15451, s.11.

⁷⁹⁸ BOA, TK.GM. TT.d 60, vr.326b.

⁷⁹⁹ Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.154.

Rum kumaş yüklerinden alınan vergilere dair kayıtlara rastlanılmaktadır.⁸⁰⁰ Dolayısıyla ifade ettiğimiz ürünler arasında Sincar kumaşlarının yakın bölgede bir pazar alanına sahip olduğu ifade edilebilir. İsmi zikredilen ürünler için 1518 yılına ait sancak kanunnamesinde “*Ve bâc ve tamga husûsu dahi harîr ve akmişe yükünden, ubûr etse altı şahrûkî bâc alınur imiş ki, otuz altı Osmanî akçesi olur. Ve sabun ve sükker ve hınna ve ne kim, mürdebâr kısmı ki vardır, ubûr etse, her yükde dört Hasanbeği alınur imiş ki, on sekiz Osmanî akçesi olur. Ve çivid ubûr etse, her kilede üç şahrûkî alınur imiş ki, on sekiz Osmani akçesi olur. Ve üzüm ve bekmez ve narenc ve turunc ve incir ve bunlara nisbet ne kim vardır, her yükünden üç Osmani akçesi alınur imiş ve satılsa yüzde beş alınur imiş. Ve tabbâkhâne için boğazlanan koyunun postu alınur imiş*”⁸⁰¹ şeklinde hangi üründen ne kadar alınması gerektiği belirtilmiştir. Burada dikkat çeken hususlardan biri özellikle bac ve tamganın uygulamasında halen “*Hasan Pâdişah Kanunu*” yani Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminden kalma vergi esasına riayet edilmiş olmasıdır.⁸⁰² Nitekim daha evvel belirttiğimiz üzere sancakta görülen pek çok vergi türü Osmanlı öncesinden miras kalmıştı. Bu durum sadece Sincar ve bulunduğu bölgeye has olmayıp imparatorluğun pek çok bölgesinde de gözlemlenmiştir. Mesela, Macaristan gibi sonradan Osmanlı hakimiyeti altına giren bölgelere ait kanunnamelerde de eski örf ve adetlere özgü pek çok deyim, vergi adı ve ölçü biriminin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.⁸⁰³ Osmanlı devlet idaresi mahalli uygulamaları tamamen kaldırmamış ve her iki taraf için aydalı olacak bir yaklaşım ile bölgede tek bir vergi politikası benimsemek yerine uygun gördüğü yerlerde Osmanlı kanunu tatbik etmiş bazı alanlarda ise Sincar örneğinde de görüldüğü üzere Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminden miras kalan bazı uygulamaları sürdürmeyi tercih etmiştir.⁸⁰⁴ Bu durumun

⁸⁰⁰ “*Ve Yezdî ve Frengî ve Rûm kumaşının çatması ve benği ve zerbaft atlası geçüp gitse ipek bâcından ziyâde biri bir buçuk üzere alınurmuş*” Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî*, 5. Kitap 2. Kısım Kanunî Devri Eyâlet Kanunnameleri, s.479.

⁸⁰¹ BOA, TT.d. 64, s.326; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri III*, İstanbul 1991, s.280-281.

⁸⁰² İslam dünyasında şeriata aykırı görülmesine rağmen yöneticilerin iyi bir gelir kaynağı olarak gördüğü ve kötü bakmadığı tamga vergisinin haksız bir şekilde alındığına inanan Uzun Hasan, bunu tamamen kaldırmak istemişti. Bkz. Ahmet Özcan, “Uzun Hasan Kanunları ve Osmanlı Dönemine yansımaları”, s.177.

⁸⁰³ Zeki Arıkan, “Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C.XVI, S.16, 1996, s.2-3.

⁸⁰⁴ Uzun Hasan döneminden kalan ve Osmanlıda tatbik edilmeye devam edilen bazı vergi ve uygulamalara dair bkz. Ahmet Özcan, “Uzun Hasan Kanunları ve Osmanlı Dönemine yansımaları”, s.173-192. Ayrıca Uzun Hasan Döneminden kalan ve Diyarbakir ile Erzurum vilayetlerinde uygulanan

göze çarpan örneklerinden biri de Diyarbekir Vilayetine bağlı pek az sancakta görülen tamga-i hıml vergisidir. Bir ağırlık ölçüsü olan ve ‘deve yükü’ anlamında kullanılan hıml, Irak bölgesi için yaklaşık 243,5 kg’lık bir yük birimine tekabül etmektedir.⁸⁰⁵ Fakat bahse konu olan tamga-i hıml herhangi bir yükden alınan bac veya tamga vergisi için kullanılmaktadır⁸⁰⁶ ki bu sadece deve yükü olmayıp bununla birlikte at veya katır yükünü de ifade edebilir. Vergi miktarı bu yük ve ağırlığa göre değişiklik göstermektedir. Tamga-i hıml ve yaygın olarak birlikte kullanılan noktabaşı vergileri yerel karakter taşıyan bir vergi türüdür. Nitekim yalnızca bölge genelinde değil bölgenin kendi içinde dahi her sancakta tesadüf edilmemektedir. 1518 tarihli kayıtlarda söz konusu vergiye yalnızca Amid, Sincar, Siverek ve Çermik sancaklarında rastlanılmakta ve Amid sancağından sonra en yüksek miktar Sincar sancağına aittir.⁸⁰⁷ 1518’de sincar merkezden (nefs) 5.000⁸⁰⁸ Telafer nahiyesi için 3.000⁸⁰⁹ ve Hatuniye karyesinden 5.000⁸¹⁰ olmak üzere toplam 13.000 tamga-ı hıml vergisi kaydedilmiştir. 1523’ten itibaren tamga-i hıml ile beraber kaydedilen noktabaşılık ise *rehdârlık* anlamına⁸¹¹ gelmekle birlikte şehre gelen kervanların koruyuculuğunu veya organizasyonunu yapma ihtimali olmasından dolayı emniyet unsuru olduğu ifade edilmektedir.⁸¹² 1526 yılına ait Ergani sancak kanunnamesine göre harir (ipek) de dahil şehirden geçen her yük için iki akçe noktabaşı alındığı yaş yemiştin herhangi bir ücret alınmadığı ve ticari amaç ile camus geçmesi halinde de ise bir buçuk akçe noktabaşı alındığı ifade edilmektedir.⁸¹³ Bu uygulama muhtemelen Sincar sancağı için de geçerliydi. 1523 yılı kayıtlarında ve daha sonra çoğunlukla birlikte kaydedilen tamga-i hıml ve noktabaşı için merkez (nefs) 5.400⁸¹⁴ ve Telafer nahiyesi için 1.771 akçe (sadece tamga-i hıml) olmak üzere toplam 7.171 akçe kaydedilmiştir. Bu tarihte

bazı kanunnameler ve bunlara dair görüşler için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey’e Ait Kanunlar” s.91-106.

⁸⁰⁵ Walther Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s.16.

⁸⁰⁶ 1540 tarihli Amid Livası Kanunu Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, 5. Kitap 2. Kısım Kanunî Devri Eyâlet Kanunnameleri, s.468.

⁸⁰⁷ Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti’nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, s.419.

⁸⁰⁸ BOA, TT.d. 64, s.327.

⁸⁰⁹ BOA, TT.d. 64, s.342.

⁸¹⁰ BOA, TT.d. 64, s.345.

⁸¹¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 5. Kitap 2. Kısım Kanunî Devri Eyâlet Kanunnameleri, s.485.

⁸¹² Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.55.

⁸¹³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, . Kitap 2. Kısım Kanunî Devri Eyâlet Kanunnameleri s.476.

⁸¹⁴ BOA, TT.d. 998, s.65.

Hatuniye karyesinin tamga-i hıml ve noktabaşı müstakil olarak yazılmayıp tamga-i ağnam ve boyahane geliri ile birlikte 12.240 olarak kaydedilmiştir.

Hayvan ticaretine dayalı olarak uygulanan tamga-i ağnam'a dair ise kanunda ifadeleri ile önceden satın alınan koyun karşılığında koyunun derisi, kelle-paçası, iç yağı ve ciğeri devlet adına alınıp sadece eti kasaba bırakılır iken bu uygulamanın kaldırıldığı ve bunun yerine koyunu satın alan ve satandan olmak üzere toplam iki akçe alınması kanun olmuştur.⁸¹⁵ Ayrıca şehirli ve sipahi taifesinin yemek için aldığı koyundan herhangi bir şey alınmadığı da belirtilmiştir ki bu da mezkur verginin sadece ticari amaç ile yapıldığı zaman alındığını göstermektedir. Bu anlamda sancak merkezi ve köylerde satılan veya buradan alınan hayvanlar için alınan tamga-i ağnamın miktarı 1518'de sadece Amid ve Mardin livalarında rastlanılmakta⁸¹⁶ ve Sincar'da buna dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Bununla birlikte 1523'te tamga-i ağnamın miktarı 6.800 akçedir. Bu miktarın 5.000 sancak merkezine ve 1.800'ü ise Telafer nahiyesine aittir.

1567'de ticari faaliyetler ile ilgili olarak şehir merkezinden tüm tamgaların bir arada zikredilmesi ile birlikte 28.000 akçe miktar kaydedilmiştir.⁸¹⁷ Bununla birlikte Hatuniye karyesinden tamga-i hıml ve noktabaşı ile bac-ı ganem'den 12.600 akçe,⁸¹⁸ Telafer nahiyesinden tamga-i ağnam 2.200 akçe ve tamga-i hıml için de 2.500 akçelik hasıl kaydedilmiştir.⁸¹⁹ Ayrıca 1567 yılına ait defterde Telafer'in tamga-i hıml ve noktabaşı vergisi belirtildikten sonra neyden ne kadar alınacağına dair not kaydedilmiştir. Buna göre her gelen yükten 20'de bir akçe alındığı, şıradan her bir yük için bir batman alındığı ve tuz yükünden de bir kile tuz alındığı belirtilmiştir.⁸²⁰

Sincar'daki ticari faaliyetlerin denetlenmesi ve reaya ile esnaf arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde muhtesipler önemli bir rol üstlenmiştir.⁸²¹ Özellikle tüccar ve kervanların geldikleri bölgelerden getirdikleri ya da ulaştıkları bölgelerden satın aldıkları malların ve gruplar arasındaki muhtelif hususlarda aktif bir rol üstlenirdi.⁸²²

⁸¹⁵ 1540 Diyarbekir Vilayet Kanunu bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 5. Kitap 2. Kısım *Kanuni Devri Eyâlet Kanunnameleri*, s.450.

⁸¹⁶ Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, s.422.

⁸¹⁷ *Mahsul-ı tamga-i ağnam ve tamga-i hıml ve noktabaşı ve ihtisâb*, BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.326a

⁸¹⁸ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.347a.

⁸¹⁹ BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.363a.

⁸²⁰ *Her gelen yükde yirmide bir akça ve sıra yükünde her yükde bir batman alınur. Tuz yükünden bir kile tuz alınur. ... görürse nesne alınmaz* Bkz. BOA, TK.GM. TT.d.60, vr.363a.

⁸²¹ Ziya Kazıcı, "Hisbe", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XVIII, s.143-145.

⁸²² Hülya Taş, "İhtisâb Mukâta'ası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.13, 2007/2, s.413-414.

Muhtesip, esnafın mesleki kurallara uyup uymadığını denetleyip fiyatları (narh) kontrol eder ve ölçü-tartı aletlerini denetleyerek hileli uygulamaların önüne geçmeye çalışarak⁸²³ hem sosyal hem de iktisadi hayatın içerisinde önemli bir yerde durmaktaydı. Kısacası ihtisap kurumu ve onun memuru sayılan muhtesip, sadece üretim ve buna bağlı ticari faaliyetlerini farklı açılardan denetlemekle kalmayıp aynı zamanda şehir ve toplumsal hayat içerisinde çeşitli iş kollarının düzenlenmesini sağlayan bir hizmet işlevi görmektedir.⁸²⁴ Bu uygulama ile doğrudan bağlantılı olan ihtisap gelirleri ise mukataa gelirleri arasında yer almıştır. Bu mukataadan 1518 yılı sancaktaki toplam ihtisap geliri 6.000 akçedir. Bu miktarın 3.000 akçesi *iẖtisab-ı şehir ve vilayet* kaydıyla sancak merkezine 2.000 akçesi Telafer nahiyesine ve 1.000 akçesi ise Hatuniye karyesine aittir. Bununla birlikte sancağın ihtisap geliri sancakbeyi ve timar sahiplerinin gelirine kaydedilmiştir. Şöyle ki sancak merkezi hasılı sancakbeyine Telafer nahiyesinin geliri bir zeamet ve iki timar sahibine Hatuniye karyesinin zeamet sahibi olan Feyyaz Bey'in gelirlerine dahildir. 1523'te ise bu miktar 2.565 olup bunun 1.800'ü Sincar merkezine (nefs) ve 765'i ise Telafer nahiyesine aittir. Gelir dağılımı ise muhtemelen 1518'de olduğu gibidir. 1567'ye gelindiği zaman sancak merkezinin ihtisabı diğer gelirler arasında sayıldığından dolayı sadece Telafer nahiyesinin ihtisap geliri olarak 2.700 akçe kaydedilmiştir. Her iki gelirde sancakbeyi hasılı arasında zikredilmektedir. Aynı dönemlerde Diyarbekir Vilayeti içerisinde en yüksek ihtisap geliri Amid sancağı olup bu durum aynı zamanda sancağın gelişmiş bir ticaret ağına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca 1540'tan sonra 36.000 akçelik ihtisap geliri ile Musul bölgede önemli bir ticaret noktası olarak öne çıkmaktadır.⁸²⁵

Tablo 22: Sincar'da Ticari Faaliyetler ve Bunlardan Tahsil Edilen Gelir Miktarı

Yıl	Ticari Amaçla Alınan Bâc ve Tamgalar	İhtisâb

⁸²³ Rauben Levy, "Muhtesib", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1979, s.532; Mehmet Zeki Pakalın, "Muhtesip", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s.572.

⁸²⁴ Hülya Taş, "İhtisâb Mukâta'ası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği, s.416.

⁸²⁵ Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, s.385-386.

1518	13.000 (yük vergisi)	6.000
1523	6.800 (koyun vergisi), 7.171 (Yük ve kervan koruyuculuğu), 500 (hayvan derisinden), 12.240 (koyun, yük ve kervan koruyuculuğundan) ⁸²⁶ Toplam: 26.711	2.565
1567	28.000 (koyun, yük, kervan koruyuculuğu ve ihtisab), 12.600 (yük, koyun ve kervan koruyuculuğu), 2.200 (koyun vergisi), 2.500 (yük vergisi) Toplam: 45.300	2.700

4.7. SOSYAL HAYATA DAİR: ARIZİ VERGİLER

Tahsil zamanı ve alınacak miktarı kesin olmayan, sosyal hayatta meydana gelebilen çeşitli hadiselerle ilgili olarak değişiklik gösteren vergilerdir. Evlilik (resm-i arus), suç işleme (cerime), toprak sahibi olma (resm-i tapu), hayvanının başkasının tarlasına girme, zarar verme (deştbani) gibi vukuatlara bağlı olan bu vergiler kimi zaman ayrı ayrı olarak kimi zaman ise tek başlık altında kaydedilmişlerdi. Bu başlık altında resm-i arus, tapu ve deştbanı, niyabet, cürm u cinayet, yave ve kaçgun, bad-ı heva, beytülmal, mal-i gaib ve mal-i mefkud gibi sosyal hayatı ilgilendiren ve önceden muayyen bir miktarı olmayan vergi türlerine değineceğiz. Söz konusu bu vergiler ele aldığımız dönem içerisinde kayıtların ait olduğu yıllara göre kimi zaman müstakil kalemler altında

⁸²⁶ Hatuniye karyesinin ticari faaliyetleri ile ilgili tüm hasılı bir arada verilmiş olup bunlar arasında boyahane geliri de vardır. 1518’de Hatuniye karyesinin boyahane geliri 1.500 akçe olup 1523’te de bu civarda olduğunu tahmin ediyoruz. Dolayısıyla ticari faaliyetler ile ilgili toplam hasılın yaklaşık 25.000 olduğu ifade edilebilir.

kim zaman da tamamı bad-ı heva ismi ile ifade edilmiştir.⁸²⁷ İfade edildiği gibi miktarı hususunda önceden ne kadar alınacağı belli olmayan bu vergileri tahrir yazıcıları yerleşim yerinde yaşayan hane sayısına göre hesaplar ve defterlere yazardı.⁸²⁸ Peki tahrir eminleri neyi ölçü alarak bu miktarı belirlerdi? Bu sorunun cevabı muhtemelen tahrir yazıcılarının bu sayıyı önceki yıllarda işlenen suç oranına göre hesapladığı ve tahmini bir sayı kaydettiği yönündedir.⁸²⁹ Tamamen örfi kaynaklı olan bu vergiler 1518’de Sincar’da ayrı ayrı kalemler halinde değil *bâd-ı hevâ* adı altında kaydedilmiş olup toplam 22.526 akçedir. Sancak kanunnamesinden anlaşıldığı kadarıyla bu miktarın içerisine ceraim, tapu ve deştbanî ile arus gibi vergi türleri dahildir. Daha önce de belirtildiği üzere söz konusu tutarın tahmini olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bu tahmini rakamın M. Ali Ünal’ın da ifade ettiği gibi diğer gelirler hesaplandıktan sonra toplamı yuvarlamak amacıyla kullanılmış olma ihtimali olduğu görülmektedir.⁸³⁰ Örneğin Kara Ali köyünün toplam bad-ı heva dışındaki hasılı 7.812 iken bad-ı heva resmine 188 akçe yazılıp sayı 8.000’e yuvarlanmıştır. Benzer şekilde Şihabiye köyünde de toplam hasıl 6.715’ten bad-ı hevanın eklenmesiyle sayı 7.000’e yuvarlanmıştır. Bu noktada nüfus faktörünün bu sayıyı belirlemede bir derece arka planda kaldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Kara Ali köyünün toplam nefer sayısı 42 iken (hane+mücerred), hemen akabinde gelen Şihabiye köyünün toplam neferi 22 olmasına rağmen bad-ı hevası 285 akçe olarak yazılmıştır. Bu durumda rakamın belirlenmesinde elbette nüfus ta etkili bir faktör fakat bunun tek başına yeterli bir etken olmadığı başka unsurların da bu sayıyı belirlemede göz önünde bulundurulduğu ifade edilebilir. Ancak sayının ziyade yazılmaması ve beyler, subaşılar, beylerbeyiler tarafından bu vergiye el konulup suistimal edilmemesi hususu 1540 tarihli vilayet kanununda belirtilmiştir.⁸³¹ 1518’de bad-ı heva grubuna dahil edilen tüm arizi vergilerin yekünü toplam sancak hasılatının %4,15’ini oluşturmaktadır. 1523’te ise bu kalemler ayrı ayrı yazılmış ve aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 23: 1523’de Arizi Vergiler

⁸²⁷ Halil Sahillioğlu, “Bâd-ı Hevâ”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.IV, s.416-418.

⁸²⁸ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, s.232.

⁸²⁹ Özer Ergenç, *XVI. yüzyıl Sonlarında Bursa*, s.156.

⁸³⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.148.

⁸³¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri V*, İstanbul 1992, s.451.

Vergi Kalemi	Miktar (fi sene)
Beytu'l mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı surh-serân ⁸³²	3.000
Resm-i hane-i Ekrâd ve Arab ki 'an cürm (ü) cinayet ve 'aded-i ağnâm vesaîr rusûm ⁸³³	1.000
Cerîme ve 'arûsiyye-i mu'âfan ve 'aded-i ağnam-ı âşiyân ve sipâhîyan ki 'an sınorı? ⁸³⁴	1.500
Resm-i 'arûsiyye-i duhterân-ı sipâhîyan ⁸³⁵	60
Yave ve Kaçgun ⁸³⁶	1.500
Cerîme ve nısf-ı 'arûsiyye ⁸³⁷	500
Niyâbet-i karye-i Hatuniye 'an nısf cerîme ve 'arûsiyye ⁸³⁸	864
Niyâbet-i kur'a-i mezkûr ve? ⁸³⁹	7.973
Niyâbet-i nâhiye-i Til'afer 'an nısf-ı cerîme ve 'arûsiyye ⁸⁴⁰	1.359

⁸³² BOA, TT.d. 998, s.64.

⁸³³ BOA, TT.d. 998, s.64.

⁸³⁴ BOA, TT.d. 998, s.64.

⁸³⁵ BOA, TT.d. 998, s.65.

⁸³⁶ BOA, TT.d. 998, s.65.

⁸³⁷ BOA, TT.d. 998, s.65.

⁸³⁸ BOA, TT.d. 998, s.67.

⁸³⁹ BOA, TT.d. 998, s.66.

⁸⁴⁰ BOA, TT.d. 998, s.68

Toplam	17.756
---------------	---------------

Tabloda belirtildiği şekilde 1518'in aksine 1523'te bad-ı heva türü vergiler ayrı ayrı kalemler halinde belirtilmiştir. Hatta sipahilerin kızlarından alınması öngörülen arus vergisi dahi ayrı olarak belirtilmiştir. 1523'te toplam 17.756 akçe olarak tespit edilen bu bad-ı heva türü vergilerin sancak hasılı içerisindeki oranı %3,23'üne tekabül etmektedir. 1567'ye gelindiği zaman bu tür arızı vergilerin üç kalemde yazıldığı görülmektedir ki bunlar resm-i arus, tapu ve deştbanî ile bad-ı heva vergileridir.

Tablo 24: 1567'de Arızı Vergiler

Vergi Türü	Hasıl
Resm-i 'Arûs	6.918
Tapu ve Deştbanî	8.640
Bâd-ı Hevâ	28.008
Toplam	43.566

Tablodan da görüleceği üzere en yüksek geliri bad-ı heva vergisi oluşturmaktadır. Bu vergi sekiz yerde cürm u cinayet ile birlikte yazılmış diğer tüm yerlerde ise sadece bad-ı heva ismi ile kaydedilmiştir. Bu nokta da akla şöyle bir soru gelmektedir: neden bu sınırlı sayıda yerde bad-ı heva özellikle cürm ve cinayet ile belirtilip diğer yerlerde belirtilmedi? Bu durumun muhtemel açıklaması tahrir eminlerinin kayıt tutma tarzı ile alakalı olmalıdır. Çünkü cürm ve cinayet kaleminin ayrıca yazılmadığı yerlerde de bu tür suçlardan alınan bedellerin bad-ı heva vergisinin içinde dahil edildiği açıktır. Aksi takdirde bu yerlerde hiç suç işlenmemiş olduğu gibi gerçekçi olmayan bir sonuç ortaya çıkar ki bu durum insanın dahil olduğu bir sistem ve toplumun sosyal yapısı ile bağdaşmamakta dolayısıyla gerçekçi bir ihtimal gibi görünmemektedir. Bad-ı hevanın en fazla tahsil edildiği yerlerde dikkat çekicidir. Toplam nefer sayısı (hane+mücerred) 604 olan Hatuniye karyesi için 7.400 akça vergi tahsili öngörülmüş iken bu sayıyı nefer sayısı 792 ve bad-ı heva vergisi 5.000 olan Telafer nahiyesi takip etmektedir. Bununla birlikte 985 Müslüman ve 98 nefer gayrimüslim olan şehir merkezi için yazılan bad-ı

hevanın miktarı sadece 1.531 akçedir. Benzer şekilde 116 neferi olan ve sadece hayvancılıktan hasılı olduğu için konargöçer bir aşiret olduğu düşünülen Cemaat-i Şir Beğ'den 1.000 akçe bad-ı heva ve cürm u cinayet vergisi kaydedilmiştir. Tüm bu hususlar birlikte göz önünde bulundurulduğu zaman söz konusu vergi türlerinde tahmini miktarların belirlenmesinde sadece nüfus faktörünün en önemli unsur olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum yalnızca bad-ı heva için değil aynı zamanda resm-i arus ile tapu ve deştbanı vergileri için de geçerlidir. Nitekim şayet nüfus belirleyici faktör olsaydı nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu şehir merkezinde bu vergi miktarları en yüksek düzeyde kaydedilmiş olması gerekirdi.

Tablo 25: 1567'de Arızı Vergilerin En Yüksek Miktarda Tahsil edildiği Yerler

Yer- Nefer ⁸⁴¹	Bâd-ı Hevâ	Resm- 'Arûs	Tapu ve Deştbanı	Mahsûl-ı Beytu'l Mâl ve Mâl-ı Gâib ve Mâl-ı Mefkûd
Sincar Şehri (1083 nefer)	1.531	250	250	6.000
Telafer Nahiyesi (792 nefer)	5.000	1.318	800	-
Hatuniye Karyesi (604)	7.400	1.000	1.000	-
Hiyâl Karyesi (487)	1.100	600	300	-

Bad-ı heva'dan sonra en yüksek miktarda tahsil edilen vergi tapu ve deştbanıdır. Tapu resmi geliri sipahiye verilen ve çiftlik sahibi reayanın bir defaya mahsus olmak üzere sipahiye verdiği resimdir.⁸⁴² Miri arazinin tasarrufu karşılığında reayadan alınan bu vergi köylünün haklarını ve aynı zamanda toprak düzeninin sağlanması açısından da

⁸⁴¹ Burada nefer başlığı altında hane ve mücerred sayılarının toplamı kastedilmektedir.

⁸⁴² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.151

önemlidir.⁸⁴³ Ayrıca kanunnamelerde belirtildiği üzere ev yeri tapusu için de yine sipahiye belirli miktarda ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁴⁴ 1518 ve 1523'te muhtemelen bad-ı heva resmi içerisinde bulunan bu vergi 1567'de 'tapu ve deştbanî' şeklinde müstakil bir kalem halinde kaydedilmiştir. Tapu ile beraber kaydedilen deştbanîlik ise kır bekçiliği anlamına gelmekte ve bağ, bahçe tarla gibi ekili yerlerin hayvanların zararından korumakla görevlidirler. 1518 yılına ait sancak kanunnamesinde bu vergi ceraim-i hayvanat ismi ile zikredilmiş ve “*ve cerâim-i hayvanât içün dahi ya at veya sığır ekine girüb ziyanlık eylese, her sığır veya at başına beşer akçe cürmin alalar. Ve ekin sahibinün ziyanlığın dahi hayvanat sahibinden ödedeler. Ve her davar başına beşer ağaç dahi uralar*”⁸⁴⁵ şeklinde hayvan ve hayvanın sahibinin ödemekle yükümlü olduğu ceza belirtilmiştir. 1540 tarihli Diyarbekir vilayet kanununda ise bu kez resm-i deştbanî ismi ile aynı ceza hükmü yer almıştır. Kanunname de ayrıca eğer hayvan zarar ve ziyanlık bir durum yapmadı ise reayadan bir akçe bile alınmaması hususu vurgulanmıştır.⁸⁴⁶ Kayıtlarda resm-i arus, resm-i arusiyye, arusane veya gerdek resmi olarak geçen vergi⁸⁴⁷ türünden 1567'de 6.618 akçe tahsil edilmesi öngörülmüştür. Evlenecek kadından alınan bu verginin miktarı kadının evli veya bekar olma durumuna göre farklılık göstermektedir. Evlenen kişi kız ise altmış ve dul ise otuz akçe vermektedir.⁸⁴⁸ Bu verginin yarısının sipahiye ve diğer yarısının sancakbeyine kaydedilmesi gerektiği vilayet kanununla belirtilmiştir.⁸⁴⁹

1567'de toplumsal hayatın doğal bir sonucu olarak meydana gelen ve arızı vergileri meydana getiren vergilerin toplamı 49.566 akçe olup bu miktar toplam sancak hasılatının %5,02'sini oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu oran 1518'deki veriler ile benzerlik göstermekte ve nüfus artışına bağlı olarak bu oranlarda paralel bir artış meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Tablo 26: Sincar'da Arızı Vergiler ve Yıllara Göre Miktarı

⁸⁴³ Yunus Koç, “16. Yüzyılda Tarımda Yatırım Maliyeti Sorunu Ya da “Resm-i Tapu” ve Öküzlük Fiyatlarına Dair Bazı Gözlemler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, S.17, 2012, s.141.

⁸⁴⁴ 1584 tarihli İç İl livası kanunu Bkz. Ömer Lütfi, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Kanunlar*, C.I, s.49.

⁸⁴⁵ BOA, TT.d. 64, s.325.

⁸⁴⁶ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 5. Kitap 2. Kısım Kanuni Devri Eyalet Kanunnameleri, s.447.

⁸⁴⁷ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, s.506.

⁸⁴⁸ BOA, TT.d. 64, s.325.

⁸⁴⁹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 5. Kitap 2. Kısım Kanuni Devri Eyalet Kanunnameleri, s.447.

Yıl	Arızı Vergi Miktarı	Sancak Hâsılı İçerisindeki Yüzdelik Oranı
1518	22.526	%4,15
1523	17.756	%3,23
1567	49.566	%5,71

4.8. HAYIR PEŞİNDE: VAKIF ESERLER

Klasik Osmanlı şehirinde vakıflar sadece dini bir anlam taşıyan hayır kurumları değil aynı zamanda kentin imarı ve altyapı gibi toplumsal düzen içerisinde de belli bir role sahip yapılar arasında yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında bir şehirdeki vakıflar cami, zaviye, medrese, han, hamam ve köprü gibi şehrin hem imar hem de fiziki dokusunu şekillendiren yapılar meydana getirmektedir. Vakıflar aracılığı ile bu yapıların gelir ve giderleri sağlanarak bu yapıların yaşatılması sağlanmaktadır.

Bir şehirdeki vakıf yapılarının sayısı sosyo-ekonomik durum ve nüfus gibi etkenlere bağlı olarak değişmektedir. Bununla birlikte şehir nüfusunun inanç yapısı da bu tür yapıların sayısının az veya çok olmasında zaman zaman etkilidir. İslam tarihinde olduğu gibi Osmanlı yapısı içerisinde de önemli bir yer tutan vakıf sistemi hukuki bir müessese olup kendi sistemi içerisinde barındırdığı hukuki düzenlemeler sayesinde uzun zamanlar boyunca varlığını devam ettirmiştir.⁸⁵⁰

XVI. yüzyılda Sincar sancağındaki vakıf eserlerin sayısı Musul ve Ruha gibi yakın coğrafyada yer alan sancaklar ile mukayese edildiğinde nispeten daha düşük bir sayıda kalmaktadır. Bu durumun sancağın demografik özellikleri, inanç yapısı ve sosyo-ekonomik durumu ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Osmanlı dönemi Sincar’a ait vakıf eserlerine dair ilk bilgilere kesin tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte Sultan Süleyman döneminin (1520-1566) ilk hakimiyet yıllarına tekabül eden bir icmal defterinde rastlanmaktadır. Bu defter de Sincar’a ait bilgilerin özeti verildikten sonra Sincar’daki bazı vakıflar ve onların gelir kalemleri

⁸⁵⁰ Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi”, *Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)*, Yeni Türkiye Yayınları, S.32, Ankara 2000, s.534-535.

sıralanmıştır.⁸⁵¹ Osmanlı idaresine geçtikten sonra da birtakım yeni vakıflar kurulmuş olsa da 1523'teki tahrirde var olan vakıf eserlerin çoğunun Osmanlı hakimiyeti öncesinde tesis edilmiş vakıflar olduğunu ve bu vakıfların varlıklarını ve statülerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu vakıflara ait vakfiyelerin günümüze ulaşmaması da bunlar hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmayı zorlaştırmaktadır. Bu tesislerin Osmanlı öncesi tarihine dair tek bilğimiz malikane sahiplerinin mülklerinin tamamını veya bir kısmını hayır eserleri yararına gelir olarak bağışlamaları/vakfetmeleri şeklinde gerçekleşmiştir. Benzer bir durumun XVI. yüzyılda Harput sancağındaki vakıflar için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁵² Sincar da çeşitli hayır kurumları için farklı amaçlar ile inşa edilmiş vakıflar mevcuttur. Cami ve Mescid vakıfları, zaviye vakıfları, türbe ve mezar vakıfları gibi farklı kategoride vakıflar mevcuttur. En yaygın kategori ise zaviye vakıfları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sincar sancağında tespit edilebilen vakıf cami ve mescid sayısının oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Nitekim sancakta Sincar Camii ve Gafariye Mescidi dışında bir vakıf eser kaydına rastlanılmamaktadır. Bu sayı Sincar'ın çevresinde bulunan diğer sancaklardaki cami ve mescid sayısına göre düşük kalmaktadır. Örneğin bu tarihte Ruha'da 34 cami ve mescid var iken⁸⁵³ Musul'da 53 cami ve Mescid bulunmakta idi.⁸⁵⁴ Bu yerlere kıyasla Sincar'daki vakıf eserlerin azlığı nispeten İslami kurumsal yapıların zayıflığına ve demografik yapının inanç yapısı gibi toplumsal dinamiklerin farklılığını ortaya koymaktadır. Cami ve mescid gibi vakıf eserlerin azlığı ekonomik yapının yanı sıra özellikle Sincar'daki nüfusun dini yapısıyla alakası olduğu tahmin edilmektedir. Zira sancak nüfusunun önemli bir kısmı, her ne kadar mezkur dönemde henüz İslam dini çerçevesinde kabul edilmişse de bu inançla güçlü bir bağ kurmadıkları anlaşılan Yezidilerden müteşekkildi.

Sincar Camii

Şehirlerin hem fiziki yapısı hem de sosyal yapısı üzerinde cami ve mescit gibi yapılanmaların önemli bir rolü vardır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Sincar'daki bazı vakıflar Osmanlı idaresinden önce de mevcuttu. Her ne kadar caminin yapım tarihi ve fiziki özellikleri gibi ayrıntılı bir bilgi bulunmasa da Sincar Camisinin muhtemelen

⁸⁵¹ BOA, TT.d 998, s.68-69.

⁸⁵² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s.206.

⁸⁵³ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.170.

⁸⁵⁴ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.108-123.

Osmanlı idaresinden önce tesis edilmiştir.⁸⁵⁵ Genel olarak XVI. Yüzyıl kayıtları boyunca Sincar Camii vakfının gelişmiş vakıflar arasında yer aldığı ifade edilebilir. 1523 tahririnde Cami vakfında görevli imam, hatib, ferraş, bevvab, muallim ve huffaz gibi görevlilerin maaş ve giderlerin karşılandığı tüm gelirler bağ ve asiyab gibi gayrimenkullerden sağlanıp 1565'te bu bağ ve gayrimenkuller sabit olmakla beraber bağların sayısı nispeten biraz daha artmış olmakla beraber çoğunun harap halde olduğu belirtilmiştir.⁸⁵⁶

Tablo 27: Sincar Camii Vakfının Gelir Kalemleri

Gelir Kalemi	Yıl-Akçe	
	1523 ⁸⁵⁷	1565 ⁸⁵⁸
İcâre-i bağ-ı veled-i Temur	300	300
İcâre-i bağ-ı Çelebioğlu der karye-i Şihabi	400	Belirtilmemiş ⁸⁵⁹
İcâre-i bağ-ı Şahzâde Hatun der karye-i Kabayış	100	120
İcâre-i bağ-ı Köse İvaz der karye-i Mübareki	200	Belirtilmemiş
İcâre-i bağ-ı Ağca Mehmed der karye-i Sultan	Belirtilmemiş	Hâlî

⁸⁵⁵ Alpay Bizirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s.45.

⁸⁵⁶ *Vakf-ı mezbûrun bağlarının ekseri harâb olub defter-i 'atikde mukayyed olan hâsıdan küllî nuksân olub min ba'd harâbe müşerref olan olan bağlar ber vech-i münâsefe verilmesi vakfa enfa' olunmağın ehl-i şer' ve ... ma'rifetiyle münâsafaya verilmekle kaydolundu.* BOA, TK.GM.d 376, vr.51b.

⁸⁵⁷ BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁵⁸ BOA, TK.GM.d. 376, vr. 51b-52a; BOA, TK.GM.d. 2365, s.142.

⁸⁵⁹ Tabloda yer alan verilerde “yok” ifadesi, ilgili tarihte o gelir kaleminin mevcut olmadığını, “belirtilmemiş” ibaresi ise gelir kaynağının var olduğunu ancak bu kaynaktan elde edilen gelirin miktarının kayda geçirilmediğini göstermektedir.

İcâre-i bağ-ı Mevlâna ⁸⁶⁰ Abdurrahman der nefs-i Sincar	800	Belirtilmemiş
İcâre-i bağ-ı Mevlâna Sincarî ⁸⁶¹	300	350
İcâre-i bağ-ı Han Ağa der Sincar	1.000	Belirtilmemiş
İcâre-i bağ-ı Şah Ağa der Sincar	700	Belirtilmemiş
İcâre-i zemin bağ der Sincar	300	480
İcâre-i nısf âsiyab-ı Mehmed der nehr-i Surlak	740	360 (hâliyâ harâbedir)
İcâre-i âsiyab-ı Sinan Ağa	2.160	Yok
Mahsul-ı bağ der nezd-i mescid benâm-ı ...	Yok	Belirtilmemiş
Âsiyab-ı Şah Ağa der karye-i Til	Yok	Belirtilmemiş
Bağ ve zemin-i ...	Yok	80
Mahsul-ı bağ-ı Baba Ali 2 kıt'a	Yok	24
Mahsul-ı bağ-ı Serat(?)	Yok	440
Mahsul-ı bağ -ı Rabük (?)	Yok	140
Mahsul-ı bağ -ı Dabir (?)	Yok	200

⁸⁶⁰ 1523 tarihli kayıtlarda “Mevlâna” şeklinde kayd olunan iki isim 1565 tarihli kayıtlarda “Molla” şeklinde yazılmıştır. Her iki kelime aynı anlamı taşımaktadır.

⁸⁶¹ Aynı bağ olduğunu tahmin ettiğimiz bu bağın ismi 1565'te “bağ-ı Molla Musa der Sincar” şeklinde kaydedilmiştir.

Mahsul-1 bağ -1 Dilenci	Yok	200
Mahsul-1 bağ -1 Debbaghâne	Yok	180
Dükkân 3 bâb	Yok	240
Haric bağat der nezd-i bağ-ı Şah Ağa	Yok	500
Toplam	8.000	3.614

1523'te caminin toplam 7.000 akçelik bir geliri vardır.⁸⁶² 1523 tarihli kayıtlarda mevcut olan bağ ve gelirlerin Sinan Ağa değirmeni (asiyabı) hariç olmak üzere 1565 yılı tahririnde de varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bununla birlikte 1565 yılına gelindiğinde cami vakfına ait yeni bağ, değirmen ve dükkan gibi ek gelir kaynaklarının ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak bu tarihte söz konusu bağların çoğunun harap durumda olması nedeniyle vakıf gelirlerinin nispeten düşük seviyede kaldığı dikkat çekmektedir. 1565 tarihli vakıf tahririnde kaydedilen veriler, 1567 tarihli mufassal tahririn Sincar'a ait kısmın son sayfasında da yer almakta olup burada Sincar Camii'ne dair aktarılan bilgilerin 1565 yılına ait kayıtlarla örtüşmektedir.⁸⁶³

Tablo 28: Görevliler ve Giderler

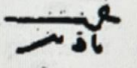
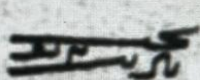
Gider Kalemi	Günlük akçe	
	1523 ⁸⁶⁴	1565 ⁸⁶⁵
Cihet-i İmâmet	3	3
Cihet-i Hitâbet	3	3
Cihet-i Ferrâş	1	1

⁸⁶² Bu sayı defterde 8.000 şeklinde kaydedilmiştir. Fakat gelirler hesaplandığı zaman sayı 7.000 olarak çıkmaktadır. BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁶³ BOA, TK.GM.d. 59, vr. 181a.

⁸⁶⁴ BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁶⁵ BOA, TK.GM.d. 376, vr. 51b-52a; BOA, TK.GM.d. 2365, s.142.

Cihet-i 	2	
Cihet-i Tevliyet ve Nezâret	4	3
Cihet-i Mu'allim ve Huffâz	4	3 (muallim)
Cihet-i Revgan ve Hasır	-	1
Cihet-i Cibâyet	-	1
Cihet-i 	-	2
Senelik Toplam: 6120	Günlük toplam: 17	Günlük toplam: 17

Ayrıca gider kalemleri arasında iki mahalle mescidi bulunmakta olup buradaki görevliler için günlük toplam 5 akçelik gider karşılanmıştır. Bu giderler ile birlikte senelik masraf 7.920'ye çıkmaktadır.⁸⁶⁶ 1565'te 1523'e nazaran vakfın nispeten gelişip farklılaştığı görülse de gelir kalemlerindeki miktar artmamıştır. Bu durum yukarıda ifade edildiği üzere vakfa gelir olarak bağışlanan bağlarının çoğunun harap olması ile ilgilidir. Giderler ise aynı kalmıştır. 1523'te giderden daha fazlasını oluşturan gelirler 1565'te eksik kalmaktadır. Eksik kalan kısımların nasıl tamamlandığı ise belli değildir.

Gaffariye Mescidi

İlk tahrirlerde kaydı bulunmayan bu mescit 1565'te bir mektephane ile beraber kaydedilmiştir. Mescidin Sincar sancağı Osmanlı idaresine girdikten sonra inşa edildiği tahmin edilmektedir. İki kişinin vakfettiği bağlardan elde edilen ve toplam 1160 akçe olan mescidin gelir kaynaklarının imam ve müezzinlere sarf olunması belirtilmiştir.

Tablo 29: Gaffariye Mescidi Gelir Kalemleri

Gelir Kalemi	Miktar/Akçe
---------------------	--------------------

⁸⁶⁶ BOA, TK.GM.d. 376, vr. 51b.

Bağ-1 Küçük	160
Bağ-1 Hacı İbrahim 3 kıt'a	1000
Toplam: 1.160	

Cami ve mescid vakıflarının yanı sıra Sincar'da en yaygın vakıflar zaviye vakıflarıdır. Diğer dinlerde benzer yapıların olmasının yanı sıra İslam dünyasında da tasavvuf akımının doğuşuna paralel olarak görülüp IX-XIII. yüzyıllar arasında yayılıp gelişmeye başlayan⁸⁶⁷ ve Anadolu'nun fethi ve İslamlaşma sürecinde de önemli bir rol oynayan mamafih bir nevi manastır görevi gören zaviyeler⁸⁶⁸ Osmanlı toplum hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı döneminde çeşitli işlevleri ve anlamlar taşıyan bu yapıların çoğunlukla geçit, derbent ve yol üzerinde bulundukları ve buralardan geçip giden yolculara yiyecek ve içecek gibi temel ihtiyaçlarının giderildiği ve barınma yeri sağladığı bilinmektedir.⁸⁶⁹ Bu tür yapılar Sincar örneğinde de olduğu gibi hayırseverler tarafından tesis edilen vakıflardan elde edilen gelirler aracılığıyla faaliyetlerini sürdürmektedir. Özellikle bu yönüyle öne çıkan bu yapılar, hemen hemen her bölgede var olmakla birlikte kimi yerlerde yoğunluk kazanır iken kimi yerlerde ise daha az varlık göstermiştir. Sincar'da bulunan vakıf zaviye sayısı cami ve mescid sayısına göre nispeten yüksektir. Tahrir kayıtlarından ulaşılan zaviye sayısı dokuzdur.

1.Abdulkadir Geylani Zaviyesi

Sincar'daki en büyük zaviye olan Abdülkadir Geylani Zaviyesi vakfı Osmanlı hakimiyetinden önce kurulmuş olması muhtemel vakıflardan biri olup XVIII. yüzyıla ait kayıtlarda da varlığını sürdürdüğü görülmektedir.⁸⁷⁰ 1523 tarihli tahrirde bu vakfın zikredilmesi onun Osmanlı öncesi tarihte inşa edildiğini ve varlığını koruduğuna işaret etmektedir. Vakfın işleyişi ve görevlileri hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olunmamakla birlikte XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu tahmin edilen⁸⁷¹ ve Diyarbekir Vilayeti'ndeki vakıfların icmali olduğu düşünülen bir defterde zaviyede üç nefer kişinin

⁸⁶⁷ Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel tarih açısından bir deneme)", *Vakıflar Dergisi*, S.12, Ankara 1978, s.247-248.

⁸⁶⁸ Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, Hamle Yayın-Dağıtım, İstanbul 2000, s.13.

⁸⁶⁹ Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel tarih açısından bir deneme)", s.250.

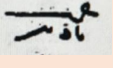
⁸⁷⁰ VGM, 267, s.94.

⁸⁷¹ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.10.

bulunduğu ve bunların günlük yevmiyesinin on bir akçe olduğu senelik giderin ise 3.960 olduğu kaydedilmiştir.⁸⁷²

Vakıf yapılar açısından zengin olmayan Sincar'daki bu zaviye en büyük vakıf yapılarından biridir. Nitekim sancaktaki en büyük köylerden biri olan Hiyal'de bulunan bu vakfın gelirleri günümüzde dahi bölge halkı nezdinde büyük hürmet gören Kadiri tarikatının kurucusu adına tesis edilen söz konusu zaviye vakfına tahsis edilmiştir. 1523 yılına ait kayıtlarda Hiyal köyünün malikane hissesinden 7.052 akçelik gelir zaviyenin masraf ve giderlerine aktarılmıştır.⁸⁷³ Bu durum hem Sincar'daki dini-sosyal hayatın şekillenmesinde tasavvufî yapının önemi hem de bir vakıf kurumunun oluşumunda bölgesel dini figürlerin rolüne de vurgu yapmaktadır. 1565'te ise 33.952 akçe ile geliri yaklaşık iki katına çıkmıştır.⁸⁷⁴ Bununla birlikte gider miktarı da artmasına rağmen yine de 5.512 akçe bütçe fazlası vermiştir.⁸⁷⁵

Tablo 30: Abdülkadir Geylani Zaviyesi Gider Kalemleri

Gider Kalemi	Günlük Akçe	
	1523 ⁸⁷⁶	1565 ⁸⁷⁷
Cihet-i Hitâbet	2	2
Cihet-i İmâmet	-	2
Cihet-i 	2	2
Cihet-i Tevliyet	2	5
Cihet-i Rakâbe	1	3
Cihet-i Revgan ve Hasır	-	1
Cihet-i Meşîhat	-	2

⁸⁷² BOA, MAD.d. 4540, s.25.

⁸⁷³ BOA, TT.d. 998, s.67

⁸⁷⁴ BOA, TK.GM.d. 376, vr.51a; BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.358b.

⁸⁷⁵ BOA, TK.GM.d. 376, vr.51a.

⁸⁷⁶ BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁷⁷ BOA, TK.GM.d. 376, vr.51b-52a; BOA, TK.GM.d 2365, s.142.

Cihet-i Ferrâş	-	1
Cihet-i Vekîl-harc ve Keyyal	-	2
Cihet-i Kitâbet	-	2
Harc-ı ta'âm	13	57
Toplam	20	79

XVI. yüzyıla ait kayıtlarda Hiyal karyesinden elde edilen gelirlerin zaviye için tek ve en büyük gelir kaynağını oluşturmaktadır. Kayıtlardan tespit edilen veriler zaviyenin gelir ve giderlerinin birbirini dengelediğini hatta gelirlerin giderleri aşarak fazlalık verdiğini ortaya koymaktadır.

1565'te en fazla gideri 20.520 ile çeşitli yemek giderleri oluştururken aynı tarihte görevliler için 7.920 akçelik gider oluşmuştur. Toplam gelirin 33.952 akçe olduğu bu dönemde toplam gider 28.440 akçedir. Dolayısıyla 5.512 akçe fazla kalmıştır. İfade ettiğimiz gibi zaviyeler özellikle yolcular için barınma yeri sağladığı gibi aynı zamanda karınlarını doyurabilecekleri mekanlardı. Bu bağlamda zaviyenin gider kalemleri arasında yer alan harc-ı taam arasında et (guşt), buğday (hınta), yağ (revgan), yoğurt (mast) gibi yiyecek ve aşçılar (tabbah) gibi kişilerin günlük yevmiyeleri kaydedilmiştir.⁸⁷⁸

2.Şeyh Burhan Zaviyesi

1523 yılı kayıtlarında da yer alan Şeyh Burhan zaviyesi Merc köyü yakınlarında yer almaktadır. Küçük bir zaviye olduğu anlaşılan bu yapının gelir kaynağını 1523'te 400 akça ile bir bağ oluşturur iken⁸⁷⁹ 1565 ve 1567'de bu bağın bir kısmı harap olmasına karşın içerisinde yapılan ziraat neticesinde 800 akçelik bir gelir kaynağı sağlanmıştır. Bu gelirin ayende ve revende olarak tanımlanan gelip giden yolcular için kullanıldığı kaydedilmiştir.⁸⁸⁰

3.İmam Tahir Zaviyesi

⁸⁷⁸ BOA, TT.d. 998, s.68; BOA, TK.GM.d. 376, vr.51a.

⁸⁷⁹ BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁸⁰ BOA, TK.GM.d. 376, vr.51a.

Sincar yakınlarında yer alan bu zaviyenin de oldukça küçük ölçekli olduğu görülmektedir. 1523'te bir bağdan 150 akçelik bir gelir sağlanan zaviyenin⁸⁸¹ 1565'te geliri iki kat artmış ve 300 akçe olarak kaydedilmiştir. Bu gelirin de yine gelip giden yolculara sarf olunması belirtilmiştir.⁸⁸²

4.Şeyh Dimaş (?) Zaviyesi

1523'te bir bağdan 100 akçelik bir gelire sahip olan bu zaviye⁸⁸³ 1565'te aynı bağdan iki katı bir gelir ile 200 akçelik bir gelire sahiptir. Bu gelirin diğer zaviyelerde olduğu gibi gelip geçen yolcular için sarf olunduğu kaydedilmiştir.⁸⁸⁴

5.Pir Zekeriyya Zaviyesi

Sincar şehri yakınlarındaki bir bağdan 1523'te 500 akçelik bir gelir sağlanan zaviyenin⁸⁸⁵ daha sonraki kayıtlarda da aynı bağdan 1000 akçelik bir geliri vardır. Bu gelir benzer şekilde zaviyenin amacıyla uyumlu olarak ayende ve revendeye sarf olunmuştur.⁸⁸⁶

6. İmam Said Zaviyesi

Telafer nahiyesinde bulunan bu zaviyeye ait iki bağın mahsulünden toplam 60 akçe gelir kaydedilmiş iken⁸⁸⁷ bu gelir 1565'te 80 akçe olmuştur. Gelir ayende ve revendeye sarf olunmuştur.⁸⁸⁸ Bunların yanı sıra 1576'de yine Telafer merkezinde bu zaviyeye ait bir çiftlik arazinin olduğu halihazırda bir şeyh tarafından tasarruf edildiği ve padişah beratı ile bu çiftliği her kim tasarruf eder ise geliri ile gelip geçen yolculara sarf edilmesi gerektiği kayıt altına alınmıştır.⁸⁸⁹ Vakıf icmal defterinde bu vakıfta bir nefer kişinin görevli olduğu ve günlük bir akçeden senelik 360 akçelik gideri olduğu kaydedilmiştir.⁸⁹⁰

7.Kubad Ali Zaviyesi

Her iki dönem içinde bağ gelirinden 100 akçe gelir sağlanmış ve bu gelirin zaviyenin mum (şem') ve hasırları için sarf olunması kaydedilmiştir.⁸⁹¹

⁸⁸¹ BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁸² BOA, TK.GM.d. 376, vr.51a; BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr.336b.

⁸⁸³ BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁸⁴ BOA, TK.GM.d. 376, vr.52a.

⁸⁸⁵ BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁸⁶ BOA, TK.GM.d. 376, vr.52a.

⁸⁸⁷ BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁸⁸ BOA, TK.GM.d. 376, vr.52a.

⁸⁸⁹ *Her kim berât-ı pâdişâhî ile mutasarrıf olursa âyende ve revendeye sarf edüp ta'am verir.* BOA, TK.GM. TT.d. 60, vr. 363b.

⁸⁹⁰ BOA, MAD.d. 4540, s.25.

⁸⁹¹ BOA, TK.GM.d. 376, vr.52a.

8. Şems Ömer Zaviyesi

Hazret-i Osman'ın oğlu olarak yazılan ve Telafer merkezinde bulunan bu zaviyenin 1523 ve 1565'te her iki dönemde de Telafer merkezindeki bir bağdan sağlanan 120 akçelik bir geliri vardır.⁸⁹² Gelirin hangi giderler için kullanılacağına dair malumat verilmemiştir.

9. Baba Selim Zaviyesi

Telafer merkezde bulunan bir diğer zaviye Baba Selim zaviyesidir. Bu zaviyenin geliri 1523'te mezra olan fakat 1565'te karye olan kaydedilen Cabbare köyünden sağlanmaktadır. Bu gelir 1523'te 200 akçe iken⁸⁹³ 1565'te bu oran iki katına çıkarak 400 akçe olmuştur.⁸⁹⁴ Zaviyenin geliri gelip-giden yolcular için saf edilmiştir.

Mezar ve Zaviye vakıfları ise Sincar'da çok fazla bulunmamaktadır. Bunlardan sadece iki tanesi ön plana çıkmaktadır.

1. Seyyide Zeynep Binti Hz. Ali Radiyallahu Anh (Ra)

Her ne kadar 1523 kayıtlarında bu vakfın ismi geçmese de sancağın diğer pek çok vakıf yapısı gibi bunun da kökeninin Osmanlı hakimiyeti öncesine uzandığını tahmin etmekteyiz. 1565'te bu yapıya vakfedilmiş bir bağın gelirinden sağlanan senelik 800 akçenin hem mezarın ihtiyaçları hem de ayende revendeye sarf olunduğu kaydedilmiştir.⁸⁹⁵

1. Zincirlü Baba Türbesi

1523 yılı kayıtlarında vakfa bağlı bir parça bağ olduğu yazılmış olmakla birlikte bağın gelirine dair bir bilgi verilmemiştir.⁸⁹⁶ 1565'te ise harabe olduğu belirtilen bağdan senelik 100 akçe gelir sağlandığı ve bununla birlikte bir çiftlik zeminde ziraat yapıldığı kaydedilmiştir. Elde edilen bu gelirleri merhumun yol üstünde bulunan su kuyusunun zinciri ve kovanı ile türbenin tamir işleri için kullanıldığı kaydedilmiştir.⁸⁹⁷

⁸⁹² BOA, TT.d. 998, s.69; BOA, TK.GM.d. 376, vr.52a.

⁸⁹³ BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁹⁴ BOA, TK.GM.d. 376, vr.52a.

⁸⁹⁵ BOA, TK.GM.d. 376, vr.52a; BOA, TK.GM.d. 2365, s.143.

⁸⁹⁶ BOA, TT.d. 998, s.69.

⁸⁹⁷ BOA, TK.GM.d. 376, vr.52a; BOA, TK.GM.d. 2365, s.143.

SONUÇ

Sincar, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı idaresi altına girdiği zaman devletin umumiyetle izlediği esnek idari politika neticesinde pek çok yurtluk-ocaklık veya hükümet tarzında özel statülü sancaklar ihdas edilmesine karşın ‘klasik/normal’ sancaklar arasında kaydedilmiş ve sancakta tahrir uygulanıp timar sistemi tatbik edilmiştir. Fakat sancakta timar sisteminin uygulanması Sincar’ı bütünü ile Osmanlı düzeni ve kurumlarının yerleştiği bir *normal* Osmanlı sancağı olarak tasavvur edilmesine imkan vermemektedir. Nitekim sancakbeylerinin menşei, geldikleri bölgeler ve timar tevcihatında aşiretlerin ön plana çıkması gibi sebepler birlikte değerlendirildiği zaman sancağın Osmanlı idari sistemi içerisinde yerel unsurlar ile şekillenen ne klasik ne de tam olarak özel statülü bir sancak olmadığı ve dolayısıyla ikisinin arasında Osmanlı sistemine entegre edilmeye çalışılan fakat bazı durumlarda başarılı olunan fakat kimi durumda da bölgenin kırsalında meskun olan zapturapt altına alınması güç aşiret topluluklarından dolayı bu misyonun gerçekleştirilmesinde zorluk meydana geldiği anlaşılmaktadır. Elde edilen veriler çalışmanın temel argümanını destekler biçimde Osmanlı idaresinin özellikle kırsal alandaki yağma ve talan ekonomisine dayanan bazı cemaat ve aşiret yapılanmaları üzerinde her zaman tam bir denetim kurmadığını/kuramadığını ortaya koymaktadır. Her ne kadar aşiret gruplarına dirlik verilerek yerleşikliğe geçirme şeklinde bir uzlaşma yolu takip edilse de bu durumun her zaman başarılı olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Nihai olarak teoride olan şeyin sahaya yansması her zaman birbiri ile örtüşmemektedir. Bu yüzyıl sancağın Osmanlı sistemine entegre edilmeye çalışıldığı bir dönem olarak kalmaktadır. Benzer bir durum Rum vilayetlerinde *mâlikâne-dîvâne* şeklinde tezahür etmiştir. Bu uygulamanın izlerine Sincar’da da rastlanılmakta ve miktarı çok yüksek olmasa da özellikle 1523’te sancağın toplam geliri içerisinde malikane hissesinin oranı da açıkça kaydedilmiştir.

Sancağın yerleşme sistemi ve iktisadi durumunun şekillenmesinde coğrafi faktörlerin en önemli unsur olarak tezahür ettiği ve üretimin bu faktörlerin sunduğu imkanlar çerçevesinde çeşitlendiği anlaşılmaktadır. Bu noktada özellikle Cebel-i Sincar ve bu dağdan doğan irili ufaklı birtakım su kaynakları önemli bir rol oynamaktadır. Telafer nahiyesi, Hatuniye ve Hişal köyleri hem demografik hem de iktisadi bakımdan sancağın

öne çıkan yerleşim birimleri arasında yer almaktadır. Köylerin büyük bir kısmı sancak merkezine bağlı olmakla birlikte bir kısmı da Telafer nahiyesine tabidir. 1518 ve 1567 tarihli tahrir defterleri mukayese edildiği zaman yerleşim düzeninde bir sürekliliğin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu iki tahrir arasında köy statüsünden mezra konumuna gerileyen ya da tamamen ortadan kalktığı anlaşılan yerleşimlerin sayısı yok denecek kadar azdır. Bu durum zaten sınırlı olan köy ve mezra sayısı ile ilişkili olabilir. Buna rağmen 1518'deki siyasi ve toplumsal olayların etkisiyle iskandan azade kalmış bazı yerleşim yerleri zamanla meskun hale getirilerek 1567'de özellikle büyüyerek mevcut kalmaya devam etmiştir. Nitekim olağan koşullarda bir yerleşim yerinin herhangi bir sebep olmaksızın hele de yaklaşık yarım asır gibi kısa bir zaman diliminde tamamen ortadan kalkması olağan görünmemektedir. Bununla birlikte, 1567 tahririnde yerleşim yerlerinin sayısı artmış ve mevcut köylerin yanı sıra yeni köy ve mezralar ortaya çıkmıştır. Bu durumun artan nüfus artışı ve daha önce ifade ettiğimiz gibi özellikle konargöçer toplulukların yerleşikliğe geçirilmesi ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Bu gelişmelere paralel olarak yerleşmeler ve nüfus da dahil olmak üzere 1567'den sonra da yoğun bir şekilde şenlendirmeler devam etmiş ve pek çok *hâlî*, *harâbe* veya *hâric ez-defter* olan yerleşim yerleri yeniden iskana açılarak yerleşikliğe geçmeleri karşılığında aşiret beyleri veya onların idaresinde bulunan kişilere dirlik olarak verilmiştir. Yerleşim sistemindeki bu genişleme yani yeni köy ve mezraların şenlendirilmesinin yarım asır boyunca gözlemlenen nüfus artışıyla doğrudan ilişkili olduğu ifade edilebilir. Ayrıca nüfusun artışı konusuyla bağlantılı olarak, Barkan, Braudel ve Akdağ gibi tarihçilerin XVI. yüzyıla ilişkin ileri sürdükleri nüfus artışı tezinin Sincar özelinde de geçerli olduğun ifade etmek mümkündür.

Sancağın ekonomik yapısının şekillenmesinde de sancağın konumlandığı coğrafi konum ile sahip olduğu sıcak ve kurak iklim koşullarının belirleyici bir rol oynadığı açıktır. Sincar'ın yerleşim düzeni ve sosyal hayatına etki eden bir unsur olarak Sincar Dağı sadece fiziki bir unsur olarak kalmayıp aynı zamanda iktisadi yapı ve üretim faaliyetlerini de şekillendiren önemli bir faktör olarak da önem taşımaktadır. Kaynağını Cebel-i Sincar'dan alan ve genellikle küçük çaylar halinde çevreye yayılan su kaynakları hem tarımsal üretimin sürdürülmesinde hem yerleşik hayatın şekillenmesi hem de konargöçer yapılara ev sahipliği yapması ve uygun koşulları sağlaması bakımından hayati bir işleve sahip olmuştur. Zirai üretim, hayvancılık ve dolayısıyla

toplumsal yaşam bu faktörlere göre şekillenmiştir. Sincar Dağı'nın yükseldiği alanın çevresinde uzanan ovalarda gerçekleştirilen en önemli zirai üretim buğday, arpa ve darıdan meydana gelen hububat ekimidir. 1518'hububatın sancak geliri içerisindeki oranı %29 iken bu oran 1567'de %41,6'ya çıkmıştır. Bu durumun meydana gelmesinde daha evvel zikrettiğimiz faktörler olan bir kısım aşiretlerin yerleşikliğe geçirilmesi politikası neticesinde yeni yerleşim yerleri ile birlikte yeni zirai alanların açılması ve nüfusta meydana gelen artışın etkili olduğu düşünülmektedir. Hububat üretiminin yanı sıra bağ/bağcılığa dayalı üzüm, şıra gibi mahsuller ile incir, nar, ceviz ve hatta tahrir kayıtlarında açık biçimde yer almamakla birlikte hurma, zeytin, gibi bazı meyvelerin istihsal edildiği ve bir kısmının kurutularak bölgedeki diğer yerlere gönderildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca pamuk, susam, çeltik (pirinç), mısır, sumak gibi mahsullerde üretilmekte olup bunların çok büyük bir paya sahip olduğunu ifade etmek mümkün değildir. Malum olduğu üzere iklim ve birtakım çevresel faktörler üretimi etkileyen en önemli unsurların başında gelmektedir. Ele aldığımız dönemin yaz mevsimi nemlilik verilerine baktığımız zaman da üretimi etkileyecek çok büyük kuraklık veya yağışların olmadığı iklim değerlerinin en azından tahrirlerin yapıldığı dönem içerisinde yaz aylarında normal seyrettiği anlaşılmaktadır.

Sancak ekonomisinin en önemli faktörlerinden bir diğerini hayvancılık ve buna dayalı gelirler oluşturmuştur. Özellikle küçükbaş hayvancılıkta sancağın bulunduğu coğrafyasının büyük bir kısmında olduğu gibi önemli bir yer işgal etmiştir. Özellikle bölgenin öne çıkan unsurlarından konargöçer aşiretleri için tarımdan ziyade hayvancılık son derece önemlidir. Özellikle Sincar'ı kışlamak üzere kullanan konargöçer cemaatler ve sancağın bir kısmı yerleşik bir kısmı göçebe olan Yezidiler sancağın hem toplumsal hem de iktisadi hayatını büyük oranda şekillendirmişlerdir. Sincar Dağı ve eteklerinde bulunan hemen hemen her köy ve mevrada az veya çok koyun yetiştirildiğini kayıtlarda yer alan *âdet-i âğnâm* yani koyun vergisinin kaydedilmesinden tespit etmek mümkündür. Her iki koyuna bir akçe tahsil edildiği hesaplamasına dayanarak bu tarihte sancaktaki belirlenen koyun sayısı tahminen 23.000'dir. 1523'te ise bu sayı 63.500 ve 1567'de ise 57.306 şeklinde tespit edilmiştir. Ayrıca sancağın sosyal dinamiklerinden dolayı bir de bu vergiyi vermeyenler veya vermemek için direnenler ile vergisini bölgedeki yerel beylere verenler olduğunu göz önünde bulundurursak hayvancılığın sancak ekonomisindeki yerinin daha fazla olduğu aşikardır. Mamafih hayvancılık ile

ilgili faaliyetler sadece bundan ibaret olmayıp resm-i kışlak gibi vergilerin 1567’de neredeyse hemen hemen tüm köy ve mezralarda kaydedilmiş olması özellikle konargöçerlerin sancakta yoğun bir dolaşım ağı içerisinde olduğunu göstermektedir.

Sancakta, boyahane, tabakhane, bezirhane, meyhane, asiyab değirmen gibi sınai tesisler olmasına karşın bunlar sancak ekonomisinde kayda değer bir yer tuttuğunu söylemek zordur. Bunlar içerisinde sancak merkezi, Telafer nahiyesi ve Hatuniye köyünde yer alan boyahane hem bu zikredilen sınai tesisler hem de bölgesel olarak boyahane merkezi olarak öne çıkmaktadır. Sancağın gelirleri arasında onu aynı bölgedeki diğer sancaklardan farklı kılan muhtemelen bir transit geçiş merkezi olduğuna işaret eden tamga-i hıml yani yük vergisidir. Bu vergi ele aldığımız dönem içerisinde sadece Sincar, Amid, Çermik ve Siverek’te rastlanılmaktadır. Sancaktan tahsil edilen pek çok vergi türünün Osmanlı öncesine ait olduğu söylenebilir. Özellikle ticari vergiler arasında sayılabilecek bac ve tamga vergileri kanunname de de belirtildiği üzere *Hasan Padişah Kanunu* üzere alınmıştır. Dolayısıyla devlet idaresi pek çok diğer bölgede olduğu gibi vergilendirmede de yerel şartları göz önünde bulundurmuş ve vergi sistemi buna göre uygulanmıştır.

Son olarak çalışmanın giriş bölümünde ifade ettiğimiz gibi çalışmanın temel kaynak grubunu oluşturan tahrir defterleri gibi kaynakların verdiği bilgiler üzerinden ifade edilen bazı sayı ve rakamlar mutlak hakikati temsil etmeyip devletin kayıt altına alabildiği ölçüde oluşturulan tahmini verilerdir. Dolayısıyla çalışmada tespit edilen sayısal ölçüler kesin ve değişmez değil yaklaşık ve tahmini göstergeler olarak değerlendirilmelidir. Nitekim 1518 ve 1567 gibi iki tahrir dönemi arasında gözlemlenen üretim, nüfus ve vergi kalemleri bakımından ortaya çıkan belirgin farklılıklar bu hususu destekler niteliktedir.

KAYNAKÇA

ARŞİV VESİKALARI

İSTANBUL, CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI (BOA)

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.)

TT.d. 64 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri

TT.d. 998 Numaralı İcmâl Defteri

TT.d. 1096 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri (60 Numaralı Mufassal Tahririn Fotokopisi)

TT.d. 991 Numaralı Timar İcmâl Defteri

TT.d. 528 Numaralı Timar Defteri

TT.d. 313 Numaralı Timar Ruznamçe Defteri

TT.d. 310 Numaralı Ruznamçe Defteri

Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD.d.)

MAD.d. 29 Numaralı Mufassal Defter (Timar Ruznamçe Defteri)

MAD.d. 563 Timar Ruznamçe Zeamet Defteri

MAD.d. 4540 Evkaf İcmal Defteri

MAD.d. 15451 Timar Ruznamçe Defteri

MAD.d. 17642 Timar Ruznamçe Defteri

MAD.d. 23981 Numaralı Defter

Ankara, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TK.GM.d)

TK.GM.d. 376 Numaralı Evkaf Defteri

TK.GM.d. 60 (Yeni No 97) Numaralı Mufassal Tahrir Defteri (Bu defterin fotokopi çekimi TT.d. 1096 numaralı defterdir)

TK.GM.d. 59 (Yeni No 96) Numaralı Mufassal

TK.GM.d. 2365 Numaralı Evkaf İcmal Defteri

TK.GM.d. 204 (Yeni No 462) Numaralı Derdest Defteri

TK.GM.d. 330 (Yeni no 204) İcmal Defter

Osmanlı Arşivi, Defterhane-i Âmire Tasnifi

Tımar Ruznamçe Defterleri (DFE.RZ.d)

2, 4, 7, 12, 22, 30, 33, 34, 65, 73, 86, 101, 118, 144, 156, 169, 176, 180, 195, 17642

Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafi Tasnifi

Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d)

1, 2, 4, 7, 14, 15, 22, 25, 26, 29, 37, 39, 44, 45, 48, 53, 59, 62, 64, 69, 80

Ruus Kalemi Defterleri (A.RSK.d)

1452, 1460

Kamil Kepeci Tasnifi (KK.d)

KK.d. 262 Numaralı Sancak Tevcih Defteri

KK.d. 266 Numaralı Tevcihat Defteri

KK.d. 7502 Numaralı Tahvil Defteri

KK.d. 1764 Numaralı Mühimme Defteri

Kamil Kepeci Ruus Defterleri (KK.d)

212, 216, 7502, 224, 226, 231, 232, 235, 237, 239, 241, 242, 244, 7505, 247, 248, 262

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA.d)

TSMA d.; 9772, 10057, 5246, 8303

Vakıflar Genel Müdürlüğü

VGM: 267

Salnameler

1.Musul Vilayet Salnamesi H.1308 Tarihli (Arabi 1308-Rumi 1306-Miladi 1890)

5. Musul Vilayet Salnamesi H.1330 Tarihli (Miladi 1912)

BASILMIŞ KAYNAKLAR

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 998 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937-1530) I: Âmid, Mardin, Sincar, Musul, ‘Arabkir, Ergani, Çirmük, Siverek, Kiğı, Çemişkezek, Harput, Ruha, ‘Ana-Hit ve Deyr-Rahbe Livâları ile Hısn-ı Keyf ve Si‘ird Kazâları* (Dizin ve Tıpkıbasım), Haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun vd., Ankara 1998.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Yer Adları II: Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556) (Şam ve Halep dahil)*, Haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun vd, Ankara 2013.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 7 *Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon-İndeks II*, Ankara 1999.

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Yayına hazırlayan: Halil Sahillioğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) İstanbul 2002.

Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H. 1002-1003/M. 1594-1595), Der. Hüseyin Kılıç, Rasim Erol, C.XII, İstanbul 2011.

Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman, F. Giese Neşri, Haz. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992.

Celâl-Zade Mustafa, *Selim-nâme*, Haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ Topkapı-Revan 1624 Nüshası [İnceleme-Metin-Sözlük]* Transkripsiyon: Gamze Mutlu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2004.

Gelibolulu Mustafa ‘Âli Efendi, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi’ndeki 901 ve 920 No’lu Nüshalara Göre Kitabü’t-Târih-i Künhü’l- Ahbâr, Haz.: Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar vd, Kayseri 1997.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü’t Tevârih*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, C.II, İstanbul 1279.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcüttevârîh*, C. II, Haz: Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2024.

Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der- Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, 1018, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi.

İnalcık, Halil, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

Sipâhîzâde Mehmed, *Evezhu’l-Mesâlik ilâ Ma’rifeti’l-Büldân ve’l-memâlik*, Haz. İlhami Daniş, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2019.

Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Edt. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 4. Kitap C. I, İstanbul 2010.

Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (C.III-IV)*, İndeksli Tıpkıbasım, C.II, Haz. Seyit Ali Kahraman, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Şeref Han, *Şerefname*, Arapçadan Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul 1971.

Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, Haz. Veysel Gürhan, Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, Diyarbakır 2023.

İbn Cübeyr, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2021.

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Tercüme: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2021.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İbn'ül Esir, *İslâm Tarihi- El Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi*, C.IV, Çev. M. Beşir Eryarsoy Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İbn'ül Esir, *İslâm Tarihi: El Kâmil Fi't- Tarih*, C.II

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

Ebü'l Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, Çev. Ramazan Şeşen, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.

Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, Orsam Matbaası, Edt. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, Ankara 2012.

DIĞER KAYNAKLAR VE İNCELEMELER

A Handbook of Mesopotamia, V. I, (Prepared on Behalf of the Admiralty and the War Office), Naval Staff Intelligence Department, October 1918.

AÇIKYILDIZ ŞENGÜL, Birgül, *Ezidiler*, çev. Zülal Kılıç, Alfa Tarih, İstanbul 2015.

AFYONCU, Erhan, “Rûznâmçe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXXV, İstanbul 2008, s.276-278.

_____, “Türkiye’de Tahrir Çalışmalarına Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.1, 2003, s.267-286.

_____, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997.

- AKDAĞ, Mustafa, *Celâli İsyânları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- _____, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Cem Yayınevi, C.II, İstanbul 1974.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, III. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991.
- _____, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, IX. Kitap*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996.
- _____, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, IV. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, 1. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, İstanbul, 1992.
- _____, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, V. Kitap Kanunî Sultân Süleyman Devri Kanunnâmeleri, II. Kısım Kanunî Devri Eyâlet Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- AKIN, Enver, ESGİCİ Reşat, “Eski Çağda Tarım Aletleri” *Tarım Makinaları Bilimi Dergisi*, S.11 /1, 2015, s.33-37.
- AKSU KILIÇ, Leyla, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri” *Studies of the Ottoman Domain*, C.VII, S.12, 2017, s.105-139.
- ALADAĞ, Fatma, *Cities And Administrative Divisions Of The Ottoman Empire In The Early 16th Century: A Case Study For The Application Of Digital History To Ottoman Studies*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul 2020.
- ALANOĞLU, Murat, *İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- ARIKAN, Zeki, “Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C.XVI, S. 16, 1996, s.1-13.
- AYCAN, İrfan, “Rebîa (Benî Rebîa)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIV, İstanbul 2007, s.498-499.
- AYDIN, Bilgin, GÜNALAN, Rıfat, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 2011, S. 38, s.27-160.

- AYDIN, Bilgin, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyûn ve Defter Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.
- AYDIN, Suavi, EMİROĞLU Kudret, vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Genişletilmiş 3. Basım, İstanbul 2019.
- AYKAN, Yavuz, “On The Legal Status of Yezidis: Law, Geography and Confession-Building in Early Modern Kurdistan (Sixteenth-Eitghteenth Centuries)”, *Entangled Confessionalizations? Dialogic Perspectives on the Politics of Piety and Community-Building in the Ottoman Empire, 15th–18th Centuries*, Ed. Tijana Krstić, Derin Terzioğlu, 2022, s.673-699.
- AYKUT, A. Said, “İbn Battûta”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XIX, İstanbul 1999, s.361-368.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar”, *Türk Tarih Vesikaları*, C.I, S.2, , s.91-106.
- _____, “Çiftlik” *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. III. s.392-397.
- _____, “H.933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XV, S.1-4, 1953, s.251-329.
- _____, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 1953, s.1-25.
- _____, “Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.II, 1940, s.214-247.
- _____, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, Hamle Yayın-Dağıtım, İstanbul 2000.
- _____, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Kanunlar*, C.I, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943.
- BAYATLI, Nilüfer, “Türkmen Şehri Olan Gazi Telâfer'in Tarihçesi” *XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, C.IV/I, Ankara, s.951-957.

- BİZBİRLİK, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- BOZAN, Metin, “XVI. Asırda Yezidiler (Êzîdîler)’in Dinî Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlânâ Sâlih el-Kürdî’nin bir Fetvası ile Mevlânâ Muhammed Berkal’î’nin ta’liki”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C.XII, S.2 (27), 2020, s.224-253.
- BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1989.
- BRUINSEN, Martin Van, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, Çev. Remziye Aslan, Öz-Ge Yayınları, Ankara 1991.
- BUCKINGHAM, James Sir, *Travels in Mesopotamia*, Vol I, Printed by D.S. Maurice, Fenchurch Street, London 1827.
- BURBANK, Jane, COOPER, Frederick, *Empires in World History Power and The Politics of Difference*, Princeton University Press, 2011, s.118-119.
- BULDUK, Abdulgani, *El-Cezîre’nin Muhtasar Tarihi*, Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- CANARD, Marius, *Historie de la Dynastie des H’amdaniides de Jazîra et de Syrie*, Publications De La faculté Des Lettres D’alger, Paris 1951.
- CEYLAN, Ebubekir, “Musul’da Yerel Bir Tarihçi: Yâsîn Ömerî (1745-1820) ve Târîh-i Âsârü’l-Celiyye Fî Havâdisi’l-Ardiyye Başlıklı Eseri”, *Kadim*, S.7, 2024, s.47-70
- COMFORT, Anthony, *The Roman Frontier With Persia In North-Eastern Mesopotamia, Fortresses and Road Around Singara*, Archaeopress Publishing, 2023.
- COOK, Michael Allan, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Oxford University Press, Londra 1972.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCF Dergisi*, C.V, S.5, 1947, s.483-511.

- ÇETİN, Seyfettin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserinde Kürtler*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2013.
- ÇEVİK, Adnan, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı”, *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 2009, s.35-64.
- ÇITAK, Havva Merve, *1556-1557(H.963-964) Tarihli Divan-ı Hümayûn Ruûs Defteri (s.1-125) Metin-Değerlendirme-Dizin*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2015.
- ÇİÇEK, Kemal, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları” *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 97, Ankara 1995, s.93-112.
- DEHQAN, Mustafa, “The Fatwâ of Malâ Sâlih Al-Kurdî al-Hakkârî: an Arabic Manuscript on the Yezidi Religion”, *The Journal of Kurdish Studies*, V. VI, pp.140-162.
- DOLUKHANOV, Pavel, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, Çev. Suavi Aydın, İmge Kitabevi, Ankara 1998.
- DONNER, Fred McGraw, *The Early Islamic Conquests*, Princeton University Press, New Jersey 1981.
- EKİNCİ, Mehmet Rezan, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX.yy.*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2017.
- EMECEN, Feridun M., “Ağnam Resmi” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988, s.478-479.
- _____, “Yavuz Sultan Selim Dünyayı Değiştiren Bir Hükümdar mı?” *Yavuz Sultan Selim ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (4-6 Kasım 2021)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2024, s.23-37.
- _____, “Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu Siyaseti ve İdris-i Bitlisî”, *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C.I, edt. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş, Ankara 2019, s.145-149.
- _____, “Yaya ve Müsellem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XLIII, İstanbul 2013, s.354-356.

- _____, “Yeniçağ ve Erken Modern Dönem Kavramları Arasında Osmanlı klasik Çağı: Tanımlar ve Çalışmalar” *Osmanlı Araştırmaları*, C. LXIII, 2024, s.1-35.
- _____, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- _____, *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2024.
- _____, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler, İstanbul 1991, s.143-156.
- EMECEN, Feridun M., ŞAHİN, İlhan “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri”, *TTK Belgeler*, XIX/23, 1999, s.53-121.
- EMRENCE, Cem, *Osmanlı Ortadoğus’unu Yeniden Düşünmek*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Osmanlı İskân Coğrafyasındaki Harabe Köy ve Mezraları Yeniden Düşünmek: Kaynaklar ve Problemler (16-18.Yüzyıllar)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.XIX, S.37, 2025, s.71-90.
- _____, “Osmanlı İskân Tarihine Dair Önemli Bir Kaynak: Timar Ruznamçe Defterleri”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXXIII, S.1, 2016, s.141-155.
- _____, “Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: “Terakki” Tevcihi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.3, 2010, s.238-244.
- ERDOĞAN, Emine, “Timar Tevcih Sebepleri Üzerine Bir Kaynak Değerlendirmesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.19, 2006, s.175-187.
- ERDOĞAN, Emine, *Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri’nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2004.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul 1984, s.69-78.

- _____, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- _____, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- EROĞLU, Cengiz, BABUÇOĞLU, Murat, ÖZDİL, Orhan, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM), Ankara 2012.
- ESKİKURT, Adnan, “Musul Atabeg Hakimiyeti Döneminde el-Cezîre Bölgesinin Tarihi Coğrafyası”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.12, 2002, s.163-186.
- FAROQHÎ, Suraiya, “A Life in Ottoman History” (Introduction), *The Cambridge Companion to Ottoman History*, Ed. Alexis Wick, Cambridge University Press, New York 2025.
- _____, “The Anatolian Town and Its Place Within the Administrative Structure of the Ottoman State (1550-1590)”, *Making a Living in the Ottoman Lands 1480 to 1820*, The Isis Press, İstanbul 1995, s.25-52.
- FLETCHER, James P., *Notes From Ninoveh And Travels in Mesopotamia, Assyria And Syria*, Henry Colburn Publisher, London 1850.
- FUCARRO, Nelida, *The Other Kurds*, İ.B. Tauris, New York 1999.
- GENÇ, Vural, “İdris-i Bidlîsî’nin II. Bayezid ve I. Selim’e Mektupları”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. XLVII, 2016, s.147-208.
- _____, *Acem’den Rum’a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- _____, *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.
- GEZER, Ömer, *Kale ve Nefer- Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.
- GÖKALP, Hüseyin, *Irak’ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci (Hulefâ-i Raşidîn Dönemi)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya 2019.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Kanuni Devri Başlarında Rumeli Eyâleti”, *Belleten*, C.XX, S.78, s.247-286.

GÖYÜNÇ, Nejat, "'Hane" Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, S.32, 1979, s.331-348.

_____, "Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S.23, İstanbul 1969, s.23-34.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C.VI, Ankara 1999, s.77-88.

_____, "Tımar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Belleten*, C.LX, S. 227, 1996, s.127-138.

_____, "XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XVII, S.22, 1967, s.17-34.

_____, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

_____, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

GRAY, Eric William, WIESEHÖFER, Josef, "Singara" *Oxford Classical Dictionary*, Oxford University Press, 2005, Online Sürüm. eISBN: 9780199567386.

GUEST, John S., *The Yezidis*, KPI Limidet, London 1987.

GÜÇER, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, Sermet Matbaası, İstanbul 1964.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, "Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.XXXI/1, 2016, s.177-217.

GÜNAL, Zerrin, "Nöker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII., İstanbul 2007, s.316-317.

GÜNDEŞLİ, Muhammet Ali, *Sumak Doğanın Ekşi Altını*, İksad Yayınevi, Ankara 2024.

GÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2003.

_____, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, İksad Yayınevi, Ankara 2023.

- GÜRHAN, Veysel, “Nusaybin Şehrinin Osmanlı Yönetimindeki İlk Dönemleri: Tahrir Defterlerinden Elde Edilen Veriler Üzerine Bazı Tespitler (1518-1567)”, *Hafıza-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II, S.1, 2020, s.51-91.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023.
- HALİL, İmâdüddin, “İrak, Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XIX, İstanbul 1999, s.87-91.
- HASNİYANİ, Musa Mustafa, *Sincar, Dirasah Fi Tarihiha Es-Siyasi ve’l Hadari (Min 571-600 H/1127-1261 M)*, Spirez Press-Publisher, Duhok 2005.
- HASSE, Claus Peter, “Sindjar”, *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. IX, Leiden Brill, 1997, s.643-644.
- HİNZ, Walther, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
- HOURLANI, Albert, “Ottoman Reform and the Politics of Notables” *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, Ed. William R. Polk, Richard L. Chamber, University Of Chicago Press, 1968, s.41-68.
- HOWARD, Douglas, “The BBA Ruznamçe Tasnifi; A New Resource for the Study of the Ottoman Timar System”, *Turkish Studies Association Bulletin*, X/1, 1986, s.11-19.
- İLHAN, M. Mehdi, *Amid (Diyarbakır)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- İNALCIK, Halil *Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, “Çiftlik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1993, s.313-314.
- _____, “Çiftlik”, *Encyclopaedia of Islam*, C.II, s.32-33.
- _____, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.17-35.

- _____, “Eyalet” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XI, s.548-550.
- _____, “Eyalet” *Encyclopedia of Islam*, C.II, s.721-724.
- _____, “İspence”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXIII, s.177.
- _____, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat tarihi Kongresi-Tebliğler (İstanbul, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara 1990, s.1-11.
- _____, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu” *Belleten*, XXIII/92, 1959, s.575-610.
- _____, “Ottoman Methods of Conquest” *Studia Islamica*, No II, 1954, s.103-129.
- _____, “Tımar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XLI, İstanbul 2012, s.168-173.
- _____, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Ayn Ali Efendi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul 1991, s.258-259.
- İSLAMOĞLU, Huricihan, *Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2018.
- KAEGİ, Walter E, *Byzantium And The Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, 1992.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.
- KARAASLAN, Nasuhi Ünal, “Hamdaniler” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XV, İstanbul 1997, s.446-447.
- KARABOĞA, Durmuş Volkan, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sincar Sancağı’nın Demografik ve Ekonomik Durumu”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.57, 2022, s.12-27.
- _____, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti’nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2020.

- _____, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2017.
- KARABULUT, Fatih, SEYHAN, Havva Merve, “1556-1557 Tarihli Divân-ı Hümayûn Ruûs Defteri'ne Göre Beylerbeyi ve Sancakbeyi Atamaları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.51, 2021, s.648-664.
- KARACA, Behset, KARABOĞA, Durmuş Volkan, “XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde Sınâi Bitkileri Üretimi”, *Alinteri*, C.I, S.1, 2017, s.17-33.
- KARADEMİR, Zafer, “Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük Çiftlikler (18. Yüzyıl)”, *Cihannüma- Tarih ve Coğrafi Araştırmalar Dergisi*, S.IV/2, 2018, s.15-43.
- _____, *Osmanlı Yeni Çağ'ında Tarımsal Gelişim, Ziraat, Hasılat, Ticaret*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2023.
- KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KAZICI, Ziya, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XVIII, s.143-145.
- KENNEDY, Hugh, *Great Arab Conquests How the Spread of Islam Changed the World We Live In*, Da Capo Press, 2007.
- KHOURY, Dina Rizk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- KILIÇ, Orhan, “Yurtluk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XLIII, İstanbul 2013, s.614-615.
- _____, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 1999, S.10, s.119-137.
- _____, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.
- KOÇ, Ümit, *XVI. Yüzyılda Sanayi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ 2003.

- KOÇ, Yunus, “16. Yüzyılda Tarımda Yatırım Maliyeti Sorunu Ya da “Resm-i Tapu” ve Öküzlük Fiyatlarına Dair Bazı Gözlemler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, S.17, 2012, s.139-148.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, *Osmanlı*, C.IV, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.535-550.
- _____, “Osmanlı’da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, C.III, S.6, 2005, s.161-210.
- _____, “Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü-Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müdü Örneği”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999), Bildiriler Kitabı*, Yay. Haz. Alâadin Aköz vd, Konya 2000, s.541-547.
- _____, *Bozok 1575- İskân ve Nüfus-*, Met Kitaplık Yayıncılık, Ankara 2021.
- KODAMAN, Bayram, “Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu’nun İdari Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.I, S.1, 1986, s.3-20.
- KÖROĞLU, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- KUBAN, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, S.7, 1968, s.53-73.
- KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- KURU, Mehmet, ““Muhteşem” Bir İklim: Demografi, Toprak ve Emek”, *İktidar Tohumları- Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, Der. Onur İnal, Yavuz Köse, Çev. Ercan Akyol, İletişim Yayınları, İstanbul 2022.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılara Göre Irak”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XIX, İstanbul 1999, s.85-87.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Mühimme Defteri”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XXXI, Ankara 2020, s.519-522.

- _____, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.
- LADURIE, Emanuel Le Roy, *Kısa İklim Tarihi*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2021.
- LAYARD, Henry Austen, *Nineveh and Its Remains*, Vol I, John Murray, London 1854.
- LESCOT, Roger, *Yezidiler: Din, Tarih ve Toplumsal Hayat, Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, Avesta Yayınları, İstanbul 2014.
- LEVY, Rauben, “Muhtesib”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1979, s.532-533.
- LİNDNER, Rudi Paul, *Göçebeler ve Osmanlılar*, İngilizceden çeviren: Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara 2020.
- LOWRY, Heath W., “The Ottoman Liva Kanunnames Contained in the Defter-i Hakani” *Osmanlı Araştırmaları*, S.2, 1981, s.43-73.
- MARKIEWICH, Christopher, *The Crisis of Kindship in Late Medieval Islam-Persian Emigres and the Making of Ottoman Sovereignty*, Cambridge University Press, 2019.
- MÉNAGE, Victor Luis “Beglerbegi” *The Encyclopedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden 1986, C.I, s.1159-1160.
- MINORSKI, Wladimir, “Akkoyunlular ve Toprak Reformları” Çev. Cüneyt Kanat, *Belleten*, S.235, Ankara 1999, s.863-880.
- MİKHAIL, Alan, *Osman’ın Ağacı Altında*, Çev. Seda Özdil, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- MİRZO, Falah Khairi, *Osmanlı’nın Son Döneminde Sincar Kazası’nın İdari, Sosyal ve İktisadi Durumu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

- MOLTKE, Helmuth Von, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çev. Hayrullah Örs, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1960.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Zâviyeler (Dinî, Sosyal ve Kültürel tarih açısından bir deneme)”, *Vakıflar Dergisi*, S.12, Ankara 1978, s.247-269.
- OPÇİN, Emine, *İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2015.
- OPPENHEIM, A. Leo, *Ancient Mesopotamia Portrait of a Dead Civilization*, The University of Chicago Press, US 1977.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1963.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Kronik Kitabevi, İstanbul 2018.
- ÖZ, Mehmet, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, *Osmanlı III-İktisat*, Edt. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.66-73.
- _____, “Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century” *International Journal of Turkish Studies*, IX/1-2, 2003, 144-156.
- _____, “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus (1455-1643)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.6, S.1, 1991, s.173-209.
- _____, “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi”, *Vakıflar Dergisi*, S.23, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, s.229-242.
- _____, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler” *Vakıflar Dergisi*, S.22, 1991, s.429-439.
- _____, “Tahrir” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, İstanbul 2020, s.425-429.
- _____, “XVI. yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi XVII*, İstanbul 1997, s.76-90.

- _____, “XVI. Yüzyılda Anadolu’da Tarımda Verimlilik Problemi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi* (1999) (*Kongreye Sunulan Bildiriler*) C.III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s.1643-1650.
- _____, “XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme” *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, 22-23 August 2002, Dubrovnik-Croatia, Ankara 2005, s.31-54.
- _____, “XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu’sunda Tarım ve Tarım Ürünleri”, *Kebikeç*, S.23, 2007 s.111-128.
- _____, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- _____, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- _____, “Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.III, S. 6, 2005, s.57-88.
- ÖZBEK, Mehmet, *Folklor ve Türkülerimiz*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1981.
- ÖZCAN, Ahmet, “Uzun Hasan Kanunları ve Osmanlı Dönemine yansımaları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.29, 2011, s.173-192.
- ÖZEL, Oktay, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Haz. Mehmet Öz, Fatih Yeşil, Ankara 2015.
- _____, “The Transformation of Provincial Administration in Anatolia: Observation on Amasya from 15th to 17th Centuries”, *The Ottoman Empire- Myths, Realities and ‘Black Holes’* (*Contributions in Honor of Colin Imber*), Ed. Eugenia Kermeli, Oktay Özel, Isis Press, İstanbul 2012, s.51-73.
- _____, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia, A Case Study of Amasya (1576-1642)*, University of Manchester, Manchester 1993.

- _____, *Dün Sancısı-Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2025.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.
- PEHLİVAN, Zozan, *Beyond “The Desert and the Sown”: Peasants, Pastoralists, and Climate Crises in Ottoman Diyarbekir, 1840–1890*. Doktora Tezi, Queen’s University, 2016.
- PLESSNER, Martin, “Sincar”, *Meb İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C.X, İstanbul 1966, s.676.
- POLAT, Süleyman, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Doğu Seferlerinde Cizre’nin Yeri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXII, S.53, s.249-263.
- QATES, David, *Studies In The Ancient History of Northern Iraq*, Cambridge University Press, London 2005.
- REDHOUSE, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Beirut 1987.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Bâd-ı Hevâ”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.IV, s.416-418.
- _____, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdari Taksimatı”, Çev. Mustafa Öztürk, *Belleten*, C.54, S.211, 1990, s.1233-1258.
- SAİTO, Kumiko, “16 ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu’sunda Tımarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.LI, S.51, 2018, s.63-113.
- SAMİ, Şemseddin, “Sincar” *Kâmûsu’l-A’lâm*, Maârif Nezâreti Celîlesi, C.IV. İstanbul 1311, s.2653.
- _____, “el-Cezîre”, *Kâmûsü’l-A’lâm*, C.III, İstanbul 1308, s.1802-1806.

- _____, *Kâmûs-i Türkî (Latin Harfleriyle)*, Haz. Raşit Gündoğdu vd, İdeal Kültür&Yayınçılık, İstanbul 2012.
- SERT, Özlem, “Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th and 19th Centuries and Its Potential For Climate Research”, *Journal of Environmental Geography*, V. 14 (1-2), 2021, pp.1-14.
- _____, *1549 Rodosçuk'ta Bir Yıl*, Süleymanpaşa Belediyesi Yayınları, Tekirdağ 2018.
- SERTOĞLU, Mithat, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri” *VI Türk Tarih Kongresi, Ankara 1996*, s.281-292.
- SESLİKAYA, Ali, *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014.
- SEVİNÇ, Pervin, *955-982/ 1548-1574 Tarihli Osmanlı Beylerbeyi ve Sancakbeyleri Tevcîh Defteri (563 nr.)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994.
- SHYMAYSÂNİ, Hasan, *Madînat Sinjâr: Mine'l-fethi'l 'Arabi el-İslami hattâ'l fethi'l-'Usmani*, Dar al Afaq al Jadida, Beirut 1983.
- SOLAK, İbrahim, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.24, 2008, s.217-251.
- STRANGE, Guy Le, *The Lands of the Eastern Caliphate- Mesopotamia, Persia, and Central Asia From the Moslem Conquest to the Time of Timur*, General Editor: F.H.Guillemard, Cambridge University Press 1905.
- SÜMER, Faruk, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- SÜTÇÜ, Mehmet Sait, GÜNEŞ, İbrahim, “El-Cezîre Bölgesi'nde Selçuklu-Eyyûbî Hâkimiyet Mücadelesi (1193-1243)”, *Anadolu Mecmuası*, 1/I, 2022, s.1-22.
- ŞENLİK, Songül, *232 Numaralı Ruus Defteri (Metin-Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

ŞEŞEN, Ramazan, “Cezîre”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. VII, İstanbul 1993, s.509-511.

_____, “İbn Havkal”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.XX, İstanbul 1999, s.34-35.

TABAK, Faruk, *Solan Akdeniz 1550-1870*, Türkçesi: Nurettin Elhüseyni, Telemak Yayınları, İstanbul 2021.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, C.X, Ed. Hasan Celal Güzel vd, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.653-694.

TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Musul ve Biladü’ş- Şam Atabegleri Zengiler (1127-1233)*, Arapçadan Çeviren: Mustafa İsmail Dönmez, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

TANOĞLU, Ali, “İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XI, 1954, s.1-34.

TAŞ, Hülya, “İhtisâb Mukâta’ası Verilerinin Şehir Ekonomisi Açısından Anlamı: Ankara Örneği”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.13, 2007/2, s.409-436.

TAŞKIN, Ünal, “1540 (h.947) Tarihli Kanunnamelere Göre Musul, Amid ve Erzurum Sancaklarında Ziraî Gelirlerin Mukayeseli Tahlili”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, S.2, 2007, s.632-653.

TEKİNDAG, Şehabeddin, “Yeni Kaynak ve Vesîkaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi” *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, C. XVII, S.22, İstanbul 1967, s.49-78.

TEVFİK, Ali, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, C.III, İstanbul 1318 / 1900, s.352.

TONGHINI, Cristina, USTA, Onur, “Mesopotamian Waterscapes: Watermills in the ‘Land Behind Mosul’”, *Mesopotamia*, V.LVI, Apice Libri, 2021 s.91-122.

TURAN, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.

TURAN, Ahmet, “Yezidiliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.III, S.3 1989, s.42-82.

- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- TURAN, Şerafettin, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı”, *Atatürk Üniversitesi Yıllığı’ndan Ayrı Basım*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (1961), s.201-232.
- TWEEDİE, William, *Turkish Arabia: Being an Acoount of an Official Tour in Babylonia, Assyria, and Mesopotamia, 1886-87*, British Residency, Baghdad 1887.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Adî b. Müsâfir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1988, s.381.
- UYSAL, Abdulhadi, *Erken Dönem Osmanlı Timar Bürokrasisi ve Ruznamçe Defterleri (1481-1531)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2024.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- ÜNAL, Mehmet Ali, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri,” *X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı*, C.V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.2211-2220.
- _____, “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.VII, S.1, 1992, s.246-270.
- _____, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- _____, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- ÜNDER, Duygu, SALTAN, Fatma Zerrin, “Sumak ve Önemli Biyolojik Etkileri” *Çukurova Tarım Gıda Bilimleri Dergisi*, S.34/1, 2019, s.51-59.
- WEBER, Max, *The City*, Translated and Edited by Don Martindale, Gertrude Neuwirth, The Free Press, New York 1958.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi”, *Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)*, Yeni Türkiye Yayınları, S.32, Ankara 2000, 534-565.

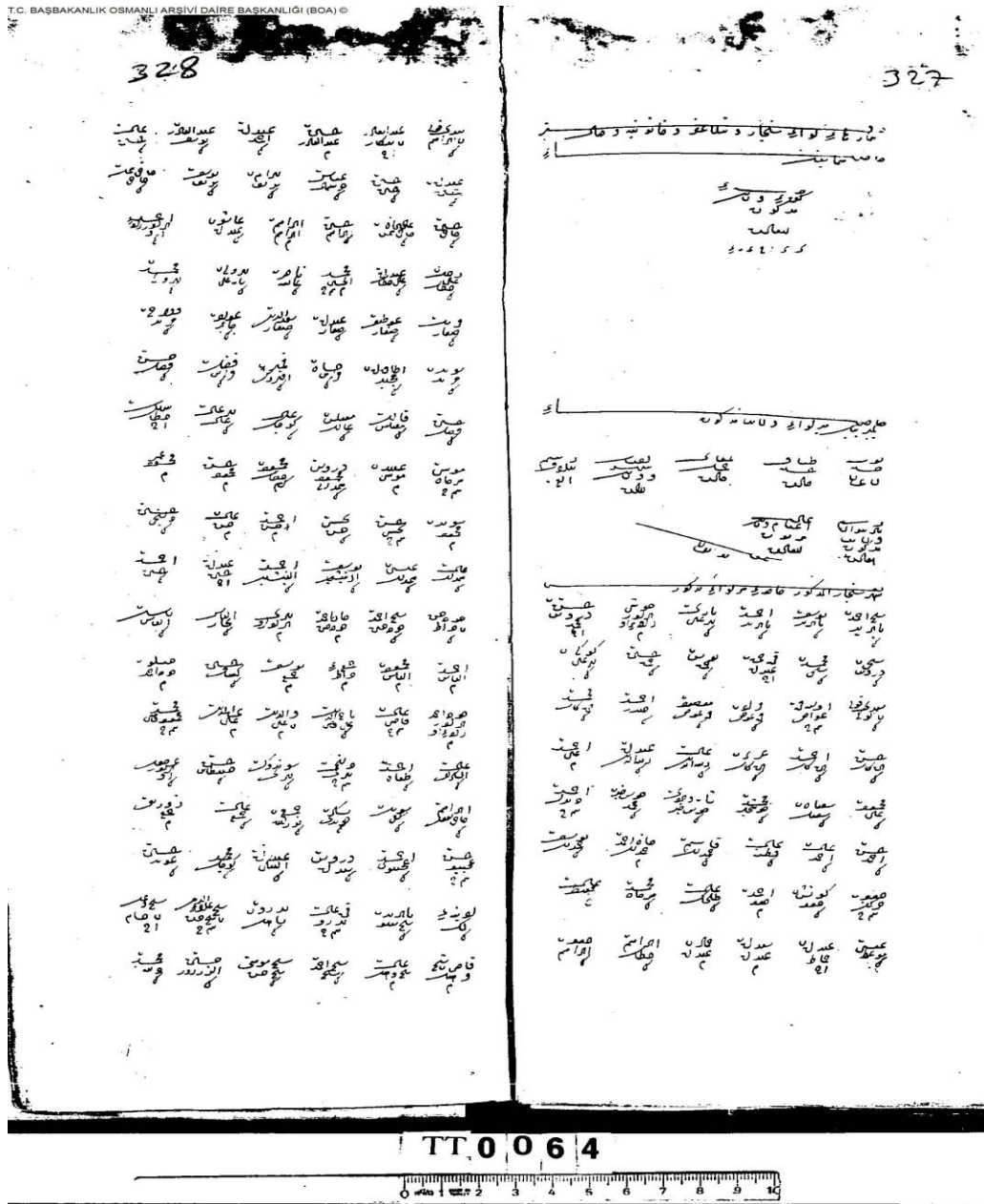
_____, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

YEŞİLBAŞ, Tayfun, *2 Numaralı Mühimme Defteri (963/1555) Değerlendirme-Transkripsiyon*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

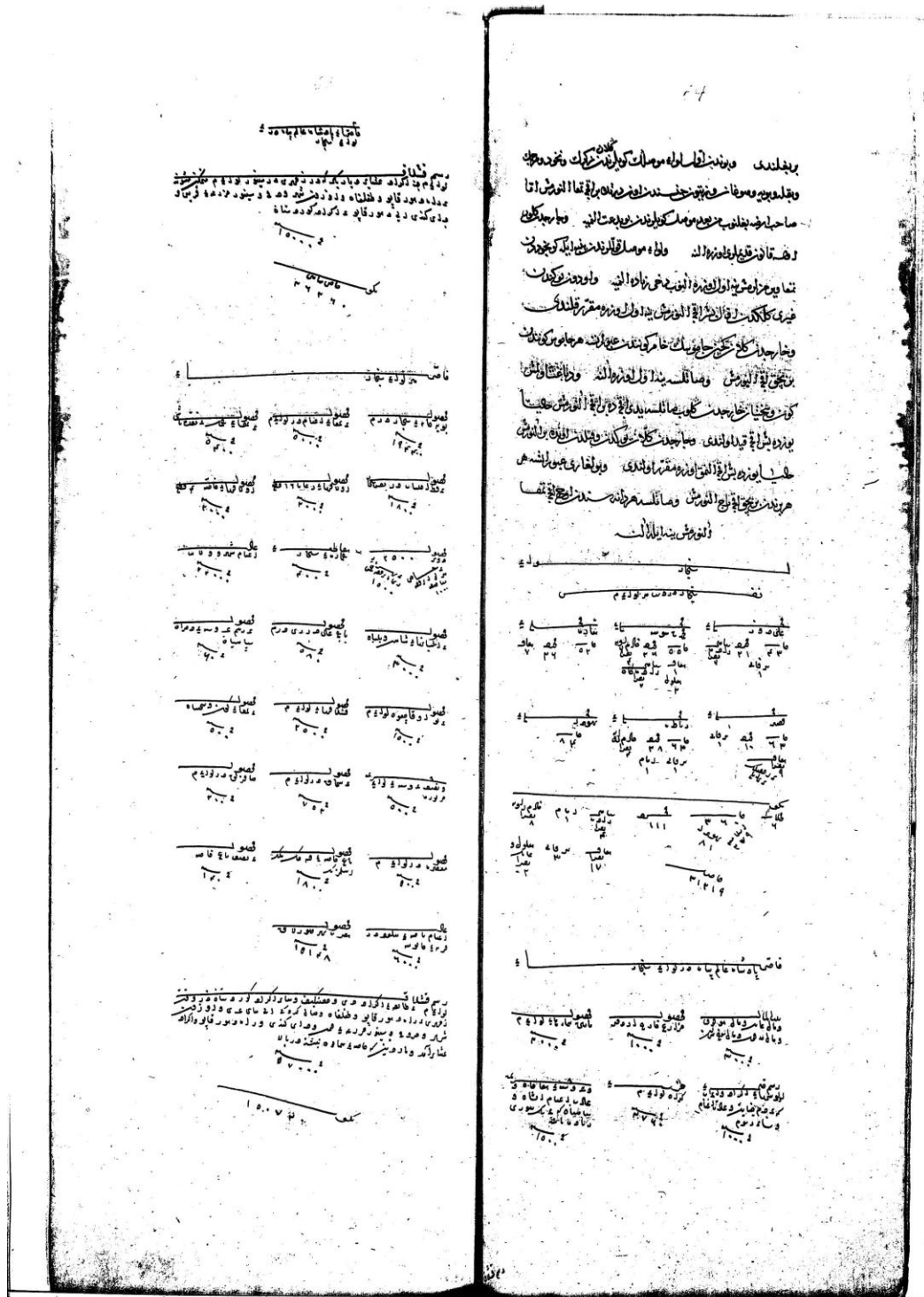
YILMAZ, Fikret, *XVI. Yüzyılda Edremit Kazası*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995.

YÜCEL, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, C. XXXVIII, S.152, 1974, s.657-708.

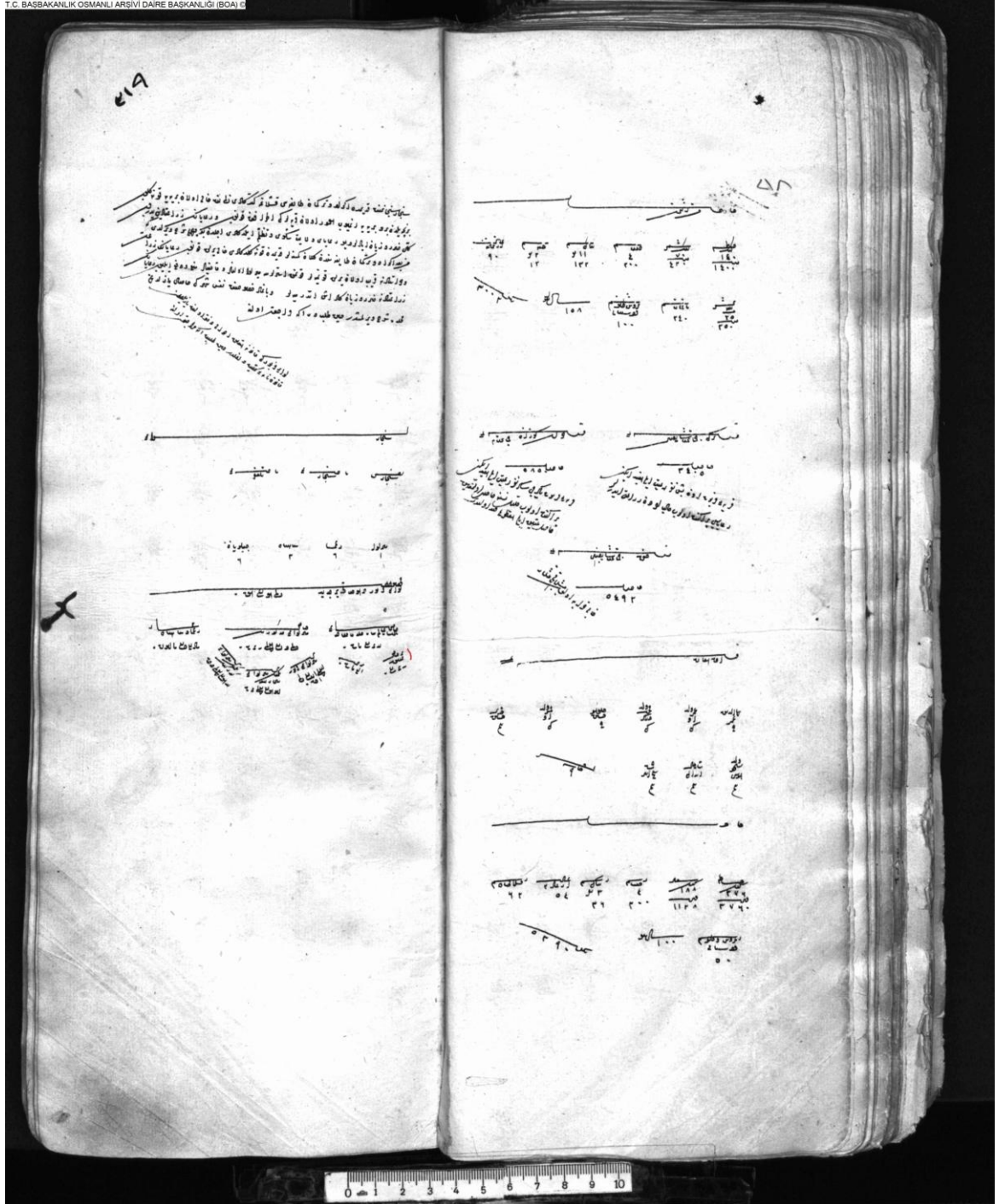
EK 1 GÖRSELLER

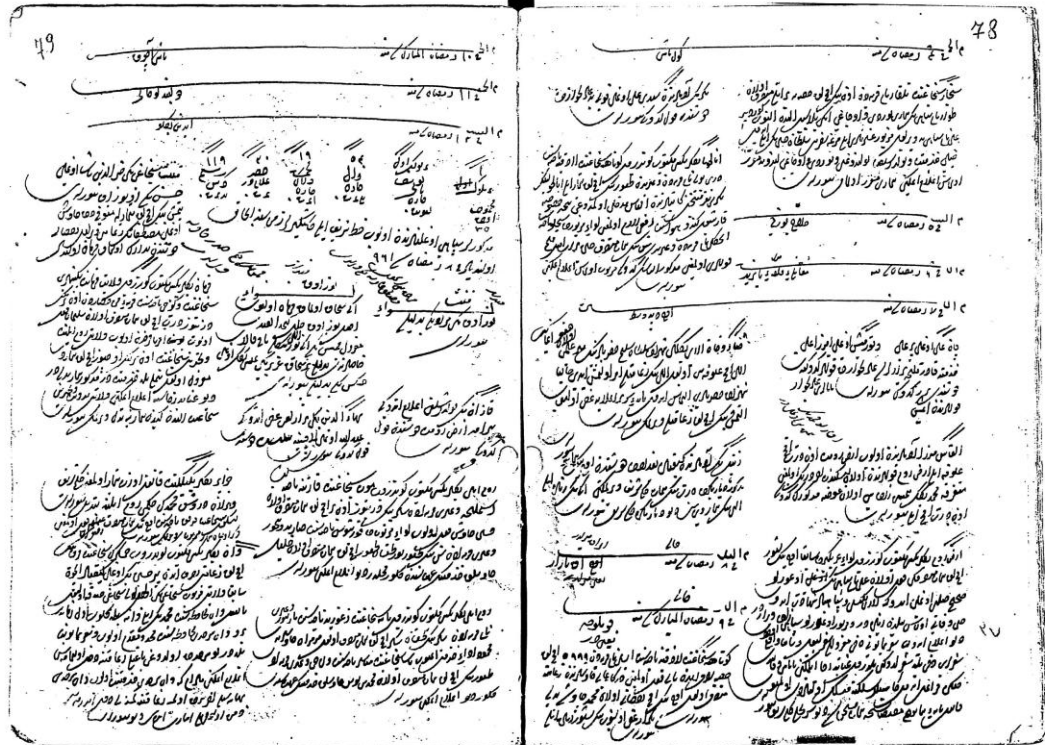
Görsel 1: BOA, TT.d. 64 Numaralı Mufasssal Tapu Tahrir Defteri

Görsel 2: BOA, TT.d. 998 Numaralı İcmal Muhasebe Defteri

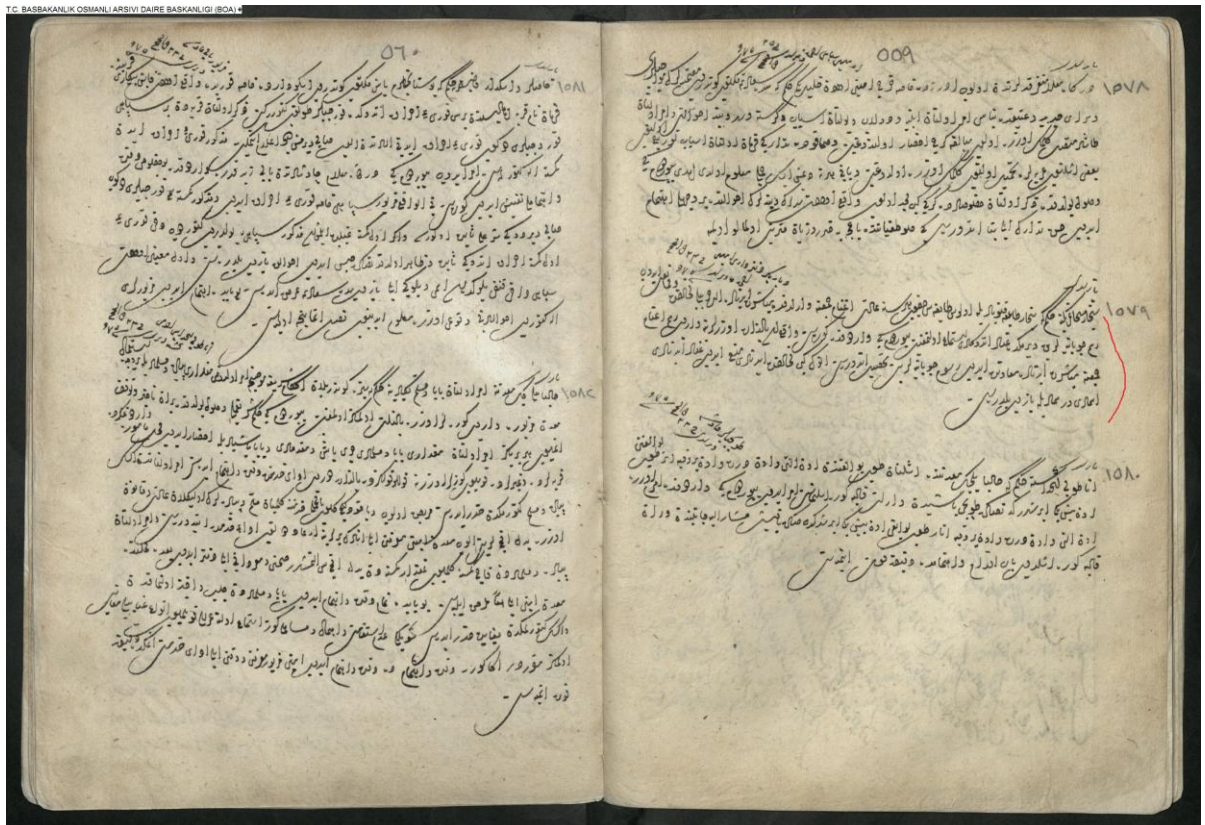
Görsel 3: BOA, TK.GM. TT.d. 60 (97) Numaralı Mufasssal Tahrir Defteri

KK.d 0212

Görsel 3: BOA, KK.d. 212 Numaralı Ruus Defteri

Görsel 5: BOA, A.DVNSMHH.d. 7 Numaralı Mühimme Defteri

EK2 ORJİNALLİK FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 31/08/2026	
Tez Başlığı (Türkçe): XVI. Yüzyılda Sincar Sancağı	
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....	
Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 245 sayfalık kısmına ilişkin, 27/08/2026 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 15 'dir.	
Uygulanan filtrelemeler**:	
1. ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2. ☒ Kaynakça hariç 3. ☐ Alıntılar hariç 4. ☒ Alıntılar dâhil 5. ☒ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Ad-Soyad/İmza	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Halat AKIN
	Öğrenci No	N19145592
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
	Programı	Tarih-Doktora
	Statüsü	Doktora ☒ Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

*Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları ikinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dâhil, 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY	
Date: 31/08/2026	
Thesis Title (In English): Sanjak of Sinjar in the XVIth Century	
According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 27/08/2026 for the total of 245 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 15 %.	
Filtering options applied**:	
1. ☐ Approval and Declaration sections excluded 2. ☒ References cited excluded 3. ☐ Quotes excluded 4. ☒ Quotes included 5. ☒ Match size up to 5 words excluded	
I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.	
I respectfully submit this for approval.	
Name-Surname/Signature	

Student Information	Name-Surname	Halat AKIN	
	Student Number	N19145592	
	Department	Department of History	
	Programme	History/PhD	
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
(Title, Name and Surname, Signature)

**As mentioned in the second part [article (4)/3] of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 3 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
		Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 31/08/2026

Tez Başlığı XVI. Yüzyılda Sincar Sancağı

Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....

Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır.
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir.
4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir.
5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukukî sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Ad-Soyad/İmza

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Halat AKIN	
	Öğrenci No	N19145592	
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı	
	Programı	Tarih-Doktora	
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı Tez Yazım Dilinde yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY
Date: 31/08/2026
ThesisTitle (In English): Sanjak of Sinjar in the XVth Century My thesis work with the title given above: 1. Does not perform experimentation on people or animals. 2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). 3. Does not involve any interference of the body's integrity. 4. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. 5. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions. I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct. I respectfully submit this for approval. Name-Surname/Signature

Student Information	Name-Surname	Halat AKIN	
	Student Number	N19145592	
	Department	History	
	Programme	History/PhD	
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
(Title, Name Surname, Signature)